

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Биљана Б. Вучетић

**АМЕРИЧКИ ПРОГРЕСИВИЗАМ И
СРБИЈА**

докторска дисертација

Београд, 2012

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Biljana B. Vučetić

**AMERICAN PROGRESSIVISM AND
SERBIA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2012

Ментор:

Проф. др Никола Самарцић, редовни професор, Филозофски факултет, Београд

Чланови комисије:

Проф. др Дубравка Стојановић, ванредни професор, Филозофски факултет, Београд

Проф. др Александар Растовић, ванредни професор, Филозофски факултет, Ниш

Датум одбране:

Амерички прогресивизам и Србија

Резиме

Предмет истраживања докторске дисертације састоји се у проучавању на који је начин и у коликој мери, амерички прогресивистички покрет утицао на политику, културу и свакодневни живот у Србији. Српска историографија и друге друштвене науке усредсредиле су се на поједина питања у оквиру српско – америчких односа, тако да овај проблем није у потпуности обрађен.

Прогресивизам је реформски покрет у САД који се обликовао у периоду од 1900 до двадесетих година XX века. Заправо, прогресивизам је представљао скуп реформски оријентисаних појединаца и и група, посвећених побољшању живота у Америци. Прогресивисти су се фокусирали на урбане проблеме, проузроковане убрзаном индустријализацијом, која је продубила јаз између богатих и сиромашних. Циљ истраживања, заснованог на архивској грађи из америчких и српских архива и новој америчкој и српској литератури, био је да идентификује и реконструише настанак прогресивистичких културних и политичких вредности у Краљевини Србији током првих деценија XX века.

Српско друштво се као изразито аграрно, традиционално и мање – више некомуникативно почетком XX века сасвим разликовало од сложених друштвених слојева у Сједињеним Америчким Државама. Ипак, могуће је приметити развој прогресивистичких идеја у оквиру политичких, културних и других односа Србије и САД. Прогресивистичка борба за демократију, за побољшање услова живота и рада, грађанска права и права жена, рад на социјалним проблемима, захтеви за некорумпираном владом, масовна производња и технолошки прогрес ипак су имали утицај на свест грађанске мањине у Србији. Прогресивистичке идеје су се појавиле у Србији и на Балкану захваљујући Европи. Европске демократије су у првим годинама XX века већ усвојиле извешан број америчких вредности, које ће поделити са балканским државама у року наредне две деценије.

Одлике модернизације у Србији биле су нераскидиво повезане са развојем капитализма. Прву деценију XX века обележила је убрзана урбанизација и прерастање престонице Београда у један од водећих центара на Балкану.

Различите друштвене појаве биле су обликоване по одговарајућем европском моделу. Грађанско друштво у Србији није у потпуности преузело европске атрибуте. Београд је представљао јединство супротности. Елементи традиционалног су имали корен у османском наслеђу и руралном миљеу, али и модернизација је нашла своја обележја у друштвеној реалности, на коју је утицао модернизам у уметности, моди, здравственој заштити, грађанском удруживању и другом.

Тема је разматрана кроз три главне области: политику, културу и свакодневни живот.

Србија је ушла у шири фокус америчких дипломата тек у току Првог светског рата. Српско друштво се трансформисало у парламентарно у ”златно доба демократије” током владавине краља Петра Карађорђевића. У току и након Првог светског рата у Србији и на Балкану одиграле су се веома значајне промене у схватању појмова федерализма и републиканизма. Највећи значај рата било је распадање европских империја, судар националних стремљења и увођење новог светског поретка.

У поглављима која се односе на достигнућа у култури објашњен је конфликт традиционалног и прогресивног. Обухваћене су сличности и разлике између покрета *Belle Epoque* у Србији и покрета *Arts and Crafts Movement* у САД. Американизација материјалне културе у Србији такође је била предмет истраживања: достигнућа у аутомобилској индустрији, изградња железница и стамбених објеката, итд.

У делу рада у ком је разматрана свакодневица, фокус се налази на проучавању новог начина живота. Промене које су водиле ка грађанском друштву подстакле су многа питања: борбу за права жена, ангажовање жена у хуманитарним активностима, промене у начину образовања, новинарству и многим другим областима.

Кључне речи: Србија, Сједињене Америчке Државе, прогресивизам, култура, модернизација, урбанизација, исељеништво, новинарство, цез, филм.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Општа историја новог века

УДК: 930.85(73:497.11); 327(73:97.11) "190/192"

American Progressivism and Serbia

Summary

The subject of this doctoral dissertation is to learn how and to which extent did American Progressive movement influenced politics, culture, education and everyday life in Serbia. Serbian historiography and other social sciences focused on specific points within Serbian-US relations, so this issue was not completely elaborated.

Progressivism in the US was a reform movement shaped during 1900-1920s. In fact, it represented a group of reform oriented individuals and factions who were dedicated to the improvement of life conditions in America. They were focused on urban problems caused by accelerated industrialization, which has also deepened the gap between the rich and the poor. The aim of the research, based upon archival records from the US and Serbian archives and upon the new literature, was to identify and reconstruct the arising of progressive cultural and political values in the Kingdom of Serbia during the first decades of 20th century.

As a deeply agrarian, traditional and more or less uncommunicative, Serbian society at the beginning of 20th century was quite different in regard to the United States` complex social strata. Yet, it is possible to observe development of progressive ideas within political, cultural and other relationships between Serbia and the United States. It seems that the improvement of life and working conditions, fighting for democracy, civil rights and the rights of women, work on social issues, demands for the non corrupted government, mass production and technological progress did have influence upon the state of minds of middle class minority in Serbia.

However, progressive ideas have appeared in Serbia and in the Balkans owing to Europe. People of Serbia mostly got acquainted with various innovations from closer surroundings of Austria-Hungary, France and Germany. European democracies in the early 20th century have already adopted a number of American values which were to be shared with the Balkan countries in a decade or two later.

Main features of modernization in Serbia were inseparably tied to the development of capitalism. The first decade of the 20th century was marked by the urbanization and growing of Kingdom`s capital Belgrade into one of the leading centers in the Balkans. Different social manifestations were also shaped by the need of

adjustment into the appropriate European setting. Even in the 20th century the civil society in Serbia have not completely obtained European attributes. Belgrade represented the unity of opposites. The elements of traditional stemmed from Ottoman legacy and rural milieu, and the modernization had its representations in social reality, which was affected by modernism in art, fashion, health issues, civil associations etc.

Nevertheless, this dissertation has tried to indicate to the ways of penetration of modern ideas and to the launching of progressive processes in the Kingdom of Serbia. The examples of Serbia and America have substantiated the struggle of patriarchal and modern value systems.

The research subject was considered within three major areas: Politics, Culture and Every Day Life.

Serbia came into the broader focus of US diplomats no sooner than First World War. Serbian society has started to transform into parliamentary during the age of democracy (during the reign of King Peter Karadjordjevic). During and after the WWI in Serbia and in the Balkans occurred extremely important changes in apprehension of federalism and republicanism. Perhaps the major importance of the WWI was dissolution of European Empires, the clash of national confrontations and the introduction of global world order.

The chapters concerning the culture explained the conflict of traditional and progressive. It encompassed the parallels and differences of *Belle Epoque* in Serbia and *Arts and Crafts Movement* in US. The Americanization of material culture in Serbia was one of the subjects of this research: achievements in auto industry, railroads, construction of apartment buildings, etc.

The part related to every day life focused to the new way of living. The changes that aimed towards civil society have entangled many issues, like women's rights and women engaging in charity and humanitarian organizations, changes in education, journalism and many more.

Key words: Serbia, United States, Progressivism, Culture, Modernization, Urbanization, Immigration, Journalism, Jazz, Movie

Scientific Area: History

Specific Scientific Area: Modern History

UDC: 930.85(73:497.11); 327(73:97.11) "190/192"

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Билана Вучетић
број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

АМЕРИЧКИ ПРОГРЕСИВИЗМ И СРБИЈА

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 25.12.2012

Билана Вучетић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Ђиваца Вучетић

Број уписа _____

Студијски програм ИСТОРИЈА

Наслов рада АМЕРИЧКИ ПРОГРЕСИВИЗМ И СРБИЈА

Ментор ПРОФ. ДР НИКОЛА СМАРУЧИЋ

Потписани Ђиваца Вучетић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 25. 12. 2012.

Ђиваца Вучетић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Амерички прогресивизам и Србија

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 25.12.2012.

Ђуранчић

Садржај

Уводна разматрања.....	1
I ЕРА ПРОГРЕСИВИЗМА.....	9
1. Прогресивизам у историји.....	9
2. Теоријске основе прогресивизма.....	10
3. Ко су били прогресивисти?.....	17
4. Златно доба.....	21
5. Узор Прогресивизма: Теодор Рузвелт.....	27
II АМЕРИКАНЦИ И СРБИЈА.....	32
1. Дипломатски односи.....	32
2. Пораст интересовања.....	44
3. Балкански ратови.....	48
4. Први извештаји о Србији у светском рату.....	58
5. Финансијска помоћ.....	67
6. Регрутација исељеника у САД.....	71
7. Хуманитарне активности.....	76
8. Јачање економске сарадње.....	90
9. Послератна сарадња.....	99
10. Школовање у Америци.....	107
III ДЕЛОВАЊЕ ПРОГРЕСИВИСТА.....	112
1. Партије прогреса.....	112
2. Правно и модерно.....	119
3. Лов на скандале.....	139
4. Ухваћени у цртежу.....	152
5. Лепа варош.....	159
6. Како живи друга половина?.....	173
7. Излечење друштва.....	182
8. Биг бизнис и хуманитарни рад.....	199
IV ИМАГИНАРНА СРБИЈА И ДАЛЕКА АМЕРИКА.....	204
1. Херстови журнари.....	204

2. Макрејкери о Србији	212
3. Глас Тедија Рузвелта	228
4. Сусрети кроз књижевност	241
5. Америка српских путника	251
V АМЕРИКАНИЗАЦИЈА	267
1. Досељеници.....	267
2. Поп култура.....	283
3. Од сифражеткиња до гламура	296
4. Музика за милионе	314
5. Фабрика снова.....	322
Закључна разматрања.....	331
Списак извора и литературе	338
Списак илустрација	359
Биографија аутора	361

Уводна разматрања

Прогресивизам је био реформски покрет у САД који се обликовао у периоду од 1900. до 1920. године. Као шири временски оквир историчари узимају деценије од 1890. па све до краха берзе 1929. године и појаве Френклина Делано Рузвелта.

Прогресивизам је као политичка филозофија окупио реформски оријентисане појединце и групе, посвећене побољшању живота у Сједињеним Државама. Прогресивисти су се фокусирали на социјална питања, као што су небезбедни услови рада, пренасељеност сиротињских четврти, лоша хигијена и корумпирана политичка машинерија. Индустријализација је у првим годинама XX века преобразила САД. Присталице реформи били су инспирисани духом социјалне правде и имали су чврсто уверење да ће моћ науке и технологије решити социјалне проблеме.

Наша тема је осмишљена тако да прати развој прогресивистичких реформских идеја непосредно, кроз политичке, културне и друштвене односе Сједињених Америчких Држава и Србије. Утицај прогресивистичких идеја у Србији испољавао се и посредним путем кроз процесе модернизације, урбанизације и индустријализације, односно кроз усвајање идеја и вредности већ прихваћених у Европи. Политички аспекти односа двеју земаља у периоду од успостављања дипломатских односа до 1920. године су већ подробно истражени.

Полазна дела за разумевање настанка и токова прогресивизма су радови оновремених америчких историчара (Benjamin Parke DeWitt, *The Progressive Movement*, New York 1915; Harold Howland, *Theodore Roosevelt and His Times. A Chronicle of the Progressive Movement*, New Haven – Toronto – London 1921). Свакако најчувенији историчари ере прогресивизма били су Артур Линк (*The Higher Realism of Woodrow Wilson, and Other Essays*, Nashville 1971; *Progressivism*, Harlan Davidson 1983), Ричард Хофштадер (*The Age of Reform: From Bryan to F.D.R.*, New York 1955) и Габријел Колко (*The Triumph of Conservatism: A Reinterpretation of American History 1900-1916*, New York 1963).

Српска историографија се досад није бавила проблемима америчког прогресивизма нити његовим евентуалним утицајем у Србији. Драгољуб Живојиновић се у оквиру својих истраживања српско – америчких односа, осврнуо на бројна питања дипломатских, политичких, хуманитарних и културних веза (*Став америчког јавног мњења и владе према догађајима на Балкану* 28. VI - 28. VII 1914. године, у: Југословенски народи пред Први светски рат, 1967, 231-261; *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917-1919*, Београд 1970; *Teodor Ruzvelt i politika Sjedinjenih Američkih Država prema jugoistočnoj Evropi, 1917-1918. godine*, VIГ (1973), 83; *Влада Сједињених Америчких Држава и Југословенски скуп у Чикагу 1915. године*, Историјски часопис XIX-XXX (1982-1983), 503-512; *Југословенске земље у политици Сједињених Америчких Држава до 1918. године*, Зборник Матице српске за историју 29 (1984), 49-68). Професор Живојиновић је недавно сакупио своје изабране студије о различитим аспектима српско – америчких односа (*У потрази за заштитником. Студије о српско – америчким везама 1878 – 1920*, Београд 2010).

У општем осврту на односе Србије и САД, важне су студије Дубравке Остојић Фејић о српско – америчким односима током Првог светског рата (*Америчка хуманитарна делатност у Србији током Првог светског рата*, Историјски часопис XXXIX (1992), 199-206; *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914 – 1918*, Београд 1994) и Богдана Љ. Поповића и Вејна Вучинића посвећене политичким односима двеју земаља након Мајског преврата 1903. године (Bogdan Popović, *Majski prevrat i SAD*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo 5 (1958); Wayne S. Vucinich, *Serbia between East and West. The Events of 1903-1908*, Stanford 1954).

Скоро сва набројана дела су старијег датума. Сматрали смо да је неопходно да консултујемо модерну америчку историографију. Из мноштва новије литературе о прогресивизму издвајамо: John Milton Cooper Jr, *Pivotal Decades. The United States 1900 – 1920*, New York 1990; Faith Jaycox, *The Progressive Era*, New York 2005; Catherine Cocks–Peter Holloran–Alan Lessoff, *Historical Dictionary of the Progressive Era*, Lanham–Maryland, Toronto, Plymouth–UK 2009; Walter Nugent, *Progressivism: A Very Short Introduction*, Oxford-New

York, 2010. Свакако најкориснија дела била су она која су се бавила појединачним реформским покретима у оквиру прогресивизма, као што су питања реформи у градовима (Roy Lubove, *The Progressives and the Slums: Tenement House Reform in New York City 1890 – 1917*, Pittsburgh 1962; Paul Boyer, *Urban Masses and Moral Order in America, 1820 – 1920*, Cambridge Massachusetts 1992) или дневни живот у доба прогресивизма (Steven L. Piott, *Daily Life in The Progressive Era*, Daily life through history series, Santa Barbara – Denver – Oxford 2011).

Посебан изазов представљало је истраживање архивске грађе. Од објављених извора донекле су нам помогли: Богдан Љ. Поповић, *Преглед грађе за српску историју у Националном архиву у Вашингтону*, (АСАНУ 13616 II); D. Živojinović, *Dokumenti o američkoj istoriji : 1606-1955*, Beograd 1971; Elizabeth V. Burt, *The Progressive Era: Primary Documents on Events from 1890 to 1914*, 2004.

Незаобилазан извор за нашу тему представљају *Зборници Закона и уредаба Краљевине Србије* кроз које јасно можемо пратити стварање правне државе, стварање појма грађанина, законе везане за приватну својину, образовање, слободу штампе, јавну комуникацију и социјалну покретљивост. Од важности за друштвена збивања у датом добу је и збирка: *Живети у Београду 1890 – 1940. Документа Управе града Београда*, књ. 6, уред. Б. Прпа, Београд 2008.

Када се на глобални интернет претраживач Гугл (Google) потражи појам ”Прогресивизам” (Progressivism) изађе преко 2 милиона, а ”Доба прогресивизма” (Progressive era) чак 6, 3 милиона погодака. Требало је искористити запањујући број понуђених одговора како би се дошло до поузданих информација. Академски сајтови намењени професорима и студентима пружили су обиље корисних смерница. Дигитализовани документи из америчке историје налазе се на сајтовима универзитета Јејл, Мичиген и Висконсин, (www.avalon.law.yale.edu; www.digitalhistory.uh.edu), али и на сајтовима посвећеним појединим личностима, као што је председник Теодор Рузвелт (<http://www.theodore-roosevelt.com-trscholar.html>).

Канцеларија за историчара Стејт департмента (*State Department's Office of the Historian*) у сарадњи са Универзитетима Висконсин и Чикаго, објавила је на

интернету серију званичних докумената из америчке спољне политике, који су постали доступни јавности, а постоје и у штампаном формату (<http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS>). Збирка докумената за спољну политику Сједињених Држава (*FRUS – Foreign Relations of the United States*) у 375 томова, креће од доба Абрахама Линколна 1861 године. За нас су били значајни томови од 1900 до 1918. године (*United States Department of State Papers relating to the Foreign Relations of the United States*), међу којима се налази и двотомно издање папира државног секретара Роберта Лансинга (*The Lansing Papers 1914 – 1920*).

Велики део архивске грађе америчке провенијенције од интереса за Србију углавном није публикован. У једном тренутку нам се учинило да је модерно истраживање налик на ”куповину из фотеље”. Наиме, Национални Архив у Вашингтону (National Archives Records Administration) омогућио је истраживачима да преко интернета наруче микрофилмовану грађу Стејт Департамента. У нашем случају, из обиља понуђених докумената поручили смо Извештаје америчких посланика из Србије Стејт Департменту од 1900. до 1906. године (*National Archives and Records Administration, General Records of the Department of State, Despatches from U.S. Ministers to Serbia, 1900–6, Volume 1, July 5. 1900 – July 31. 1906, T630*), као и одабрану грађу која се односи на унутрашње послове у Србији и политичке односе Србије и САД од 1910. до 1929. године (*Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Serbia and to Political Relations Between the United States and Serbia 1910 – 29, M 357, Roll 2, Internall Affairs of Serbia (872.50 Economic Matters; 872.60 Industrial Matters; 872.70 Communication and Transportation; 872.90 Other Internal Affairs) and Political Relations between the United States and Serbia (711.7221)*). Помогла нам је и грађа која се налази у фонду *Политички односи Сједињених Држава и Југославије од 1910. до 1929. године (Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Yugoslavia, 1910 – 1929)*.

На сличан начин, учлањењем у интернет базу, омогућено је и коришћење америчке периодике. У раду је коришћена дигитализована штампа из фондова Конгресне библиотеке у Вашингтону, као и поједини примерци новинских

листова из највеће новинске интернет базе (www.newspaperarchive.com) која се месечно увећава за 2.5 милиона страница дигитализоване штампе. Драгоцено помоћно средство била је *Енциклопедија америчког новинарства* (*Encyclopedia of American Journalism*, ed. Stephen L. Vaughn, New York Routhledge, 2008). На овом месту нећемо пропустити да споменемо дигиталну библиотеку Народне библиотеке Србије, са одређеним бројем дигитализованих новина, часописа, старих, ретких и вредних књига (*Политика*, *Српски књижевни гласник*).

На почетку истраживања деловало је да ћемо кључне америчке часописе из доба прогресивизма (*Cosmopolitan*, *McClures*, *Collier's* и друге) набављати преко приватних сајтова заљубљеника у ”американу”. Међутим, пројекат симболичног имена Хаати (Nathi – на индијском – слон) покренут у октобру 2008, омогућио је да се на интернету нађе преко 10 милиона библиографских јединица, а од јануара 2012. постали су доступни часописи, којима је застарела заштита ауторских права. Дobar део стручних часописа користили смо преко базе JSTOR, користећи се Кобсон системом.

Прегледали смо и релевантну грађу која се налази у Архиву Србије, у фонду Министарства иностраних дела (*Посланство Вашингтон*), и у Архиву Југославије, у фондовима *Јована Јовановића Пиждона* (број 80), *Вашингтонског Посланства* (број 371) и *Станислава Кракова* (број 102). Највећи број докумената односи се на период интензивирања политичке и економске сарадње у Првом светском рату и непосредно после завршетка рата. озбиљнији контакти на пољу културе и науке начињени су у деценији од 1920. до 1930. године, те је хронолошки оквир теме померен. Међутим, пошто уз извесна ограничења, о америчком прогресивизму можемо да говоримо све до 1929. године, нема озбиљних хронолошких одступања.

Чини се да су проблеми америчког друштва са почетка XX века били у сенци огромног привредног и технолошког напретка. С друге стране глобуса, у Србији се говорило о модернизацији и технолошком напретку, али су се постављала основна питања демократије и политичких слобода. Београд је био катализатор процеса модернизације у Србији, који се ипак не може мерити са

истим процесом у уређеним државама тога доба. Није у потпуности могуће утврдити тачан критеријум који би једну аграрну државу која претендује на то да буде европска краљевина оценио као модерну. Постојали су несумњиви покушаји да се у XIX веку у Србији изведе модернизација, која је за то доба била безмало револуционарна. Београд се није могао мерити са европским или америчким гигантима. Али, за разлику од њих Србија је живела у два света контраста. Они који су пушили чибук и пили бозу, ишли су у биоскоп и на концерте. У Србији није постојао директан амерички утицај. Он се преносио дифузно, углавном из европских градова, а промотери модерности у Србији били су они који су се школовали у иностранству. Велики прогрес запажен је у култури, а најмањи на пољу политике, сетимо се само проблема са Уставом кроз читав XIX и почетак XX века.

У мапирању сличности, а посебно разлика између америчког и српског друштва у првим деценијама XX века веома су нам користили зборници посвећени модернизацији Србије (*Srbija u modernizacijskim procesima 19 i 20 veka* 1–4), као и капитална студија Мари – Жанин Чалић (*Социјална историја Србије 1815 – 1941*, Београд 2004). У знатној мери смо се ослањали на монографије Дубравке Стојановић (*Србија и демократија 1903 – 1914. Историјска студија о "златном добу српске демократије"*, Београд 2003; *Калдрма и асфалт: урбанизација и европеизација Београда 1890 – 1914*, Београд 2009) и Мирјане Прошић–Дворнић (*Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*, Београд 2006). Од библиографских средстава ваља поменути књиге Марије Циндори–Шинковић (*Летопис културног живота 1904 – 1907*, Београд 1992; *Нова Европа (1920 – 1941) библиографија*, Београд 2010).

Рад је конципиран тако да се у што већој мери избегну евентуална понављања предходних резултата историографије. Стога је делатност неких личности прилично занемарена (рецимо председника Вудро Вилсона, једног од најистакнутијих носилаца прогресивизма и Михајла Пупина), а предност је дата проучавању неких појава заједничких за српско и америчко друштво (кампање трезвености, покрет за улепшавање градова, борба против сламова). Значај Вудро Вилсона за стварање југословенске државе и политику САД током и после

Првог светског рата детаљно је проучио проф. Д. Живојиновић (*Америка, Италија и постанак Југославије 1917 – 1919*, Београд 1970; *Вилсон, Италија и Четрнаест тачака на Међусавезничкој конференцији у Паризу (28. X – 3. XI 1918)*, Историјски часопис XVI – XVII (1970) 55 – 75; *Вудро Вилсон и Србија 1913 – 1918 године, Света Столица, Вудро Вилсон и распад Хабзбуршке Монархије 1914 – 1918. године, Вудро Вилсон и Рапалски уговор (1920), Вудро Вилсон и Лондонски пакт (1915) у: У потрази за заштитником. Студије о српско – америчким везама 1878 – 1920*, Београд 2010). Такође, лик и дело Михајла Пупина били су предмет бројних студија и научних скупова (*Живот и дело Михајла Пупина*, Међународни научни скуп, Нови Сад 1979; Д. Живојиновић, *Национално – политички рад Михајла Пупина 1908–1935 у: У потрази за заштитником. Студије о српско – америчким везама 1878 – 1920*, Београд 2010, 55–95)

Прогресивистичке процесе у обе земље пратили смо вертикално, односно хронолошки, али и хоризонталном линијом, као процесе који се одвијају у исто време. Запажа се чињеница да се већина појава типичних за прогресивизам у Сједињеним Државама одиграла чак и по неку деценију пре него у Србији. Међутим, дешавало се да се у Србији појединци баве социјалним питањима, или проблемима урбанизације у исто време када су се та питања разматрала и у САД. Основна разлика је у томе што су реформе у Сједињеним Државама институционализоване, а у Србији су их иницирали појединци.

Наша хипотеза је да су се у Србији и САД одигравале конкретне паралелне појаве. Културни трансфер је жива појава, која се не да прецизно мерити. Концепција теме је захтевала засебно истраживање у оквиру различитих културних области – новинарства, урбанизма, књижевности, филантропије, моде, музичке и филмске уметности. Прогресивистичке реформе су имале веома широку основу и задирале су у широку друштвену основу. У раду смо се користили достигнућима сродних наука – социологије, филозофије, права и историје уметности. Политичке и дипломатске везе Сједињених Држава и Србије у првим деценијама XX века нису занемарене. Покушали смо да се послужимо имагологијом, и да дођемо до слике коју су политичари, новинари и јавност обе државе имали једни о другима. У томе су нам, уз архивску грађу, као главни извор

послужили водећи часописи прогресивистичког доба, као и новине и часописи у Србији. Прве озбиљне текстове посећене Србији на почетку XX века објавио је часопис *Национална географија (The National Geographic Magazine)*, у неколико наврата 1908, 1913. и 1915. године. Америчко истраживачко новинарство показало је интересовање за Србију током Балканских и Првог светског рата (*Collier`s, Cosmopolitan, Delineator, McClure`s Magazine, The Outlook*). Посебну пажњу смо посветили сведочанствима српских путника (Јелена Димитријевић, Илија М. Петровић), која су веома утицала на слику о Америци након Првог светског рата.

Сигурно једно од најзначајнијих прогресивистичких достигнућа било је увођење права гласа за жене у САД. Пратили смо борбу за женска права, али смо покушали и да прикажемо слику у јавности о америчким и српским женама у обе земље.

Процес американизације проучавали смо на основу података о досељеницима у САД у америчкој литератури и часописима (*The Survey*). У ширењу популарне културе учествовали су стрип, музика, забава, технички проналасци, мода и филм. "Амерички сан" су у Србији прво промовисали стрипови ("Породица Тарана", "Буфало Бил"), а доцније и филмови. Утицај популарне музике у Србији био је очигледан на примеру цеза (Mihailo Blam, *Jazz u Srbiji 1927 – 1944*, Beograd 2011), а бројни стари оригинални снимци постоје на Јутјубу (www.youtube.com). Значајна база података за љубитеље немог филма налази се у Архиву Југославије, у Фонду Станислава Кракова.

Напоследку, транскрипција америчких имена проверена је на сајтовима специјализованим за изговор речи на енглеском (<http://names.voa.gov>; www.howjsay.com и други). Илустрације су углавном преузете из Конгресне библиотеке и јасно обележене. Сви преводи су ауторски, осим ако није изричито наведен други преводац или књига из које су преузети.

I ЕРА ПРОГРЕСИВИЗМА

*America's mission in the world was not to attain wealth and power, but to fulfill
God's plan by unselfish service to mankind.*

Arthur S. Link

1. Прогресивизам у историји

”Мисија Америке у свету није да згрне богатство и моћ, већ да испуни Божји план несебичном службом човечанству”, написао је најпознатији историчар ере прогресивизма, Артур Линк.¹

У периоду од 1890. до 1917. године широм Америке су се појављивали значајни реформски покрети. Незадовољни фармери су тражили више цене за своје производе и уређење стања на железници, односно прописа о железничком транспорту. Урбана популација захтевала је ефикаснију градску власт. Социјални радници и лекари су покушавали да побољшају опасне и нездраве услове живота и рада великог броја људи. И пословни људи су лобирали за интересе које су сматрали реформским. Никада до тад се грађани САД нису ангажовали у толико разних покрета за унапређење политичког и економског система, као и свакодневног живота. Многи су се сами називали прогресивистима, па је прогресивизам постао заједнички именоватељ за све реформске покрете са почетка XX века.

Ипак, присталице реформи су имале знатно различите, а често и супротстављене циљеве и идеје за опоравак друштва. Неки су покушавали да спрече раст корпорација, док су их други одобравали као носиоце економског добра. Многи прогресивисти су били искрено забринути за добробит ”нових” имиграната из Јужне и Источне Европе, док је било и оних који су пошто-пото тежили да се придобују што пре американизују. Свака група прогресивиста је имала своје дефиниције друштвеног напретка и стабилности. Толика различитост

---

¹ A. S. Link, *The Higher Realism of Woodrow Wilson, and Other Essays*, Nashville 1971, 19.

навела је историчара Питера Филинија на закључак да прогресивистички покрет никада није постојао као историјски феномен.² Извесно је да није постојао јединствени покрет, али је прогресивизам заиста био стваран, жив и значајан феномен, који су препознали савременици и који је био предмет бројних дебата.

Прогресивизам представља одличан оквир за проучавање друштвене, политичке и културне историје САД крајем XIX и почетком XX века.

2. Теоријске основе прогресивизма

Because the soul is progressive, it never quite repeats itself, but in every act attempts the production of a new and fairer whole.

*Ralph Waldo Emerson*³

Американци нису желели да буду у потпуности одвојени од западноевропских токова. Међутим, од самог почетка насељавања, развијали су посебан друштвени, економски, културни и политички образац.⁴

Бенџамин Френклин је 1755. године у делу *Запажања у вези повећања становништва (Observations Concerning the Increase of Mankind)* искористио чињеницу да америчко становништво брзо расте и развија се у корист своје тезе да ће Америка постати велика и моћна цивилизација.⁵ У XVIII и XIX веку, после успеха револуције, Американци су били нација слободних идеја, која стоји на супрот европским и другим народима окованих у застареле идеје. Технолошки напредак је револуционарно изменио земљу и претворио је у секуларну силу. Револуција је допринела рађању републике, а нова република је марширала ка знању и добробању. Према Џону Адамсу, Америка је успела да подели извршну,

---

² Peter G. Filene, *An Obituary for "The Progressive Movement"*, *American Quarterly*, 1970.

³ Ralph Waldo Emerson, *Art, Essays, First Series*, 1847².

⁴ Ратификацију Устава САД помогло је и осамдесет пет есеја о федерализму које су написали Александар Хамилтон, Џејмс Медисон и Џон Џеј, сакупљених и објављених у мају 1778. године; Jacob. E. Cooke, ed., *The Federalist*, Wesleyan University Press, 1971.

⁵ Robert Nisbet, *History of the Idea of Progress*, New York 1980, 194.

законодавну и судску моћ, а те институције се ”неће истрошити хиљадама година.”⁶

Током рада на доношењу Устава разграничиле су се две политичке струје, федералисти и републиканци. Федералисти су се залагали за владавину богатих и просвећених, против неограничене владавине већине. Тако су, на челу са Александром Хамилтоном, америчком политичком сценом доминирали богати, доброг порекла и способни (the rich, the well-born and the able). Они су се трудили да заштите принцип јаке централне власти, државне интервенције у економији и заштиту права имућних. С друге стране, присталице републиканизма на челу са Томасом Џеферсоном, сматрале су да власт има ограничене прерогативе и да мора бити под надзором судске и законодавне власти и слободне јавности. Најбоља власт је децентрализована, а за економију је најбољи принцип *laissez-faire*, који је штитио појединца.

Један од Американаца уверених у извесност прогреса био је Томас Џеферсон. И Том Пејн (Tom Paine), рођени Енглец али убеђени амерички патриота изнео је оптимистичке погледе на будућност америчког друштва у делу *Права човека (The Rights of Men)*. Он је сматрао да ће рапидни прогрес Америке у свим сегментима, послужити владама Азије, Африке и Европе да се утемеље на принципима попут америчких.⁷

У другој половини XIX века, концепт прогреса је представљао светињу за Американце свих класа, баш као и прихваћене верске доктрине. Америчка вера у прогрес јасно се види у делу економисте Хенрија Џорџа, *Прогрес и сиромаштво*, (Henry George, *Progress and Poverty*) први пут објављене у Сан Франциску 1879. године. Џорџ је хвалио слободе у Америци, ”где су политичка и законска права потпуно једнака, и захваљујући принципу ротације у служби, спречен је чак и раст бирократије... Где сваки дечак може да се нада да ће постати председник, сваки човек има подједнак глас у јавним пословима и где сваки функционер за кратак најам свог места зависи, посредно или непосредно, од гласа народа.”⁸ Он је

---

⁶ Исто, 199.

⁷ Исто, 202.

⁸ Henry George, *Progress and Poverty*, New York 1905⁴, 526.

закључио књигу предвиђањем да ће Америка бити модел државе која ће завести златно доба – владавину хришћанства на планети. Значај Џорџовог дела био је у томе што је економији понудио нов, етички приступ.

Бард америчке демократије био је песник Волт Витман (Walt Whitman, 1819 – 1892). За њега је демократија представљала природни поредак, веровао је у једнакост, а Америка је представљала оличење позорнице обичног човека, политике и географије у којој се свеукупно искуство може доживети и изразити. У збирци песама *Влати траве*, Витман је поручивао да су саме Сједињене Државе у основи поема. Американце је упућивао да воле земљу, сунце и животиње, да презиру богате, дају милостињу свакоме ко затражи, да брину о слабоумнима, да посвете плодове свог рада другима, да мрзе тиране, да се не клањају ничему и никоме и да не расправљају о Богу.⁹ Тиме је насликао јасан портрет америчких вредности, од којих су многе унете и у Устав.

Усмереност америчког друштва ка демократизацији подразумевао је масовно учешће ”обичних грађана” у управљању. Захваљујући побољшаним комуникацијама, издавачкој делатности, новинарству и разним кампањама. Свакако је велики утицај имало и проширење грађанских права и подстицање економске независности. Сједињене Државе су радиле на економском јачању, унапређењу производње техничким изумима, стварању транспортне и комуникационе мреже и општем подизању стандарда. Не треба занемаривати ни хуманистичке реформе, с циљем побољшања положаја разних друштвених група, преко жена и Афроамериканаца до осуђеника.

Алексис де Токвил је писао да је суштина америчког живота у томе да ”сви имају подједнаке шансе за успех” односно да су ”једнаки у погледу могућности за

---

⁹ “This is what you shall do; Love the earth and sun and the animals, despise riches, give alms to every one that asks, stand up for the stupid and crazy, devote your income and labor to others, hate tyrants, argue not concerning God, have patience and indulgence toward the people, take off your hat to nothing known or unknown or to any man or number of men, go freely with powerful uneducated persons and with the young and with the mothers of families, read these leaves in the open air every season of every year of your life, re-examine all you have been told at school or church or in any book, dismiss whatever insults your own soul, and your very flesh shall be a great poem and have the richest fluency not only in its words but in the silent lines of its lips and face and between the lashes of your eyes and in every motion and joint of your body.” Walt Whitman, *Leaves of Grass*, New York 1855, 6; <http://www.whitmanarchive.org/>

стицање материјалног и духовног богатства, или другим речима, имају већу једнакост за испољавање својих способности, него људи у било којој земљи света, или у било ком другом добу сачуваном од заборава у писаној историји.”¹⁰

У процесу стварања републиканске и демократске странке појавила се класа професионалних политичара, са јасним амбицијама да освоје и задрже власт. Усвојен је принцип ротације власти, како би што више људи учествовало у вршењу јавних функција, да би се поделила одговорност и онемогућила корупција. Као последица овог принципа јавио се ”систем ратног плена” или ”систем ћара” (*the spoils system*), односно пракса да владајућа странка доводи своје присталице на положаје у државној служби као награду за њихову лојалност. Овакав систем водио је директно у корупцију. Сенатор Вилијем Марси је изјавио да ”победнику припада ћар”, па је на основу тога овај систем добио име. Председник Ендрју Џексон је спровео ротацију у великим размерама, заменивши велики број државних службеника својим присталицама. Сам Џексон је био оличење америчког пута ”од брвнаре до Беле куће”, јер је као сиромашни шкотско-ирски досељеник успео да се сам пробија кроз живот, школује за адвоката, бави политиком, али и песничењем и финансијским шпекулацијама и, упркос свему, да стигне до највишег положаја у држави. Његов успон био је доказ колико могућности имају обични људи у отвореном друштву америчког Запада, које охрабрује индивидуализам. Крајем седамдесетих година XIX века, донет је закон о јавним службеницима, који је предвиђао да се постављају према стручности, а не на основу страначке припадности.

Алексис де Токвил је објашњавао да Американци воле промене, али да не воле револуцију, јер су ”шкртог богатства”. То је значило да нико није заиста богат, али да свако има неку имовину коју инвестира и брани. Америчко друштво је било успешно не захваљујући томе што су појединци били једнаки, већ што је постојало мноштво могућности за стицање својине.

Познати амерички историчар са Универзитета у Висконсину, Фредерик Џексон Тарнер, је 1893. године је оспорио тезу званичне историографије да

---

¹⁰ Алексис Клерел де Токвил, *О демократији у Америци*, Нови Сад 2002, *passim*.

америчке демократске институције вуку корене из традиција англосаксонске и германске Европе. Он је изнео мишљење да изузетне личне слободе и економска снага Америке почивају на сопственим особеним географским атрибутима. Тиме је дао предност примитивном Западу, над традиционално европски орјентисаним Истоком. Историја Америке је сведена на историју насељавања Дивљег Запада, а амерички развој је темељен на пространим областима ничије земље и насељавању становништва на западу. Особеност америчких институција развила се из потребе прилагођавања променама: ширењу становништва, односно преласку континента, освајању дивљине, и претварању сваке новонасељене области од економско и политичко примитивних граничних области у сложен градски начин живота.¹¹

У највећем броју случајева, нације су се развијале на омеђеном простору и ако би се нација ширила, сусретала се са осталим народима које је освајала. Са САД то није био случај. Атлантска обала представља омеђени простор, у коме се одиграла еволуција институција (рецимо развој представничке владе), диференцијација једноставних колонијалних влада у сложене органе и напредак примитивног индустријског друштва без поделе рада у производну цивилизацију. Али ма колико било развијено америчко друштво на Источној обали, освајање Запада га је непрестано враћало у једноставност примитивног друштва из кога је поново расло.

Талас уселеника сведочи о сложености америчке нације. Ширење граница је умањило зависност од Енглеске. Потребне из унутрашњости земље довеле су до развоја приморских градова, Бостона, Њујорка и Балтимора. Законодавство се примрано заснивало на моћи народне владе, а еволуција америчких политичких институција је зависила од напредовања на граници. Пионирима је била потребна роба са обале и тако је почео развој железнице, са циљем да се фарма приближи фабрици, али и да се фабрика приближи фарми, те се развила политика заштитних царина.

---

¹¹ Frederick Jackson Turner, *The Significance of the Frontier in American History*, Annual Report of the American Historical Association for the year 1893, Washington D.C., 1894. у: *The Issues of the Populist and Progressive Eras, 1892-1912*, ed. by Richard M. Abrams, Documentary History of the United States, New York 1969, 2.

Демократија Џеферсона се трансформисала у национални републиканизам Монроа и Ендрју Џексона. Насељавање Запада и унутрашње миграције допринеле су мешању и даљем развоју идеја и институција. Мобилност популације била је један од кључних елемената формирања америчке нације. Међутим, може се рећи да је најважнији ефекат ширења границе била промоција демократије. Друштво у дивљини утемељено је на примитивној организацији чија је основа породица, која подржава индивидуализам. Њена тенденција је била антисоцијална и против било какве контроле, а порезник је виђен као орган репресије. Толико значајни индивидуализам је довео до мањкавости грађанског духа.

До 1900. у Америци је преовлађивао концепт социјалног дарвинизма, који је препуштао појединцима да пливају или се утопе. Дарвинизам је био огледало времена. Развој индустрије и конкурентска борба били су у складу са теоријом еволуције и борбе за опстанак. Прво америчко издање *Порекла врста* објављено је 1860. године. Водећи теоретичар социјалног дарвинизма био је Вилијам Грем Самнер (William Graham Sumner), професор политичких наука са Јејла, који је 1883. године објавио књигу *Шта друштвене класе дугују једна другој* (*What Social Classes Owe To Each Other*), у којој је закључио да друштвене класе заправо једна другој не дугују баш ништа. Идеал једнакости за њега је представљао опстанак најнеспособнијих, а демократија омиљено празноверје садашњег времена.

Када су се теорије Чарлса Дарвина и Херберта Спенсера примениле на друштво, конкуренција, предузетништво и борба за опстанак постале су уобичајене и оправдане. Хеберт Спенсер је изнео тезу о социјалној еволуцији, која ће највише тачку достићи у индустријском друштву. Сам Спенсер је изјавио да Американци имају разлога да се радују, јер ће доћи време када ће створити цивилизацију већу од иједне друге коју је свет упознао.¹²

Нико од бораца за друштвене промене није желео да се назове или да буде

---

¹² "I think that, whatever difficulties they may have to surmount, and whatever tribulations they may have to pass through, the Americans may reasonably look forward to a time when they will have produced a civilization grander than any the world has known", *Herbert Spencer on the Americans and the Americans on Herbert Spencer*, New York 1882, 20.

проглашен социјалистом. Међу протестантима је било изузетно популарно *Друштвено јеванђеље (Social Gospel)* које је проповедало да многи продукти индустријализације, као што су сиромаштво, нехумани услови рада, алкохолизам, проституција и др. нису у хришћанском духу. Од осамдесетих година XIX века протестантски свештеници из градских средина су окривили крупне капиталисте који су експлоатисали раднике за неморал и непоштовање хришћанских постулата. Друштвено јеванђеље, друштвена и економска реформа као израз хришћанских доктрина, ширила се након 1906. године када је Џон Рајан, католички свештеник и будући професор Католичког универзитета, објавио своју докторску дисертацију *Надница за преживљавање (A Living Wage)*. Његова идеја је била да плате морају бити довољне како би се раднику омогућио живот достојан људског бића.

Један од водећих теолога социјалног јеванђеља био је Волтер Раушенбуш (Walter Rauschenbusch), баптистички пастор који је радио у једној од сиротињских четврти Њујорка. У својој књизи *Хришћанство и друштвена криза (Christianity and the Social Crisis, 1908)* осудио је економску неправноност, корпоративну контролу над градским властима и модерни бизнис који је упоредио са гладијаторским играма у којима нема милости. Хришћани морају да раде на томе да створе Царство Божије на земљи. Федерални савез цркава (Federal Council of Churches) основан је 1910. године са заједничком вером у друштвено јеванђеље – односно прогресивизам. Носиоци прогресивизма су постали и протестанти из горње средње класе.

Социолог из Висконсина Едвард Олсворт Рос (Edward Alsworth Ross) објавио је 1907. године књигу *Друштво и грех (Sin and Society)*, убрзо веома популарну, у којој је изнео став да грех није само ствар појединца, већ друштва коме је неопходна темељна структурална реформа. На Универзитету у Чикагу филозоф Џон Дјуи (John Dewey) покренуо је ”лабораторијску школу” која је лансирала прогресивно образовање, утемељено примарно на искуству, а не на теорији. Дјуи је био водећи експонент прагматизма као изричито америчке школе филозофије. Нагласак је био на практичном знању. Прагматизам, кога је Дјуи називао инструментализам, помогао је да се поткрепи емпиријско истраживање

како друштво заиста функционише, што је упућивало на примену прогресивистичких реформних закона.

3. Ко су били прогресивисти?

Будући да је прогресивистички покрет окупљао различите групације Американаца, свака од њих је сматрала свој реформски програм најважнијим, односно правим представником прогресивизма.

Историчари који су се бавили овим питањем давали су разне примере прогресивиста: фармере, пословне људе, урбану имигрантску популацију, стручњаке и друге, који су обухваћени појмом средња класа (middle class). Од средине друге деценије XX века владало је мишљење да је прогресивизам последња, победничка епизода у старом сукобу обичних Американаца, фармера и радника, са богатим и привилегованим класама. Први је ту тезу изнео Бенџамин Дивит 1915. године, а допунили су је и проширили историчари из двадесетих и тридесетих година XX века.¹³ Он је описао прогресивизам као народни аграрни покрет за успостављање демократије и за ограничавање моћи трустова, посебно у области железнице и банкарства, јер су угњетавали ситне фармере.

Од педесетих година прошлог века, историчари почињу да се осврћу критички на политичке и социоекономске снаге које су представљали прогресивисти. Истраживања су показала да су водећи прогресивисти били пореклом добростојећи и школовани мушкарци и жене беле расе и англосаксонског протестантског порекла (White Anglo-Saxon Protestants, скраћено WASP), који су живели у градовима и радили као бизнисмени, адвокати и разни стручњаци. Џорџ Моури је сматрао да се средња класа нашла укљештена између растуће моћи корпорација с једне, и радничких синдиката с друге стране. Стога су

---

¹³ Benjamin Parke DeWitt, *The Progressive Movement*, New York 1915.; Charles A. Beard-Mary R. Beard, *The Rise of American Civilization*, vol. 2, *The industrial era*, New York 1927.; Vernon Louis Parrington, *Main Currents in American Thought; an interpretation of American literature from the beginnings to 1920*, 1-3, New York 1927.

представници средње класе тражили афирмацију индивидуализма, односно ограничавање колективистичког духа који је завладао у америчком друштву.¹⁴

Најпотпуније тумачење прогресивизма као покрета урбане средње класе дао је Ричард Хофштадтер у књизи *Доба реформи*, из 1955. године. Он је увидео да је су се после Грађанског рата припадници средње класе, министри, адвокати, професори, признате друштвене и политичке вође, нашли у сенци нове владајуће елите политичара, финансијера и железничких магната. Моја је теза, писао је Хофштадтер, да су припадници средње класе постали прогресивисти ”не због економског губитка, већ што су били жртве статусног преврата који се одиграо у САД у последњој декади XIX века и у првим годинама XX века”.¹⁵ Он се критички осврнуо на чињеницу да су прогресивисти били протестанти, који нису гајили толеранцију према другим културама, већ су желели да реше своје проблеме реформама, чак и ако су представљале половична решења.

Било је и оних историчара који су одбацивали критички однос према прогресивистима. Сматрали су да су носиоци реформских покрета из ”нове” средње класе – лекари, бизнисмени, научници, инжињери и социјални радници користили своје знање и вештине како би решили проблеме које је проузроковала индустријализација с циљем да направе ред у друштву.¹⁶

Неки историчари су ишли дотле да су најутицајније прогресивисте тражили у најбогатијим слојевима америчког друштва. Радило се о крупним капиталистима, који су углавном захтевали економске реформе, маневришући у друштву подељених пословних интереса. Историчар Габријел Колко, сам по убеђењу левичар, отишао је корак даље, написавши да су нови моћни бизнисмени, корпоративни лидери и финансијери, имали централну улогу у реформама. Колко је тврдио да су најмоћнији бизнисмени, посебно они блиско повезани са њујоршким финансијским титаном Џ. П. Морганом, били главни предлагачи, али

---

¹⁴ George E. Mowry, *The era of Theodore Roosevelt and the birth of modern America 1900-1912.*, New York 1958.; Alfred D. Chandler, *The visible hand : the managerial revolution in American business*, Cambridge Mass. 1977.

¹⁵ Richard Hofstadter, *The Age of Reform: From Bryan to F.D.R.*, New York 1955, 135.

¹⁶ Samuel P. Hays, *The Response to Industrialism 1885-1914*, 1957; Robert H. Wiebe, *The Search for Order 1877-1920*, New York 1967.

и највећи корисници регулаторних мера које су усвојене за време администрација Теодора Рузвелта, Вилијама Тафта и Вудро Вилсона. Управо стога је период прогресивизма је окарактерисао као тријумф конзервативизма.¹⁷ Типични прогресивиста и типични конзервативац потицали су из истог друштвеног залеђа.

Прогресивизам је одражавао све већи, премда привремени консензус међу Американцима да су велике промене крајем XIX века произвеле непожељне и врло неамеричке промене у друштву. Формирана је класа разметљивих милионера и неконтролисаних монополистичких трустова, буктао је конфликт радника и капиталиста, а реакције владе су биле троме. Градови су се знатно увећали, а у њима су се развијали разни облици друштвених болести, као што су сиромаштво, проституција, заразне болести и депресија. Стога се поставило питање како да америчко друштво очува своје вредности, а да их притом усагласи са новим снагама. Прогресивисти су покушали да одговоре на та питања. Многи су давали прилику локалној, државној или федералној власти да регулише економске проблеме, побољша услове живота и усклади размену са традицијом.

До 1919. године Америка се променила у многим појединостима решивши многе проблеме, посебно проблеме беле средње класе у малим градовима. Економски развој био је подстакнут ”Великом сеобом” Афроамериканца из руралних јужних држава на североисток и средњи запад САД. Сматра се да је у тзв. ”Првој великој миграцији” (1910 – 1930) преко 1.5 милион миграната напустило руралне области и одселило се у индустријске градове. Број Афроамериканца је увећан за 40% у великим градовима – Детроиту, Чикагу, Кливленду и Њујорку.¹⁸ Највећи број је регрутован за послове на развоју Пенсилванијске железнице, али и за рад у фабрикама и кланицама. Често је долазило до сукоба око запослења, и места за становање између Афроамериканца и ”нових” досељеника из Европе. Као последица рурализације

---

¹⁷ Gabriel Kolko, *The Triumph of Conservatism: A Reinterpretation of American History 1900-1916*, New York 1963.

¹⁸ James Gilbert Cassedy, *African Americans and the American Labor Movement*, Prologue Magazine, vol 29, N° 2 (Summer 1997), (<http://www.archives.gov/publications/prologue/1997/summer/american-labor-movement.html>); Isabel Wilkerson, *The Warmth of Other Suns, The Epic Story of America's Great Migration*, New York 2010, 9.

и друштвене деградације појавио се и негативни аспект прогресивизма – прохибиција.

Ричард Хофштадер је сматрао да прохибиција и борба против проституције не треба да се убрајају међу реформе типичне за прогресивизам, јер су наметнуте толерантном урбаном становништву од стране пакосног руралног становништва.¹⁹ Други историчари су оспоравали његову тезу, налазећи сличности са стандардима прогресивизма. Прохибиција је уведена у јануару 1919. године, 18. амандманом о забрани производње и продаје алкохола. Следио је Волстедов закон у јануару 1920. којим је Конгрес забранио употребу алкохола. Забрана није дала резултате. Шверцери су кријумчарили алкохолна пића бродовима преко Атлантика. Из лука је алкохол стизао у илегалне точионице или тајне барове, па је ојачала мафија. Услед пораста криминала и његове спреге са политичарима, јавност је извршила притисак да се 1933. године усвоји 21., којим је поништен 18. амандман.

Прогресивисти су се бавили свим аспектима живота, од железничке регулативе, преко женских права, контроле имигранта, реалистичке уметности и књижевности и првих правих мас – медија, до асфалтирања путева. Сви прогресивисти били су убеђени да раде у ”општем интересу” и за ”опште добро”.²⁰

Прогресивизам је обухватао велики број различитих група, појављујући се у разним облицима, у свакој области САД. То је био покрет изван партијских, класних, родних и расних одредница. Заједничко убеђење прогресивиста било је да влада мора да представља народ и да ради у његовом интересу. Они су веровали у друштво као заједничко добро, у социјалну правду и у то да се реформама друштво може променити на боље.

---

¹⁹ R. Hofstadter, *The Age of Reform*, 289.

²⁰ Walter Nugent, *Progressivism: A Very Short Introduction*, Oxford – New York, 2010, 3.

4. Златно доба

... No country can be well governed unless its citizens as a body keep religiously before their minds that they are the guardians of the law and that the law officers are only the machinery for its execution, nothing more.

*Mark Twain*²¹

Период од краја Грађанског рата 1865. године, па до избијања Првог светског рата Марк Твен је назвао ”Златно доба” (Gilded Age). Наиме, у роману *Златно доба: Прича данашњице*, који је објављен 1873. године, Твен се сатирички осврнуо на савремено друштво у коме су владале лична похлепа и политичка корупција, а термин ”златно доба” је постао синоном за материјализам, мито и корупцију у јавном животу. Марк Твен је раскрстио са енглеском књижевном традицијом, заснивајући своје књиге на америчком говорном језику. У мноштву његових романа истиче се *Хаклбери Фин* (1885), у ком је Твен изједначио цивилизацију са корупцијом.

После Грађанског рата опоравак Америке је текао неуједначено. Најтеже је било малим произвођачима са Југа и Запада. Њихове економије су биле концентрисане на основне производе, памук на Југу, и пшеницу односно кукуруз на Западу. На Југу се опоравак од грађанског рата одвијао успорено. Бивши робови и њихови потомци нису добили обећану земљу, те су постали надничари. Што се Запада тиче, произвођачи су могли повољно да дођу до земље, али је све остало (семе, грађевински материјал, алатке) било јако скупо, због транспорта, који се обављао углавном железницом, те су имали високе хипотеке и скупо плаћали шпедицију.

Америчку привреду је озбиљно потресла депресија од 1893 до 1897. године. Криза је почела банкротом највеће североисточне железнице, *Reading Railroad*. У целим Сједињеним Државама више од 18% радника је изгубило посао, а трговине, фарме и породице широм земље су банкротирале.

---

²¹ Mark Twain – Charles Dudley Warner, *The Gilded Age: A Tale of Today*, American Publishing Company, 1873, 269.

Јавно мњење је захтевало интервенцију државе у погледу трустова. Група моћних индустријалаца је контролисала државу, преко капитала и политичара. Стога је Конгрес 1890. године донео *Шерманов закон (The Sherman Antitrust Act)* против политике трустова. Семе компаније су распуштале трустове, где су деонице акционара биле у једној компанији, и оснивале холдинг компаније, где су се деонице контролисале ефикасније, у свакој појединачној компанији.

Дух Џеферсонове и Џексонове политике наставила је партија Популиста, основана као Народна странка 1891. године у Синсинатију. Популистичко оживљавање националних идеала и аграрне демократије имало је највећу подршку на Западу. Популисти су се залагали за смањење утицаја крупних капиталиста и за државну својину над комуникацијама – железницом, телеграфом и телефоном.

Промена се догодила на председничким изборима 1896. године, када се као кандидат популиста и демократа са Запада појавио Вилијам Џенингс Брајан из Небраске. Брајан ће постати једна од кључних фигура америчке политике, као заступник Социјалног јеванђеља. Врхунац каријере доживео је 1913. године када је постао Државни секретар председника Вудро Вилсона. Популисти су доказивали да су консолидација предузетништва и монополистичка контрола над државним токовима новца успешно утицали на урушавање индивидуализма у пољопривреди и бизнису, и тако извршили подривање саме основе америчке демократске друштвене структуре. На тај начин јасно су се осликали зликовци и жртве, а решење се само наметнуло – разорити трустове, укинути монополе и привилегије и поново увести једнаке могућности за све, принцип који је од Америке направио велику силу.

Велики подстрек за реформску јавност направио је новинар из Чикага, Хенри Лојд (Henry Demarest Lloyd), који је у памфлету *Богатство против Комонвелта (Wealth against Commonwealth)* осудио монополистичку праксу Џона Рокфелера и његове компаније Стандард Оил. Међутим, тек у првој деценији XX века ће у америчком друштву доћи до промена захваљујући истраживачком

новинарству (макрејкерима), реформски настројеним политичарима и организованим радничким синдикатима.

У историји је честа појава да се пажња са економских проблема нације скреће на патриотске игре. То се догодило у САД 1898. године, позивом да се народ Кубе ослободи од шпанског деспотизма. Демократи и популисти су били заговорници помагања кубанских побуњеника, а републиканци су се сложили да се пошаљу америчке трупе тек након што је амерички бојни брод "Мејн" ("USS Maine") експлодирао у Хавани у фебруару 1898. године, за шта су окривљени Шпанци. Тако су у априлу 1898, САД објавиле рат Шпанији. Након неколико недеља, рат се завршио убедљивом победом САД, којој су припале шпанске колоније Филипини, Гуам, Порторико и Хаваји (анектирани у јуну 1898), а Куба је постала номинално независна. Анти – империјалисти, којих је било из различитих слојева друштва, од Марка Твена до Ендрјуа Карнегија, били су против таквог развоја ситуације, јер су сматрали република Сједињене Америчке Државе не би смела да влада колонијом и ускрати права народу Филипина. Међутим, империјалисти у Конгресу су једногласно ратификовали новонастало стање.

Можда једну од најважнијих последица Шпанско – америчког рата представља успон Теодора Рузвелта, који је постао појам јунаштва предводећи јединицу "Грубих јахача" (Rough Riders). Иронија је што је овај милитариста и империјалиста обележио почетак доба прогресивизма, а спектакуларно добијени рат обновио је национални понос и учврстио национални идентитет.

Градови су били важан центар прогресивизма, јер је већина реформи била циљана на урбану индустријску средину, а главне присталице и носиоци реформи били су професори, новински уредници, политичари и образоване жене. Од "велике четворице" вођа прогресивизма само је Теодор Рузвелт рођен и живео у граду, и то Њујорку. Брајан није одгојен у граду, Ла Фолет је био пореклом из варошице, а Вудро Вилсон је био Јужњак.

Кључни елемент прогресивистичког покрета била је јака аграрна база. И добар део економије стајао је у спрези са пољопривредом, рецимо фабрике

пољопривредне опреме, аутомобилска и тракторска производња, железница и друго. Највећи рурални регион био је Југ, са 77% пољопривредног становништва 1910. године, а Велика низија и Запад су имале убедљиву већину аграрног становништва пре 1920 године. Прогресивистичко вођство у овим крајевима имале су демократе Вилијама Ценингса Брајана. Још од 1905. било је јасно да су економски интереси фармера и свих оних који су повезани са пољопривредом, изнад политичких одређења, односно није било нужно да се пољопривредник изједначи са популистом. Прави модел популистичко – прогресивистичке сарадње био је устав Оклахоме из 1907. године, који је инспирисао Брајан, а делимично написала Кејт Барнард (Kate Barnard).

У периоду од Грађанског рата до 1890. године САД су доживеле велику трансформацију. У почетку мала, рурална нација, чији је обичан народ живео од пољопривреде, променила се у велику нацију са градским становништвом, које живи од бизниса и индустрије. Од 1860. до 1890. број становника САД се удвостручио на 63 милиона.²² Убрзани просперитет у економском смислу донео је друштву САД и незаобилазна друштвена зла. Живот у градовима није био благонаклон према радницима и досељеницима који су живели у сиромашним, нехигијенским четвртима и радили у бедним условима.

Корени прогресивизма се могу наћи у Златном добу, када су бројне групе веровале да се друштво може побољшати променама. Захтеви за реформом државне управе, осмочасовним радним временом, очувањем природе, тајним гласањем, забраном рада деце, разбијањем трустова и слично, налазили су се у центру покрета у доба прогресивизма. Премда су питања била бројна, а интелектуална средина плодна за њихово решавање, покрет за реформе у Златно доба никада није прерастао у јединствену снагу, на федералном нивоу. Преломни моменат била је економска депресија од 1893. до 1897. године, у току које су (1893. и 1894. године), бројне групе незапослених радника марширале на Вашингтон. Преко 500 банака је пропало, а око 16 хиљада предузећа је банкротирало. Процењује се да је у САД било око три милиона незапослених

---

²² Faith Jaycox, *The Progressive Era*, New York 2005, 17.

радника, односно сваки пети становник државе. Улице су биле пуне бескућника и гладних.

У судару са тешкоћама, Американци свих друштвених класа желели су да знају шта је проузроковало колапс система. Посебно су се заинтересовали за резултате друштвених наука, и то првенствено економије. После депресије цене су расле у толикој мери, да су забринуте потрошачи увидели да је опадање њихове куповне моћи у директној вези са радом трустова. Преко 100 трустова се формирало 1899. године, што је двоструко више у односу цео претходни период. До 1903. број трустова се попео чак на триста.²³

Од деведесетих година XIX века многи Американци су постали забринуте због политичке корупције. Градске власти су користиле имигранте и сиромашне гласаче да би се одржали на власти. Удружења грађана су тражила реорганизацију градске управе и учешће поштених грађана, који немају интерес за политку и власт. План је био да се побољша економија и ефикасност, да се побољша рад градских служби, да се опорави представнички систем и евентуално смање порези. Од 1896. реформисти који живе у градовима декларисали су се као прогресивисти. Вилијам Ален Вајт (William Allen White), познати новински уредник у Канзасу описао је прогресивизам као ”популизам који је обријао зулуфе, опрао кошуљу, натукао полуцилиндар и померио се у средњу класу.”²⁴

У току прве деценије XX века плима имиграната у САД достигла је скоро 8,8 милиона. Током 1907. године, стигао је највећи број имиграната: 1.285349, што значи да је имиграциона служба морала да обради 3600 усељеника дневно!²⁵ Американизација имиграната започела је као хуманитарни одговор на занемаривање, експлоатацију и проблеме са којима су се сусретале придошлице. У оквиру овог процеса постојала је и идеја о ограничавању броја имиграната која се јавила још деведесетих година XIX века. Међутим, у целини овај покрет представљао је типичан прогресивистички реформски покрет. Током

---

²³ Ф. Јајсох, *The Progressive Era*, 142.

²⁴ *Исто*, 88.

²⁵ United States Bureau of the Census, *Historical Statistics of the United States, Series C 89-119, Immigrants by Country, 1820–1970*. Видети: Appendix C, D, E.

прогресивистичке ере било је мало Американаца који су имали идеје културног плурализма попут идеја које постоје данас. Нација није понудила много организоване помоћи имигрантима како би научили амерички начин. Није било специјализованих програма учења језика у школама, није било правне помоћи, нити било каквих информација о стицању држављанства. Пре Првог светског рата, на процесу американизације радили су углавном саме представници имиграната. Један од најпопуларнијих видова американизације била је организација вечерњих школи за учење енглеског језика и грађанског права. Лига за заштиту имиграната (Immigrant Protective League) основана је 1908. године.

Многе промене у овом периоду биле су изазване технолошким напретком. На размеђи векова отпочео је процес транзиције и напретка, а прва деценија XX века се сматра добом материјализма и потрошачког друштва. Индустијско друштво је било у пуном замаху, масовна производња је довела до пада цена. Заштита животне околине и безбедност у проиводњи хране постала су значајна питања, која су се по први пут регулисала законски.

Чаробњак из Оза (The Wonderful Wizard of Oz) је и данас једна од најомиљенијих бајки. Френк Баум је створио америчку утопију, популарну као ниједна дечија књига до тада. Међутим, данас се претпоставља да прича представља економску параболу ”златног доба”, представљајући америчку депресију са краја XIX века. Књига Френка Баума појавила се 1900. године, управо када су САД изашле из периода дефлације и депресије. Фармери су били највише погођени економском кризом, па је основана Популистичка партија у циљу презентовања њихових интереса. Сједињене Државе су имале монетарни систем заснован на златном стандарду, што значи да је долар био вреднован у зависности од количине злата. Популисти су тражили да се и сребро користи као новац, што би довело до повећавања залиха новца и смањило оптерећење фармера – дужника. Економску параболу први је уочио историчар Хенри Литлфилд, 1964. године.²⁶

---

²⁶ Henry M. Littlefield, *The Wizard of Oz: Parable on Populism*, American Quarterly, Vol. 16, No. 1 (Spring 1964), 47 – 58.

Дороти је била синоним за обичног човека, Страшило је представљало фармера, Лимени дрвосеча индустријског радника, док је Лав оличавао Вилијама Ценингса Брајана, политичара који се залагао за сребрни курс долара. Брајан је као кандидат Демократске странке изгубио изборе 1896. године. Лик Чаробњака био је заправо симбол свих америчких председника са краја XIX века (Мек Кинлија и Рузвелта). Зла вештица Запада је репрезентовала окрутну природу америчког Запада, коју може уништити једино вода, највеће фармерово богатство, Крилати мајмуни су били симбол америчких староседелаца и кинеских радника на железници, које је експлоатисао Запад, а Манчкини су били обични грађани. Зелене папирнате новчанице су представљене симболом Смарадног града, који је на крају разоткривен као превара. Пут од жуте цигле био је симбол златног стандарда, а Доротине сребрне ципелице (промењене за филм из 1939. у црвене) биле су једини начин да повратка у Канзас. Америка није усвојила златни и сребрни стандард, већ је победила дефлацију када су пронађене нове залихе злата у Јужној Африци. Премда је у уводу књиге *Чаробњак из Оза*, Френк Баум написао да му је циљ да забави децу, многи сматрају да његово дело извргава руглу Теодора Рузвелта и Популистe.

5. Узор Прогресивизма: Теодор Рузвелт

“Speak softly and carry a big stick; you will go far”

T Roosevelt, 1900.

”Говори тихо и носи штап са собом; далеко ћеш догурати”, једна је од најчешће цитираних изрека председника Теодора Рузвелта²⁷. Многи историчари рачунају почетак доба прогресивизма од септембра 1901, када је Теодор Рузвелт заменио убијеног председника Мек Кинлија. Рузвелт је био снага синергије разних прогресивистичких струја, премда су се многе реформе десиле независно од његовог утицаја.

---

²⁷ T.Roosevelt – H. Sprague, New York 26. 1. 1900. (<http://www.loc.gov/exhibits/treasures/trm139.html>).

Уочи рата са Шпанијом, Теодор Рузвелт је говорио да онај спремност за рат најефикасније средство промовисања мира. Свест о неизбежности рата, удружен са авантуристичком природом, навео је Рузвелта да напусти Њујоршку полицију и пређе у Секретаријат морнарице. Место помоћника секретара није носило велики утицај, јавно признање нити напредовање у политици. То је била функција која је одржавала војну спремност америчке морнарице. Опремљеност америчке флоте, која је задала кључан ударац Шпанцима у Манили, била је заслуга Тедија Рузвелта. Још већу популарност му је донело вођство над Грубим јачачима у акцијама на Куби 1898. године. Боксер, рвач, играч пола, планинар, Рузвелт је својом енергијом задобио је популарност код просечних грађана Америке. У Републиканску партију Рузвелт је ушао 1881. године. "Политика и рат су две највеће игре које постоје." У Њујорку се борио против корупције, организовао је комитет за истраживање рада окружних службеника. "Прогрес постиже човек који ради, а не човек који говори како би или како не би требало да се ради".²⁸ Кандидат за градоначелника Њујорка постао је 1886. године, испред Републиканске партије, али није изабран.

Током свих година активног бављења политиком, Рузвелт је налазио времена за експедиције на Дивљи Запад. Претварао се у каубоја, ранчера и ловца на крупну дивљач. Направио је велики ранч на обалама Малог Мисурија, у североисточној Дакоти. Романи Фенимора Купера на њега су оставили необично велики утисак, али и дела Ирвинга, Хоторна и Поа. Рузвелт је писао бројна историјска дела, књиге о лову и политичке есеје.

Од 1895. године био је на месту начелника у полицији Њујорка. У року од неколико месеци постао је највољенији и најомраженији човек у Њујорку. Имао је енергију парне машине. Старао се да се закони доследно спроводе, рецимо закон о затварању салуна недељом. Запослио је преко две хиљаде нових полицајаца, без обзира на политику, веру и националност.

---

²⁸ Ray Stannard Baker, *Theodore Roosevelt. A Character Sketch*, McClure's Magazine, vol.12, Nov–Apr, 1898–1899, 23 – 30.

Теодор Рузвелт је ступио на место председника САД са репутацијом реформисте, коју је стекао као комесар у државној служби и полицији и као гувернер државе Њујорк. Као четрдесетдвогодишњак био је најмлађи председник и први прогресивиста на челу државе. За време Теодора Рузвелта усталило се мишљење да је задатак Сједињених Држава ширење мира, правде и цивилизацијска улога у односу на мање развијене народе. Цивилизоване нације биле су стабилне и економски развијене, понашале су се одговорно и постизале циљеве на миран начин, кроз преговоре. Већина нација које је Рузвелт сматрао цивилизованима биле су европске и беле пути, међутим ту је убрајао и Јапан и стабилне јужноамеричке државе Чиле, Бразил и Аргентину. Истински је сумњао у царску Русију. Рузвелт је веровао да велике силе имају обавезу да учествују у очувању светског мира, с обзиром колико је био слабашан услед великих разлика које су донеле индустријализација и технолошки развој. Идеја о очувању светског поретка подразумевала је и употребу силе, у случају да је то неопходно. Рузвелт је спољну политику углавном водио лично, не ослањајући се на посланике и министре спољних послова.

Од 1823. године политика САД је заснована на Монроовој доктрини, која јасно упозорава европске силе да не смеју да освајају колоније на територији Америке. У неким карибским и јужноамеричким државама на власти су били диктатори, чији су режими били непопуларни, нестабилни и опасни по инострани, углавном европски капитал. Постојала је стална могућност интервенције неке од европских сила. У својој годишњој поруци Конгресу, 6. децембра 1904. године, председник Теодор Рузвелт је проширио Монроову доктрину, која је забрањивала европским силама интервенцију у Јужној Америци.²⁹ Додатак, познат као Рузвелтова короларија, је нагласио да искључиво САД могу интервенисати у Јужној Америци.³⁰ Рузвелт је изјавио да хронично нарушавање права, или неспособност власти у некој држави, може довести до интервенције неке цивилизоване нације, а у западној хемисфери може присилити Сједињене Државе,

---

²⁹ *Roosevelt's Fourth Annual Message to Congress*, December 6, 1904, *Works*, vol.15, 257.

³⁰ Документ је објављен као један од стотину кључних докумената за историју Сједињених Држава из Националног Архива у Вашингтону (www.ourdocuments.gov).

иако против њихове воље, да врше улогу међународне полицијске силе.³¹ Рузвелт је промовисао “Square Deal”, односно ”Часни договор”, програм заснован на очувању природних ресурса, контроли над пословањем корпорација и заштити потрошача одitrustова. На његову иницијативу 1903. године Конгрес је усвојио Елкинсов акт, којим се забрањују попустиitrustовима, циљајући посебно на везе компаније ”Стандард оил” са железницом.

Председник Рузвелт је победио на изборима 1904. године, а већ следеће је реаговао у Мароканској кризи. Сматрао је да сукоби међу европским државама могу угрозити светски мир и да САД треба да посредују да не избије велики светски сукоб.³² Уговор из Алгесираса је ратификовао амерички Сенат. У јесен 1905. председник Рузвелт био је домаћин мировне конференције у Портсмуту, којим је окончан Руско – јапански рат. За овај рад Рузвелт је добио Нобелову награду за мир 1906. године. Рузвелтова короларија је први пут примењена 1905. године у Доминиканској републици, која је банкротирала. Тада су Сједињене Државе преузеле контролу над финансијама, убирање пореза и отплату дугова.

У марту 1909, дужност двадесетшестог председника САД преузео је Вилијам Хауард Тафт. То је био четврти пут за редом да се инаугурише републиканац. Међутим, ситуација у Републиканској партији више није била тако јасна. У Конгресу је постојао сукоб између републиканаца Старе гарде (конзервативни бизнисмени) и прогресивних републиканаца познатих као Бунтовници. Тафта је за наследника лично изабрао Теодор Рузвелт. Нажалост, Тафт је био знатно мање витална, активна и снажна личност од свог популарног претходника. Био је то незграпан, замишљен и срдачан човек од преко 130 килограма, који је најбоља достигнућа имао у владиној служби и у правосуђу, али му није лежала изборна функција и отворене политичке битке.

Након силаска са председничког положаја, Рузвелт је годину дана провео на путовањима по Европи и на сафарију у Африци. Вратио се у јуну 1910, баш у

---

³¹ Исто.

³² Драгољуб Р. Живојиновић, *Теодор Рузвелт и политика Сједињених Америчких Држава према југоисточној Европи 1917–1918 године*, у: *У потрази за заштитником. Студије о српско – америчким везама 1878 – 1920*, Београд 2010, 311 [даље: Д. Живојиновић, *У потрази за заштитником*].

време када је Тафт заједно са конзервативцима водио оштру борбу са прогресивистичким крилом партије. Он се није умешао у борбу, нити је отворено прекинуо односе са Тафтом, али му је ставио до знања своје незадовољство. Рузвелт је одмах кренуо на турнеју по западу, током које је изнео принципе програма познатог као "Нови национализам". Прокламовао је да се традиционалне америчке вредности демократије и подједнаких могућности могу постићи нетрадиционалним средствима, посебно јачом националном владом која би штитила појединца од интереса моћника. Рузвелт је предложио и листу реформи на којој су се нашли јака федерална регулатива бизниса и индустрије, директне демократске реформе које укључују опозив свих изабраних функционера и судија, реформе социјалног старања и пореска реформа. Термин "Нови национализам" пронашао је у књизи Херберта Кролија, *Перспектива америчког друштва*.³³ Кроли је сматрао да је Америци неопходна "позитивна влада", односно влада која је јака, активна и која интервенише у економском развоју на националном нивоу. Кроли је за америчке грађане захтевао максимум економске слободе, али уз одређену дисциплину, не само за задовољење индивидуалних жеља, већ и њихово подређивање општем циљу.

Теодор Рузвелт се за реформу јавне управе (Civil Service Committee) против "система патронаже" односно "система плена" (*spoils system*) где партија која је добила изборе у јавној управи поставља своје присталице. Рузвелт се залагао за "систем заслуга" (*merit system*), што је значило да се у државној служби запошљавају они који су то заслужили својим радом и вредноћом, а не на основу политичких веза.³⁴ Рузвелтов председнички мандат је допринео промени свести америчке јавности, и то у правцу јачања свести о моралној сврси нације. Његов најважнији успех у унутрашњој политици био је тај што је успео да постави нове стандарде засноване на ефикасности у државној и јавној служби уопште.³⁵

---

³³ Herbert Croly, *The Promise of American Life*, New York 1909, 169.

³⁴ Harold Howland, *Theodore Roosevelt and His Times. A Chronicle of the Progressive Movement*, New Haven – Toronto – London 1921, 37 – 39.

³⁵ *Исто*, 83.

II АМЕРИКАНЦИ И СРБИЈА

1. Дипломатски односи

Нико не сме да се изненади или зачуди било каквим вестима које могу доћи из Србије, или било чиме што се може догодити у тој земљи.

*Џон Џексон*³⁶

Све до прве деценије XX века спољнополитички фокус Сједињених Држава налазио се на средњој и јужној Америци, а средња и посебно јужна Европа су биле ван њеног домета и интереса. Што се Србије тиче, тих деценија се налазила под јаким утицајем Аустроугарске. Из Првог светског рата САД су изашле као прва индустријска сила света, а Србија као победник и ујединитељ Јужних Словена. Крај Првог светског рата Србија и САД су дочекале на истој страни, у победничкој коалицији.

Званични дипломатски односи између Србије и САД успостављају се 1882. године. Дотад су догађаје у Србији пратили амерички дипломатски представници у Бечу и Цариграду. У америчку штампу су вести о Србији стизале углавном посредно, из британске штампе. Јуџин Скајлер и Чедомиљ Мијатовић су у октобру 1881. потписали трговински уговор и конзуларну конвенцију. Ови уговори, уз уговоре са Великом Британијом и Аустроугарском, спадају у најстарије међународне документе трајног значаја за српску државу. Уговори су ступили на снагу крајем децембра 1882. године.³⁷

Сједињене Америчке Државе и Србија су у време успостављања дипломатских односа биле на различитом степену политичког, економског и културног развоја. Програм САД био је политички и територијални

---

³⁶ J. Jackson – J. Hay, Sinaia, Roumania, 13. September 1903.

³⁷ Драгољуб Р. Живојиновић, *Успостављање дипломатских и трговинских односа између САД и Србије 1878 – 1881*, у: Д. Живојиновић, *У потрази за заштитником*, 15 – 33 [даље: Д. Живојиновић, *У потрази за заштитником*] Ubavka Ostojić-Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914 – 1918*, Beograd 1994, 24. Трговински уговор је сачињен по угледу на уговор који је Јуџин Скајлер потписао са Румунијом, а одредбе које се тичу пограничног промета су углавном преузете из трговинског уговора Србије са Великом Британијом. Конзуларна конвенција је била истоветна са конвенцијама између САД и Белгије и Румуније, изузев одредби о пловидби.

експанзионизам ка Латинској Америци и Пацифику, док је Србија спадала у подручје деловања европских сила, првенствено Аустроугарске и Русије. Циљ Америке да се укључи у балканске токове био је стицање економске равноправности, како би нашла нова тржишта и пласирала своју индустријску робу. До Првог светског рата било је петнаест америчких дипломатских представника, који су боравили у Букурешту или Атини. Уопште узевши, амерички став према Европи био је строго прагматичан.³⁸ Циљ спољне политике Стејт департамента био је продор капитала на српско тржиште, без суштинског удубљивања у друштвене и политичке прилике у Србији.

Амерички дипломати били су првенствено заинтересовани за српска рудна налазишта.³⁹ Целокупна робна размена Србије и САД до Првог светског рата знатно је заостајала за европским државама како по интензитету, тако и по врсти производа. Убавка Остојић Фејић је, на основу претходних истраживања Данице Милић и Димитрија Ђорђевића, утврдила да извоз из Србије у САД до 1890. није достигао чак ни 1%, а после 1910. се попео на приближно 4% укупног извоза. Увоз из САД у Србију се кретао од 3 до 4% до почетка Царинског рата, када је замро, да би се од 1909. вратио на почетне вредности. Србија је у САД извозила суве шљиве и бакар, а из САД увозила коже, свињско месо, сланину, ђонове, сирову кафу, зачине и хемикалије.⁴⁰ Амерички капитал је 1907. године понудио српској влади сарадњу у изградњи пруга, а посебно Јадранске железнице. Исход је био негативан, јер је Србија склопила зајам у Паризу.⁴¹

Сметњу развиту трговини чинила је удаљеност и неразвијена мрежа саобраћајних комуникација. Размена се вршила преко Хамбурга, Трста и Солуна или копненим преко Аустроугарске. Амерички капитал био је заинтересован и за изградњу железнице и путева у Србији, као и за продају оружја и опреме српској

---

³⁸ U. Ostojić-Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija*, 28. Амерички посланик акредитован у Србији је боравио у Букурешту (1882-1883), Атини (1884-1905) и поново Букурешту (1906-1914).

³⁹ Јудин Скајлер је послао Стејт департменту извештај ”Рудници и рудно богатство Србије”. Први амерички конзул у Београду, Е. М. Грант је 1883 добио концесију на десет рудних поља у руднику мрког угља Сиколе, а нешто доцније и две концесије за рудник у околини Алексинца.

⁴⁰ U. Ostojić-Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija*, 29 – 30; Д. Милић, *Привредне везе САД и Србије до Првог светског рата*, Историјски часопис 28 (1981) 129 – 137;

⁴¹ U. Ostojić-Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija*, 31; Д. Ђорђевић, *Царински рат*, Београд 1962, 194 – 340.

војсци. Уз позиве за разне међународне конференције, америчка влада је српској послала и неколико позива за учешће на међународним техничким и уметничким смотрема.⁴² Краљевина Србија је уз САД била једна од потписница *Конвенције за заштиту индустријске својине*, закључене у Паризу у марту 1883⁴³ и *Конвенције о заштити подморских каблова*.⁴⁴ Србија је са Сједињеним Државама у августу 1886. потписала *Конвенцију за непосредну измену званичних новина, анала и парламентарних докумената*, као и научних и књижевних публикација.⁴⁵

Спољнополитички положај Србије, као и решавање читавог Источног питања нису били у фокусу америчке спољне политике, већ су амерички конзули и посланици само констатовали сукобе интереса европских сила.

У септембру 1900. амерички посланик је известио о промени владе у Србији, која је последица краљеве женидбе. Он је написао да су догађаји око престола врло популарни међу Србима нижих и средњих класа.⁴⁶ Када је напуштао Београд, почетком јула, амерички посланик није био упознат са краљевим намерама. Објава брака је била потпуно изненађење и за српску јавност, па чак и оне који су били добро обавештени. Владало је мишљење да је краљ Александар слабог карактера и под великим утицајем свог оца, краља Милана, међутим Харди није стекао такав утисак.⁴⁷ Сматрао је да ће се тек утврдити исправност просуђивања краља Александра, али да нема сумње у снагу његових ставова и јачину његове воље. Реакција краља Милана на објаву синовљевих зарука била је тренутна оставка на положај врховног команданта

---

⁴² Ubavka Ostojić-Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija*, 34. Србија је позвана на конференцију о сребру (1892), на скуп војних лекара у Канзас Ситију (1898), рударски конгрес у Монтани (1902), конгрес железничара у Вашингтону (1905), светски конгрес правника и адвоката у Сент Луису (април 1904), конгрес о пловидби у Филаделфији (1911), конгрес Црвеног крста у Вашингтону (1911), конгрес за хигијену и демографију у Вашингтону (1912) и међународни скуп за тестирање материјала (1912). Србија је учествовала на Светској Колумбијској изложби 1892, а позвана је на изложбе у Омахи (1897), Сент Луису и Њујорку (1902) и на Аљасци.

⁴³ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, издатих од 25. новембра 1885. до краја 1886. године*, бр. 42, Београд 1887, 144 – 151.

⁴⁴ *Зборник закона и уредаба издатих у Краљевини Србији, издатих од почетка до краја 1884 године*, бр. 40, Београд 1884, 34.

⁴⁵ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, бр. 42, 155 – 159, 164 – 167.

⁴⁶ *National Archives and Records Administration, General Records of the Department of State, Despatches from U.S. Ministers to Serbia, 1900–6, Volume 1, July 5. 1900 – July 31. 1906* (у даљем тексту: *Despatches T630*) N° 16, A. Hardy – J. Hay, Vienna, 9. September 1900.

⁴⁷ *Despatches T630*, N° 16, A. Hardy – J. Hay, Vienna, 9. September 1900, confidential.

српске војске. По Хардијевим сазнањима, краљ Милан се вероватно више неће враћати у Србију. Министарство није гајило симпатије према краљевом брачним плановима и неким потезима се успротивило. Последица је била промена чланова кабинета.

Посланик се бавио и техничким питањима, односно статусом натурализованих америчких држављана по повратку у Србију. Према извештајима вице конзула из Београда, Кристијана Фегелија (Christian Vögelli) српска влада није признавала промену националности српских емиграната без пристанка краља и испуњавања војне обавезе у трајању две године.⁴⁸ Премда није потписана конвенција о натурализацији између Србије и САД, није се појавила потреба да интервенише амерички конзул.⁴⁹ Стејт департмент је издао ноту америчким грађанима, који су били у српском поданству да им Србија неће признати амерички пасош, уколико нису измирили војни рок у трајању од две године.⁵⁰ Србија није била потписник Акта вашингтонског поштанског конгреса 1897. године. Стога је посланик Франсис морао да скрене пажњу српском министру иностраних дела да мора депоновати у архивима Стејт департамента утврђене инструменте за ратификацију.⁵¹

Нови посланик Франсис је известио о новом Уставу Србије, којим је краљ Александар хтео да уреди односе између законодавне и извршне власти.⁵² Франсис је послао и преглед српског буџета за 1901 годину.⁵³

Посланик Франсис је предао своје акредитиве *Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary* краљу Александру Обреновићу у аудијенцији 13. маја 1901

---

⁴⁸ Christian Vögelli, швајцарски грађанин, у Београду је радио као представник њујоршке компаније за животно осигурање. Старао се и о пошилкама коже и шљива у САД. Био је изразито наклоњен српском народу. Посланик Џексон га је окарактерисао као "intensely Servian in his opinions", *Despatches T630*, N° 33, J. Jackson – J. Hay, Athens, 15. February 1904.

⁴⁹ *Despatches T630*, N° 21, A. Hardy – J. Hay, Athens, 30 January, 1901.

⁵⁰ *Liability of Naturalized Citizens of the United States Under Military and Expatriation Laws of their Native Country*, Foreign Relations of the United States, Washington, 10. April 1901. (<http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS>).

⁵¹ *Despatches T630*, N° 5, C. Francis – J. Hay, Athens, 19. April, 1901.

⁵² *Despatches T630*, N° 6, C. Francis – J. Hay, Bucharest, 28. April 1901.

⁵³ *Despatches T630*, N° 4, C. Francis – J. Hay, Athens, 9. April 1901.

године.⁵⁴ Том приликом је рекао да народ Сједињених Држава са задовољством посматра стални напредак народа Србије у пољопривреди и нада се проширењу трговинске сарадње. Краљ Александар је одговорио америчком посланику на енглеском језику. Том приликом је говорио о новом Уставу, који је сачињен у корист народа, како би спречио даље компликације на унутрашњем плану. У поверљивом разговору, вице – конзул Vögelli је обавестио Франсиса да је финансијска и политичка ситуација у Србији веома озбиљна и да је народ озбиљно забринут за будућност земље. Последња влада, коју је контролисао бивши краљ Милан, била је изузетно корумпирана и оставила је српске финансије у јадном стању. Порези су повећани 300% за годину дана. Вице –конзул је пренео да запослени у државним службама нису примили плату у последња три месеца, те да је разумљиво незадовољство које влада на све стране.

Отправник послова америчке амбасаде, Вилсон, примио је телеграм српског председника владе Вујића, којим осуђује атентат на америчког председника.⁵⁵ Крајем септембра 1901, посланик Франсис је био у посебној аудијенцији код краља Александра и краљице Драге. Они су изразили своју ужаснутост убиством председника Мек Кинлија и посебно се интересовали за стање удовице.⁵⁶

Србија је прихватила Уговор о екстардицији са Сједињеним Државама. Уговор је урађен по истим начелима по којима и уговор са Румунијом.⁵⁷ Уговор је потписан у новембру 1901. године. У мају 1902. је потписан и уговор о натурализацији, према већ постојећим уговорима са Аустроугарском и Данском.⁵⁸

Посланик Франсис је писао да је евидентно да српска влада на челу са Михајлом Вујићем жели да учврсти пријатељске односе са Сједињеним Државама. Вујића је оценио као најспособнијег и најпрогресивнијег политичког

---

⁵⁴ ”The people of the United States observe with pleasure the continued prosperity of the people of Servia, and admire their success in agriculture, in the development of their vast and increasing grazing interests and in the extension of their trade relations”, *Despatches T630*, N° 7, С. Francis – J. Hay, Belgrade, 13. May 1901.

⁵⁵ *Despatches T630*, N° 13, С. Wilson – J. Hay, Athens, 11. September 1901.

⁵⁶ *Исто*, N° 14, С. Francis – J. Hay, Belgrade, 25. September 1901.

⁵⁷ *Исто*, N° 16, С. Francis – J. Hay, Belgrade, 26. September 1901.

⁵⁸ *Исто*, N° 20, С. Francis – J. Hay, Athens, 1. November 1901.

лидера у Србији, пуног поштовања према америчком народу и пословним подухватима. У разговору са Франсисом, Вујић је изразио потребу проширења трговинских односа између две земље. Америка није трговала са Србијом. Превисоки трошкови прекоморског транспорта су практично онемогућили прилив америчких производа на српско тржиште. У складу с тим, Франсис је предложио смањење транспортних тарифа Дунавом, од Црног мора ка Београду. Само на тај начин би амерички произвођачи могли да се надмећу са немачким за српско тржиште. Франсис је приметио да у Србији постоји стално и растуће антигерманско расположење. Ширио се утицај Русије, па је склопљен споразум са руском пловидбеном компанијом, чији пароброди би по ниским ценама превозили робу од ушћа Дунава до Београда. Америчком посланику су пружена уверавања да би ове посебне тарифе биле дате и америчким извозницима.⁵⁹

Михаило Вујић и Чарлс Франсис су у име Краљевине Србије и Сједињених Држава 1901. године закључили *Конвенцију о издавању криваца*, којом су се обавезали на изручивање оптужених или осуђених лица.⁶⁰ Србија није учествовала на конгресима и конвенцијама организованим у САД. Тако је одбила да прими позив на конгрес америчког Актуаријског друштва у Њујорку, планиран за септембар 1903. године. Такође, одбијен је и позив да српска делегација учествује и на међународном Конгресу рударства у Монтани 1902.⁶¹ Српска влада се није одазвала ни позиву на Међународни железнички конгрес у Вашингтону у септембру 1904 године.⁶²

Државни секретар Џон Хеј је у мају 1902. године наложио отправнику Вилсону да се распита о српским члановима Хашког трибунала. Вилсон је известио да сви српски чланови суда имају потпуно неутралне ставове према Сједињеним Државама и према католичкој цркви. Доктор Миленко Веснић је живео неко време у Лондону, па мало разуме енглески језик, али остали чланови

---

⁵⁹ Исто, N° 19, С. Francis – J. Hay, Belgrade, 26. October 1901.

⁶⁰ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, издатих од 1. јануара 1901. до краја исте године, бр. 56, Београд 1903, 677.

⁶¹ *Despatches* T630, N° 38, С. Wilson – J. Hay, Athens, 12. June 1902; Исто, N° 42, Athens, 23. August 1902.

⁶² Исто, N° 51, J. Jackson – J. Hay, Belgrade, 23. September 1904.

га уопште нисту разумели. Нико од њих српских представника у Трубуналу није био повезан са међународним арбитражама.⁶³

У Јужној Америци се у лето 1902. појавио проблем који је претио да угрози Монроову доктрину. Венецуела је имала велике дугове у Европи, већином према немачком капиталу, које није могла да врати.

Слика бр. 1: "Нови Колумбо" *Сатира*, бр. 1, 1. април 1902.

Велика Британија и Италија су такође биле зајмодавци, али је Немачка као већински зајмодавац захтевала насилно убирање дугова. Венецуели је постављен ултиматум, и 1902. године блокирана је њена пацифичка обала. Пошто је истекао ултиматум за враћање дугова, прекинути су дипломатски односи и заробљена је венецуеланска флота. Тада се, посве тихо, умешао Теодор Рузвелт. Позвао је немачког амбасадора фон Холебена (von Holleben) у Белу кућу, и захтевао да се спор реши на миран начин, без упада на венецуеланску територију. Отправник

Вилсон је известио да је краљ Александар Обреновић је послао писмо подршке председнику Венецуеле.⁶⁴ У листу *Сатира* се 1. априла 1902 појавила карикатура "Нови Колумбо", која је исмевала немачки покушај продора у Нови свет, где је зауставио Теодор Рузвелт.

Новопостављени посланик Џексон је известио о државном удару краља Александра од 6. априла, којим су пензионисани сви чланови Државног савета, распуштена Скупштина и поништени закони о слободи штампе, избору посланика. Самим тим су и четири министра, члана радикалне странке морала да напусте

⁶³ Исто, N° 39, С. Wilson – J. Hay, Athens, 12. July 1902.

⁶⁴ Despatches T630, N° 41, С. Wilson – J. Hay, Athens, 8. August 1902.

своје положаје.⁶⁵ Отправник Вилсон је у телеграму обавестио владу да су краљ и краљица убијени у војној револуцији и да је Петар Карађорђевић проглашен за краља. У следећим телеграмима је повукао вест да је проглашен нов краљ, већ да је само образована нова влада.⁶⁶ Џексон је планирао да се из Беча запути у Београд.⁶⁷

По доласку у Београд, Џексон није могао да схвати апатију српског народа. Он није чуо ни речи ужаса нити жалости поводом убиства краља Александра, краљице Драге, њене браће и осталих политичара и војника. Према његовим сазнањима, војници који су били задужени да чувају краља увежбали да кличу у част Александра Обреновића и у част Петра Карађорђевића, у зависности од исхода у краљевском конаку.⁶⁸ Краљ Александар је изгубио популарност због женидбе и наводних намера да свог шурака прогласи наследником.

Државни секретар је упутио Џексона да се понаша у складу са осталим члановима дипломатског кора.⁶⁹ Убрзо је ипак напустио Београд, као и британски, француски и холандски посланик, који нису желели да буду присутни на дочеку краља Петра. Руски посланик је у свечаној униформи дочекао новог краља на железничкој станици. Џексон је пренео да су српске власти биле веома незадовољне поступцима страних дипломата.

Краљ Петар Карађорђевић је званично обавестио све шефове европских држава о преузимању престола. Међутим, или из ”заборавности или зарад штедње” није послао телеграм председнику Сједињених Држава. Џексон је сматрао да, будући да САД не обавештавају о избору свог председника, не треба узети за зло омашку краља Петра да обавести америчку владу о доласку на престо. Нови српски краљ нема намеру да се меша у партијске размирице и тежи да буде омиљен у народу.⁷⁰ У поверљивом извештају Џексон је рекао да сви оклевају да оптуже краља Петра да је учествовао у организовању атентата на

---

⁶⁵ *Despatches T630*, N° 7, J. Jackson – J. Hay, Athens, 12. May 1903.

⁶⁶ *Исто*, N° 8, C. Wilson – J. Hay, Athens, 11. June 1903.

⁶⁷ *Исто*, N° 8, J. Jackson – J. Hay, Wien, 13. June 1903.

⁶⁸ *Исто*, N° 11, J. Jackson – J. Hay, Belgrade, 13. June 1903.

⁶⁹ *Исто*, N° 15, J. Jackson – J. Hay, Athens, 29. June 1903.

⁷⁰ *Исто*, N° 20, J. Jackson – J. Hay, Sinaia, Roumania, 6. August 1903.

Обреновиће, верује се да је био упућен у то да ће му се на неки начи отворити пут до престола. То доказује и његово понашање према официрима завереницима. ”Нико не сме да се изненади или зачуди било каквим вестима које могу доћи из Србије, или било чиме што се може догодити у тој земљи”, писао је Џексон.⁷¹

У поверљивом извештају из јануара 1904. године, сазнања посланика Џексона су била да је краљ Петар знао унапред да постоји завера против краља Александра, и да стога нема моћ да се отараси краљеубица. Сваки од заверника који је удаљен са двора је добио сличан утицајан положај. Став америчке владе био је да ”призна све владе без обзира на њихово порекло или организацију, или начин на који су особе које владају стекле моћ, уколико је владу *de facto* прихватио народ те земље”.⁷²

Из америчког посланства у Атини Стејт департамент је обавештен да је из двора премештена неколицина официра умешаних у убиство краљевског пара Обреновић. Задовољни овом мером, Русија и Италија су најавиле постављање својих дипломатских представника у Београд.⁷³

Донекле изненађен Мајским превратом, Стејт департамент је вратио свог представника на двор Петра Карађорђевића већ у мају 1904. године.⁷⁴ Тиме су Сједињене Америчке Државе решиле ”дипломатско питање” независно од европских држава. Посланик Џексон је стигао у Београд 6. маја 1904. године. Акредитиве је предао краљу Петру 9. маја. Једини посланик који је дотад предао акредитиве краљу био је руски, и то уз почаст. Такав пријем је приређен и америчком посланику. Маршал Двора је послао по Џексона гала кочију, са коњичком пратњом. У дворишту палате оркестар је свирао једну од незваничних америчких химни, родољубиву песму *Живела Колумбија*. У предворју га је чекало десетак ађутаната и дворских службеника. Краљ Петар је Џексона примио

⁷¹ *Despatches T630*, N° 24, J. Jackson – J. Hay, Sinaia, Roumania, 13. September 1903, confidential.

⁷² *Исто*, N° 30, J. Jackson – J. Hay, Athens, 24. January 1904, confidential.

⁷³ *Renewal of Diplomatic Relations with Servia by European Powers*, Foreign Relations of the United States, Athens 7. April 1904. (<http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS>).

⁷⁴ О односима две државе после Мајског преврата опширно у: Wayne S. Vucinich, *Serbia between East and West. The Events of 1903-1908*, Stanford 1954; Bogdan Popović, *Мајски преврат и САД*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* 1 (1961) 80 – 98. Посланик Џон Џексон је слао неуобичајено детаљне извештаје и сопствене процене о будућности српске спољне политике под утицајем Русије и Аустроугарске.

срдечно, а присуствовали су и Пашић, министар иностраних послова, Маршал Двора и краљев секретар. Џексон је представљен и краљевској породици.⁷⁵ Џексон је био позван на свечаност поводом крунисања краља Петра, 21. септембра 1904, и одлучио је да присуствује.⁷⁶ Детаље церемоније крунисања пренео је и Вашингтон Пост.⁷⁷

Доласком династије Карађорђевић српско – амерички дипломатски односи су постали нешто срдачнији. Та чињеница не изненађује, с обзиром на својеврсно англофилство краља Петра I Карађорђевића. Наиме, у младим данима, 1869. године, кнежевић Петар је превео расправу Џона Стјуарта Мила *О слободи*, на којој је засновао и свој каснији политички програм.

Нова српска влада је имала планове да прошири железничку мрежу. Џексон је ту видео прилику за продају америчке опреме за изградњу пруга. Он је имао обавештења да расте немачка трговина са свим балканским земљама, те да су балканске државе увеле посебне царинске тарифе за немачку робу.⁷⁸

У поверљивом извештају, Џексон је изнео своје утисак да, премда је краљ Петар брзо задобио популарност међу народом, то неће имати велики значај. Појавило се извесно незадовољство, па се чак и радикална странка, која је на власти, поцепала на две струје. Наиме, краљ се нашао у власти оних који су били одговорни за ”уклањање” краља Александра. ”Изгледа да сам краљ Петар жели да влада строго у складу са законом и Уставом, али општа ситуација не улива поверење у миран и несметан развој Србије и одржање стабилности”, писао је Џексон секретару Хеју.⁷⁹ Током свог боравка у Београду, Џексон је имао прилике да у неколико наврата разговара са краљем Петром и Пашићем. Сви чланови дипломатских мисија су добили одликовања, али је Џексон одбио, јер америчким дипломатама није дозвољено да примају било какве вредности у земљама службовања.

---

⁷⁵ *Despatches T630*, N° 40, J. Jackson – J. Hay, Athens, 14. May 1904, confidential.

⁷⁶ *Исто*, N° 48, J. Jackson – J. Hay, Sinaia, Roumania, 16. August 1904.

⁷⁷ *Исто*, N° 53, J. Jackson – J. Hay, Sofia, 26. September 1904.

⁷⁸ *Исто*, N° 51, J. Jackson – J. Hay, Belgrade, 23. September 1904.

⁷⁹ *Исто*, N° 54, J. Jackson – J. Hay, Sofia, 26. September 1904, confidential.

Џексону се чинило да ниједан од некадашњих партијских вођа не жели да преузме одговорност да влада. Предвиђао је да ће генерал Грујић повући, а да ће ”чврста рука” кабинета – министар Пашић остати на положају. Као и у Грчкој, лични односи играју велику улогу у политици, па ће и краљу Петру бити тешко да влада у потпуно у складу са Уставом и тако донесе просперитет и мир своме краљевству, оцењивао је Џексон у октобру 1904. године.⁸⁰

Посета краља Петра бугарском кнезу Фердинанду била је изузетно срдачна, али како је отправник Вилсон приметио, није изазвала ентузијазам ни у једној земљи. Чланови Македонског комитета у Софији су одбили да учествују у прослави у част госта из Србије, са изговором да је у току борба српских против бугарских чета у Македонији. Деловало је да су српски и бугарски поглед на решење кризе у Македонији потпуно супротни, и да ће било какав међусобни споразум бити немогућ.⁸¹ Покушај приближавања Бугарској је приписан бугарофилству министра Пашића.⁸²

Амерички вице конзул у Београду није успео да нађе ниједан закон у Србији који би регулисао јавно земљиште, премда се распитивао и у Министарству пољопривреде, библиотекама и у разговору са правницима.⁸³ Према инструкцијама државног секретара, Џексон је предложио српском министарству иностраних дела да учествује у другој Мировној конференцији и потпише уговор о арбитражи са САД.⁸⁴ Српска влада је ”прихватила племениту иницијативу америчке владе” о учешћу на Мировној конференцији, као и предлог да склопи уговор о арбитражи са САД, попут оног који је склопила са Француском и Великом Британијом.⁸⁵

Трговински уговор Србије и Немачке био је тема Џексоновог интересовања. Детаљи нису објављени у Србији, па је саветовао да се сачека шта

---

⁸⁰ *Despatches T630*, N° 54, J. Jackson – J. Hay, Sinaia, Romania, 3. October 1904.

⁸¹ *Исто*, N° 59, C. Wilson – J. Hay, Athens, 11. November 1904.

⁸² *Исто*, N° 63, J. Jackson – J. Hay, Athens, 17. December 1904.

⁸³ *Исто*, N° 61, C. Wilson – J. Hay, Athens, 30. November 1904

⁸⁴ *Исто*, N° 62, J. Jackson – J. Hay, Athens, 4. December 1904.

⁸⁵ *Исто*, N° 67, J. Jackson – J. Hay, Athens, 23. January 1905.

ће јавити Берлинско посланство САД.⁸⁶ Џексон је скренуо пажњу Стејт департменту на чланак из финансијског додатка лондонског Тајмса, ”Трговинске могућности Србије”, од 19. децембра 1904. године. Он је предложио да се тај чланак објави у Конзуларним извештајима. Премда није могао да потврди статистичке податке из текста написао је ”Србија је била занемарена од стране америчкиг трговаца и капиталиста, чак и више него од британских, и сада, колико ја знам, само један амерички грађанин има пребивалиште у Србији, а и он је пореклом Мађар”. Тајмс је изнео податке о извозу пољопривредних поризвода, животиња и готових производа из Србије за 1903. годину. Сједињене Државе су биле увозник производа из Србије, у коју, пак, нису ништа извозили. Извоз у САД је заузимао свега 1.31 проценат укупног српског извоза.⁸⁷

Џексон је процењивао да ће Србија вероватно купити наоружање у Француској, с обзиром на то да су и бугарски топови наручени у Француској, а да је српски премијер бугарофил.⁸⁸ Он је известио и о неслагањима између министарстава и краљевих службеника, који су били аустрофилски настаројени. Општа оцена била је да политичка ситуација у Србији није стабилнија него што је била пре јуна 1903. године и да ће у случају неких немира вероватно доћи до аустројске војне интервенције у Србији.⁸⁹ Џексон је писао да Србија једноставно није у могућности да има трговинску независност, због географског положаја. Уколико би Србија покварила односе са Аустроугарском, пала би у зависност од Бугарске, и тако индиректно од Немачке.⁹⁰

У априлу 1905. америчка влада је одлучила да формира ново посланство за Румунију и Србију, односно да издвоји Грчку као посебно посланство. За новог посланика у Србији именован је Џон Ридл.⁹¹ При крају свог мандата, крајем маја 1905. године, Џексон је посетио Београд на један дан. Стекао је утисак да није учињен напредак ка уставној владавини. Краљ Петар је изгубио популарност са

---

⁸⁶ *Despatches T630*, N° 64, J. Jackson – J. Hay, Athens, 27. December 1904.

⁸⁷ *Trade Opportunities in Serbia*, The Times Financial and Commercial Supplement, December 19, 1904; *Despatches T630*, N° 65, J. Jackson – J. Hay, Athens, 14. January 1905.

⁸⁸ *Despatches T630*, N° 66, J. Jackson – J. Hay, Athens, 19. January 1905.

⁸⁹ *Исто*, N° 68, J. Jackson – J. Hay, Athens, 13. February 1905.

⁹⁰ *Исто*, N° 75, J. Jackson – J. Hay, Athens, 20. April 1905.

⁹¹ *Исто*, N° 74, J. Jackson – J. Hay, Athens, 19. April 1905.

почетка владавине. Џексон је чуо гласове који су позивали на протеривање краља, и неке који су захтевали убиство Пашића. Он је подсетио да је Србија била под страном управом четиристотине година и да је ”данашњи начин размишљања сличан оном које је владало у Византијском царству, где се на убиство гледало као на легитиман начин за уклањање политичких ривала.”⁹² Званично писмо опозива Џексон је предао 13. јула 1905. године. У исто време Томас Јуинг Мур (Thomas Ewing Moore) је представљен као нови отпражник послова.⁹³

Посланик Ридл је предао акредитиве краљу Петру 7. маја 1906. године. У срдачном дочеку, краљ Петар је изјавио да ће учинити све што је у његовој моћи да се одрже пријатељски односи између две земље. У приватном разговору, вођеном на француском, краљ Петар је изразио своје жаљење због последица земљотреса у Сан Франциску. Нису била споменута болна питања српске унутрашње и спољне политике: пензионисање краљеубица, обнављање дипломатских односа са Великом Британијом и потписивање трговинског уговора са Аустроугарском.⁹⁴

2. Пораст интересовања

Амерички посланици су пропратили српску акцију у Македонији током 1904. и 1905. и догађаје везане за Анексиону кризу. За разлику од Руско-јапанског рата и прве Мароканске кризе, где се амерички председник Теодор Рузвелт активно укључио у посредовање и мировне напоре, за Анексиону кризу и проглашење независности Бугарске испољено је само умерено интересовање. Председник Рузвелт је сматрао да би Аустроугарска требало да буде носилац цивилизацијских промена на Балкану.⁹⁵ Иначе је и прилично резервисани амерички државни секретар Елиху Рут⁹⁶ изјављивао да је ”европски Оријент” ван

---

⁹² Исто, N° 77, J. Jackson – J. Hay, Athens, 5. June 1905.

⁹³ Исто, N° 80, J. Jackson – E. Root, Belgrade, 13. July 1905.

⁹⁴ Исто, N° 1, J. Riddle – E. Root, Belgrade, 9. May 1906.

⁹⁵ William C. Askew and J. Fred Rippy, *The United States and Europe's Strife, 1908 – 1913*, The Journal of Politics, Vol. 4, No. 1 (1942), 68 – 79.

⁹⁶ Елиху Рут (Elihu Root 1845 –1937), правник и државник, добитник Нобелове награде за мир 1912. године. Био је Државни секретар у Министарству рата од 1899. до 1904, где је помагао

политичке сфере интереса САД, те се влада неће мешати директно у догађаје на том простору.

Пораст интересовања за догађаје на Балкану забележен је и у часопису *Национална географија (National Geographic Magazine)*, службеном гласилу америчког Националног географског друштва. Овај научни часопис, који је почео да излази 1888, брзо је стекао репутацију својим текстовима, а посебно фотографијама са разних крајева земаљског шара. У новембру 1908, часопис је објавио текст Феликса Ц. Коха о Србији и Црној Гори.⁹⁷ Како би што боље приближио Србију америчком читаоцу, аутор је упоредио њену површину са површином Вермонта и Њу Хемпшира заједно, а Црну Гору са Род ајлендом.

THE TOWER OF SKULLS, NISCH, SERVIA

Слика бр. 2: "The Tower of Skulls in Nish" *National Geographic Magazine*, XIX (1908) 779.

Кох је навео да су Србија и Црна Гора насељене Србима, словенским племеном, које је дошло на тај простор око 650 године, на позив цара Ираклија. Срби су били већина становништва и у Босни и Херцеговини.⁹⁸ У кратком прегледу набројао је промене које је доживела српска држава кроз историју. Од XII до XIV века Србија је обухватала Босну, Албанију, Македонију, Тесалију, део Бугарске и Грчку сем Атике. Кох је био задивљен Теле кулом и јунаштвом Стевана Синђелића.

земљама освојеним у Шпанско – америчком рату. Председник Теодор Рузвелт га је именован за Државног секретара 1905, а од 1909. до 1915. године имао је положај сенатора из Њујорка. Био је председник сенатског Комитета за правосуђе и Председник Карнегијеве задужбине за међународни мир од 1910. до 1925. године. Налазио на челу америчког Савета за међународне односе од 1921 године.

⁹⁷ Felix J. Koch, *Servia and Montenegro*, *The National Geographic Magazine*, vol. XIX (1908), 774 – 789.

⁹⁸ F. J. Koch, *Servia and Montenegro*, 783.

Србију је назвао ”баштом Балкана”, јер је изгледала као најживописнија и најплоднија од свих балканских држава. Слично Бугарској и Румунији, Србија није била подељена на латифундије, већ на мала имања, не већа од 20 ари, која су била у својини народа.”Србија је пољопривредни Ел Дорадо, и ако необразовани сељак сада може да преживи примењујући препотопске методе, шта све не би могло бити постигнуто са капиталом и механизацијом”, запитао се Кох, истовремено се чудећи како сељаци из околине зарађују од 300 до 500 фунти годишње.⁹⁹

Слика бр. 3: Felix Koch, “ A well-to do citizens in Belgrade“ *National Geographic Magazine* , XIX (1908)

За време Анексионе кризе часопис *Аутлук* (*The Outlook*) означио је Србију и Турску као опасна места за избијање рата. Турска се обавезала на политику мира и поверила је своје интересе великим силама, посебно Британији. ”Срби су заустављени на самој ивици рата када су једне ноћи открили да немају муниције за своју артиљерију – чињеница која баца светло на ефикасност српске владе у миру, а вероватно и у рату”.¹⁰⁰ Признање независности Бугарске, аустријска анексија Босне и Херцеговине и припајање Крита Грчкој, наметале су моралну обавезу Европи да компензује губитке Турске, закључио је *Аутлук*.

⁹⁹ F. J. Koch, *Servia and Montenegro*, 779.

¹⁰⁰ *The Balkan Situation*, *The Outlook* v. 90 (1908), 365 – 366.

На питање ”Шта је Аустроугарска урадила у Босни и Херцеговини” *Аутлук* је одговорио да је аустроугарска владавина омогућила пораст броја становника, а и пораст њиховог личног богатства. У тридесетогодишњој владавини аустроугарски заједнички министар финансија показао је способност да правично управља страним народом. Већину становника су чинили Хрвати – Срби. Успех се огледао и у понашању муслимана, који су усвајали европске обичаје, као и у завођењу реда у правосуђе, где је правду добијао свако, без обзира на друштвени положај, политичку моћ, вероисповест или богатство. Административне реформе које је увела аустроугарска влада донеле су напредак у развоју школства, пољопривреде и железнице. Изграђене су пруге у дужини од око 1300 километара, отворено је двадесетак виших школа и високе школе за муслиманске судије, као и оријентални, православни и католички семинари. ”Где се у свету за протекле три деценије догодио изузетнији пример административне реформе”, закључио је *Аутлук*.¹⁰¹

Ситуација на Балкану се делимично смирила када је Турска примила од Аустрије 11 милиона долара као надокнаду за Босну и Херцеговину.¹⁰² Дуго је било отворено питање да ли ће Србија изазвати оружани сукоб. Колумниста је објашњавао да су Босна и Херцеговина пре шест стотина година биле део ”Велике Србије”, што Срби нису заборавили после толико година деградације. Анексија је осујетила планове Србије да се споји са Црном Гором и да остане у вези са Србима у Босни и Херцеговини. Аустријанци су мудрог управом успели да спасу Босну и Херцеговину од варваризма. Али, то није дозвољавало царству да прекрши Берлински уговор и анектира две провинције. Србија нема шансе у евентуалном рату против Аустрије, сем наде да ће се умешати Русија. Међутим, Русија се придружила европским државама и позвала Србију да се одрекне територијалних захтева. ”Надамо се да ће бити сазвана европска конференција”, закључио је *Аутлук*.¹⁰³

Звечкање оружја на српској и аустријској страни је потрајало, али није постојао довољно јак разлог да избије рат. Бес Србије био је изазван начином на

---

¹⁰¹ *What Austria – Hungary has done in Bosnia and Herzegovina*, *The Outlook* v. 90 (1908), 514 – 515.

¹⁰² *The Balkan Settlement*, *The Outlook* v. 91 (1909), 140 – 141.

¹⁰³ *Will Servia provoke war?*, *The Outlook* v. 91 (1909), 515 – 516.

који се Аустрија понашала. Све европске државе су радиле на смиривању ситуације. Српски принц Ђорђе, који је привукао пажњу Европе ратоборним понашањем и изјавама морао је да се одрекне престола, у интересу српског народа и европског мира. Чинило се да ће се Аустрија извући из невоља које је сама проузроковала кршењем Берлинског уговора.¹⁰⁴ ”Велика Британија и Француска су покушале да, колико је год то могуће спроведу правду за Србију; али Немачка је одлучно подржала аустријске захтеве у свакој тачки и коначно приморала Русију да јој се придружи”, објаснио је *Аутлук* завршетак балканске кризе.¹⁰⁵

3. Балкански ратови

The Serbians are hard fighters.

*New York Tribune*¹⁰⁶

Интересовање јавности за Балкан 1912. године изазвала је и промена атмосфере у Стејт департменту. Наиме, Луис Ајнстин, амерички дипломата нижег ранга, је забринут због дешавања у Европи, још годину дана пре почетка Првог балканског рата написао писмо помоћнику Државног секретара, Хантингтону Вилсону, које је постало један од најзначајнијих документа из тог периода.¹⁰⁷ Он је закључио да економски интереси не дозвољавају Сједињеним Америчким Државама да буду незаинтересоване за политичке догађаје у Европи. Увидео је да је Велика Британија допринела очувању баланса европских сила, али и да је најопаснија појава у Европи растући англо-германски антагонизам. Уколико би Немачка тријумфовала у тој борби, запретила би САД и осталим народима света. Предложено је да Сједињене Америчке Државе обавезно узму активно учешће у

---

¹⁰⁴ *Servia and Austria*, *The Outlook* v. 91 (1909), 759 – 760.

¹⁰⁵ *The Balkan Settlement*, *The Outlook* v. 91 (1909), 802.

¹⁰⁶ *Balkan War Strength*, *New-York Tribune*, October 11, 1912, 5 .

¹⁰⁷ Луис Ајнстин (Lewis Einstein), радио је у амбасадама у Константинопољу (од 1903, а од 1908. као отправник послова), Лондону, Паризу, као амбасадор у Костарики 1911, а од 1921. до 1930. био је амбасадор у Чехословачкој; Хантингтон Вилсон, (Huntington Wilson) помоћник Државног секретара САД (март 1909 – март 1913)

европским пословима.¹⁰⁸

Балкански ратови су представљали покушај народа Балканског полуострва да се ослободе последњих трагова турске владавине. С друге стране, велике силе су страховале да би свако отпочињање непријатељстава могло да прерасте у сукоб широм Европе. Представници Стејт департамента на Блиском истоку и у Европи били су свесни експлозивности кризе, али нису саветовали нити предлагали било какву интервенцију своје државе. Међутим, председник Тафт је трпео притиске са других страна. Представници Бугара у Њујорку су тражили да спречи интервенцију европских сила у корист Турске а Албанци из Бостона су тражили помоћ за стварање своје националне државе. Апели за заустављање рата су стизали и из Берна, из Међународног бироа за мир. Амерички грађани су гајили наклоност према балканским народима и нису подржавали интервенцију великих европских сила. У писмима председнику Тафту грађани су навијали да балканске државе понизе Турску, јер је то заслужила, па чак и да САД треба да објаве рат Немачкој и Аустроугарској уколико наставе притисак на Србију.¹⁰⁹

Изгледа да председник Тафт није имао ништа против укључивања у посредовање међу зараћеним странама и такав став је пренео Турској, Србији и Бугарској преко посредника Бертрона и уз помоћ амбасадора у Паризу и Цариграду, Херика и Рокхила.¹¹⁰ Премда је Турска предузела озбиљнију иницијативу да замоли Тафта за посредовање, Стејт департамент је био изричито против, изузев у случају да на томе инсистирају свих шест европских сила, као и све зараћене стране. Деловало је да је Тафт осмислио план медијације пре него што су се тога латиле водеће европске силе, па се до његовог спровођења никад није ни дошло.¹¹¹

Уочи избијања Балканског рата Хантингтон Вилсон¹¹², помоћник америчког

---

¹⁰⁸ Текст овог меморандума је објављен под насловом *The United States and Anglo-German Rivalry*, *National Review*, vol. 60 (1913) 736 – 750.

¹⁰⁹ W. C. Askew – J. F. Rippey, *н.д.*, 75 – 76.

¹¹⁰ С. Р. Бертрон, њујоршки банкар, посредник у полувзвничним преговорима на Балкану и у Русији.

¹¹¹ W. C. Askew – J. F. Rippey, *н.д.*, 76.

¹¹² Хантингтон Вилсон, (Huntington Wilson) помоћник Државног секретара САД (март 1909 – март 1913).

Државног секретара Нокса,¹¹³ закључио је да су економски интереси у Турској предуслов пријатељства, али и да се прваци ”доларске дипломатије” неће устезати да искористе немире у Турској за остварење својих интереса. На самом почетку Балканског рата за америчког амбасадора у Цариграду постављен је Рокхил¹¹⁴, који је добио инструкције да направи притисак на турске власти да ратификују концесије за железницу и руде које је тражила компанија ”Ottoman-American Development Company”. Када је државни секретар Нокс схватио да ће због политичке ситуације компанија повући депозит за склапање уговора о концесији послао је шефа Блискоисточног одељења Стејт департамента да покуша да их убеди да се предомисле, што овај није успео. Да је турски парламент ратификовао концесију до новембра 1911, америчка влада би једноставно била приморана да се укључи у политичка збивања у региону.

Посланик Џексон је свој други мандат у Србији провео за време Балканских ратова. Будући да је председник Вилијам Тафт изјавио да САД нема интереса и да ће задржати неутралност у сукобу на Балкану, Џексон је само пропратио незадовољство Србије због Лондонске конференције 1912. и признавања државе Албаније. Конзул Џексон је у мају 1912. године јављао да управа Железница Србије мора набавити 14 хиљада тона челичних шина, и да су власти раположене да америчке компаније изнесу своје понуде. Наравно, то би водило подизању америчког трговинског престижа у овом делу света.¹¹⁵ Планирана је изградња ускотрачних пруга Чачак – Горњи Милановац – Лајковац, Параћин – Сталаћ, Њуприја – Параћин. Џексон је апеловао на државног секретара Нокса да наведе америчке произвођаче челика да озбиљно размотре могућност пласирања робе у Србији.¹¹⁶ Конзул из Београда Самерс је обавештавао да све понуде треба да стигну у Управу Железница до 1. августа 1912. Пруге би требало да буду део Дунавско – Јадранске железнице, па би победа на тендеру отворила

---

¹¹³ Филандер Чејс Нокс (Philander Chase Knox, 1853–1921) био је амерички правник и политичар, налазио се на месту Државног тужиоца, био је сенатор из Пенсилваније и Државни секретар од 1909. до 1913. године.

¹¹⁴ Вилијам Рокхил (William Woodville Rockhill 1854–1914), посланик САД у Грчкој 1897–99, Румунији 1897–99, Србији 1897–99; Кини 1905–09; Генерални конзул САД у Атини 1897–98; Амбасадор САД у Русији 1909–11 и Турској 1911–13.

¹¹⁵ *Records of the Department of State, Roll 3, 872.77, telegram, J. Jackson – P. C. Knox, Bucharest 10. 5. 1912.*

¹¹⁶ *Исто, 872.77/2, Servian Series, N° 21, J. Jackson – P. C. Knox, Bucharest 11. 5. 1912.*

америчким компанијама нове могућности.¹¹⁷ Међутим, и поред настојања америчких дипломатских представника из Букурешта и Београда, ниједна компанија из САД није послала понуду Управи железница Србије.¹¹⁸

С обзиром на то да је председник Тафт у обраћању Конгресу 3. децембра 1912. изнео став да САД нису умешане у непријатељства на Балкану, и да заступају политичку незаинтересованост, ни посланик Џексон се није трудио да учествује у дипломатским играма. Америчка влада није прихватила званично посредовање нити је понудила ”добре услуге”. Како је приметио Богдан Поповић, за време Балканских ратова званична политика САД је вођена више по инерцији него по интенцији.¹¹⁹

У првим данима избијања Балканског рата у САД било је много новинских коментара. *Њујорк Трибјун* (New-York Tribune), лист коме је у заглављу писало ”Прогресиван, али не и радикалан” (”Progressive but not Radical”) коментарисао је бројност трупа балканских савезника, јер су са разних страна стизале процене да се ради о милионским цифрама (око 2 милиона). Коментатор је на основу броја становника проценио колика је могућност мобилизације.¹²⁰ Становништво Црне Горе је бројало око 250 000 људи, али је ”за сваког мушкарца озбиљно кривично дело да иде ненаоружан или да не буде вешт у употреби оружја: што има за резултат да у миру располаже са једанаест бригада и борбеном моћи од 50 000.” Коментатор је проценио да би целокупан број војника зараћених страна износио мање од милион и да ће се ратне операције водити углавном на копну. Рат ће сигурно бити жесток јер ”Турци и Црногорци су рођени бојовници, а Бугари се убрајају у најнемилосрдније ратнике. Срби су јуначки борци, а упркос озбиљног

---

¹¹⁷ Исто, 872.77/4, М. Summers – Р. С. Knox, Belgrade 22. 6. 1912.

¹¹⁸ Исто, 872.77/5, Servian Series, N° 31, J. Jackson – Р. С. Knox, Bucharest 8. 8. 1912.

¹¹⁹ Bogdan Popović, *Prvi Balkanski rat i Sjedinjene Američke Države*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo 3 (1964) 388.

¹²⁰ *Balkan War Strength*, New-York Tribune, October 11, 1912, 5; У процени њујоршког листа Бугарска је имала око 4 400 000 становника, па се сматрало да може мобилисати око 235 000, Србија има 3 милиона становника и могућност подизања 110 000 војника, Грчка има 2 750 000 становника, али слабу војну организацију и очекивала се мобилизација 50 000, а Црна Гора има око 250 000 становника, али би могла сакупити 50 000, док је број становника Турске преко 25 милиона, а номинална снага војске је 375 000 у миру и око 700 000 по избијању рата; Биљана Вучетић, *Јавност Сједињених Држава о Црној Гори у Балканским ратовима*, Историјски записи 3 (2010) 84 – 85.

занемаривања војне обуке и дисциплине и Грци имају у себи штофа за добре војнике.”¹²¹

Вашигтон Пост је у марту 1913. у тексту ”Молбе за мир” пренео наде како би нова влада Вилсона и Брајана требало да се понаша, кад се над Европом наднео облак рата и трке у дреднотима. ”Од новог председника САД потиче мудрија и племенитија визија политике од оне коју познаје Европа. Са Брајаном на челу спољне политике, разумно је очекивати да ће Америка ентузијастично сарађивати са Великом Британијом како би спасла саму Европу.”¹²²

Stejt департамент је усмеравао помоћ америчког Црвеног крста током 1912. и 1913. године ка Србији, услед великог броја рањеника и тешке хуманитарне ситуације.¹²³ Пишући о мотивима балканских држава за рат против Турске, у тексту ”Промена мапе на Балкану” објављеном *Националној географији* у фебруара 1913, аутор Фредерик Мур, дописник Асошијетед преса са Балкана, посебно је истакао личну и имовинску несигурност њихових сународника у Турској, као и недостатак било какве судске заштите од самовоље Турака мухамеданаца.¹²⁴ Амерички Црвени крст је, уз покровитељство госпође Рокхил, супруге америчког амбасадора у Цариграду, финансирао кампове у Турској за војнике оболеле од колере.¹²⁵ Мур се запитао одакле европским силама право да се мешају у послове на Балкану. Прво је наравно, право силе, али свака европска држава има сопствено оправдање: Енглеска је дуго чувала Константинопољ од Руса, како би задржала супремацију на мору, али су је планови Аустроугарске и Немачке да освоје Солун и прошире немачку моћ од Балтика ка Егеју гурнуле у

---

¹²¹ The Turks and Montenegrins are natural born warriors, and the Bulgarians are among the most ruthless of combatants. The Servians are hard fighters, and despite their gross neglect of military training and discipline the Greeks have in them the making of good soldiers, *Balkan War Strength*, New-York Tribune, October 11, 1912, 5.

¹²² *Pleas for Peace*, The Washington Post, March 10 1913, 6; Вудро Вилсон (Woodrow Wilson), председник САД од 4. марта 1913 до 4. марта 1921; Биљана Вучетић, н.д., 91.

¹²³ Д. Живојиновић, *Амерички хирурзи и лекари у Србији 1913 године*, у: *У потрази за заштитником*, 113–136; Амерички Црвени крст је до краја 1912. уплатио преко Српско-француске банке у Београду око 16 000 долара. У Београд је у априлу 1913. стигло осам америчких лекара, који су распоређени у Пирот, Крагујевац и Ниш. У време Другог Балканског рата стигла је помоћ од свега 450 долара, али је зато Самерс, амерички конзул у Београду на лично залагање довео групу од четири лекара.

¹²⁴ Frederick Moore, *The Changing Map in the Balkans*, National Geographic vol. XXIV (1913), 199 – 226.

¹²⁵ F. Moore, *The Changing Map in the Balkans*, 218 – 219.

Антанту, која подржава балканске словенске државе; Аустроугарска инсистира на стварању Албаније, јер не жели да дозволи уједињавање Црне Горе и Србије. За Турску је остало отворено питање да ли ће кренути путем реформи и прогреса. Мур је сматрао да су муслимани равнодушни према прогресу.¹²⁶ С друге стране, балканским државама је предвидео брз и модеран развој, јер теже да усвоје европске цивилизоване институције и напредују у образовању, моралности и материјалном богатству.

Photo by Frederick Moore

SERVIAN PEASANTS, CALLED TO ARMS, SIGNING THE MUSTER-ROLL

Слика бр. 4: Frederick Moore, "Servian Peasants" *National Geographic Magazine*, XXIV (1913)

Веома занимљива била су запажања Џејкоба Гулда Шурмена (1854 – 1942), педагога и дипломате, посланика САД у Грчкој и акредитованог посланика у Црној Гори од 17. октобра 1912. до 18. августа 1913. године.¹²⁷ По завршетку службовања написао је књигу *Балкански ратови 1912-1913*, објављену у Принстону 1914. године.¹²⁸ У кратком историјском прегледу од формирања турске државе и доласка Турака на Балкан, Шурмен је истакао улогу Срба у одбрани хришћанских земаља. Посланик Шурмен се 29. јуна 1913, када је избио рат између савезница, нашао у Скопљу. Љубазношћу српских власти нашао се у

¹²⁶ "The soul of the true Moslem is indifferent to progress", F. Moore, *The Changing Map in the Balkans*, 226.

¹²⁷ <http://history.state.gov/departmenthistory/people/schurman-jacob-gould>. Џејкоб Гулд Шурмен је наставио дипломатску каријеру као посланик у Кини (1921-1925) и амбасадор САД у Немачкој (1925-1930). Био је председник универзитета Корнел у Њујорку.

¹²⁸ Jacob Gould Schurman, *The Balkan Wars 1912-1913*, Princeton 1914.

првом возу који је напустио град. Од Велеса је кочијом прошао кроз централну Македонију од Прилепа до Битоља, а одатле се грозним путевима превезао до Охридског и Преспанског језера до Струге. Долазећи из Атине где је месецима слушао патриотске приче, зачудио се што у централној Македонији није наишао на већинско грчко становништво. У већини градова постојала је грчка насеобина, посебно у Битољу. Премда су се називали Србима и Бугарима, становници централне Македоније су били Словени, а по Шурменовом мишљењу, ние било могуће доказати да ли су Срби или Бугари. Током Балканских ратова, Шурмен је био амерички посланик у Атини, а имао је прилику да током јуна 1913. разговара са премијерима Румуније, Србије и Бугарске.

Српска влада је, писао је Шурмен, сматрала да губитком Албаније заслужује компензације у Македонији, које би јој омогућиле пут до Солуна. Српска војска, састављена од првокласних људи, већ је заузела централну Македонију. Српска војска била је кивна на Бугаре јер је 60 000 Срба послато у помоћ Бугарима у опсади Једрена, што је омогућило Бугарској да освоји Тракију и источну Македонију, а Бугари су уз то захтевали да се Срби повуку са освојених територија у Македонији. При склапању уговора Србије и Бугарске очекивало се да ће Тракија (област између реке Месте и Црног мора) остати Турској. Шурмен је сматрао да је Гешов био спреман да се договори са Пашићем и избегне рат, што није се могло услед притиска војних кругова у обе земље. Гешов је био приморан да 9. јуна да оставку. Бугарски војни врх се са презиром односио према грчкој, а и према српској војсци, коју је већ победио 1886. на Сливници. Високи војни званичници Бугарске су уверавали Шурмена да ће бити у Београду након осам дана од објављивања рата. Бугарска влада и армија су били напросто ”опседнути фикс идејом да Бугарска не само да има примат у овом питању, већ и неку врсту искључивог монопола у праву и привилегији да одреди колико заједничког плена ће да додели Србији, и пошто елиминише Србију, колико ће уделити Грчкој, и када се реши Грчке, да ли ће остати неке мрвице да баци Црној Гори, која није

имала много основа да се нада било чему од бугарске владе.”¹²⁹ Венизелос је једини био спреман на компромисе.

Бугарски премијер Данев примио је Шурмена 27. јуна 1913, и обавестио га да неће бити рата. Међутим, два дана касније, генерал Савов је наредио општи напад на српску и грчку војску, укључујући напад на Солун. Шурмен се питао ко је одговоран за недостатак сарадње цивилних и војних власти, сматрајући да је могуће да је краљ Фердинанд након консултација са аустроугарским послаником наредио Савову да отпочне напад.¹³⁰

Шурмен је предвиђао да ће због економских, социјалних и политичких разлога доћи до доборовољног уједињења сестринских краљевина Србије и Црне Горе у српску државу која излази на Јадранско море преко лука Бар и Улцињ.¹³¹

Балкански ратови су били крвави и скупи. Најважнији резултат ратова било је то што су Турци истерани из Европе. Шурман је предвиђао, али како сам каже не са циљем да сачини хороскоп, да ће балканске државе наставити своју сарадњу, уколико се не умешају Велике силе. Будућност Балкана зависила је од односа држава са европским силама. Србија је као словенска држава наклоњена Русији, Бугарска ће се зарад освете против Србије и Грчке окренути ка Аустроугарској, а Грчка је анексијом северног Епира, као и због Родоса и Додеканеза дошла у сукоб са Италијом.¹³² Опасна тачка у будућности Балкана биће Албанија, за коју су одговорне Велике силе. Као ”вештачка творевина са неприродним границама”, Албанија се налазила у опасности од својих суседа Срба и Грка: ”Човек може само да се нада да ће Велике силе имати довољно мудрости да нађу мирно решење неугодног проблема који су саме направиле успостављајући нову државу Албанију.”¹³³ Шурман није могао да поверује да ће Албанци развити своју националну независност. Као Американац имао је симпатије за аспирације свих народа који се боре да буду слободни и независни, а

---

¹²⁹ J. G. Schurman, *The Balkan Wars*, 101 – 102.

¹³⁰ *Исто*, 108.

¹³¹ *Исто*, 118.

¹³² *Исто*, 128.

¹³³ *Исто*, 130.

за Албанце је посебно био заинтересован јер су се досељавали у САД у великом броју.¹³⁴

Српске војне власти су током Балканског рата дале инструкције београдској полицији да у потпуности забране емиграцију у Америку.¹³⁵ Заправо, влада Србије је 1913. године у јуну забранила исељавање у Америку. Процес исељавања је био проблематичан, јер људи нису били обавештени о америчким законима. Наиме, представници иностраних паробродских компанија, већином Бугари, долазили су у Београд возом из Македоније или Тракије, врбовали исељенике, и пребацивали их са лажним бугарским пасошима. Почетком марта 1914, конзул Луис Хаскел је скренуо пажњу државном секретару Брајану на злоупотребе у вези са емиграцијом из Србије у САД. Посредници су од емиграната узимали двоструки износ цене бродске карте, бавили су се фалсификовањем пасоша и помагали будућим емигрантима да избегну војну обавезу.¹³⁶

Амерички социјални радник Бенџамин Марш, упутио се на фронт током Балканских ратова, са намером да Американцима пренесе хуманитарни аспект рата. Марш је био рођен у Бугарској, као син америчких мисионара који су четрдесет година провели у Турској. После завршених студија на универзитетима у Чикагу и Пенсилванији, посветио је живот социјалном раду и социјалним реформама. Радио је као секретар Пенсилванијског Друштва за заштиту деце од окрутности, а 1907. године постао је извршни секретар Одбора за пренасељеност становништва Њујорка.

Припремајући се за посао у Њујорку, у лето 1907. је обилазио Европу у циљу упознавања са становањем и урбанизмом. По повратку у Њујорк, организовао је изложбу о условима становања и организовао предавања о

---

¹³⁴ *Records of the Department of State, Roll 3, 131.*

¹³⁵ *Исто*, 872.5611, N° 99, M. Summers – W. J. Bryan, Belgrade 19. 6. 1913.

¹³⁶ *Исто*, 872.56, L. Haskell – W. J. Bryan, Belgrade 5. 3. 1914.

опасностима од пренасељености. ”Град без плана је као брод без кормила”, писао је у књизи *Увод у планирање града: изазов демократије америчком граду*.¹³⁷

Након кратког историјског прегледа узрока и повода Балканских ратова, Марш се осврнуо на економске услове и друштвене институције земаља савезника. Циљ рата, писао је, није само проширење територије, већ и побољшање економског положаја савезничких држава и ослобођених области. Савезници су потрошили по трећину националног дохотка за ратне припреме.¹³⁸ Марш је навео да у градовима у Бугарској и Србији улице нису поплочане, али да у већим градовима бар постоји водоснабдевање. У двадесетак година уочи сукоба забележен је пораст индустрије у свим балканским државама, сем у Црној Гори.

Међутим, све балканске краљевине биле су првенствено пољопривредне земље и свима је потребно да несметано развијају ресурсе, а не да расипају време и новац како би се одбранили од непријатеља. По Маршовој оцени, Бугарска је најнапреднија међу балканским савезницама, јер се посветила практичном раду. Три пољопривредне школе производиле су кадрове, а влада је сарађивала са локалним трговинским телима у техничком и индустријском образовању. Школовање је бесплатно, и обавезно за све од осам до дванаест година. Око 450 хиљада ђака похађало је 4.000 основних школа. Богатији родитељи су имали обавезу да плате око 4 долара годишње за више образовање своје деце. У 27 гимназија ишло је близу 65 хиљада ђака. Народни универзитет у Софији предствљао је врхунац образовног система, јер је школовање субвенционисала влада заједно са локалним властима. Бугарска се бавила извозом житарица, посебно пшенице.

”Нове балканске државе чине језгро највеће силе у јужној Европи, и намеравају да у свом будућем развоју, чак више него у прошлости, профитирају

---

¹³⁷ Benjamin C. Marsh, *An Introduction to City Planning: Democracy's Challenge to the American City*, New York 1909, 1.

¹³⁸ B. C. Marsh, *Ring out the Old, Ring in the New. War and Economic Reconstruction in the Balkans*, *The Survey*, v. 29, Oct 1912 – Mar 1913, 599 – 602.

од искуства свих најуспешнијих нација света, у које убрајају Сједињене Државе”, закључио је Марш.¹³⁹

4. Први извештаји о Србији у светском рату

The little Kingdom of Servia has played a role in the recent past the full magnitude of which cannot be reckoned until the end of time.

William Joseph Showalter

Амерички конзул је известио Државног секретара да је српски краљ 25. јануара 1914. године потписао указ о мобилизацији прве класе резервиста. Мобилизација је схваћена као мера опреза због ситуације у новим областима Србије.¹⁴⁰ Међутим, био је то наговештај будућег великог ратног сукоба.

Драгоцена обавештења о првим данима светског рата у Србији оставио је Чарлс Вопицка (Charles J. Voricka, 1857 – 1935), изванредни посланик и опуномоћени министар САД у Румунији, Србији и Бугарској од 1913. до 1920. Своја сећања на службовање на Балкану објавио је у Чикагу 1921. године.

Вопицка је стигао у Београд 12. јула 1914, како би присуствовао балу организованом поводом имендана краља Петра. Затекао је град окићен црним заставама, због жалости за руским послаником Хартвигом. Већ сутрадан у граду су се вијориле тробојке и приређена је игранка у јавном парку. У Београду је веома љубазно примљен, највише због чињенице да је био Словен у служби Сједињених Држава. На пријему за дипломате, Вопицки се обратио аустријски посланик, који је са омаловажавањем говорио о принцу Александру, као необразованом, јер не говори ни немачки ни енглески. Аустријски посланик је направио сцену и у цркви, када је током говора Николе Пашића бучно салетао америчког посланика, истичући да Пашићев говор представља агитацију против

---

¹³⁹ Исто, 602.

¹⁴⁰ *Records of the Department of State Roll 2, Internall Affairs of Serbia* (872.20 Military Affairs; 872.40 Social Matters)The National Archives, Washington 1961.

Аустрије.¹⁴¹ На састанку са Пашићем, Вопицка је саветовао да се учини све што је могуће да се избегне рат Србије са Аустријом. Београд је напустио на последњем пароброду пре избијања светског рата. Амерички амбасадор је приметио да аустроугарски ултиматум није оставио Србији часну могућност изласка из ситуације и да је Аустрија желела рат са Србијом по сваку цену.

Аустријанци, који су годинама доминирали на тржишту у Србији, изгубили су сва права 1912, када су формирали независну државу Албанију, писао је Вопицка. ”Није било никакве сумње да је тај политички потез Аустрија учинила да би онемогућила Србију да изађе на Јадранско море...Аустроугарска је била веома љубоморна на успехе Србије и крајње острашћено је реаговала на било коју помисао о великој Србији”, сматрао је Вопицка.¹⁴² Анализирајући ситуацију на Балкану, приметио је да је Аустрија желела да се домогне области које спајају Србију и Црну Гору, како би спречила повезивање две државе. Аустрији, која је располагала са пет милиона војника, супротставила се Србија са својих 220 милиона војника. Вопицка је ценио српског војника: ”Изгледали су као права гомила скитница када су одлазили на фронт, али су заправо били више него изванредни војници.”¹⁴³

Америчка влада је прихватила заштиту интереса Немачке и Аустроугарске у Србији, па су све зараћене стране имале своје представнике у Румунији. Вопицка је добијао телеграме од српске владе да су Аустријанци одводили у заробљеништво српске цивиле, жене и децу. У децембру 1914 отпутовао је у Ниш, како би присуствовао расподели поклона које су деца из Америке упутила српској деци, који су стигли бродом у Солун. Вопицка се налазио и на челу комисије која је требало да испита положај ратних заробљеника у Србији.¹⁴⁴ Многи од њих су радили у приватним фабрикама у Србији, на јавним радовима, у пољопривреди и шумарству и друго. Амерички посланик био је убеђен да су власти у Србији у постојећим условима чиниле све што је могуће, да је третман заробљеника био

---

¹⁴¹ Čarls Dž. Vopicka, *Tajne Balkana. Sedam godina diplomatskog službovanja u epicentru evropske oluje*, Beograd 2009, 51.

¹⁴² Исто, 52.

¹⁴³ Исто, 56.

¹⁴⁴ Исто, 77 – 90; U. Ostojić-Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija*, 58.

повољан и добронамеран. Заробљени официри су добијали плату. Међу заробљеницима су, као и међу српским цивилима, харале епидемије тифуса и дизентерије.

После повлачења српске војске преко Албаније, Чарлс Вопицка је морао да прекине контакте са српским представницима.¹⁴⁵ Стејт департамент је у децембру 1915. именовано Џорџа Лориларда за специјалног агента код српске владе на Крфу, где је боравио од 19. фебруара 1916. до 4. јануара 1917, када га је заменио Персивал Доџ.

За стварање слике о Србији у првим годинама рата побринуо се и део америчке научне јавности. У другој ратној години, Вилијам Шоуволтер је у *Националној географији* објавио актуелан текст посвећен Краљевини Србији, коју је посетио уочи рата. Он је упоредио величину Краљевине Србије са државом Мејн, рекавши да има мање становника него град Њујорк.¹⁴⁶ Мала Краљевина Србија је у скорашњој прошлости одиграла толику улогу да ”може бити да је променила читав ток људске историје”, стајало је у тексту објављеном у априлу 1915. у *Националној географији*. Србија је окарактерисана као иницијална каписла на балканском бурету барута. У кратком осврту на Источно питање, аутор је закључио да је судбина Србије везана за Турску, Русију и Аустроугарску, у којој је Србија час видела заштитника, а час је посматрала као најжешћег непријатеља. За Аустроугарску, чије је већинско становништво било словенско, Србија је представљала опасност, као могући центар окупљана Словена.¹⁴⁷ Немачка је спроводила своје трговинске интересе, тако што је утабанала пут од Цариграда до Багдада, па јој је сметало било какво ново груписање на Балкану.

Шоуволтер је сматрао да је најинтересантнија ствар у вези Србије то што је сићушна. ”Узимајући у обзир да је чланица породице народа тек нешто више од трећине века, и да је прошло свега 37 година од како је побегла од искварене турске владавине, Србија је начинила изузетан напредак. Када је стекла

---

¹⁴⁵ U. Ostojić-Fejić, *н.д.*, 82.

¹⁴⁶ William Joseph Showalter, *The Kingdom of Servia*, *The National Geographic Magazine*, vol. XXVII (1915), 417 – 432.

¹⁴⁷ *Исто*, 417 – 419.

независност од Турске имала је свега неколико путева, јер су могли бити искоришћени за поход против Турака, па је Турска желела да држи изолованом сваку заједницу.”¹⁴⁸ Србија је под Турском имала мали број школа, јер школе би омогућиле Србину да чита и пише, а читање и писање су од велике помоћи када људи желе да се побуне против тиранске владавине. После Балканских ратова у Србији је изградила више од 4000 миља (око 6400 километара) путева и скоро 1500 јавних школа, а образовање је обавезно.

Шоуволтер је претпоставио да су Срби задовољни људи, јер ретко одлазе у емиграцију (“a home staying people”). У Србији нема сиромаштва, јер држава не дозвољава да било ко потпуно осиромаша, пошто је законом одређен минимум земље који власник не сме отуђити. У Србији нема доконих богаташа ни аристократије, Срби воле свог краља Петра и поносе се демократским духом који је оличен у Уставу. Циљ текста био је да опише и приближи карактерне особине људи у Србији међународној јавности. Срби поседују све врлине горштака, углавном живе у задругама које производе морално чисту расу и једу храну која јача тело. Шоуволтер је сматрао да је Србима омиљена врста меса овчетина, а следиле су пилетина, ћуретина и прасе на ражњу. Народна пића су изворска вода и ”вино од шљиве” (plum wine), премда су скорашњих година становници градова научили од Немаца да пију пиво.¹⁴⁹

Србија је напредовала у пољопривредној производњи, али се користи методама ”које су преовлађивале у Сједињеним Државама пре стотину година”. Србија је дошла у Америку по свој главни усев. Кукуруз предњачи као пољопривредна култура и Срби га користе за скоро све потребе на фарми. Шоуволтер је видео да је кукуруз је главни део оброка сваког сељака, јер се од њега прави кукурузни колач – проја. Сељаци у Србији су користили кукуруз за исхрану животиња, посебно свиња, јер је узгој свиња била водећа индустрија, па је чак и један рат са Аустријом познат као ”свињски рат.” Дописник *Националне географије* је пренео читаоцима да се напредак пољопривреде у Србији одиграо се у доба краља Александра Обреновића, када је немачка кредитна асоцијација

---

¹⁴⁸ W. J. Showalter, *The Kingdom of Serbia*, 420.

¹⁴⁹ Исто, 422.

омогућила повољне услове кредитирања за задруге. ”Рурални кредитни систем у Србији се не разликује од онога који је предложен фармерима у Сједињеним Државама”, закључио је Шоуволтер.¹⁵⁰

Српски сељак не дозвољава себи да прерано остари у потрази за свемогућим доларом, писао је Шоуволтер, ”он само жели удобан живот, и цени своје спокојство више него напредак”. Србин је много мање штедљив од Бугарина, много мање предан рату од Црногорца и много мање верује у образовање од Румуна. Али зато, просечан Србин се сналази у политици ”као патка у води”.¹⁵¹

Београд је знатно напредовао од како је Србија стекла независност, толико да га путници описују као ”мање али складније издање Будимпеште”, а неки сматрају да му сасвим одговара име ”мали Париз”.¹⁵²

Премда је постојала тежња да се напусти стари облик колективног живота – задруга (“Zadrugas”) је постојала широм земље. Центар задруге, која је велика породична кућа, су заједничка кухиња и трпезарија. Око куће су груписане колибе, зване вајати (“Vayats”), у којима спавају породице чланова задруге. На челу задруге се налазе дедови, а понекад чланови бирају старешину задруге. Срби се стриктно држе начела о забрани бракова између крвних сродника, рођаци се никада не жене, а млада се обично тражи у другом селу.

Свако весеље код Срба подразумева играње кола (the ”kola”). Српски војници га играју на бојном пољу, а на сваком државном балу га предводи краљ. ”Плес није ништа друго до змијолика формација плесача који се држе за руке, која се извија и окреће ка унутра и ка споља, како плесачи држе корак у једноличном ритму.”¹⁵³ Срби су гостољубиви, саосећајни и весели по природи. У исто време су и религиозни, па се на породичним светковинама наздравља три пута – у славу Бога, Светог Духа и Свете Тројице.

---

¹⁵⁰ W. J. Showalter, *The Kingdom of Serbia*, 422.

¹⁵¹ Исто.

¹⁵² Исто, 424.

¹⁵³ Исто, 428.

Чланак у *Националној географији* се завршио описом велике епидемије тифуса која је владала у Србији, и са којом се никако није могло изаћи на крај. Чак је генерал мајор Горгас, главни хирург војске САД добио понуду да покуша да разреши санитарску кризу у Србији.¹⁵⁴ И часопис *Калијерс* је испратио одлазак генерала Горгаса у Србију. Хирург, генерал Горгас је дао оставку на положај у војсци САД како би се посветио Србији коју су потресле епидемије, писао је *Калијерс*.¹⁵⁵ Овакав потез показао је да Америка не користи рат као могућност за зараду. Тифус је био моћан противник, за Србе смртоноснији од аустријских трупа, а у опасности од епидемије биле су све зараћене стране. Амерички хирурзи су се сусретали са опасностима озбиљнијим од рововског рата. Калијерс је закључио да је генерал Горгас је служби хуманости, а не појединачних патриотизама.

Часопис *Преглед (Survey)* је 1915. године објавио утиске Ернеста Бикнела (Ernest Percy Bicknell), директора америчког Црвеног крста од 1908. године и члана Рокфелерове комисије за помоћ жртвама рата, из заузетог па ослобођеног Београда. Америчка јединица је била смештена у модерну војну болницу, а доктори и сестре су добили одаје за становање. Убрзо су се нашли усред жестоког окршаја и Београд је пао у руке Аустријанаца. Доктор Рајан, који је био на челу јединице, наредио је да сви остану на дужности и није хтео да се евакуише из града заједно са становништвом. Аустријска војска се опходила према америчком медицинском особљу са највећом љубазношћу. У току само једног дана у болницу је приспело 3000 рањеника, па је др Рајан захтевао од аустријског команданта да пребаци рањенике преко Саве и Дунава у Аустрију и како би им се указала помоћ. Доктор Рајан је бринуо о свим болницама у Београду, штитећи интересе српског народа, за шта га је касније краљ Петар одликовао.¹⁵⁶

Преглед је током Првог светског рата објављивао већином пацифистичке текстове. Често су текстови опомињали Американце да могу учинити више да помогну унесрећенима у Европи. Процењивало се да америчко богатство расте 22

---

¹⁵⁴ Исто, 429 – 431.

¹⁵⁵ Gorgas, Collier's, v. 55, March–September, 1915.

¹⁵⁶ *Common Welfare: The American Red Cross under fire in Serbia*, The Survey v. 34, Apr – Sep 1915, 259 – 260.

милиона долара на дан, а да је до првог априла 1916. Америка донирала ратом захваћеним државама свега једнодневни профит. За Србију, са пет милиона нападених становника и пет хиљада сирочића Америка је дала мање од 300 хиљада долара, док је британски Комитет за помоћ Србији сакупио око 7.5 милиона долара! Слично је било и са Белгијом, за коју је највећи део помоћи из Америке стизао приватно, из Рокфелерове фондације.¹⁵⁷

Сарадња новинара и владе подигнута је на висок ниво током I светског рата. У априлу 1917. председник Вилсон је именовао контроверзног новинара Џорџа Крила (George Creel) на чело америчког Комитета за јавно информисање (U.S. Committee on Public Information (CPI)), прве пропагандне агенције америчке владе. Комитет је требало да уједини америчко јавно мњење о уласку у рат. Пласиране су информације које су хвалиле америчке идеале и нападале немачки милитаризам. Опис пропагандних активности САД, односно ширење Јеванђеља американизма, забележио је Крил у књизи *Како смо рекламирали Америку*, објављеној 1920. године.¹⁵⁸

Током рата су ангажовани новинари у преко тридесет земаља, задужени да испоруче поруку Америке свету. Колумниста Волтер Липман (Walter Lippmann), који је радио на пропаганди у Европи, после рата је објавио критику модерне демократије под насловом *Јавно мњење (Public Opinion)*. Липман је изнео аргументе да је комбинација пропаганде и цензуре одговорна за то што су грађани спречени да реално схвате догађаје.

У Првом светском рату мас–медији су спроводили кампању председника Вилсона за улазак Америке у рат. Комитет за јавно информисање је добио тежак задатак да пошаље поруку охрабрења народима Савезничких сила и да проба да својим порукама дотакне војнике и цивиле Централних сила. Најважније је било да покаже одлучност и војну моћ Америке, која ће довести до сигурне победе. Подједнако је било важно да се представе идеали САД, како би пријатељи,

---

¹⁵⁷ *Open Door for America*, The Survey v. 36, Apr – Sep 1916, 410.

¹⁵⁸ George Creel, *How we Advertised America: The First Telling of the Amazing Story of the Committee on Public Information that Carried the Gospel of Americanism to Every Corner of the Globe*, New York–London 1920.

непријатељи и неопредељени схватили несебичност и правдољубивост Американаца.¹⁵⁹ На супротној страни био је концепт Немачке, која је годинама пре рата у свету стварала слику своје надмоћи како у индустријској производњи, тако и у трговини и уметности. Немачки агенти, пажљиво одабрани међу новинарима и писцима, нису пропустили прилику да представе Немачку у трговачким и новинским кампањама широм света. Велика Британија и Француска су имале своје новинске агенције, док су САД размењивале информације преко страних агенција. Америка је била име које се чуло широм земаљске кугле, али нико није био детаљно упознат са америчким идеалима, друштвеним и индустријским прогресом и достигнућима у борби за социјалну правду.

Филм је играо важну улогу у пропаганди Сједињених Држава. За милионе људи који нису знали да читају, као и за оне којима је штампа била недоступна, филмско платно је носило причу о Америци. Пионир у филмској индустрији и продуцент немих филмова, Џулз Брилатур (Jules E. Brulatour, 1870-1946), ангажован је да направи пригодне филмове који су приказивали америчке фабрике, градове и фарме као симболе напретка и алтруизма. Он је направио хиљаде кадрова у фабрикама ”Форд”, ”U.S.Steel”, бродоградилиштима, на фармама, у болницама и школама. Од тог материјала и од кадрова патриотских прослава, првомајских парада, сцена жена које гласају, такмичења за најлепшу бебу, спортских такмичења и кадрова природних лепота Америке, направљене су филмске новости на разним језицима. Међутим, житељи страних земаља измучених ратом, желели су да виде америчке комедије и драме, са Мери Пикфорд, Дагласом Фербанксом и Чарли Чаплином. Пропагандни филмови нису били популарни, али су по програму Комитета за јавно информисање сви забавни филмови морали да имају бар 20% садржаја ”образовне природе”. Комитет је донео одлуку да се амерички филмови не приказују паралелно са немачким. Шведска и Норвешка су се због те одлуке врло брзо одрекле приказивања немачких филмова.

Комитет за јавно информисање је вршио кампању американизације грађана који су рођени ван САД, како би подстакли њихову лојалност. Свака група је

---

¹⁵⁹ Исто, 237.

имала свој задатак у своју одговорност. Џејкоб Рис се нашао на челу Лиге за патриотску службу која је окупљала имигранте данског порекла. На сличан начин формирана су и удружења Норвежана, Швеђана, Финаца, Италијана, Чехословака и Пољака. Комитет је одржавао везе са посланством Србије и др Хинковићем који је представљао Југословене.¹⁶⁰

Комитет је користио услуге волонтера, који су познавали прилике у Енглеској, Француској, Италији, Русији, Холандији, Шпанији, Немачкој, Србији и другим европским и јужноамеричким земљама.¹⁶¹ Они су јављали да су Французи, Енглези, Италијани, Срби и Американци ”попут чекића” ударили на немачке снаге. Велики успех била је борба против немачке цензуре, односно борба пласирање истине о току ратних операција.¹⁶²

Џорџ Крил, председник Комитета за јавно информисање, у писму Друштву за америчку одбрану 2. априла 1918. године, изнео је да су дневне новине у САД три године будно пратиле немачке злочине у Белгији, срамоту у Србији и пустошење северне Француске. Он је сматрао да владини памфлети о узроцима рата нису потребни, ако се узме у обзир да је јавност обавештена о немачким злочинима.¹⁶³ Под окриљем Комитета за јавно информисање, Српска Народна одбрана је објавила публикацију ”За слободу” у 5 хиљада примерака.¹⁶⁴

---

¹⁶⁰ G. Creel, *How we Advertised America*, 186–187.

¹⁶¹ *Исто*, 263.

¹⁶² *Исто*, 284.

¹⁶³ G. Creel, *How we Advertised America*, 447.

¹⁶⁴ *For Freedom, A Manifestation of Oppressed Slavic Nationalities of Austria–Hungary in Honor of the Serbian War Mission to the United States*, New York 1918.; G. Creel, *How we Advertised America*, 458.

5. Финансијска помоћ

Србија је од последица рата претрпела више од било које земље у Европи.

*The Survey, 1918.*¹⁶⁵

Српски посланик у Вашингтону, Љубомир Михаиловић сматрао је да су Сједињене Државе ушле у рат из два разлога – да спрече победу Немачке и да доврше сопствено уједињење различитих елемената. Припадници свих европских народа су живели на америчком тлу, а избијање светског рата је увелико нагласило националне разлике. Процес американизације је заустављен и појавила се тежња да се успостави политичко јединство америчког конгломерата народа. ”У Америци се мало зна о нама, а оно што се знало до овога рата била су извешћа из аустријских извора. Наше храбро и лојално држање у овом рату и наше страдање допрли су до Америке, али су појмови о Србији још нејасни и неодређени. Потребно је у том правцу радити обилато и извесно време да би шира јавност могла мало разумети значај доласка наше мисије...”, писао је Михаиловић Николи Пашићу из Вашингтона.¹⁶⁶

У неколико меморандума које је посланик Михаиловић упућивао Стејт департменту у пролеће 1917. године затражена је финансијска подршка Сједињених Држава Србији. У тексту ”Financial, Military and Political Participation of the United States in the Solution of the Serbian Question” (Финансијско, војно и политичко учешће Сједињених Држава у решењу српског питања), односно промеморији датираној 14. априла и меморандуму 8. маја 1917. године, позива се на подршку решења српског питања на будућој мировној конференцији на принципима које су саме САД поставиле када су одлучиле да уђу у рат. Српски посланик је подсетио и на обећану финансијску помоћ Савезницима у ратним напорима, као и у послератној обнови.¹⁶⁷ У Меморандуму од 19. маја 1917. године српска влада је од САД затражила опрему за успостављање железничке

¹⁶⁵ *The Wolf in Serbia*, *The Survey*, v. 41, Oct 1918 – Mar 1919, 886.

¹⁶⁶ АЈ, ф 80, к 12, пов.бр.650, Михаиловић – Пашићу, Вашингтон 9/22.9.1917.

¹⁶⁷ *Records of the Department of State*, 872.51/ 22, Lj.Mihailovitch – R.Lansing, Washington 19.5.1917; Исто, Lj.Mihailovitch – W.Philips, Washington 8.5.1917.

комуникације (у вредности од 4 милиона долара), опрему и алате за грађевинске радове, као и храну, одећу и лекове.¹⁶⁸

У јуну 1917. Љубомир Михаиловић је добио од Пашића овлашћење да преговара са владом САД.¹⁶⁹ У опширним молбама за новчану помоћ Србији државном секретару Лансingu и Оскару Крозбију из министарства финансија, Михаиловић је истицао тежак положај Србије и њену одану припадност Антанти.

У преговорима са Министарством финансија Михаиловић је нагласио да би све набавке српске владе из средстава обезбеђених зајмом од САД, биле образложене пред Међународном комисијом, коју сачињавају представници Вашингтона, Лондона и Париза или само директно влади САД. Било је јасно и да ће ратним заробљеницима, као и становништву окупиране Србије, помоћ бити уручена искључиво преко организације установљене у САД. Српска влада је тражила кредит од 1 милион долара месечно све док траје рат, а гарантоваће се обвезницама.¹⁷⁰ Кредит од три милиона долара је био спреман за исплату од 15. јуна, како је то образложио помоћник министра финансија. Будући да су Савезници, Француска и Енглеска, снабдевали српску војску муницијом, кредитом се нису покривали ти издаци. Из кредита нису била дозвољена издавања за помоћ цивилном становништву у окупираној Србији, без претходног договора о начину распореда помоћи.¹⁷¹

Српски посланик Михаиловић је у својим писмима Стејт департменту истицао одбрану демократских принципа као заједничку духовну везу ”мале српске нације” и ”велике америчке Републике, која ће учествовати у решавању европских проблема” и будућој обнови ослобођене Србије.¹⁷²

Почетком августа, америчком отправнику послова на Крфу је послато обавештење из Министарства финансија, у ком се каже да су средства из кредита пребачена у Париз, где ће бити на расположењу српској влади. Део новца је

¹⁶⁸ *Records of the Department of State, Roll 3 872.51/ 25, Lj.Mihailovitch – R.Lansing, Washington 19.5.1917; U.Ostojić – Fejić, Sjedinjene Američke Države i Srbija, 83 – 85.*

¹⁶⁹ *Исто, 872.51/26, N° 305, Lj.Michailovitch – R. Lansing, Washington 2.6. 1917.*

¹⁷⁰ *Исто, 872.51/29, Lj.Mihailovitch – McAdoo, Washington 1.6.1917.*

¹⁷¹ *Исто, 872.51/29, Oscar Crosby – Lj.Michailovitch, Washington 7.6.1917.*

¹⁷² *Исто, 872.51/31, Lj.Mihailovitch – R.Lansing, Washington 30.4.1917.*

намењен холандском или швајцарском Црвеном крсту, за помоћ интернираним лицима и ратним заробљеницима. Остатак је намењен за храну и санитарни материјал, као помоћ српским војницима и њиховим породицама које су се налазиле на окупираним територијама.¹⁷³

Зајмове у Америци српска влада је закључивала на основу споразума донетог на Министарској седници. Први аванс из САД у износу од 3 милиона долара, одобрен је јула месеца 1917.¹⁷⁴ Први део тромилионског зајма Србији, у износу од милион долара исплаћен је 3. августа 1917 године.¹⁷⁵ Зајам је исплаћен преко Париза, а средства су усмерена холандском и швајцарском Црвеном крсту за помоћ српским грађанима, који су били ратни заробљеници и интернирана лица.¹⁷⁶ Крајем децембра 1917. стигао је други аванс од 3 милиона долара. И од њега је милион долара уплаћено америчком Црвеном крсту.

По подацима које је министар иностраних послова Нинчић доставио америчком отправнику Доцу, непосредно пре избијања рата Србија је имала 131 локомотиву и 4050 вагона, што је било недовољно, па је у САД наручено још 1915. године. Међутим, преостало је свега 10 локомотива и 350 вагона. Из САД је стигло 35 вучних локомотива и 900 вагона, које су прикључене грчкој железничкој компанији и које не могу да одржавају редован транспорт између Солуна и Српског фронта. Српској војсци не могу помоћи ни француске снаге, којима је недостајало вагона. Ни на инсистирање генерала Сараја, француска влада није била у могућности да ишта да учини.¹⁷⁷ Нинчић је предлагао да се сума од 3 милиона долара искористи за помоћ рањеницима, породицама пострадалих и интернираних лица и за храну Србима ратним заробљеницима. Преостали део суме би се утрошио за набавку локомотива, вагона, опреме и алата за изградњу железничке и путне мреже и поштанске и телеграфске опреме. Неопходна су била и средства за нормализовање рада пољских болница, лекови и средства за

---

¹⁷³ *Records of the Department of State*, 872.51/33, O.Crosby – R.Lansing, Washington 2.8.1917; Исто, F.Polk – P.Dodge, Washington 4.8.1917.

¹⁷⁴ Исто, Министарство финансија – Министарском савету, д.р.бр. 25336, Крф 29. 6. 1918.

¹⁷⁵ Исто, 872.51/32, N° 305, O. Crosby – R. Lansing, Washington 3.8.1917.

¹⁷⁶ Исто, 872.51/33, F. Polk – Stovall (American Legation Berne), Washington 4.8.1917.

¹⁷⁷ Исто, 872.51/40, N° 3, P. Dodge – R. Lansing, Corfu 3.8.1917.

дезинфекцију, као и транспортна возила. Српска влада је била расположена да и да препусти наручивање свих наведених потрепштина америчкој страни.¹⁷⁸

У јесен 1918. године српска влада је затражила од САД четврти зајам у износу од три милиона долара. Расел Лефингвел, специјални саветик за ранте зајмове у америчком Министарству финансија упозоравао је да не постоји законска основа која српском посланику у САД дозвољава да улази у дугорочне обавезе попут зајма САД Србији. По закону из 1915. године, посланику је било дозвољено да потписује краткорочне облигације с обзиром на то да се Народна скупштина у Србији није конституисала због ратних дејстава.¹⁷⁹ Међутим, Доц је са Крфа јавио да је све америчке зајмове одобрио српски савет министара и да је даље задуживање у законским оквирима.¹⁸⁰ Србија је имала Закон о ванредним кредитима за време рата, 1914, 1915 и 1916 године.¹⁸¹

Српска влада и министар финансија Протић су намеравали да део новца из америчког зајма искористе за повећање плата војника и официра. Међутим, амерички Трезор, односно секретар Крозби, нису дали дозволу за употребу средстава у било које сврхе, које нису хуманитарне природе.¹⁸² Председник Вилсон је одобрио државном секретару Лансингу да настави исплате Србији, и поред тога што није било јасно ко ће са српске стране бити правни заступник, с обзиром на то да се Љубомир Михаиловић повукао са положаја.¹⁸³

Јеврем Симић, отправник послова у Вашингтону је 30. децембра добио акредитиве српске владе. Већ 20. јануара 1919, пуна овлашћења да преговара и склапа споразуме са САД добио је посланик у Вашингтону Славко Грујић.¹⁸⁴

---

¹⁷⁸ Исто, прилог 2.

¹⁷⁹ Исто, 872.51/93, R. Lansing – R. Leffingwell, Washington 12.9.1918.

¹⁸⁰ Исто, 872.51/94, P. Dodge – R. Lansing, Corfu 20. 7. 1918,

¹⁸¹ Закон о ванредним кредитима за време рата, 1914, 1915 и 1916 године, Крф 1916.

¹⁸² *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.51/134, N° 133, P. Dodge – R. Lansing, Corfu 18. 11. 1918.

¹⁸³ Исто, R. Lansing – Woodrow Wilson, 23.8.1918.

¹⁸⁴ *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.51/151, N° 522, R. Lansing – W. Philips, F. Polk, Paris 31.1.1919.

Председник Вилсон је 1. марта 1919. званично примио Грујића као посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.¹⁸⁵

У децембру 1918, Херберт Хувер, Администратор за храну, упозорио је да Србији и Југославији треба тридесет до четрдесет тона хране месечно до прве жетве. Он је предложио да се одобри захтев српске владе за 15 милиона долара, који би био исплаћен директно Житној корпорацији (Grain Corporation) или Управи за храну и лекове (Food and Drug Administration, FDA). Уз то, препоручио је додатни четворомесечни кредит од по 5 милиона долара, што би заједно износило 35 милиона долара за помоћ Србији. Председник Вилсон је у потпуности одобрио Хуверове предлоге. Зајам је начелно одобрен, под условом да се средства користе искључиво у сврху снабдевања.¹⁸⁶ Трезор САД званично је дао кредит од 15 милиона долара Србији 19. фебруара 1919, а посланик Грујић је 21. фебруара уплатио 5 милиона долара у Ирвинг Националну банку у Њујорку на име Житне корпорације Администрације за храну. Тим средствима су плаћене намирнице које је држала Хуверова организација у лукама на Јадрану.¹⁸⁷ Дугови Краљевине Србије су прешли на Краљевину СХС кроз буџет усвојен 30. децембра 1918.

6. Регрутација исељеника у САД

The Young men of Servia are never afraid. God knows who will win, but we are ready to die, to bring at last the freedom to Servia.

*Mary Chamberlain, 1915.*¹⁸⁸

Никола Пашић је у августу 1917. у поверљивом писму затражио од америчког отправника послова на Крфу, Доца, да утиче на државног секретара

---

¹⁸⁵ *Records of the Department of State*, Roll 3 872.51/168, telegram, F. Polk – R. Lansing, Washington 1. 3. 1919.

¹⁸⁶ *Исто*, 872.51/134, N° 135, E. House – R. Lansing, Paris 16.12.1918.

¹⁸⁷ *Исто*, 872.51/165, telegram, W. Philips – American Legation Belgrade, Washington 24. 2. 1919.

¹⁸⁸ Mary Chamberlain, *Clutch of Militarism: Some Reactions of the War upon Our Immigrant Population*, *The Survey*, v. 33, Oct 1914 – Mar 1915, 8.

како би олакшао регрутацију и транспорт војног контингента од 150 хиљада америчких Југословена у до Солуна.¹⁸⁹ Међутим, како је то Лансинг објаснио у телеграму Доцу, америчка влада је већ трошила огромне суме новца на припрему и извршење војних акција на Западном фронту које су раније договорене, те је Пашићева молба морала бити одбијена.¹⁹⁰

Српски министар спољних послова Нинчић је 15. августа упутио меморандум Доцу, изражавајући забринутост због повлачења две британске дивизије (од по 54 000 војника) са Солунског фронта, као и повлачење неколико хиљада француских војника на одмор. Са жаљењем је приметио да су српске трупе биле на првој ватреној линији фронта више од годину дана, без наде да ће имати одмор или да ће их ко заменити. Нинчић је нагласио да би учешће југословенских добровољаца из САД знатно ојачало позиције Савезника на фронту. Са појачањем од 150 000 војника, био би загарантован војни успех, непријатељ протеран са Балкана и неутралисана Бугарска. Нинчић је изложио предности пробоја Солунског фронта: Немачка би се изоловала од истока и Турске, која би одвојена од својих савезника била брзо принуђена да капитулира; Дарданели би били слободни за пловидбу; Централне силе би морале да се одрекну балканских ресурса, хране, бакра и угља из Србије и сирове нафте из Румуније.¹⁹¹

Амерички конзул из Марсеја је обавестио своју владу о занимљивој манифестацији која је одржана у граду 25. августа у част 1100 добровољаца југословенског порекла који су стигли из Америке како би се прикључили српској војсци. Догађај је, на молбу српског генерала Рашића, шефа војне мисије у Француској, организовало француско Министарство рата. Добровољци су марширали главним улицама Марсеја, носећи српске, америчке, француске, британске и руске заставе. Обратили су им српски, француски и амерички војни представници, као и Хинковић, представник Југословенског одбора. Амерички конзул је скренуо пажњу Стејт Департменту да српска влада очекује да САД подрже мале народе да се уједине. У свом обраћању, генерал Рашић је упоредио

¹⁸⁹ *Records of the Department of State*, 872.22/1; Dodge – Secretary of State, Corfu 18.8.1917.

¹⁹⁰ *Исто*, 872.22/2, Lansing – American Charge d` Affaires at Corfu, Washington 29.8.1917.

¹⁹¹ *Исто*, 872.22/3, P.Dodge – R.Lansing, Corfu 23.8.1917.

Србију са Пијемонтом, рекавши да је потпомогнута Хрватима и Словенцима прокламовала ослобођење и уједињење једног народа са три имена у једно велико и моћно краљевство, а помоћ добровољаца је дошла у право време да се то уједињење и оствари. Југословенски добровољци су изразили жељу да се боре под америчком заставом, па им је Рашић пожелео да их застава посута звездама, под којом су се борили Вашингтон, Лафајет и Линколн, поведе у победу.¹⁹²

Посланик у Вашингтону, Љубомир Михаиловић је упутио писмо секретару Лансингу са молбом да дозволи српској војној мисији под вођством пуковника Милана Прибићевића да пописује добровољце за Солунски фронт. Молио је и да се српској војној мисији омогући да у централном делу САД направи малу, привремену базу о сопственом трошку, у којој би се добровољци сакупљали и кретали ка Солуну. Транспорт би се одвијао преко Канаде. Михаиловић је предвиђао да би било око 20 000 добровољаца годишње, који би, будући да стижу из Америке, знатно утицали на морал напаћених српских војника у првим борбеним редовима.¹⁹³

Михаиловић непрекидно истицао да је српска војска исцрпљена после три године ратовања против заједничког непријатеља и да су јој неопходне свеже снаге. У ”Меморандуму о сакупљању добровољаца Срба, Хрвата и Словенаца (Јужних Словена), који нису држављани Сједињених Држава” наглашен је војни значај Солунског фронта и српске армије која познаје терен и која је састављена од сељака који желе да се што пре врате својим домовима.¹⁹⁴ Једина права помоћ војницима би могла да стигне од сународника из Америке, који су ту избегли од аустроугарске власти. Пуковник Прибићевић је организовао регрутацију добровољаца у Америци на врло дискретан начин, о чему је било обавештено и јавно мњење. Добровољци су, о трошку српске владе пребацивани у Канаду, па бродом у Енглеску или Француску, одакле су упућивани у војни камп у Бизерти, где су добијали обуку и опрему за фронт. До средине октобра 1917, Прибићевић

---

¹⁹² *Records of the Department of State*, 872.22/5, A.Gaulin – R.Lansing, Marseille, 28.8.1917.

¹⁹³ *Исто*, 872.22/4, бр. 655, Lj.Mihailovic – R.Lansing, Washington 11.9.1917.

¹⁹⁴ *Исто*, 872.22/9, “Memorandum On the collecting of volunteers, Serbs, Croats, and Slovenes (Southern Slavs) who are not citizens of the United States, for the reinforcement of the Serbian Army on the Salonica front”, Lj.Mihailovic – W.Phillips, Washington 14.10.1917; 130 – 133.

се побринуо да око 2500 добровољаца стигне на ратно одредиште. Међутим, регрутовани су само они који нису имали америчко држављанство. У Меморандуму је затражено да се дозволи оснивање кампа за сакупљање добровољаца близу границе са Канадом.

На захтеве Србије су реаговали Стејт департамент, Министарство рата и Министарство правде. Вршилац дужности министра рата је упутио образложење државном секретару: ”С обзиром на то да нисмо у рату са Аустроугарском, Бугарском ни Турском, а да ће се српски добровољци борити против армија ових земаља, било би неизводљиво донети одлуку у корист захтева српског посланика.”¹⁹⁵ Алви Ади, помоћник државног секретара је пренео Михаиловићу став Министарства рата, посебно нагласивши да је по конгресном акту од 7. маја у САД забрањена регрутација у циљу помагања војсци или морнарици стране државе.¹⁹⁶

Персивал Доц је упркос негативног Лансинговог одговора послао Нинчићев меморандум и Пашићеву ноту, која је прослеђена Министарству рата.¹⁹⁷

Новац од америчког зајма морао је бити утрошен уз сагласност америчког дипломатског представника при српској влади, Персивала Доца.¹⁹⁸ Министар јавних радова Нинчић поднео је Доцу извештај о утрошеним средствима из прве рате америчког зајма у износу од милион долара (5.827.750) франака). Велики део новца је утрошен за пакете упућене ратним заробљеницима и интернираним цивилним лицима у Аустроугарској и Бугарској. Помоћ су добили и ратни инвалиди и њихове породице. Из зајма су плаћени и српски војници и официри на фронту.¹⁹⁹

---

¹⁹⁵ *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.22/7, W.Ingraham – R.Lansing, Washington 6.10.1917; Исто, Secretary of War – Secretary of State, 11.10.1917.

¹⁹⁶ Исто, 872.22/7, A.Adee – Lj.Mihailovic, Washington 24.10.1917.

¹⁹⁷ Исто, 872.22/4, P.Dodge – R.Lansing, Corfu 12.10.1917.; Исто, Secretary of State – Secretary of War, Washington, 16.10.1917.

¹⁹⁸ Исто, 872.51/66, N° 40, P. Dodge – R. Lansing, Corfu 1. 3. 1918, прилог 1.

¹⁹⁹ Исто, 872.51/52, N° 20, P. Dodge – R. Lansing, Corfu 26.10.1917, прилог 1.

Став америчког Министарства рата према регрутацији Југо – словена се није значајно променио ни после објаве рата САД Аустроугарској, 7. децембра 1917. године. И даље није било на снази ратно стање према Бугарској и Турској, против којих су вођене борбе на Солунском фронту. Није се гледало благонаклоно на захтеве за званичну регрутацију на америчком тлу, без обзира што су у питању били имигранти који још нису примили америчко држављанство. Међутим, појединачни случајеви су били дозвољени. Тако је Џону Габелићу, америчком држављанину хрватског порекла, било дозвољено да на Солунски фронт поведе групу Срба, који нису били амерички држављани.²⁰⁰

Занимљиво је да је америчка ”Савезна управа за гориво”, која је основана у августу 1917, препоручила да се не дозволи регрутација у ”Словенску легију” радницима из рударских области. Упркос томе, српски официри су спроводили регрутацију у рударским областима северне Индијане.²⁰¹ Јеврем Симић, отправник послова у Вашингтону, обавестио је чланове српске војне мисије да не треба да врше регрутацију по рудницима. Он је објаснио помоћнику државног секретара да су се српски официри, понети жаром да сакупе што више добровољаца, неспретно оглушили о правила Министарства рата и понудио му уверавање да ће се убудуће стриктно придржавати прописа.²⁰²

Помоћник секретара Министарства финансија Крозби се почетком децембра 1917. састао у Паризу са Пашићем. Српски председник владе га је обавестио да није било тешкоћа у дистрибуцији хуманитарног материјала набављеног из америчког зајма преко швајцарског Црвеног крста и Белгије.²⁰³ Помоћ се састојала из конзерви млека у праху, димљеног меса, брашна, бисквита и одеће.

Српска влада је на Крфу направила прославу у част америчког Дана независности 4. јула 1918. године, којој су присуствовали чланови кабинета и истакнути представници српских и грчких власти, јеврејске заједнице, чланови

---

²⁰⁰ *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.22/13, N.D.Baker – R.Lansing, Washington 28.1.1918.

²⁰¹ *Исто*, 872.22/22, N.D.Baker – A.Adee, Washington 12.8.1918.

²⁰² *Исто*, 872.22/25, J.Simic – W.Phillips, Washington 26.8.1918.

²⁰³ *Исто*, 872.51/55, O. Crosby – R. Lansing, Paris 6.12.1917.

дипломатског кора и страних војних мисија. Премијер је изразио најдубље поштовање и пријатељство према САД. На Корфу су били организовани концерти и истакнуте америчке заставе.²⁰⁴ Свечаност је започела у 10 часова пре подне, литургијом у српској цркви, коју је служио београдски архиепископ. По Пашићевом наређењу литургија је служена и у српској цркви у Солуну. Далеко од тога да је оваква врста прославе била уобичајена. Скорашњи британски национални празник није био обележен. Није било сумње да је српска влада чинила све како би показала своју захвалност Сједињеним државама за указану помоћ.²⁰⁵ У *Српским новинама* од 5. јула 1918. године објављен је текст "Светковина Сједињених држава" у ком је дат кратак и надахнут историјски преглед борбе за независност са закључком да је: "...тај народ умео да да и уме да даје доказа о томе да је своју слободу и свој напредак увек знао да употреби за добро и спас целог човечанства."²⁰⁶ Секретар Лансинг је, преко посланика Доца, упутио изразе захвалности Србији.²⁰⁷

7. Хуманитарне активности

The good will of America can alone help to save heroic Serbia from the consequences of six years of war.

Dr Louis Dublin

Почетак америчких хуманитарних активности у Србији бележи се још крајем крајем 1910. године када је амерички конзул у Србији је приложио 500 долара помоћи српском Црвеном конзулу за жртве поплава. Најтеже је била погођена Шумадија, а у Крагујевцу је око 200 породица остало без ствари и крова над главом. Сједињене Америчке Државе су биле прва страна земља која је дала

---

²⁰⁴ *Records of the Department of State*, 872.461/ – , telegram, P.Dodge – R.Lansing, Corfu 5.7.1918.

²⁰⁵ *Исто*, 872.461/1, P.Dodge – R.Lansing, Corfu 5.7.1918.

²⁰⁶ *Исто*, прилог изв. 872.461/1.

²⁰⁷ *Исто*, 872.461, R.Lansing – P.Dodge, Washington 9.7.1918.

новац за помоћ жртвама поплава. Краљ Србије је дао помоћ од 2000 долара, руски цар 5000, а српска влада и град Београд по 4000 долара.²⁰⁸

Сједињене Америчке Државе су током Првог светског рата пружале помоћ свим зараћеним странама. Најугроженије је било становништво у Белгији, а Србија је врло брзо опустошена у ратним сукобима. У јесен 1914. године Чарлс Волицка је писао државном секретару и америчком Црвеном крсту да постоји опасност да услед зиме цивилно становништво и војска Србије јако трпе и да им је потребна првенствено финансијска помоћ, одећа, лекови и санитетска опрема.²⁰⁹

У пролеће 1915. године Рокфелерова фондација се спрема да упути и финансира генерала Горгаса са пратећим људством ради спречавања епидемије тифуса у Србији. Очекивала се и субвенција Енглеске и Француске.²¹⁰ Конзул је јавио из Ниша да је основан комитет за здравље на челу са престолонаследником Александром и члановима из руске, француске и енглеске мисије.²¹¹ Америчка помоћ је дистрибуирана и српским избеглицама у Грчкој.²¹²

Крајем децембра 1915. године амерички специјални изасланик у Софији је јављао је о забрињавајућем стању становништва у Србији. Херберт Хувер био је на челу Комисије за помоћ у Белгији. Немачке власти су му дозволиле да организује дистрибуцију помоћи у окупираним областима Србије.²¹³

Американка, самозвана принцеза Елеонора Лазаревић Хребељановић²¹⁴ се крајем 1915. године обратила председнику Вилсону писмом, у ком је затражила да се у Сједињеним Државама прогласи "Serbian Relief Day", односно дан сакупљања средстава за помоћ српском народу. Централне силе су окупирале територију Србије, тако да није било могуће послати помоћ, сем преко Црвеног

---

²⁰⁸ *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.48, R.S.Bergh – P.Knox, Belgrade 25.4.1910.

²⁰⁹ *Исто*, 872.48/6, C.Vopicka – W.J.Bryan, Bucarest 20.10.1914.

²¹⁰ *Исто*, 872.48/6, Memorandum, State Department, 21.4.1915.

²¹¹ *Исто*, 872.48/9, L.W.Haskell; U.Ostojić – Fejić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija*, 64 – 66.

²¹² *Исто*, 872.48/14, W.Philips – American War Relief Committee, Washington 11.11.1915.

²¹³ *Исто*, 872.48/22, J.D.Greene – R.Lansing, Washington 30.12.1915.

²¹⁴ Eleanor Lazarovich Hrebelianovich, нећака Џона Калхуна (John C Calhoun).

крста или преко дипломатских агената неке неутралне државе.²¹⁵ Амерички посланик Вопицка је из Букурешта јављао да је водећи аустријски лекар изјавио да скоро целом становништву Србије, које чине углавном жене и деца, прети глад. Српски посланик га је замолио да америчка влада утиче на владе Централних сила да дају дозволу за увоз брашна и соли из Румуније у Србију, као и да амерички Црвени крст покуша да сакупи новац за куповину ових намирница.

С друге стране, немачки посланик је уверавао Вопицку да су владе Аустроугарске и Немачке предузеле мере да заштите српско становништво, те да изјаве српског посланика нису тачне.²¹⁶

Аустроугарске власти нису могле да гарантују сигурну испоруку помоћи српском народу која би стигла преко Драча или Медуге, јер су претпостављали да би та помоћ могла да падне у руке српској војсци. Стога су предложили америчком амбасадору да се помоћ из Сједињених Држава достави преко Ријеке или Трста, како би је аустријске војне власти директно распоредиле у Србији.²¹⁷

Волтер Пејџ, амерички амбасадор у Британији је сумњао у могућност директног помагања становништва у Србији, где није постојала мрежа за снабдевање. Наведен је пример Белгије, где су, и поред великог броја добро организованих америчких волонтера, Немци узели храну намењену становништву.²¹⁸ Олакшавајућа околност је била та што се брашно могло купити и релативно лако пребацити из Румуније. Међутим, Пејџ је упозоравао да се средства јако брзо исцрпе. Рецимо, сав новац и залихе хране који су у САД сакупљени од почетка рата, Белгијанцима су трајали свега три недеље.²¹⁹

---

²¹⁵ *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.48/21, J.Tumulty – R.Lansing, Washington 14.1.1916.

²¹⁶ *Исто*, 872.48/26, C.Vopicka – R.Lansing, Bucarest 31.12.1915.; *Исто*, A.Adee – American Res Cross, Washington 10.2.1916.

²¹⁷ *Исто*, 872.48/27, P.A.Stovall – R.Lansing, Vienna (via Berne), 22.1.1916.; *Исто*, R.Lansing – T.N.Page, Washington 26.1.1916.

²¹⁸ Walter Hines Page (1855 – 1918), новинар, издавач и дипломата. Председник Вилсон га је поставио за амбасадора у Лондону 1913, где је остао скоро до смрти 1918 године. Веома је заслужан је што су САД ушле у Први светски рат на страни савезника, дефинишући га као борбу за демократију.

²¹⁹ *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.48/28, W.H.Page – R.Lansing, London 24.1.1916.

Амерички дипломата Луис Ајнстин био је послат из Истанбула у Софију са специјалним задатком да сачува пријатељске односе са Бугарском. Он је затражио извештај о стању у Србији и Македонији од хуманитарних радника из фонда Serbian Relief Fund, др Стенли Озборна, Чарлса Фокса и Ричарда Шеленса. У детаљном извештају хуманитарци су скренули пажњу на неколико ствари. Првенствено, читава територија Србије је окупирана. Железничке везе су биле у прекиду, а посебно најважнија која је спајала Србију са Солуном. Путеви су били у изузетно лошем стању, толико да је било немогуће снабдевање из Бугарске у Македонију, те су бугарске окупационе власти реквирирале храну. И поред тога бугарски војници су били гладни, а цивилно становништво је било у још тежем положају. Велики проблем су представљале избеглице, хиљаде жена и деце који су главом без обзира напустили северну Србију и стигли у Ниш, Скопље, а потом у Црну Гору и Албанију. Бугарске службене власти у Скопљу су чиниле све да им ионако тежак положај погоршају. Издата је наредба којом се налаже свим српским држављанима који су се доселили у Македонију у новембру 1912. да се одселе у Стару Србију. Казна за непоштовање ове наредбе било је стрељање.

Амерички хуманитарци су предложили да се чим проради пруга Софија-Пирот-Ниш, организују дистрибутивни центри за снабдевање. Најпотребнији су били брашно, шећер, ђебад, обућа, одећа и лекови, на првом месту кинин.²²⁰

Из Солуна је у Софију стигао Едвард Стјуарт, директор америчке санитарне комисије, са циљем да организује хуманитарни рад у Србији. Луис Ајнстајн је сматрао да је једини пут сарадња преко бугарског Црвеног крста, на чијем чеку се налази бивши премијер Гешов. Но, било је очито да бугарске војне власти неће тако лако дозволити дистрибуцију помоћи Србији, а било је потребно добити сагласност Берлина и Беча.²²¹ У први мах бугарске власти су одбиле да дозволе Стјуарту слободно кретање, са предлогом да читаву помоћ препусти бугарском Црвеном крсту, преко кога би се вршила даља дистрибуцију. Стјуарт је затим понудио Гешову да ограничи свој рад само на отварање америчке мисије у Нишу, коју би чинило свега пет особа (Едвард Стјуарт са супругом, Чарлс Фокс,

²²⁰ *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.48/29, L.Einstein – R.Lansing, Sofia 25.12.1915; Исто, R.Schellens, C.Fox, Distress in Serbia and Macedonia, December 1915.

²²¹ Исто, 872.48/30, L.Einstein – R.Lansing, Sofia 2.1.1916.

Џералд Лафлин и Ричард Шеленс), стационираних искључиво у месту. Понудио је и да сва помоћ би ишла преко бугарског Црвеног крста. Бугарски Врховни штаб је одбио ову понуду и чинило се да ће становништво Србије бити препуштено својој жалосној судбини.²²²

Румунска влада је обавестила америчког амбасадора да је спремна да поклони хиљаду вагона кукуруза за Србију преко америчког Црвеног крста.²²³ Едвард Стјуарт, као председник америчког Црвеног крста за Србију је у Букурешту купио залихе хране, али је уједно поставио питање могу ли Срби користити кукуруз у исхрани.²²⁴

Амерички Црвени крст је имао план да хуманитарну помоћ Србији достави преко Холандије. Жил Камбон, шеф политичког одељења француског Министарства спољних послова је упозорио америчког амбасадора у Паризу, Шарпа, да је питање пружања помоћи Србији крајње деликатно. Наиме, било је сигурно да Немачка и Аустроугарска, пошто су поробиле и опљачкале српску територију, неће дозволити испоруку помоћи Србији. Било је боље да своје племените напоре Американци остваре преко Русије и Румуније и уз помоћ Савезника.²²⁵ Америчком Црвеном крсту је стигао апел Мадел Грујић да се помогне српским избеглицама и рањеницима на Крфу. Стога је државни секретар Лансинг наложио амбасадору Пејцу у Риму да испита ситуацију и утврди да ли део помоћи треба послати на Крф.²²⁶

Посланик Вопицка је крајем фебруара 1916. успео да набави кукуруз по повољним ценама од румунске владе. У пошиљци је било и око стотину вагона брашна, које су сакупили пријатељи Србије у Румунији, предвођени руским послаником. Транспорт помоћи је зависио од тога да ли ће аустријске војне власти опозвати наредбу о забрани присуства америчког Црвеног крста у Србији.²²⁷ Према сазнањима амбасадора Пенфилда бечко Министарство спољних

---

²²² *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.48/30, L.Einstein – R.Lansing, Sofia 8.1.1916.

²²³ *Исто*, 872.48/36, Secretary of State – American Red Cross, Washington 14.2.1916.

²²⁴ *Исто*, 872.48/37, E.Bicknell – R.Lansing, Washington 15.2.1916.

²²⁵ *Исто*, 872.48/41, W.G.Sharp – R.Lansing, Paris 7.2.1916.

²²⁶ *Исто*, 872.48/53, R.Lansing – N.Page, Washington 16.2.1916.

²²⁷ *Исто*, 872.48/43, C.Vopicka – R.Lansing, Bucharest 28.2.1916.

послова је било спремно да изда дозволу америчком Црвеном крсту за рад са српским цивилним становништвом.²²⁸ Војно генералном гувернману је наложено да по доласку хуманитарне помоћи, која не сме бити већа од десет вагона, заједно са делегатима америчког комитета одлучује о дистрибуцији.²²⁹

Српски посланик у Атини је затражио да се др Рајан постави за званичног председника америчке хуманитарне мисије у Србији.²³⁰ Како је јавио Џорџ Лорилард, амерички отправник послова на Крфу, српска влада је званично замолила владу САД да од Аустрије, Немачке и Бугарске затражи дозволу за рад добротворних организација и дистрибуцију помоћи у Србији, где влада глад.²³¹

Амбасадор Пенфилд је у строго поверљивом писму упозорио Стејт Департамент да ће се било каква пошилика хране из Америке у Србију и Црну Гору протумачити као знак да САД помажу непријатеље Централних сила, а при том непрестано одбијају да снабдеју цивилно становништво Немачке и Аустроугарске.²³² Он није могао да гарантује Румунији и Русији да ће њихова хуманитарна помоћ стићи у Србију, па је тражио инструкције од Стејт Департамента да ли да све залихе америчког Црвеног крста преда аустројском грађанском комитету у Београду.²³³

Агенти америчког Црвеног крста у први мах нису добили дозволу да дистрибуирају помоћ која је у Румунији припремљена за Србију.²³⁴ Предлог аустроугарског Министарства спољних послова састојао се у ограничавању количине помоћи на десет кола. Обавезно је било присуство службеника Војно генералног гувернмана, а помоћ се предавала аустројском Београдском грађанском комитету, који би америчком комитету издао потврду о пријему робе.²³⁵

---

²²⁸ *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.48/44, F.Penfield – R.Lansing, Vienna 29.2.1916.

²²⁹ *Исто*, 872.48/46 F.Penfield – R.Lansing, Vienna 4.3.1916.

²³⁰ *Исто*, 872.48/45, G.Droppers – R.Lansing, Athens 3.3.1916.

²³¹ *Исто*, 872.48/47, N.Page – R.Lansing, Rome, 6.3.1916.; *Исто*, R. Lansing – F.Penfield, 13.4.1916.

²³² *Исто*, 872.48/49, F.Penfield – R.Lansing, Vienna 6.3.1916.

²³³ *Исто*, 872.48/50, F.Penfield – R.Lansing, Vienna 7.3.1916.

²³⁴ *Исто*, 872.48/54, R.Lansing – C.Vopicka, Washington 13.3.1916.

²³⁵ *Исто*, 872.48/60, F.Penfield – R.Lansing, Vienna 6.3.1916.; У. Остојић – Фејић, н.д., 66 – 67.

Никола Пашић је почетком марта 1916. у писму отправнику Лориларду описао хуманитарну катастрофу у Србији.²³⁶ Циљ српске владе био је да преко Лориларда замоли Стејт департмент да од влада Немачке, Аустроугарске и Бугарске затражи дозволу за рад страних хуманитарних организација у Србији. У фебруару 1916. године српска влада је, преко свог посланика у Атини, затражила да се амерички лекар Едвард Рајан именује за шефа хуманитарне мисије Сједињених Држава у Србији.²³⁷

Едвард Стјуарт, директор америчког Црвеног крста за Србију је писао о врло забрињавајућем стању цивилног становништва. Из Солуна је у марту 1916. отпутовао за Софију, како би добио дозволу да дистрибуира помоћ српским избеглицама у Македонији, али је одбијен.²³⁸ Средином априла, Лансинг још није од Централних сила добио дефинитивне одговоре на америчку интервенцију.²³⁹

Аустроугарско Царско Министарство спољних послова је затражило услуге америчког дипломатског представника при српској влади, Лориларда, да утиче на српску владу да врати новац који су Ђорђе Несторовић и Урош Благојевић изнели из Народне банке при евакуацији Београда. Радило се о 90 000 динара из београдског општинског Фонда за јавну помоћ и 53 000 динара из добротворног Фонда за рањенике, који су Аустријанци планирали да искористе у добротворне сврхе, под надзором Сједињених Држава или друге неутралне силе.²⁴⁰

Српска влада је одлучила да у фонд београдске општине одмах да 90 000 динара, али само уз посредништво и помоћ америчке амбасаде у Бечу.²⁴¹ Царско министарство спољних послова се није сагласило да средствима из фонда управља особа коју је именовала америчка амбасада.²⁴² Из америчког Црвеног крста стизале су молбе Стејт департменту да покуша да са аустроугарском владом уреди либералније услове рада. Др Едвард Рајан је прихватио захтев српске владе

---

²³⁶ *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.48/63, G.Lorillard – R.Lansing, Corfu 7.3.1916.

²³⁷ *Исто*, 872.48/39, Droppers – R.Lansing, Athens 22.2.1916.

²³⁸ *Исто*, 872.48/64, E.Bicknell – R.Lansing, Washington 11.3.1916.

²³⁹ *Исто*, 872.48/63, R.Lansing – N.Page, Washington 13.4.1916. У.Остојић – Фејић, н.д., 66.

²⁴⁰ *Исто*, 872.48/45, F.Penfield – R.Lansing, Vienna 15.3.1916.

²⁴¹ *Исто*, 872.48/ 111, V. Marinkovitch – G.Lorillard, Corfu 22.5.1916.

²⁴² *Исто*, 872.48/ 111, American Embassy Vienna – Legation of the US to Servia, Vienna 25.8.1916.

да се нађе на челу америчке хуманитарне мисије у Србији, али поставило се питање да ли је он подобна личност и за аустроугарску страну.²⁴³

Луис Ајнстин, амерички агент у Софији, је покушао да од бугарске владе добије дозволу за пружање хуманитарне помоћи у Србији. Српски заробљеници су били у врло лошем стању, били су физички злостављани, нередовно храњени и без одговарајуће одеће. Није се знало ни колико их је у заточеништву, процене су се кретале од двадесет до осамдесет хиљада. Извештаје о злосрећном стању српског становништва су поднели Едвард Стјуарт и др Хенри Плоц. Доктор Плоц је желео да зарад помоћи српском становништву, искористи своју добру репутацију у Бугарској, коју је стекао тако што је спасао велики број људи вакцином против тифуса. Из Скопља је известио да је стање у Македонији трагично. Становници Велеса, Прилепа, Битоља, Ресена и Охрида су су умирали од глади. Услед сиромаштва, проституција је била у забрињавајућем порасту, тако да је у скоро свакој породици забележен сифилис, без икакве наде у медицинску помоћ. ”И на сву ову несрећу нико неће прстом да мрдне како би помогао овом јадном несрећном народу”, жалио се Плоц Ајнстину из Скопља. Он је сматрао да би могао да искористи свој утицај и добије помоћ од бугарске краљице како би се побринуо за британске, француске, српске и руске заробљенике.²⁴⁴

Међутим, и Ајнстин и холандски посланик, који је био задужен да представља српске интересе, сматрали су да не треба правити буку, нити нагло интервенисати код бугарске владе, јер би то било крајње контрапродуктивно. ”Сврха оваквог поступања бугарске владе према српском становништву је најжалост намерна и мало је наде да се било шта може урадити на ширем плану да се отклони њихова велика несрећа.”, писао је Ајнстин, и предложио да се покуша нека акција преко Црвеног крста Швајцарске.²⁴⁵ Дипломата је био у праву – бугарска влада се захвалила страним хуманитарним организацијама на понуђеној

---

²⁴³ *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.48/75, Gen.A.Murray – R.Lansing, Washington 15.5.1916.

²⁴⁴ *Исто*, 872.48/80, H.Plotz – L.Ainstein, Skopje 22.4.1916.

²⁴⁵ *Исто*, 872.48/80, L.Ainstein – R.Lansing, Sofia 17.4.1916.

помоћи за становништво у окупираној Србији, уз истицање да је за дистрибуцију помоћи једини надлежан ”Биро за ратне заробљенике” Црвеног крста Бугарске.²⁴⁶

Едвард Стујарт, директор Америчког хуманитарног фонда за Србију, је послао амбасадору Пенфилду у Беч текст два споразума које је последњег дана маја 1916, потписао са Војним генералним гувернером у Београду, а који су се тicali проширења надлежности америчког Црвеног крста.²⁴⁷ Аустроугарске власти су прихватиле др Едварда Рајана за представника комитета који ће путовати у унутрашњост Србије и вршити надзор над расподелом помоћи. Стјуарт је из Букурешта јавио америчком Црвеном крсту да је за Београд кренуло 150 тона потрештина, од којих је било стотину вагона пшенице и двадесет вагона пасуља.²⁴⁸

Свим хуманитарцима, како савезницима, тако и неутралним владама, није био јасан став Немачке и Аустроугарске по питању помоћи. Владе Централних сила никада нису дале јасна обавештења и дозволе за хуманитарни рад. Британска влада је чак била против слања хране из Румуније у Србију, јер су на тај начин земље окупатори добијали олакшицу- нису морали да испуне обавезе према покороном становништву.²⁴⁹

У хуманитарни рад у Србији била је укључена и Рокфелерова фондација, чији представник Ворвик Грин у лето 1916. боравио у Београду. Амерички Црвени крст је планирао да у Србију месечно шаље 40 000 долара, а пола те суме је затражено од Рокфелерове фондације, односно Рокфелерове комисије за помоћ у рату.²⁵⁰

Српска влада је била спремна да америчкој амбасади у Бечу исплати суму од 104 000 динара на име помоћи грађанима Београда, ако би амбасада преузела одговорност за испоруку помоћи.²⁵¹ Иницијативу српске владе поздравио је подпредседник централног комитета америчког Црвеног крста Артур Мареј, који

---

²⁴⁶ *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.48/81, L.Ainstein – R.Lansing, Sofia 21.4.1916

²⁴⁷ *Исто*, 872.48/90, F.Penfield – R.Lansing, Vienna 19.6.1916.

²⁴⁸ *Исто*, 872.48/93, C.Vopicka – R.Lansing, Bucarest 14.7.1916.

²⁴⁹ *Исто*, 872.48/95, N.Page – R.Lansing, London 22.7.1916.

²⁵⁰ *Исто*, 872.48/101, J.D.Greene – State Department, 9.8.1916.

²⁵¹ *Исто*, 872.48/102, F.Penfield – R.Lansing, Vienna 11.8.1916.

је овластио надлежног представника у Београду да преузме посао дистрибуције помоћи.²⁵²

Волицка је почетком септембра 1916, јавио депешом да је тренутно свака помоћ за Србију немогућа.²⁵³ Аустријско министарство спољних послова је нотом обавестило америчког амбасадора да ће путовања у окупиране територије Србију, Црну Гору и Албанију убудуће бити дозвољена искључиво у циљу дистрибуције хуманитарне помоћи. Путовања у циљу прикупљања информација нису била дозвољена.²⁵⁴

Амерички Црвени крст је послао ка Солуну 25 тона брашна, 5 тона пиринча, нешто више од једне тоне шећера, 100 сандука млека, тону свињске масти, две тоне соли.²⁵⁵

Мабел Грујић се 29. маја 1917. године обратила Стејт департменту за помоћ поводом озбиљности хуманитарне ситуације у Србији. Тај меморандум је прослеђен Херберту Хуверу.²⁵⁶ Власти Сједињених Америчких Држава су обезбедиле помоћ Србији у вредности од 1 милион долара. У меморандуму секретара Лансинга британској влади, од 22. септембра 1917. године изложен је план расподеле помоћи становништву у Србији под окупацијом и у заробљеништву. Та средства су била намењена за четири категорије људи: ратне инвалиде (оне који су онеспособљени у рату, рањени или болесни), сиромашне породице мобилисаних војника, запослене у самосталним делатностима (занатлије, трговци) који немају никакав облик издржавања и интернисана лица. Планирано је да се још један милион долара уложи преко Црвеног крста за помоћ српским ратним заробљеницима и за куповину санитарног материјала.²⁵⁷

С друге стране, српска влада је 4. новембра послала ноту савезничким дипломатама на Крфу, у којој је затражила да се храна и друге потрештине,

---

²⁵² *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.48/104, A.Murray – R.Lansing, Washington 19. 8. 1916.

²⁵³ *Исто*, 872.48/106, C.Vopicka – R.Lansing, Bucharest 2.9.1916.

²⁵⁴ *Исто*, 872.48/113, F.Penfiled – R.Lansing, Vienna 11.10.1916.

²⁵⁵ *Исто*, 872.48/116, E.Wadsworth – R.Lansing, Washington 23.11.1916.

²⁵⁶ *Исто*, 872.48/122, W.Philips – H.Hoover, 29.6.1917.

²⁵⁷ *Исто*, 872.48/135, C.Spring – Rice – R.Lansing, Washington 7.11.1917.

неопходне за обнову Србије непосредно после ослобођења, пошаљу у Солун, како би могле благовремено да се употребе. Списак опреме је саставило Министарство народне привреде, на челу са др Велизаром Јанковићем. Од савезника, Велике Британије и Француске, су затражене пољопривредне машине (трактори, плугови, вршалице), семенске житарице, опрема за шумарство, рударске и индустријске машине, алатке, жива стока, речни пароброди и барже, камиони, храна, обућа и одећа. Министар Јанковић је пренео отправнику послова Персивалу Доцу своју наду да би највећи део опреме могла да обезбеди влада САД, што то би могао бити добар пут да се Србија упозна са америчким производима и тако направи основа за даљи развој трговине.²⁵⁸ Ову ноту је америчкој влади проследио Сима Лозанић, који се налазио на челу српске дипломатске мисије у САД.

Из америчког Министарства финансија у Стејт департмент је стигло мишљење да је прикладно да се са Савезницима поделе трошкови снабдевања српских ратних заробљеника у непријатељским земљама, али и да не би требало давати помоћ српском цивилном становништву под окупацијом, јер би то ишло у корист непријатељима.²⁵⁹ Дански Црвени крст је учествовао у расподели средстава америчког зајма, тако што је снабдевао храном српску децу интернирану у Аустроугарску, њих 820 у логору Браунау и 500 у Нежидеру.²⁶⁰

Конзул Доц је у току августа 1917. у више наврата разговарао са српским министром Нинчићем, који је пренео своју забринутост за стање ратних заробљеника и интернираних цивила у Аустроугарској, и посебно, у Бугарској. Сам амерички посланик је имао прилике да разговара са српским официром Станком Добривојевићем, оболелим од туберкулозе, који се вратио из шестомесечног заробљеништва у аустроугарским логорима. Он је потврдио да српски ратни заробљеници масовно умиру од глади, туберкулозе и тифуса у аустријским логорима. Затвореницима је недостајала одећа и лекови и нису имали

---

²⁵⁸ *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.48/140, H.Percival Dodge – R.Lansing, Corfu 15.11.1917.

²⁵⁹ *Исто*, 872.48/143, R.C.Leffingwell–F.Polk, Washington 20.12.1917; *Исто*, F.Polk–R.C.Leffingwell, Washington 21.12.1917.

²⁶⁰ *Исто*, 872.51/90, P. Dodge – R. Lansing, Corfu 30. 5. 1918, прилог 5.

одговарајућу медицинску помоћ и негу. Доц је добио и податке о жалосном стању у логорима за жене и децу која су одвојена од породица.²⁶¹

Доц је Лансингу преносио извештаје о логорима за жене у Аустрији, у којима су биле интерниране како богате и образоване тако и сиромашне и неписмене сељанке у народним ношњама из свих крајева Србије, Старе Србије и Македоније. Стопа смртности у тим логорима био је изузетно висока.²⁶²

Српска влада је непрестано подсећала Савезнике да јој је потребна помоћ у снабдевању окупираних територија Србије храном. Међутим, политика британске владе била против слања помоћи на окупиране територије, јер су Аустријанци реквирирали све залихе хране. У поверљивом извештају Одељења за Западноевропске послове, јасно се наводи да се слажу са одлуком британских колега и да покушавају да на љубазан начин одбију захтев српске владе.²⁶³

У априлу 1918. године САД су се сложиле да помогну у транспорту 1800 српских избеглица, од којих 500 деце, из Самаре у Владивосток.²⁶⁴ Роберт Лансинг је озбиљно схватио питање доласка могућих 1800 имиграната у САД, чији би улазак у државу неминовно изазвао полемику, али и изискивао велика материјална средства којима влада није располагала. Стога је предложио да Црвени крст оформи комисију која би испитала читаву ствар.²⁶⁵

”Француско – српска пољска болница Америке” (The Franco-Serbian Field Hospital of America), било је добротворно друштво одобрено од стране француске и српске владе. Председник друштва била је Хелен Хартли Џенкинс (Helen Hartley Jenkins), а међу члановима комитета налазио се Михаило Пупин.²⁶⁶ Швајцарски комитет за помоћ Србима је тражио преко америчког амбасадора у Берну да америчка влада омогући куповину хране и одеће за српско

---

²⁶¹ *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.51/41, N° 6, P. Dodge – R. Lansing, Corfu 23.8.1917.

²⁶² *Исто*, 872.51/47, N° 9, P. Dodge – R. Lansing, Corfu 31.8.1917, прилог 6.

²⁶³ *Исто*, 872.48/152, Division of Western European Affairs – State Department, “Relief of the Serbian population in Occupied Serbia”, 18.2.1918.

²⁶⁴ *Исто*, 872.48/157, M.Summers – R.Lansing, Moscow 11.4.1918.

²⁶⁵ *Исто*, 872.48/157, R.Lansing – Sec.of Labor, 17.6.1918.; *Исто*, W.Philips – American National Red Cross, 22.4.1918.

²⁶⁶ *Исто*, 872.48/159, John.T.Bowen – Thomas W.Brahany, Washington 11.4.1918.

становништво под аустријском окупацијом. Хуманитарна помоћ српском становништву под аустријском влашћу је прекинута 1916 године на британску иницијативу. Међутим, чинило се да је Швајцарски комитет успео да од аустроугарске владе добије гаранције да ће помоћ стићи онима којима је намењена. Амерички амбасадор је био забринут вестима да Аустријанци користе сва средства, па и изостанак хуманитарне помоћи, како би убедили Србе да су их Савезници напустили.²⁶⁷ Државни секретар Лансинг је у телеграму америчком посланству у Берну изразио саосећање према патњама становништва Србије, али није дозволио испоруку хране у аустријску окупациону зону, без ефективних гаранција власти да ће бити расподељена становништву. Лансинг је сматрао да би хуманитарну помоћ могла да искористи непријатељска војна команда за своје трупе. Србија је могла сама да се прехрањује и до руба глади је довело реквизирање свих прехранбених производа од стране окупатора. Стога је помоћ у храни деловала као директна помоћ аустроугарској војсци.²⁶⁸

Доц је са Крфа молио владу да дозволи Црвеном крсту куповину веће количине брашна, јер није могло да се набави из Француске.²⁶⁹ Затражено је пет хиљада тона брашна које би се расподелило српским избеглицама у околини Солуна и становништву на ослобођеним територијама. Представник српске владе Стојадиновић је рекао да српска влада верује да је најбоље да се брашно пошаље директно др Рајану. Српска влада није намеравала да тражи нови кредит од САД, јер је поседовала спремљена средства.²⁷⁰ Међутим, Елиот Водсворт из америчког Црвеног крста негирао је да постоји депозит на рачуну српске владе и да ће се додатни провијант набавити тек по приспећу новчаних средстава.²⁷¹ Почетком јула 1918. године, хуманитарне пошиљке из САД су касиле на своје одредиште. Тек средином јула, у Стејт департменту је одлучено да се пошаље 2100 тона разних потрештина.²⁷² У сарадњи са српским послаником Љубомиром

---

²⁶⁷ *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.48/164, P.Stovall – R.Lansing, Berne 10. 5. 1918.

²⁶⁸ *Исто*, 872.48/164, R.Lansing – P.Stovall, Washington 17.5.1918.

²⁶⁹ *Исто*, 872.48/173, P.Dodge – R.Lansing, Corfu 24.6.1918.

²⁷⁰ *Исто*, 872.48/174, P.Dodge – R.Lansing, Corfu 6..6.1918.

²⁷¹ *Исто*, 872.48/175, E.Wadsworth – R.Lansing, Washington 3.7.1918.

²⁷² *Исто*, 872.48/177, F.Polk – P.Dodge, Washington 16.7.1918.

Михаиловићем амерички Црвени крст је послао пошиљку хране и пре договореног рока.²⁷³

Америчко Одељење Трезора било је спремно да на захтев српског министра финансија авансно исплати милион долара, из претходно договореног кредита од 3 милиона долара намењеног за хуманитарне потребе. Од те суме, америчком Црвеном крсту је намењено додатних 405 000 долара, тако да је српској влади 26. јуна 1918. година авансно исплаћена сума од 1 405 000 долара.²⁷⁴

По подацима америчког Црвеног крста које је објавио Луис Израел Даблин (Louis Dublin, 1882 – 1969), статистичар и демограф, број цивила који су страдали од болести и глади у Италији, Грчкој и Србији био је већи од броја погинулих војника у рату. ”У Србији се скоро не могу видети деца испод три године. Србија је од последица рата претрпела више од било које земље у Европи”, извештавао је Даблин.²⁷⁵

Епидемија тифуса 1915. године однела је око 150 хиљада живота. Немачке, аустријске и бугарске окупационе трупе су оставиле земљу без хране и одеће, па је локално српско становништво било на ивици гладовања. Даблин је проценио да је током окупације умирало 10% становништва годишње и да је из рата Србија изашла са пола милиона становника мање, односно 30% укупног броја становника. Окупационе војске су из Србије понели све што се могло понети – намештај, сребро и друге вредности. Србија је 1918. била у очајном стању. Цене су биле необично високе, а због прекида железничке мреже комуникација са унутрашњошћу земље је у потпуности онемогућена. ”Светла су се редовно гасила у 11 сати сваке ноћи у Београду, а трамваји нису саобраћали због несташице горива”, описивао је Даблин трагично стање у Србији. Амерички Црвени крст био је у потпуности свестан опасности ситуације. Лекарима, медицинским сестрама, лековима, храном и одећом су одашиљани у Србију, у којој се само 10 лекара бринуло о народу.

---

²⁷³ *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.48/178, F.Polk – P.Dodge, Washington 29.7.1918.

²⁷⁴ *Исто*, 872.48/178, R.C.Leffingwell – W.Phillips, Washington 1.7.1918.

²⁷⁵ *The Wolf in Serbia*, *The Survey*, v. 41, Oct 1918 – Mar 1919, 886.

Даблин је закључио да ће ”само добра воља Америке помоћи да се спасе херојска Србија од последица шестогодишњег рата.”²⁷⁶

8. Јачање економске сарадње

*America shall in truth show the way. The light streams upon the path ahead,
and nowhere else.*

Woodrow Wilson, 1919.

Српско Министарство пољопривреде је средином октобра 1918. послало хитан захтев Вашингтонском посланству за набавку пољопривредних справа. Од Стејт департамента се тражило да дозволи српском делегату куповину 10 машина вршалица, 100 000 коса и 1000 мотика, које би се послале редовним војним каналима у Солун.²⁷⁷

Српски отправник послова у Вашингтону је, на иницијативу трговаца и предузетника из Србије, од Стејт департамента затражило информацију какве су могућности и постоје ли икаква ограничења за увоз опреме из САД. Српске трговце је посебно занимало да ли је дозвољен извоз робе и справа намењене потребама цивилног становништва на ослобођеним територијама и да ли постоје забране извоза неких производа.²⁷⁸

Одељење за Западноевропске послове је 9. новембра 1918. године упутило меморандум ”Помоћ цивилном становништву Србије”, помоћнику државног секретара, Вилијаму Филипсу.²⁷⁹ Наиме, српско Посланство је 1. новембра поставило генерално питање помоћи Србији и изразило наду да ће српско становништво бити обезбеђено ”материјалном подршком својих Савезника”. Затражено је да српски трговци добију право куповине и извоза из САД основних

---

²⁷⁶ Исто.

²⁷⁷ Исто, 872.48/196, J.Simic – R.Lansing, Washington 14.10.1918.

²⁷⁸ Исто, 872.48/196, Serbian Legation – State Department, Washington 1.11.1918.

²⁷⁹ Исто, 872.48/199, Relief for the civilian population of Serbia, Division of Western European Affairs – W.Phillips, Washington 9.11.1918.

животних намирница, као и материјала неопходних за производњу”. Међутим, америчко Одељење Трезора није било спремно да одобри било какав, чак ни минималан додатни кредит Србији, док се не усклади јединствен став о врсти помоћи целој Европи и док се не утврди начин сарадње са Енглеском и Француском. Амерички Црвени крст је послао пољопривредну комисију, која није била задовољна стањем, јер нити је опрема стигла у исправном стању, нити се тло, исувише оштећено ратним дејствима, могло лако обрађивати. Црвени крст је спремио мисију за Балкан, на чијем челу се налазио потпуковник Андерсон. Припремљено је 1000 тона различитих врста прехранбених производа, које би се чак могле испоручити авионом.

Српски отправник послова је ургирао да се српским трговцима Петру Илићу, Јовану Цуцићу, Илији Јоксимовићу и Ђорђу Биби дозволу куповина и извоз шећера, масти, сапуна, обуће, коже, тканине, као и опреме за штампарију-разних врста хартије, картона, писаћих машина, мастила и штампарске боје.²⁸⁰

Херберт Хувер је био посебни изасланик председника Вилсона за истрагу о снабдевању Европе храном. Стејт департамент је обавестио Доца на Крфу да је Хувер задужен да надзире спровођење мера за набавку прехранбених намирница за Србију. Српским представницима у Лондону и Паризу је предложено да се са њим саветују о том питању.²⁸¹ Доц је писао да је стање у Србији тако несрећно, да је неопхона тренутна помоћ у храни како би се сачували животи и поредак.²⁸²

Пошто су Сједињене Државе ушле у рат председник Вилсон је именовао Херберта Хувера на место Администратора за храну (United States Food Administrator). Дотада непознат америчкој јавности, јер се налазио у Лондону, истакао се пружањем помоћи Американцима да се врате кући. Наиме, од дана објаве рата Немачке Француској, у наредних шест недеља 120 хиљада Американаца се вратило у САД. Потом се бацио на још тежи задатак - да спречи

---

²⁸⁰ *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.48/200, J.Simic – State Department, п.бр.1552, Washington 18.11.1918.

²⁸¹ *Исто*, 872.48/202a, R.Lansing – P.Dodge, Washington 21.11.1918.

²⁸² *Исто*, 872.48/203, Note, s.l. 19.12.1918.

хуманитарну катастрофу у Белгији, коју су прегазиле Немачке трупе у походу ка Француској. Председник Вилсон му је стога и поверио положај.

У Првом светском рату ниједна држава није производила хране колико Америка. Хувер је успео да утиче на смањење потрошње хране и избегне рационасање у САД, а да с друге стране задовољи потребе савезника. Америка је производила храну за своје становништво, војску, као и за војску и цивилно становништво савезника. Увозила је углавном намирнице које нису успевале због климе, шећер, кафу и разна биљна уља.

Хуверове мере штедње хране су назване ”хуверизација”, а подразумевале су редуковану исхрану, рецимо понедељак без меса или среду без пшенице. Полазио је од претпоставке да ће Американци подржати своје војнике у Европи, тако што ће добровољно променити своју исхрану, и послати им оно што преостане. Слоган акције је гласио Храна ће донети победу у рату! (“Food Will Win the War”). Успех је био велики – без увођења рационасања, домаћа потрошња хране је смањена за 15 процената. Амерички извоз хране је утростручен. САД нису само прехраниле савезнике, већ су ускладиштени вишкови помогли да се спречи послератна глад у Европи.

По закључењу мира, Хувер се нашао на челу Врховног економског савета. Његова је заслуга што је пружена помоћ становништву земаља бивших Централних сила, и што је послата помоћ у храни за двадесет милиона гладних у совјетској Русији, 1921. године.

Хувер је био уверен да бољшевизам цвета тамо где влада глад. Био је узнемирен због његовог могућег ширења међу народима Аустрије, Србије, Бугарске и Турске. Почетком новембра 1918, апеловао је на председника Вилсона да им пошаље помоћ у храни, како би их сачувао од бољшевизма.²⁸³ Није било једноставно установити колики је заправо број људи којима је помоћ била неопходна у Србији и југословенским земљама. Хувер је планирао да пошаље потрештине у једну од лука на Јадрану, одакле би се распоредиле у

---

²⁸³ Lawrence Gelfand, *Herbert Hoover – the Great War and Its Aftermath 1914 – 23*, University of Iowa Press, 1979, 121.

унутрашњост, у мери у којој је то довољно. Све што преостане, било би преусмерено у Италију, као део италијанског програма за храну. Хувер је хтео да пошаље представника задуженог за финансије у Србију и у Беч. Ситуација у аустријској престоници била је очајна, али су залихе хране могле да им се испоруче само за готовину.²⁸⁴ У Србији и Југославији појавио се проблем транспорта намирница, због уништених путева и пруга. Доџ је апеловао да се што пре пружи помоћ у реконструкцији железница.²⁸⁵

Управа за храну САД је именовала пуковника Атвуда за директора помоћи за Србију и Југославију. Бродови владе САД, натоварени храном су прошли Гибралтар на путу за Јадранско море, где ће се истоварити у лукама Дубровник, Котор, Трст, Ријека и Солун. Херберт Хувер је предложило да се залихе хране продају агентима српске владе, који ће вршити даљу дистрибуцију. Да би овај подухват успео, било је неопходно да српски представник у Вашингтону одмах поднесе захтев за кредит од 15 милиона долара, који би званично САД доделиле Србији, а та средства би се даље проследила Управи за храну. Препоручено је и да се Србија обрати Француској и Енглеској за средства, односно да САД преузму једну трећину трошкова помоћи за Србију. С обзиром на то да су из Америке стигли само прехранбени производи, било је неопходно да се одећа и други материјали набаве из Француске и Енглеске.²⁸⁶ Храна је стигла у Србију крајем јануара 1919. године.²⁸⁷ Почетком јануара 1919. године, Британци су успевали да снабдевају јужну Србију, али било им је немогуће продрети у северну Србију и Југославију.²⁸⁸

Министар привреде Рашић је још у јуну 1917. потписао одлуку о оснивању Краљевско Српске Трговинске Агенције у Њујорку, на челу са Ацом Деспићем. Деспићев задатак био је да прати стање трговине у САД, да прати цене, да даје

---

²⁸⁴ *Records of the Department of State*, Roll 3, 872.51/137, telegram, W. Sharp – R. Lansing, Paris 18.12.1918.

²⁸⁵ *Исто*, 872.51/140, G. Horton – R. Lansing, Salonica 28.12.1918.

²⁸⁶ *Исто*, 872.48/204, H. Hoover – R. Lansing, Paris 23.12.1918.

²⁸⁷ *Исто*, 872.48/208, G. Horton – R. Lansing, Salonica 25.1.1919.

²⁸⁸ *Исто*, 872.51/146, R. Bliss – R. Lansing, Paris 15. 1.1919.

бесплатна обавештења српским трговцима и да предузима трговинске послове.²⁸⁹ Међутим, трговински односи САД и Србије званично су обновљени у фебруару 1919, како је Френк Полк, заменик Државног секретара, обавестио Славка Грујића, посланика владе Краљевине СХС.²⁹⁰ Српска влада је именовала Велимира Стојковића за свог аташеа за пољопривреду у Вашингтону. Доц је оценио да је Стојковић имао значајна постигнућа у области пољопривреде и да је спреман за нове дужности. Између осталог, био је пратилац и саветник пољопривредне јединице америчког Црвеног крста на путу у Солун преко Водена и Аргирокастра.²⁹¹

Стојковић је имао задатак да подстакне интерес Американаца и Срба у Сједињеним Државама за обнову Србије, тако што би организовао штампање и расподелу памфлета и разна предавања о могућностима Србије. Постојала је и идеја стварања синдиката за развој трговинске сарадње. Његова улога била је и повезивање техничких потрепштина Србије са зајмом за реконструкцију, који је Србија планирала да затражи од САД. Србији су хитно била потребна оруђа и семенске биљке и опрема за пољопривреду, како би се што пре успоставила производња и економска независност од страних набавки. Ваљало је да српски аташе за пољопривреду оствари контакт са америчким стручњацима који би надгледали дистрибуцију и употребу наручених средстава. На предлог српског министра пољопривреде и трговине Јанковића, аташе Стојковић је добио задатак да пронађе одговарајуће пољопривредне школе, где би се одређен број српских младића усавршавао агрономију. Српски фармери би могли да се обучавају на америчким фармама и да, по повратку у земљу, примењују своје знање и обучавају сународнике.²⁹²

Амерички отправник Доц је видео прилику да се побољша дотада безначајна трговинска размена САД и Србије. Он је очекивао да ће по завршетку рата тржиште порасти јер је формирана велика југословенска држава. Србија је

---

²⁸⁹ Архив Србије [даље: АС] Министарство иностраних дела [даље: МИД], Посланство Вашингтон, ф I 160/ 1917, Кп.6111, Крф 22. 6./ 5.7.1917.

²⁹⁰ *Records of the Department of State, Roll 3, 872.48/209, F.Polk – S. Grouitch, Washington 5.3.1919.*

²⁹¹ *Исто, 872.51/82, N° 73, P. Dodge – R. Lansing, Corfu 14. 5. 1918.*

²⁹² *Исто, 872.51/106, N° 97, P. Dodge – R. Lansing, Corfu 20. 7. 1918.*

била окружена аустроугарским пругама са севера и запада и није имала своју луку, али су се уједињењем Срба, Хрвата и Словенаца географски услови променили у корист Србије. Нова држава може лако наћи тржишта за своје производе у Италији, Француској, Енглеској и САД. Боље упознавање српског и америчког народа донело би, сем чисто трговинских, и друге предности. ”Сада су два народа један другом практично непозната. Један од резултата рата биће веома добро упознавање српског народа са Французима и Енглезима и, у мање важном степену, са Италијанима. То није само резултат француских и британских трупа и помоћи послате у Србију и Македонију, већ и гостопримства које је нарочито Француска указала хиљадама Срба у изгнанству из своје домовине. Њихов број је толико велик и њихов боравак у Француској је продужен толико да ће, кад се коначно врате у Србију, имати непосредан и трајан утицај на стварање блиских односа Србије и Француске и у ширењу француских и британских идеја и осећања”, писао је Доц.²⁹³

У Француску је избегло између тридесет и четрдесет хиљада српских официра и војника. Међу њима је било око 3400 младића, девојака и деце који су похађали француске школе, што је било јако важно за будуће односе две државе. Било је око 1300 српских студената на француским универзитетима и у стручним школама. Француска влада је отворила своје универзитете, стручне и остале школе српској омладини и ослободила их школарине. Понуђен им је посебан смештај, а боравили су и међу француским ученицима. Велики број српских ученика и студената је оптеретио француски буџет већ озбиљно умањен ратним трошковима, па су престали да примају нове питомце. Стога се српска влада окренула ка Италији и Енглеској.

Доц је сматрао да је заиста важно да се Сједињене Државе прикључе земљама које су понудиле своје гостопримство српском народу. Предлагао је пријем неколико стотина српских студената у САД, ослобађање од школарине, бесплатан смештај и превоз бродовима. Са своје стране, српска влада би послала профеооре који би надзирали студенте. Српски студенти ће проширити знање о

---

²⁹³*Records of the Department of State, Roll 3, 872.51/106, N° 97, P. Dodge – R. Lansing, Corfu 20. 7. 1918.*

САД и америчке идеје у својој земљи. ”Био би то још један на већ дугој листи добротворних потеза које је наша земља даровала овим примитивном, али прогресивном и херојском српском народу,” предложио је Доц Стејт департменту.²⁹⁴

Чарлс Фредерик Марвин, вршилац дужности секретара Одељења за пољопривреду био је веома расположен да помогне и саветује Велимира Стојковића и учини све што је потребно да његова мисија успе.²⁹⁵

У циљу послератног пољопривредног препрода, српска влада је намеравала да наручи од Америке сточни фонд, грла за мужу и расплод. Српски посланик се распитивао о ценама, просечној тежини и висини, и начину одржавања и исхране америчких говеда и коња.²⁹⁶ Српска влада је добила информацију да је француска влада купила велики број грла стоке и коња из Канаде под веома повољним условима. Наиме, једна десетина је плаћена унапред, а животиње су остале на старању власника до краја рата. Стога је српско посланство било заинтересовано да ли би САД пристале на сличне услове.

Континуирани аванси и посебни зајмови које су САД давале Србији значили су и подршку српским и југословенским активностима уопште.

За време окупације српске железнице су биле уништене, материјал је развучен, а једина радионица за оправку у Нишу је опљачкана. Алата и обучених мајстора није било. У таквим околностима било је немогуће успоставити комуникацију на целој територији. Јеврем Симић је молио да се бар једна америчка инжињеријска јединица опремљена за оправку пруга пошаље у Солун. Тражио је и 50 километара шина, 10 локомотива и 100 вагона.²⁹⁷ Није било могуће послати америчку инжињеријску јединицу, јер министарство рата није дозвољавало војну експедицију у цивилне сврхе.²⁹⁸

---

²⁹⁴ Исто.

²⁹⁵ *Records of the Department of State, Roll 3, 872.51/109, C.F. Marvin – R. Lansing, Washington 7. 9. 1918.*

²⁹⁶ Исто, 872.62/–, N° 270, Serbian Legation – State Department, Washington 26. 3. 1918.

²⁹⁷ Исто, 872.77/13, Y. Simitch – R. Lansing, Washington 22. 11. 1918.

²⁹⁸ Исто, 872.77/15, F. Polk – Secretary of War, Washington 3. 1. 1919.

Почетком марта 1919, влада у Београду се обратила Доцу са молбом за посебан аванс од владе САД у износу од 40 милиона долара. Средства су била потребна за набавку америчке опреме у Француској, која се састојала од војног материјала, одеће, стоке, железничких вагона и санитарних уређаја.²⁹⁹

Велика количина америчке ратне опреме и материјала која је остала у Француској била је одређена за расход путем лицитације. Влада Краљевине СХС била је заинтересована да робу лицитира, а да је плати средствима која би добила зајмом од САД у износу од 40 милиона долара. Зајам је гарантовала делом ратне одштете коју је требало да јој исплати Немачка.³⁰⁰

Што се америчке стране тиче, постављало се питање да ли је уопште упутно продавати ратну опрему ”Великој Србији”, како је окарактерисана држава СХС. Председник Вилсон је допустио додатне кредите за помоћ Србији.³⁰¹

Државни секретар Лансинг је сматрао да пошто је влада Краљевине СХС призната само *de facto*, и то не од стране свих држава, свака куповина опреме и евентуални зајам требало би да се закључе са српском владом.³⁰² У пројекту буџета Краљевине СХС, у члану 21 наведено је да ће се сви зајмови и предужам зајмова узетих од САД исплаћивати у складу са министерским одлукама, што је значило да наставља континуитет Краљевине Србије.³⁰³ Министар финансија Нинчић је обавестио Скупштину да је са САД постигнут споразум за кредит у износу од 40 милиона долара, са интересом од 6% и роком плаћања три године. Средства из зајма су била намењена набавци америчког ратног материјала који је распродаван у Француској.³⁰⁴ Министар Нинчић такође је обавестио владу да је са америчким директором надлештва за исхрану закључен зајам за снабдевање земље од 15 милиона долара. Средства су усмерена на куповину 39500 тона

---

²⁹⁹ *Records of the Department of State, Roll 3, 872.51/172, telegram, P. Dodge – R. Lansing, Belgrade 7. 3. 1919.*

³⁰⁰ *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Yugoslavia, 1910 – 1929, Roll 13, Economic Matters, The National Archives, Washington 1961, 860h.51/1, ппбр.221, С. Грујић – Ф. Полк, Вашингтон 6.3.1919.*

³⁰¹ *Исто*, 860h.51/1a, F. Polk – Legation France, Washington 8.3.1919.

³⁰² *Исто*, 860h.51/1½, N.H. Davis – State Department, Paris 18.3.1919.

³⁰³ *Исто*, 860h.51/7, N° 267, P. Dodge – R. Lansing, Belgrade 10.6.1919.

³⁰⁴ *Исто*, 860h.51/7, N° 267, P. Dodge – R. Lansing, Belgrade 10.6.1919, прилог бр. 3: М.Нинчић – Министарском Савету, ДРБр. 37381, Београд 19.5.1919.

брашна, 675 тона меса и 1.000.558 литара млека. Министар финансија је предложио да се за набавку хране из Америке закључи нов зајам у износу од 10 милиона долара, што је влада Стојана Протића усвојила.³⁰⁵

Посланик Грујић је у име владе СХС затражио од Сједињених Држава наменски кредит од 5 милиона долара за нафту и нафтне деривате. Дobar део нафте, бензина и керозина Стандард оил је већ испоручио.³⁰⁶ Амерички Трезор није одобрио кредит, јер су се производи на бази нафте третирали као могућа средства за рат.³⁰⁷

Крајем августа 1919, министар финансија био је овлашћен да преговара са Сједињеним Државама о зајму од 500 милиона долара за обнову и развој. Америчко финансијско тржиште није било спремно за тако велику суму.³⁰⁸ Министар финансија Вељковић обавестио је америчког амбасадора да југословенска влада планира да пошаље петнаесточлану финансијску комисију у САД. Министарство просвете би послало професоре са задатком да посете репрезентативне школе у САД, како би се упознали са новим наставним методама. Комисија је требало да сакупи информације о америчком пословном моделу, о производном моделу и о америчком животу уопште. Новац од зајма требало је да буде искоришћен за обнову земље, за поправку пруга, путева и јавних објеката. Куповина велике количине робе би се обавила у САД. Као гарант би се заложила државна имовина, односно рудници, шуме и остале концесије. Комисија би се вратила са већ склопљеним споразумима са америчким компанијама, које ће скупштина брзо ратификовати. Посланик Доц је напомињао да је српска влада у току рата била задужена код британске и француске владе, које нису дозвољавале да се склапају нови зајмови без њихове дозволе. Такође, изнео је и да су пошиљке опреме и хране из Француске упућене српској влади у

---

³⁰⁵ *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Yugoslavia, 1910 – 1929, Roll 13* 860h.51/7, N° 267, P. Dodge – R. Lansing, Belgrade 10.6.1919, прилог бр. 3: М.Нинчић – Министарском Савету, ДРБр. 38497, Београд 21.5.1919.

³⁰⁶ *Исто*, 860h.51/10, N° 706, С. Грујић – Ф. Полк, Вашингтон 15.7.1919.

³⁰⁷ *Исто*, А. Адеј – С. Груић, Вашингтон 30. 7. 1919.

³⁰⁸ *Исто*, 860h.51/13, P. Dodge – R. Lansing, Belgrade 30.8.1919.

Солун биле неисправне, што је била срамотна грешка високих француских функционера. Та афера је заташкана из војних и политичких разлога.³⁰⁹

Залог за зајам од Сједињених Држава била су рудна налазишта у Босни и другим крајевима Краљевине СХС. Министар спољних послова Анте Трумбић је изразио жељу владе да се индустријски развој Краљевине СХС обавља под вођством САД и да би амерички капитал имао предност над капиталом осталих националности.³¹⁰

Пре новог задуживања, југословенска влада је морала да изврши плаћање компанији Стандард оил, која је испоручила велике количине нафте српском Државном монопољу. Постојале су и тешкоће у одабирању чланова комисије, посебно са обзиром на предстојеће изборе.³¹¹

9. Послератна сарадња

Амерички посланик је у опширном извештају Стејт департменту из августа 1920, приложио образложење пројекта за уређење града Београда.³¹² У *Одредбама за уређење града Београда за 1920/1921 годину* регулисан је план изградње централних градских улица. У делу Београда од Калемегдана па Савом, Немањиним, Ратарском и Душановом улицом, није било дозвољено да се подижу зграде ниже од једног спрата. У улицама Краља Петра, Кнез Михаиловој, Његошевој, Краља Александра (од Кнез Милошеве до Београдске), Кнеза Милоша (од Лондона до Академије), Чарапићевој, Узун Мирковој, Позоришном тргу, Коларчевој, Поенкаревој, Карађорђевој, Зеленом венцу, Обилићевом венцу и

---

³⁰⁹ *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Yugoslavia, 1910 – 1929, Roll 13, 860h.51/18, N° 405, P. Dodge – R. Lansing, Belgrade 27.10.1919.*

³¹⁰ *Исто*, 860h.51/22, N° 9, J. W. Carroll – R. Lansing, Belgrade 12.3.1920, *confidential*.

³¹¹ *Исто*, 860h.51/20, N° 426, P. Dodge – R. Lansing, Belgrade 21.11.1919.

³¹² *Исто*, 860h.51/36, N° 551, P. Dodge – R. Lansing, Belgrade 27.8.1920, enclosure N° 3.

Кнез Михаиловом венцу било је забрањено подизати грађевине ниже од три спрата (осим приземља).³¹³

Национални привредни конференцијски одбор (National Industrial Conference Board) је основан 1916. године као удружење предузећа који спонзоришу истраживања различитих пословних тема, углавном из области радног права. Оснивач удружења, Магнус Александер (Magnus W. Alexander, 1870 – 1932) се трудио да утиче на америчка предузећа да усвоје реформе у процесу рада и заштите радничких права.³¹⁴ Одбор је послао захтев америчком конзулу Патону да пошаље кључне статистичке показатеље Југославије, за период од 1911. до 1922. године. Међутим, сва статистика која се односила на Србију у периоду од 1911. до 1918. је уништена током рата.³¹⁵

У јесен 1921. године, посланик Доц је обавестио владу да је уз сагласност југословенске владе формирана финансијска група "Омниум" са циљем добијања концесије за изградњу и покретање фабрике оружја у Србији. Групу су сачињавали већином француски капиталисти, али и неколико југословенских политичара, међу којима и Велизар Јанковић, бивши министар и истакнути радикал, и син премијера Пашића. Доц је сматрао да је и ова концесија југословенске владе сумњива, баш као и све остале концесије странцима, што је и познато многим Американцима који су већ преговарали са југословенским званичницима о концесијама.³¹⁶ Писмо београдског посланства је прослеђено и америчком Министарству рата.³¹⁷

---

³¹³ *Одредбе за уређење града Београда*, Предлог буџета државних расхода и прихода Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1920/21. годину, Београд 1920.

³¹⁴ После Првог светског рата одбор је проширио своја интересовања са америчког континента на Европу, а доцније и на читав свет. Данас објављује анализе водећих економских индикатора за САД; Велику Британију, Европу, Кину, Јапан и Аустралију. National Industrial Conference Board Records, Hagley Museum and Library, www.hagley.org.

³¹⁵ *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Yugoslavia, 1910 – 1929, Roll 8*, 860h.122/–, N° 812, K.S.Patton – Secretary of State, Belgrade 21.10.1923.

³¹⁶ *Исто*, 860h.113/–, N° 1023, P. Dodge – C.E.Hughes, Belgrade 7.10.1921.

³¹⁷ *Исто*, A. Adee – J.W.Weeks, Washington 7.11.1921.

Америчким извозницима је препоручено да све пошиљке за Краљевину СХС преко Трста и Солуна јасно обележе и опреме сертификатима, које су издале конзуларне власти Краљевине СХС у Сједињеним Државама.³¹⁸

Компанија која се бавила инвестиционим банкарством, ”Кидер&Пибоди” из Њујорка била је заинтересована за привредна кретања у Централној Европи, па је затражила да јој Стејт департмент омогући расположиве податке, посебно за Краљевину СХС и Чешку.³¹⁹

Пословне активности у Југославији водило је свега неколико америчких компанија, међу којима су биле ”Стандард Оил” (Standard Oil, New York), ”Блер и компани” (Messrs.Blair and Company), ”Алуминијумска компанија Америке” (Aluminium Company of America) и неколицина других концерна. Посланик Доц је скренуо пажњу Стејт департменту да и појединци могу успешно да улажу капитал у Југославију. Најбољи пример био је Чарлс Мек Денијел (Charles McDaniel, Jr), који се заинтересовао за улагања још 1920 године. Основао је службу превоза на релацији Београд – Земун. Постао је и већински власник деоница белгијске фирме која је конструисала и управљала трамвајском мрежом и системом јавне расвете у Суботици. ”Верујем да у Југославији постоји велико поље за уносно запошљавање не само америчког капитала, већ и интелигентних и енергичних Американаца”, био је Доцов утисак 1924. године.³²⁰ Амерички капиталисти су покушавали да добију извесне концесије у новој држави. Тако је Чарлс Мек Денијел водио преговоре за изградњу трамвајске и електричне мреже у децембру 1924 године.³²¹

Посланик Доц је у августу 1923, преко чехословачког Посланства дошао до строго поверљивог циркулара југословенске краљевске владе, којим се налаже да се сви инострани радници замене радницима који имају југословенско држављанство. Овај захтев је био једна од мера националне одбране. Мера је

---

³¹⁸ *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Yugoslavia, 1910 – 1929, Roll 12, Economic Matters, The National Archives, Washington 1961, 860h.50/6, K. S. Patton – State Department, Belgrade 20.5.1920.*

³¹⁹ *Исто*, 860h.50/6, W. A. Woodruff – State Department, New York 10.12.1923.

³²⁰ *Исто*, 860h.50/6, N° 2314, P. Dodge – Secretary of State, Belgrade 29.4.1924, confidential.

³²¹ *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Yugoslavia, 1910 – 1929, Roll 8, 860h.78/6, N° 2527, P. Dodge – Secretary of State, Belgrade 27.12.1924.*

погађала чешке, аустријске и немачке фирме. Доц је сматрао да је велики привредни успех чехословачких компанија у Југославији побудио завист и ксенофобију код Југословена. Једина америчка компанија, ”Стандард Оил”, није запошљавала америчке грађане, па није била погођена циркуларом југословенске владе.³²² Доцу је заменик Државног секретара поручио да уложи оштар протест југословенској влади, уколико дође до отпуштања америчких радника у Југославији.³²³ Дискретно се распитујући, амерички посланик је сазнао да је циркулар стигао чешким концернима и шећеранама, који су одбили да отпусте своје раднике. Југословенска влада је морала привремено да одустане од захтеване мере, јер се због сукоба са произвођачима нашла у опасности производња шећера. Амерички грађани нису били угрожени циркуларом.³²⁴

Напослетку, 23. јула 1924, у Службеном гласнику је изашао *Правилник*, по ком ниједан послодавац на територији Краљевине СХС није смео да запосли раднике (и физичке и интелектуалне) стране држављанине, док за то не добије специјалну дозволу Министарства Социјалне Политике.³²⁵

Обавештење о новом правилнику је стигло и у ”Стандард Оил Компани оф Југославија”, у којој су били запослени четири Американца, осам Руса и један Чех. Председник компаније, Арчибалд Вокер и члан Управног одбора Франсис Смит су закључили да амерички држављани из компаније не потпадају под одредбе владине наредбе, јер имају посебна намештења у оквиру труста. Закључили су и да за запослене Русе такође не важе одредбе наредбе, с обзиром на то да су политичке избеглице. Чехословачки држављанин је био благајник компаније, што је такође било посебно радно место у оквиру труста, које није подлегало под нову владину наредбу.

Према *Закону о заштити радника*, дефинисано је да су у појам ”радник” не спадају виши положаји (менаџери, рачуновође, благајници, инжењери). Компанија ”Стандард Оил” упутила је молбу београдском Инспекторату рада да

---

³²² *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Yugoslavia, 1910 – 1929, Roll 12, 860h.504/2, N° 2096, P. Dodge – Secretary of State, Belgrade 4.12.1923, strictly confidential.*

³²³ *Исто*, N° 463, L. Harrison – P. Dodge, Washington 19.12.1923.

³²⁴ *Исто*, 860h.504/3, N° 2274, P. Dodge – Secretary of State, Belgrade 31.3.1924, strictly confidential.

³²⁵ *Исто*, 860h.504/5, N° 2414, P. Dodge – Secretary of State, Belgrade 4.8.1924, strictly confidential.

уважи њене примедбе и омогући јој да задржи своје запослене.³²⁶ Највише проблема су имале чехословачке фирме, које су југословенске власти позивале да отпусте своје запослене и замене их радницима са југословенским држављанством. ”Прашка Кредитна банка” (Prager Kredit Bank) у Београду је добила препоруку да отпусти деведесетседам од сто радника чешке националности. Локални пословни кругови су се узнемирили услед опасности од егзодуса страних фирми и страног капитала. Посланику Доцу је министар спољних послова Маринковић објаснио да се наредба неће примењивати на запослене који раде на поверљивим пословима. Инспекторат рада краљевине СХС је дозволио компанији Стандард Оил да задржи запослене америчке и једног чешког држављанина у периоду наредна три месеца, под условом да одмах запосле исти број домаћих професионалаца, који ће заменити странце након истека тромесечног периода.³²⁷

Средином двадесетих година XX века, амерички произвођачи оружја су и даље били заинтересовани за извоз на Балкан. Доц је добио писмо од фабрике оружја из Њуј Хејвена, Конектикат да проследи њихову понуду за 25 000 пушки маузерки и 20 милиона шаржера метака.³²⁸

Економски саветник Стејт департмента је искористио разговор са доктором Алфредом Денисом, бившим трговинским аташеом у Риму, који је добро познавао прилике у Југославији, да скрене пажњу Стејт департмента на пољопривредне могућности Југославије.³²⁹

Доктор Денис је сматрао да економска будућност Југославије веома обећава, наравно уколико буде на одговарајући начин организована. Област која се после рата одвојила од Мађарске је изузетно богата, а има пуно плодне земље широм Југославије. Земља је богата шумом и рудним ресурсима. Доктор Денис је веровао да ће Југославија у току једне генерације постати једна од

---

³²⁶ Исто, 860h.504/6, N° 2464, P. Dodge – Secretary of State, Belgrade 27.9.1924.

³²⁷ Исто, enclosure 2, Inspection of Work for Danube District, N° 26942, Permit for Employment of Foreign Workers, Belgrade 8.9.1924.

³²⁸ Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Yugoslavia, 1910 – 1929, Roll 8, 860h.113/1, N° 1450, K.S.Patton – F.Kellogg, Belgrade 21.10.1925, confidential.

³²⁹ Foresees Bright Future for Italy, The New York Times, January 4, 1920.

најпросперитетнијих држава у Европи. Посебно се осврнуо на могућности гајења свиња. Најважније тржиште за производе од свињског места била је Немачка, до које је водио директан речни пут Дунавом. Доктор Денис је скренуо пажњу на озбиљан недостатак железничких комуникација. Успех је видео у орјентисању пољопривредне производње ка страним тржиштима. Без обзира на могућности Југославије да производи свиње и жито, САД су продавале сало на самим њеним вратима, без обзира на трошкове транспорта 4000 миља железницом, поморским путем и на крају опет железницом.³³⁰

У серији економских извештаја из Југославије амерички конзул Патон је поменуо и предлог америчке групације о зајму од десет милиона долара граду Београду, по врло повољним условима.³³¹

Економска политика Сједињених Држава у Европи је наилазила и на позитивне и на негативне реакције. Критика која је долазила из северноевропске штампе, у којој је предњачила Данска, се сводила на политику заштитних доктрина. Сасвим супротно било је мишљење независних и ванпартијских југословенских посматрача, углавном са запада земље. Неспоран успех економске политике довео је просперитет грађана САД на највиши ниво. Многе европске државе су покушале да копирају политику заштитних царина, па су и мале нације спремне да постану независни економски ентитети, са домаћим тржиштима имуним на страну конкуренцију.

У Југославији је постојала тенденција за стварањем сопствене индустријске и пољопривредне производње, вођене националистичком и готово ксенофобичном политиком ”затворених врата”. Али, није се могло очекивати да ће та врста политике имати исти резултат као у Америци. Стандард не може да расте истом брзином као у САД. Европске земље могу бити солвентне само у мери да помогну својим кредиторима, односно да све што зараде дају на исплату дугова. У Југославији је начињена велика грешка прављењем индустријских

---

³³⁰ *Records of the Department of State, Roll 8, 860h.50/7, Department of State, Office of the Economic Adviser, Washington 30.1.1926, confidential.*

³³¹ *Исто, 860h.50/7, Economic Notes from Yugoslavia, N° 1, K.S.Bursley– State Department, Belgrade 12.10.1925.*

постројења, а да је занемарено је то што је земља у највећој мери пољопривредног карактера, сматрао је амерички амбасадор Принс. Велика површине погодне за пољопривредну производњу су технички заостајале за временом. Што се тиче пасивних региона, а то се првенствено односило на Црну Гору, живели су од државних донација. Уопште узевши, средства из буџета су се у југословенској држави користила за подстицање индустрије, док се за пољопривреду издвајало врло мало средстава, недовољно за било какав напредак. Амбасадор Принс је сматрао да је неопходно довести стране стручњаке који би образовали рурално становништво. Требало је сачинити и систематски план који би укључио пасивне и неплодне регионе у програм оживљавања привреде. Оснивањем Аграрне банке са центром у Београду, били би обезбеђени кредити сељацима.³³²

Амерички путник Лотроп Стодард (Lothrop Stoddard, 1883 – 1950) објавио је своје утиске о Београду у часопису *Scribner's* за 1924 годину.³³³ Београд је био један у низу градова које је овај амерички историчар, новинар и еугеничар посетио на европској турнеји. За разлику од импресивног првог погледа на град, остало га није одушевило. Будимпешта је била модеран, европски град, а у Београду се човек осећао да улази на Исток. По изласку из железничке станице грунула га је источњачка атмосфера у очи и нос. Град је био рђаво дефинисан и лоше калдрмисан, заокружен безбојним грађевинама посве хетерогеног изгледа, од турских учерица до европских зграда. ”У томе вам је дух садањег Београда : закрпе дречећег западњаштва, грубо прилепљене уз балканску позадину. И најчудније је у свему томе, што закрпе, маколико да су многобројне, у ствари само истичу београдски фундаментални ”балканизам””³³⁴ Стодард је приметио да је Београд нарастао од седишта балканске престонице у главни град државе са преко 12 милиона становника, и да су Срби чинили све што су могли да од њега створе модерну велику престоницу. Стодард је био крајње немилосрдан према градитељима Београда: ”Не знам ко су београдски архитекти, али сам скоро сасвим сигуран да су они локални продукти, који су накупили своје знање о

³³² Исто, 860h.50/103, N° 622, J. D. Prince – Secretary of State, Belgrade 9.7.1929, confidential.

³³³ L. Stoddard, *Balkan Glimpses*, Scribner's, Jan. 1924, 19 – 22.; И. М. Петровић: *Паланка Њујорк, срез њујоршки, округ северноамерички, С.Х.С.* (т.ј. ”Наши у Америци”), Нова Европа (1924), IX, 362 – 365.

³³⁴ L. Stoddard, *Balkan Glimpses*, 19; У преводу Илије М. Петровића, Паланка Њујорк, срез њујоршки, округ северноамерички, 363.

западњачком грађењу посве површно – последице чега су читаве серије крупних архитектонских злочина и непристојности каквима је тешко наћи паралелу.”³³⁵ Калдрма је представљала бесомучну збрку крупних каменица и малих пиљака, намештених насумице, неких издигнутих, неких сабијених, а неких које недостају. Ма шта да постане Београд у будућности, Стодард је саветовао да га треба видети, и што пре напустити, јер има грубу и негостољубиву атмосферу. ”Хапшење странца изгледа да је један од главних спортова на чистом ваздуху за Србе”, чинило се Стодарду.³³⁶

Неколико година доцније, у јуну 1927. године, конзул Мекмилин је послао Стејт департменту опсежан извештај о Београду, у сасвим другачијем тону. Овај меморандум је написао на основу података Београдске општине и Београдског часописа, месечника посвећеног економским, финансијским, трговинским и привредним питањима.³³⁷ Географски положај Београда се готово не може мерити са осталим европским престоницама, оценио је Мекмилин. Испод планинског масива Рудника и Авале, на ушћу двеју великих и пловних река, са погледом на равнице Срема и Баната, град је неоспорно користио благодети природе. Конзул је указао и на стратешку предност Београда, као најпогоднијег места за управљање територијама у близини, али и прилично удаљеним областима. ”Његов географски положај наводи да кроз њега пролазе сви копнени путеви из Европе. То је природни пут којим се европска култура постепено шири ка Малој Азији, да обогати те земље сјајне прошлости и сиромашне садашњости.” У осврту на прошлост града, конзул је поменуо разне господаре, од Келта и Римљана, Авара, Словена, Мађара до Турака и Срба.³³⁸

Београд ослобођен од турске владавине почиње оживљава и почиње да се брзо развија. Конзул је сматрао да би савремени Београд био знатно испред

---

³³⁵ L. Stoddard, *Balkan Glimpses*, 19; У преводу Илије М. Петровића, *Паланка Њујорк, срез њујоршки, округ северноамерички*, 364.

³³⁶ L. Stoddard, *Balkan Glimpses*, 20; Део текста у преводу Илије М. Петровића, *Паланка Њујорк, срез њујоршки, округ северноамерички*, 364.

³³⁷ *The Belgrade review: a monthly journal devoted to the economic, financial, commercial and industrial*, часопис који је излазио у периоду од 1926. до 1932. године, под уредништвом Ђ. Стошковића.

³³⁸ *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Yugoslavia, 1910 – 1929, Roll 8, Public Order, Safety, Health and Works, The National Archives, Washington 1961, 86011.101/-, S.Mcmillin – State Department, Belgrade, 20.6. 1927.*

осталих престоница, да се није нашао на путу немачког продора на исток и морао да се бори за политичку и економску независност и брани од непријатељских напада. Од поласка првог воза из Београда у унутрашњост Србије, 1884. године, кренуо је напредак и пораст броја становника. Мекмилин је дао преглед броја становника од 1867. до 1926. године, односно са 20279 на 243632. Мекмилен је изнео податке о организацији градске власти и буџета. Највише прихода је стизало од електричне енергије и градског превоза – трамваја, који су саобраћали на пругама дужине 40 километара. По статистичким подацима, Београд је 1927. године имао површину од 33 070 300 квадратних метара, под 16 420 зграда је било 1 184 998, а под улицама 2 649 120 квадрата. Планирано је да се обнови велики број улица, и то ”турских” у на 905 640 квадратних метара, асфалтних 80 410, дрвених 43 460 и осталих на површини од 276 835 квадратних метара. Број градских улица је растао од 309, колико је било 1921. године, преко 460 у 1925. години, до 605, колико је било 1927. године. Градска управа је планирала радове на поплочавању улица, проширењу електране, водовода, канализације и градске расвете. Планирана је и изградња школа и паркова.

Фабрика челика У. С. Стил је била заинтересована за изградњу моста преко Дунава, такозваног Панчевачког моста.³³⁹ Уговор са неком од америчких фирми би подразумевао кредит за целокупну изградњу, па је југословенска влада уговор за изградњу моста потписала са Сименс групом из Берлина, јер је добар део трошкова покривен из репарација.

10. Школовање у Америци

У последњим данима Првог светског рата појавиле су се идеје о школовању српских студената у Америци. Хауард Стратон, директор Одељења за уметност Пенсилванија музеја и школе индустријске уметности, био је спреман да прими одређени број српских студената који су се налазили у Француској. У писму Стејт департменту је објаснио да би организациони комитет смештао

---

³³⁹ *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Yugoslavia, 1910 – 1929, Roll 8, 860h.1541/4, N° 2815, K.S.Patton – Secretary of State, Belgrade 28.3.1927, confidential.*

студенте у разне образовне установе, а школарине би добијали од татора. Крајњи циљ је био да се ови млади људи врате у Србији, спремни да се укључе у обнову и поврате углед својој земљи.³⁴⁰ Амерички Црвени крст у Француској је радо прихватио сарадњу са Стратоном. Било је замишљено да студенти долазе у САД као појединци и да се школују из области пољопривреде, медицине, индустријске производње и других области. Највећи проблем је представљао њихово путовање из Француске до Америке. Хауард Вулстон из Serbian Relief-а је обавестио Стратона да се у Француској налази 4000 деце и младих, избеглица из Србије, који би могли да наставе своје школовање у САД.³⁴¹

Један од најжешћих критичара Комитета госпође Мортон био је Илија Петровић, будући угледни преводилац. Он је сматрао да је Комитет установа без правог новчаног фонда. Као стипендиста морао је да се обавезе да се неће бавити јавним, политичким или књижевним радом. Тек пошто је завршио колеџ и осамосталио се, постао је дописник *Нове Европе* из Америке (1921).³⁴²

Илија Петровић је искористио да у *Новој Европи* критикује Комитет госпође Мортон.³⁴³ ”Једна америчка авантуристкиња”, како је назвао Розали Мортон, није имала стваран новчани фонд, већ је ”у трци за каријером, сензацијама, ордењем, рекламом и т.д., пала на идеју да доведе у Америку један велики број југословенских студената, и да их овде школује с помоћу комитета који је она основала”.³⁴⁴ Госпођа Мортон је радила под покровитељством вашингтонског посланика Славка Грујића. Министарство поросвете је одабрало шездесет студената из целе краљевине за школовање у САД. Петровић је навео да је цео подухват био ”једна магловита ствар” и да су по доласку у Америку студенти наишли на бројне невоље и разочарања. Заправо, новчане стипендије није било и морали су да се запосле како би могли да преживе, и уједно су морали да потпишу уговор о лојалности комитету. За послове које им је Комитет

---

³⁴⁰ *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Yugoslavia, 1910 – 1929, Roll 8, 872.48/191, H.Stratton–F.Polk, Philadelphia 11.9.1918.*

³⁴¹ *Исто*, 872.48/191, H.Woolston–H.Straton, Paris 8.8.1918.

³⁴² Симха Кабиљо Шутић, *Књижевно и научно дело Илије М. Петровића*, у: *Укрштаји. Српско – енглеске књижевне везе*, Београд 2011, 51 – 83.

³⁴³ *Наши студенти у Америци*, Нова Европа, књ. III, св. 6, 1921, 189 – 192.

³⁴⁴ *Исто*, 190.

проналазио на фармама радили су за пола наднице. Од посланика Грујића студенти су искључиво добијали препоруке ”да буду мирни и слушају”, па их је више од половине напустило комитет. Посао нису могли да нађу лако, јер је дошло до економске кризе.

”Хоће ли наши дипломатски представници да се изјасне, зашто одбијају да нас о државном трошку врате натраг када већ неће ни на који начин да стану на пут злоупотребама које се са нама овде чине?”, питао се Петровић.³⁴⁵ И путописцу Јелени Димитријевић су се неке девојке жалиле на др Мортон ”која их је овде довела ради науке”, а онда их тера да музу краве и бућкају масло.³⁴⁶

Доктор Розали Мортон (Rosalie S. Morton), професор на Њујоршкој Поликлиничкој медицинској школи и болници, радила је и као хирург на Вандербилтовој клиници на Универзитету Колумбија. По избијању Првог светског рата била је лекар добровољац у Француској и на Солунском фронту. За своје заслуге у збрињавању српских војника добила је орден Светог Саве. У марту, априлу и мају 1920. др Мортон је на америчким колеџима одржала серију предавања о Србији, како би их заинтересовала да од јесени стипендирају српске студенте. Прилози студентских тела једног броја колеџа и донације покровитеља колеџа и пријатеља саме госпође Мортон били су довољни да се формира почетни фонд, за школовање двадесетак студената из Србије.

На конкурс за школовање у Америци, који је расписало Министарство образовања у Београду јавило се између 1500 и 2000 заинтересованих.³⁴⁷ Одабрано је шездесет студената, троструко више од првобитно одређеног броја за који су били покривени трошкови. Међународни српски образовни комитет (International Serbian Educational Committee) са мешовитим америчко – српским чланством, основан је како би помогао индивидуалне напоре др Мортон. Међутим, велики број студената довео је до проблема финансијске природе са којима Комитет није могао да се избори. Трошкови школарине су били

---

³⁴⁵ *Наши студенти у Америци*, 192.

³⁴⁶ Јелена Димитријевић, *Нови свет или у Америци годину дана*, Београд 1934, 240.

³⁴⁷ Rev. Frederick Lynch, *Serbia's Rebuliding Through American Education*, The Christian Work, New York 8.5.1920.

покривени, али за сваког студента је било потребно сто долара месечно за смештај, храну, одећу и остале издатке. Студенти из Србије су се током 1920/1921. године школовали у Калифорнији, на Куби, Флориди, у Луизијани, обе Каролине, Тексасу, Вермонту и Вирџинији. Стипендисти су похађали и неке од најугледнијих универзитета, као што су МИТ (Бостон), Принстон (Њу Џерзи), Њујорк, Корнел, Колумбија и Васар.³⁴⁸ Највећи број студената студирао је пољопривреду, стоматологију, машинство и трговину.

Српски посланик Грујић слагао се са предлогом да се рад са српским студентима концентрише у рукама Комитета др Мортон. Он је сматрао да се студенти жале из два разлога: били су незадовољни са изабраним студијама и желели су да промене колеџ, и нису примали довољно новца за покривање животних трошкова. Грујић је још у Србији упозорио др Мортон да је неопходно да обезбеди средства за животне потребе студената и сматрао је да је кривица њена што је пропустила то да уради. Налазио је да су те жалбе студената оправдане, али да су потпуно неоправдане примедбе на предмет студирања, јер је то био лични избор студента.³⁴⁹ Мортонова је тврдила да су српски студенти следили пример америчких, и налазили послове преко лета. ”Стога, неколицина момака су имали практично пољопривредно искуство на фармама у трајању од шест недеља до два месеца...”³⁵⁰ Један младић је нашао посао у аутомеханичарској радионици, други на железници, а трећи у архитектонском бироу, док су две девојке радиле као болничарке. Строго је било забрањено учешће у политичкој агитацији сваке врсте. Др Мортон је инсистирала да се студенти после школовања врате у Србију и употребе своје знање, како је и замишљено, јер је један број планирао да искористи Комитет и заувек остане у САД. Ниједан од студената који су се вратили у Србију није се више јавио госпођи Мортон нити било коме из Комитета.³⁵¹

---

³⁴⁸ Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), фонд Посланство Вашингтон (у даљем тексту: 371), Школовање српских студента у САД, фасцикла 17 (у даљем тексту: ф. 17), 109 – 111.

³⁴⁹ АЈ, 371, ф. 17, 52 – 54, S. Grouitch – R. Morton, Washington 21. 2. 1920.

³⁵⁰ АЈ, 371, ф. 17, 102, R. Morton, “Semi – Annual Report on the Yugoslav Students Studying in the United States of America” New York, 24.11.1920.

³⁵¹ АЈ, 371, ф. 17, 105 – 106, Исто.

Студенти словенског порекла, Чеси, Словаци, Срби и Пољаци су посебно лепо били примљени на Универзитету Филадельфија. У томе је велику улогу имао Џорџ Ниче (George E. Nitzsche, 1874 – 1961), члан Друштва за унапређење словенских студија (Society for Advancement of Slavonic Studies), потпредседник Антрополошког друштва Пенсилваније и потпредседник Ротари клуба Филадельфије. Ниче је организовао серију предавања посвећених Србији и организовању хуманитарне помоћи. Организовао је ротаријански фонд за помоћ српским студентима на Универзитету Пенсилванија. Захваљујући ротаријанцима Филадельфије сакупљена су средства за школовање, смештај, храну, књиге и 3.50 долара месечног џепарца за четири српска студента. Један студент је похађао студије финансија, а три су студирала стоматологију, и одлично су се уклопили са осталима.³⁵²

Ротари је 1905. године основао Пол Харис (1868 – 1947), адвокат из Чикага, као удружење које помаже у образовању омладине широм света, учествује у размени ђака, студената, наставника и стручњака и помаже у њиховом усавршавању и напредовању. Ротари је био замишљен као хуманитарно удружење, чији чланови поштују висока морална начела, раде на побољшавању услова живота у заједници и на очувању мира и разумевања међу људима.³⁵³ Идеја ротаријанства се примила и у Србији, 1928 године, када је Војислав Кујунџић основао први Ротари клуб. На месту председника се нашао Фердинанд Громберг, власник Смедеревске железаре и сувласник Борског рудника. Међу утицајнијим ротаријанцима били су Милан Стојадиновић, као гувернер Дистрикта 77 – Југославија и покретач часописа *Југословенски ротар* (1933) и Иво Андрић.³⁵⁴

---

³⁵² AJ, 371, ф. 17, 266 – 269, Joseph R. Wilson, The Serbian Student's Fund of the University of Pennsylvania.

³⁵³ *Ротар*, год. I, бр. 2, Београд, април 2011, 20 – 21.

³⁵⁴ *Ротар*, год. I, бр. 1, Београд, март 2011, 7.

III ДЕЛОВАЊЕ ПРОГРЕСИВИСТА

The first requisite in the citizen who wishes to share the work of our public life, whether he wishes himself to hold office or merely to do his plain duty as an American by taking part in the management of our political machinery, is that he shall act disinterestedly and with a sincere purpose to serve to whole commonwealth.

*T. Roosevelt, 1903*³⁵⁵

1. Партије прогреса

Разочаран у Републиканску партију и председника Тафта, Теодор Рузвелт се одлучио на оснивање нове странке, која је названа Прогресивна партија. Платформа Прогресивне партије донете 7. августа 1912. године заснивала се на на очувању традиција Томаса Џеферсона и Абрахама Линколна. Став партије био је да држава припада људима који живе у њој, те да економија, институције и закони морају да се користе за општи интерес. ”Време је да се општи интерес постави на прво место”, писало је у Програму.³⁵⁶ Потреба за стварањем нове партије је објашњена тиме што су све старе партије застраниле, и постале инструменти корумпираног бизниса којем служе за испуњавање себичних интереса.

Прогресивну партију су називали и Бул – Мус партија (bool-moose – лос), јер је после неуспешног атентата Рузвелт изјавио да је потребно много више од обичног метка да убије мужјака лоса. Пишући о формирању партије Бул Мус, *Херстов часопис* назвао је Рузвелта коњичким јуришником радикализма, који је непрестано у нападу. Прави републиканци неће моћи да прогутају републиканце Бул Муса, из истог разлога који би ”спречио канаринца да прогута мачку”, прогнозирао је *Херст*.³⁵⁷ Рузвелт је на изборима 1912. победио Тафта за 700 хиљада гласова.

---

³⁵⁵ Theodore Roosevelt, *American Ideals and other Essays*, Social and Political, v. I, Philadelphia 1903, 39.

³⁵⁶ Програм странке се налази на интернет адреси: *Progressive Party Platform* (1912) (<http://www.pbs.org/wgbh/americanexperience/features/primary-resources/tr-progressive>).

³⁵⁷ Hearst's Magazine, v. 23, Jan–June 1913, 164.

Прогресивна партија је заговарала демократију у којој представници, изабрани на директним изборима, изражавају вољу народа. Сматрали су да је неопростиво да поједине државе у САД имају сопствено, неуједначено законодавство у тако важним питањима као што су здравље и безбедност деце и жена и добробит радних људи.

”Највиша дужност нације је очување људских ресурса кроз спровођење просвећених мера социјалне и индустријских правде”, стајало је у платформи. Прогресивна партија се обавезивала да ће служити Држави и Нацији у доношењу ефикасног законодавства у циљу превенције индустријских удеса, професионалних обољења, прекомерног рада, незапослености, и других штетних последица модерне индустрије. Обавезивали су се да ће прописати минимум безбедоносних и здравствених стандарда за разна занимања, што ће бити у надлежности федералне контроле.

Прогресивна партија је заступала становиште да је неопходно забранити рад деце, да се морају утврдити минималне наднице за жене запослене у индустријским гранама привреде, и да се мора забранити ноћни рад жена. Сliku социјалне правде коју су замислили Бул – мусовци употпуњавало је увођење осмочасовног радног времена за жене и омладину, један дан одмора седмично за све најамне раднике и увид јавности у све што има везе са радом (плате, радно време и услови рада) и несрећама и болестима на раду. Још једна од социјалних мера, веома актуелна у то време, било је увећење надокнаде за губитак живота у индустријској несрећи, повреде и обољења на раду, која је преносила терет губитка зараде са породица запослених на компаније. Једном речју, Прогресивна партија се залагала за увођење система социјалног осигурања прилагођеног за америчку употребу. Подржавала је и организације радника, мушкараца и жена као средство заштите њихових интереса и права на прогрес.³⁵⁸

Прогресивна партија је тражила строгу националну регулативу међудржавних корпорација и монопола, јер је у рукама неколицине људи била

---

³⁵⁸ Н. Howland, *Theodore Roosevelt and His Times*, 202 – 228.

концентрисана огромна моћ над свакодневним животима грађана – моћ често подложна злоупотребима, која се није смела толерисати у слободној држави.

Што се спољне политике тиче, програм Прогресивне странке се концентрисао на проширење спољне трговине, кроз сарадњу владе и бизнисмена. Прогресивна партија се залагала за пријатељске односе са земљама Латинске Америке, али је захтевала да се Панамски канал, употребљава искључиво у корист америчког народа, који га је изградио и платио.

Као и за време свог председничког мандата, Теодор Рузвелт је велику пажњу посвећивао очувању и заштити животне средине. У програм партије је унео да се природни ресурси нације (шуме, угљ, нафта, вода) морају развијати и употребљавати за потребе људи, али да се не сме дозволити њихово експлоатисање, монополисање нити контрола на штету општег добра.

Свакако један од најважнијих постулата странке било је укидање политичке дискриминације жена и њихово изједначавање са мушкарацима у бирачком праву.

Напослетку, платформа странке је обухватала и бригу за пољпоровреду и народно здравље, проширење и изградњу путева, и заштиту железнице. Посебан део био је посвећен досељеницима, њиховој заштити од злоупотреба, едукацији и интегрисању у друштво.³⁵⁹

Прогрес означава напредак. У Србији под буквалним преводом прогресивиста налазимо напредњаке. Српска напредна странка је постојала од 1881. до 1896. године, затим од 1906. до 1919, те од 1920. до 1925. године. Своју прогресивистичку улогу тумачила је потребом да у Србији ”изврши реформе у духу савременог европског напретка скоро по свим пољима државног живота. Тако би Србија изашла из ”граница старинске патријархалне државе” и постала уређена ”изнутра као модерна држава”.³⁶⁰ Напредњаци су сматрали “...да се за самосталност Срба не може радити успешније него у пуној слози са просветом и

³⁵⁹ Amos R. E. Pinchot, *History of the Progressive Party*, New York 1958.

³⁶⁰ Latinka Perović, *Milan Piroćanac–zapadnjak u Srbiji 19. veka*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19 i 20 veka*. 3, Uloga elita, Beograd 2003, 13.

образованошћу светском, а пазећи увек народне потребе и на велике интересе будућности српске. Да Напредна странка, остајући верна начелу напретка у народном и државном животу, настави свој рад на томе: да се уставност истински развија за све и свакога, да закон и ред постану светиња у земљи, да се сузбија насиље и озго и оздо, да се родољубље српско оличава у стварноме раду, да у српском државном животу извојују победу знање и поштење, да се истинита просвета креће упоредо са просветом напредних народа и да се сузбија полутанство, да се привредно стање Срба унапређује и да се Србија приближава економској независности својој, да, поштујући самосталност и праведне аспирације других народа, ради на томе да се поштује самосталност и да се остварују праведне аспирације народа српског и да у погледу Балканског Полуострва за Напредну Странку вреди и даље начело: Исток источним народима”.³⁶¹

Премда је српска историографија означила прву деценију XX века као ”златно доба српске демократије”, наслеђена политичка култура није дозволила стварање велике сличности са европским узорима.³⁶² Српска елита на почетку XX века била је уједно политичка, друштвена и интелектуална. Школовани у иностранству, српски интелектуалци су покушавали да модерне европске политичке идеје и вредности примене у активном политичком животу. Највећу доследност у прихватању европских идеја показали су припадници Напредне странке, промовишући идеале слободе, једнакости, индивидуализма и либерализма. Напредњацима је индивидуализам представљао основни политички и филозофски принцип, што је довело до потпуног одбацивања идеала друштвене једнакости.³⁶³ Самим тим што у Србији није било аристократије, веровали су да је српско друштво демократско. Представници разних политичких партија су сматрали да друштвени односи у Србији имају предност у односу на европске.

---

³⁶¹ *Програм Напредне Странке*, утврђен на великом партијском збору 14 маја 1889 године, члан 3, у: В. Крстић – Р. Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918 године*, Београд 1991, 184.

³⁶² Dubravka Stojanović, *Recepcija ideala slobode, jednakosti i bratstva kod srpske elite početkom 20. veka*, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19 i 20 veka*. 3, Uloga elita, Beograd 2003, 73 – 103.

³⁶³ ”Отпор друштвеној једнакости био је последица схватања да тај принцип спутава најспособније и најјаче појединце, упросечује елиту, потиरे разлике које су основа сваког напретка”, D. Stojanović, *Recepcija ideala slobode*, 75 – 76.

Напредњаци су заступали либерални концепт једнакости. За њих је најважнији полтички циљ представљала правна држава, која је обезбеђивала правне путеве за концепт једнакости. ”Ми желимо и с правом тражимо: да у Србији сваки ужива подједнаку заштиту закона, да државне и општинске власти у свакој прилици савесно примењују законе према свакоме.”³⁶⁴ Напредњаци су често употребљавали речи: појединац, ред, дисциплина, закон, поредак, право. Они су замерали радикалима да су заједницу ставили испред појединца. Напредна странка је полазила од принципа да прогрес лежи у развоју индивидуализма.³⁶⁵ Напредњаци су сматрали да институције у Србији не могу да раде на исти начин као на Западу, јер земља није припремљена за парламентарни живот, а није прошло ни довољно времена да демократске институције заживе у Србији.³⁶⁶

Самосталци су полазили од тога да је начело већине само једно од демократских начела, при чему су наводили примере Сједињене Америчких Држава и Швајцарске где постоје референдум и толеранција.³⁶⁷

Напредњаци су се залагали за решење националног питања, односно за решење питања спољне слободе, које је било првенствени циљ Србије, а не увођење демократије, као параметра унутрашње слободе. И поред изреченог става да само демократска српска држава може да реши национално питање, на прво место у страначком програму су избили национални интереси. На почетку XX века српски интелектуалци посматрани су са неповерењем, па нису могли лако да пласирају идеје модернизације, поготово у схватању друштвене једнакости. Елита је била и носилац и кочница модернизације.³⁶⁸

С друге стране, самостални радикали такође су тражили ослонац у модерним европским схватањима слободе и једнакости, али су углавном усвојили социјалдемократске и солидаристичке идеје. Дужност појединца требало је да буде општа акција у циљу стварања колективне снаге народа која би сваком

---

³⁶⁴ *Последице погађања*, Правда, 17.11.1904; Д. Стојановић, *Србија и демократија 1903 – 1914*, 199.

³⁶⁵ Д. Стојановић, *Србија и демократија 1903 – 1914*, 275.

³⁶⁶ Д. Стојановић, *Србија и демократија 1903 – 1914*, 381.

³⁶⁷ *Начело већине*, Одјек 27.2.1908; Д. Стојановић, *Србија и демократија 1903 – 1914*, 328.

³⁶⁸ D. Stojanović, *Recepcija ideala slobode*, 111.

појединцу обезбедила апсолутну слободу и благостање.³⁶⁹ Друштвена једнакост посматрана је као право на једнаке шансе за све, односно право нижих слојева на побољшање положаја. Самосталци су се залагали за унапређење земљорадње и сточарства, подизање заната и трговине, заштиту домаћег рада и осигурање радника свих врста и упрошћавање скупе и гломазне државне администрације.³⁷⁰

Самосталци су мешали модерно и традиционално у српском друштву, величајући традиционалну једнакост, односно одсуство аристократије. Током XIX века српско друштво је заостало у напретку за српском државом, која је променила неколико типова уређења, од апсолутистичког и просвећеног апсолутизма до парламентарне монархије. Што се модернизације друштва тиче, традиционални принцип егалитаризма био је у супротности са модерним социјалним диференцирањем. Многи аутори су сматрали да је за пропаст српске задруге крива индивидуализација, која је растурила сигурност и заштиту колектива. У говорима самосталаца се често напомиње да је напредак друштва у вези са жртвовањем појединца у корист друштва, односно да је солидаристички принцип изнад индивидуалистичког.

И српски радикали су почетком XX века уз традиционалне ставове увели модеран начин размишљања о демократским начелима. Премда су радикали од оснивања инсистирали на блискости са народом и патријархалним начелима српске породичне задруге, политичка реалност је утицала на промену њиховог става. Бирократизам који је у Србији ухватио маха још од средине XIX века упутио је Србију ка Западу. Стога је патријархални модел превазиђен, а радикали се позивају на модерна европска демократска начела.

Појам демократије је у Европи добио политичку димензију тек крајем XIX века. Појам демократије је за српску елиту значио друштво социјално једнаких. Србија је била аграрна земља, посебна у томе што је извела аграрну реформу тако да су сељаци били мали власници земље. Тако се традиционална установа повезала са модерним схватањем демократије. У Србији није било класних

---

³⁶⁹ *Одјек*, 3. август 1909; D. Stojanović, *Исто*.

³⁷⁰ *Програм Самосталне радикалне странке*, Београд 1/14.10.1902, у: *Програми и статуту српских политичких странака*, 243.

разлика, а социјалне разлике су биле мале. Србија није имала велепоседника, а ни сеоски пролетеријат. Овакво друштвено устројство навело је стране путнике да Србији дају епитет "рај сиромашног човека" (Herbert Vivian, *Servia: The Poor Men`s Paradise*, London 1897) .

У Европи се демократија уводила револуцијом, а у Србији је постојао страх од промена. Тежило се очувању идеала друштвене једнакости, који је доживљен као предност Србије у односу на Европу. Концепција радикала био је спој патријархалних институција са идејама европске левице, а посебно са идејама руског народњаштва.

Анализирајући текстове припадника српске интелектуалне и политичке елите, Дубравка Стојановић је закључила да је идеја прогреса била једна од преовлађујућих идеја у Србији почетком XX века.³⁷¹ Сама идеја о постојању закона прогреса у Европи је била нов филозофски концепт који се проширио преко радова Конта, Хегела, Маркса и Спенсера. О прогресу људског друштва, и демократији као производу целокупног друштва говорили су и радикали и самосталци. Радикали су видели да будућност припада демократизму, а самосталци су демократију схватили као неопходан услов за народни напредак.³⁷²

Изразито социјалну ноту у страначком програму имали су само српски социјалдемократи. Они су се залагали за осмочасовни радни дан, забрану ноћног рада и рада деце испод 14 година, бесплатно лечење и новчана накнаду за време боловања, пензију за раднике старије од 55 година и оснивање посебног одељења у Министарству привреде које би се старало о здрављу радника и условима рада.³⁷³

И поред ознаке напредног у свом називу, Напредна странка била је конзервативна странка, одговорна за кабинетске владе и бирократију. Напредак земље у привреди, трговини, саобраћајној инфраструктури и доношење законских

---

³⁷¹ Дубравка Стојановић, *Србија и демократија 1903 – 1914. Историјска студија о "златном добу српске демократије"*, Београд 2003, 117 – 118.

³⁷² Исто, 121.

³⁷³ *Да се представимо*, Београд 23.4/5.5.1895 у: Програми и статуту српских политичких странака до 1918 године, 213.

мера за побољшање стања радника и занатлија наглашен је као приоритет у њиховом програму.³⁷⁴ Напредњаци су били прилично неомиљени у народу, јер су се дистанцирали од стварних проблема. Премда су били везани за Аустрију, од Цариградске мисије Стојана Новаковића укључили су се у радикалску спољну политику, и тако допринели срљању Србије у Први светски рат.

2. Правно и модерно

Тријумф америчког става према прогресу оличен је у ”јеванђељима прогресивизма” како се оцењују председнички мандати Теодора Рузвелта и Вудро Вилсона. Као један од најважнијих задатака прогресивиста постављена је борба против политичке корупције политичара и административног апарата. Други задатак је представљала борба против монопола и експлоатације радника и фармера.

Прогресивисти су били припадници средњег слоја, који су схватили да је за стварање бољег друштва неопходна реформа система, али и реформа начина размишљања, односно васпитавање људи. Реформатори су тежили да ојачају власт државе, како би била у могућности да заштити појединца.

У оквиру реформског покрета било је неслагања у погледу економских питања. Припадници једне струје, међу којима је био Теодор Рузвелт, заступали су мишљење да су крупне корпорације економска потреба и да држава треба да буде снажна и донесе регулативу, уместо да их уништи. Насупрот њима, стајала је група оних који су заговарали забрану монопола и слободну конкуренцију. Овакав став, који је подржавао и председник Вилсон, био је близак либерализму.

Верује се да су најимпресивнија достигнућа прогресивистичког покрета била у сфери локалне управе. Већина прогресивистичких реформатора почели су да делују на локалном нивоу, као градски реформатори. Рецимо, Том Џонсон,

---

³⁷⁴ *Начела Српске напредне странке*, Београд 30.1/12.2.1906, у: *Програми и статуту српских политичких странака до 1918 године*, 335 – 336.

градоначелник Кливленда од 1901. до 1907. године, обогатио се као власник трамвајске компаније, али се у средњим годинама окренуо реформи и побољшању услова живота градског становништва.

Циљеви реформе били су поштена администрација, планирање градова и насеља, побољшање хигијенских услова у сиротињским четвртима, изградња школа, паркова и игралишта. Отпор оваквим напорима правиле су јавно – комуналне корпорације и градски превозници.

У градовима се вршило управљање преко непристрасних комисија које имају законодавну и извршну власт. На овај начин се смањивао утицај локалних политичара и индустријалаца. Међутим, систем комисија примењивао се само у градовима мале или средње величине, с обзиром на то да је у великим градовима тињао сукоб мноштва различитих интереса разноликих становника, који нису лако могли да прихвате непристрасан систем.

Реформом је постигнуто да у петстотина градова широм САД уз градоначелника део управе постане и нестраначко тело. Међутим, у метрополама попут Чикага и Филадельфије углавном је управљала корумпирана машинерија, мада је најснажнија била у Њујорку – Темени Хол (Tammany Hall) под вођством Вилијама Твида, познатог као Бос Твид.

Један од најистакнутијих прогресивиста био је Роберт Ла Фолет (Robert La Follette), правник из Висконсина. Он се борио против интереса крупног капитала и као републикански кандидат 1900. године успео је да постане гувернер (1900 – 1906). За шест година, колико је био на власти, помогао је да се донесе читав низ закона о опорезивању железница, утврђивању железничких тарифа на основу вредности имовине, о порезима на приход, осигуравајућим друштвима и банкама. У овај сплет закона познат као Висконсински план, ушли су и закон о ограничавању радног времена за жене и закон о радничким платама. Ла Фолету су у унапређењу државне службе помагали економисти и други експерти. Циљ ”новог индивидуализма” је био да појединцу омогући прилику да стекне својину. Ла Фолетове реформе су одјекнуле широм Средњег запада, у Ајови, Канзасу, Минесоти, Небраски и обе Дакоте.

Као председник, Рузвелт се борио против јачања крупних корпорација. Његова борба против трустова почела је 1902. године, када је повео поступак против монопола магната Џемса Хила и Едварда Харимана над железничким пругама Северозапада (Northern Securities Company). Поступак је вођен на основу *Шермановог закона*. Рузвелтови високи морални стандарди утицали су на промену климе и нова интересовања у америчко друштво. На изборима 1904. године, однео је убедљиву победу (већином од 2.5 милиона гласова) над демократским кандидатом Паркером. У другом мандату, Рузвелт је спроводио прогресивистичке реформе, које су допринеле доношењу *Хепберновог закона* и усвајањем *Закона о инспекцији меса* и *Закона о намирницама и лекаријама*, који су донети 1906. године. Поступак против компаније "Стандард Оил" је доспео на суд тек 1911. године, али је суд забранио само "неумесно" и "неразумно" спречавање трговине од стране монополиста. За време својих мандата Рузвелт је растурио четрдесет четири труста.

Хепбернов закон је донет 1906. године и њиме се давало овлашћење Комисији за међудржавну трговину да нареди снижење неумерених цена и то на основу стварне физичке вредности имовине. Комисија је увела јединствен систем књиговодства за све железничке компаније и нај начин је добила увид у њихове профите.³⁷⁵

Најзначајнији допринос Теодора Рузвелта била је брига о очувању природне средине и заштити природних богатстава земље. Припојио је шумским резервама око 130 милиона јутара земље, као и 90 милиона јутара земље која је садржала угаљ, фосфат и велике водене површине. Радио је на усвајању *Закона о новој земљи*, 1902. године, којим је федерална влада могла непосредно да одлучује о наводњавању неплодне земље. У западним државама влада је подигла неколико брана, које су до данас значајни пројекти.

И Тафтова администрација је доносила прогресивистичке законе. *Мен – Елкинсов закон* из 1910. године је ојачао Комисију за међународну трговину, јер је добила право да одлучи да ли су цене прихватљиве у року од десет месеци

---

³⁷⁵ *Hepburn Law* (http://www.digitalbookindex.com/_search/search010histrailroadsa.asp).

обустави раст цена. *Закони о конзервацији* су предвиђали закупљивање рудног богатства на државној земљи, што је одвојено од својине над површином земље. Уставу су додати 16. амандман који је озаконоио порез на приход и 17. амандман који је прописивао опште изборе за сенаторе. Донесени су и закони који су прописивали јавно приказивање трошкова за кампање политичких странака и финансирање страначких фондова.

Прогресивистички сенатори су се борили против конзервативаца око царинске тарифе. Наиме, *Пејн – Олдричевим царинским законом* из 1909, крупном капиталу је омогућено да подиже цене, и то за вуну, шећер и велики број других артикала. Тафт је подржао конзервативце и потписао закон, премда су прогресивисти очекивали да стави вето. Ричард Белингер, Тафтов министар унутрашњих послова је из шумских резерви изузео неке области богате водом, и пренео их под власт државе. Басене угља на Аљасци је дао у приватне руке, па су га прогресивисти оптужили да је нанео штету општем благостању.

Прогресивизму је расла популарност. На изборима 1910. године демократи су добили већину у Представничком дому. Прогресивистичко крило Републиканске странке је наговорило Рузвелта да се кандидује на председничким изборима 1912 године, али су конзервативци однели превагу и поднели Тафтову кандидатуру. У августу 1912. у Чикагу је покренута нова, Прогресивна странка, која је истакла Рузвелтову кандидатуру за председника. После неуспеха на изборима, Рузвелт се 1916. вратио под окриље Републиканске странке.

Вудро Вилсон се руководио моралним идеализмом, а не економским интересима. Један од првих потеза била је ревизија царинске тарифе. У октобру 1913. године донет је *Андервудов царински закон*, по ком су америчке корпорације морале да сниже цене и повећају продуктивност како би могле да конкуришу страном капиталу. Царинске стопе су смањене од 37% до 27%.

Следећа на реду била је монетарна реформа. *Федерални закон о резервним банкама*, односно *Глас – Оенов закон*, усвојен је 1913 године. Основано је дванаест федералних резервних банака, под надзором Федералног резервног одбора у који су улазили министар финансија, контролор циркулације новца и пет

постављених чланова на рок од десет година. Банковни систем је ушао под контролу државе, односно Федералног резервног система.

Вилсонов програм је обухватао и борбу против трустова. Конгрес је усвојио *Закон о федералној трговинској комисији* и *Клејтонов закон против трустова* у јесен 1914. године. Федералној трговинској комисији је наложено да прати евентуалне пословне махинације трустова и овлашћење да спречава нелојалну праксу. *Клејтоновим законом* су се кажњавале злоупотребе које су спречавале конкуренцију. Закон против трустова је дао допринос и борби за права радника. Њиме се прокламовало да штрајкови и бојкоти нису у супротности са федералним законом и изузимао је радничке синдикате од удара закона.³⁷⁶ *Федералним трговинским законом (Federal Trade Act, 1914)*³⁷⁷ је образована Федерална трговинска комисија, задужена за истраге непоштене пословне праксе укључујући монополистичке активности и нетачно обележавање производа.

*Федералним трговинским законом (Federal Trade Act, 1914)*³⁷⁸ је образована Федерална трговинска комисија, задужена за истраге непоштене пословне праксе укључујући монополистичке активности и нетачно обележавање производа.

Непосредно опште гласање за сенаторе је уведено 17. амандманом, 1913. године. Ширење демократије је подразумевало право законодавне иницијативе, референдум и опозив, који би омогућио да се изабрани функционери (рецимо судије), могу сменити општим гласањем. Непосредна демократија је имала свог промотера у лику Вилијема Урена из Орегона.

Прогресивистичко законодавство је настављено и током ратних година. Ла Фолетов *Закон о поморцима* из 1915. је побољшавао радне услове на бродовима. *Адамсов закон* из 1916. је увео осмочасовно радно време за службенике државних железница. Федералним законом о позајмицама фармама из исте године је

---

³⁷⁶ *The Clayton Antitrust Act, 1914* (<http://www.stolaf.edu/people/becker/antitrust/statutes/clayton.html>).

³⁷⁷ <http://www.stolaf.edu/people/becker/antitrust/statutes/ftc.html>

³⁷⁸ *Federal Trade Act, 1914* (<http://www.stolaf.edu/people/becker/antitrust/statutes/ftc.html>).

основано дванаест федералних земљишних банака које су фармерима омогућавале зајмове уз ниску каматну стопу.

У мају 1890. године основано је Национално америчко удружење за женско право гласа (National American Woman Suffrage Association), предвођено са Сузан Ентони (Susan B. Anthony) од 1892. до 1900, Кери Чепмен Кет (Carrie Chapman Catt) од 1900. до 1904, и Аном Хауард Шо (Anna Howard Shaw) од 1904. до 1915. године.³⁷⁹ Колорадо, Ајдахо, Вајоминг и Јута су дали женама право гласа и пре 1900. године. Прогресивистичка партија Теодора Рузвелта била је прва странка која је усвојила начело женског права гласа. Прва жена која је изабрана у Конгрес била је Џенет Ренкин из Монтане, 1916. године. Федерална влада је 1920. године усвојила 19. амандман, којим је дато гласачко право женама.

Кампања за потпуну забрану алкохола је почела од 1879, када је основано Женско хришћанско трезвењачко друштво (Women's Christian Temperance Union) и интензивирала се од 1895, када је образован Савез против крчми (Anti-Saloon League). Посебно успешан је био Савез против крчми, који се служио политичким притисцима на политичаре који су у приватном животу били верни капљици. Прохибиција је највећи отпор доживела у великим градовима, где су већину чинили католици и досељеници. Протестанти у сеоским срединама су подржавали прописе о забрани продаје алкохола. До 1916. године скоро три четвртине територије САД су биле трезвењачке. Конгрес је 1917. усвојио, а јануара 1919. ратификовао 18. амандман, којим се забрањује производња, продаја и дистрибуција пића. *Волстедов закон*, којим се алкохолно пиће дефинише као оно које има више од 0.5% алкохола је усвојен у јануару 1920. године.

Посебно спорно питање за реформисте у доба прогресивизма било је функционисање града и начин на који треба управљати општинама које би требало да служе потребама грађана. Историчари су говорили о две врсте реформиста, о онима који су се залагали за политичку и онима који су се залагали за друштвену реформу. Велики број прогресивних бизнисмена и стручњака

---

³⁷⁹ *One Hundred Years toward Suffrage: An Overview*, ed. by E. Susan Barber (<http://lcweb2.loc.gov/ammem/vfwhtml/vfwtl.html>).

веровали су да је најбољи начин да се дође до ефикасне владе стварање нових механизма власти, који ће бити ван контроле политичких босова. Власт је морала да пружи демократске могућности за свакога. Неколико административних реформи било је специфично за овај приступ. На врху листе била је самоуправа, као потенцијал за примену економске науке. У случају кад би се градовима дозволио већи степен контроле над сопственим пословима, они би сами били у стању да се баве финансијама и побољшају општинску ефикасност.

Реформатори су замислили модел организације градске управе, у коме би се самоуправа спроводила преко јаког (стручног) градоначелника и малог градског већа, који би били изабрани вољом народа, а не постављени од стране политичких партија. Неки реформатори су предлагали да градском управом руководи комисија или градски менаџер, односно управа састављена од стручњака. У Висконсину је гувернер Ла Фолет искористио професоре са Универзитета Висконсин да направе статистичке студије, као основ за реформске законе. Такође, Ла Фолет је утицао да се направе комисије састављене од стручњака, а не од политичара, који су надгледали рад фабрика и железница.

Прогресивизам је у Америци отпочео низом реформи на локалном, односно градском нивоу, јер се њихова примена одвијала неупоредиво лакше него на државном или савезном нивоу. Корумпираност градских политичких машинерија нашла се у фокусу прогресивиста, што је неминовно довело до реорганизације локалних власти увођењем нових институција Градског повереника (*City Commissioner*) и Градског менаџера (*City Manager*).

Концепт Градског повереника подразумевао је да градови ангажују стручњаке из различитих области како би били надлежни за поједине аспекте градске власти. Рецимо *Повереник за хигијену* био је задужен за отпремање ђубрета и отпадних вода. *Градски менаџер* је био задужен да администрира различитим управама града, и био је одговоран директно градском већу. Реформски настројени градоначелници и градски функционери као што су били Теодор Рузвелт у Њујорку, Роберт Ла Фолет у Висконсину или Вудро Вилсон у

Њу Џерзију умногоме су утицали на убрзано спровођење реформи и доношење закона.

Премда су се прогресивисти трудили да побољшају услове за раднике, њихови напори су уродили делимичним успесима. Штавише, некада су радници сами вукли потезе, често ефикасније од прогресивистичких реформатора. Радници су подигли пруге преко читавог америчког континента, у дужини око 4.500 километара, ковали су челичне шине, градили небодере, ткали текстил који је облачио читав Западни свет, копали руду и нафту које су биле гориво револуције у транспорту. Радници су седам дана у недељи, по дванаест сати на дан, често и са сменама од 24 сата. Минималне наднице нису биле регулисане законом све до 1938. године.³⁸⁰ На прелазу два века, у доба када је 600 долара био годишњи минимум довољан за преживљавање, просечан амерички радник могао је да заради од 400 до 500 долара годишње. Да би породица преживела, морали су да раде сви чланови, и жена и деца. Према подацима из 1900. године, од 20 милиона индустријских радника широм Америке, 1.7 милиона су били деца млађа од 16 година. Ако би се запослени повредио на послу, није било накнаде за помоћ, и то све до 1910. године. Сматра се да је у периоду од 1880. до 1900. око 35.000 радника годишње губило живот несретним случајем у фабрикама и рудницима, а око пола милиона су излазили са повредама.³⁸¹

Прогресивисти су, у складу са хришћанским учењем и социјалном традицијом, велику пажњу посвећивали побољшању положаја жена, које су 1900. године чиниле 20% производне радне снаге, а уз то су биле плаћене мање него мушкарци. Активисткиње су успеле да утичу да се у 38 држава усвоји закон који ограничава рад деце. Ипак, ови закони нису искоренили дечији рад. Углавном се забрањивало да раде деца млађа од 12 година и радни дан је ограничен на 10 сати.³⁸² С обзиром да пољопривредни рад није улазио у законске оквире, а да је 60% деце радило у пољопривреди, учинак закона је био мали. У појединачним напорима на државном нивоу прогресивисти успели да се до 1913. у осам држава

---

³⁸⁰ Alan Brinkley, *The Unfinished Nation: A Concise History of the American People*, New York 2004, 585.

³⁸¹ Thomas Bell, *Out of This Furnace*, Pittsburgh 1976, 47.

³⁸² A. Brinkley, *н.д.*, 473 – 474.

донесе закон о финансијској помоћи запосленим мајкама (што су до 1930 усвојиле скоро све државе).

У неким државама прогресивисти су, почевши од 1910, успели да прогурају план за обавезно осигурање од несрећног случаја, које би обезбедило новчану надокнаду жртвама и њиховим породицама. До 1920. године, само пет савезних држава није усвојило ову форму осигурања.

Страшни пожар у њујоршкој текстилној фабрици (Triangle Shirtwaist Company) 1911. године, који је однео 146 жртава, био је повод огорчене јавности да затражи формирање државне комисије која би испитала услове рада.³⁸³ Двојица демократа радничког порекла, сенатор Роберт Вагнер (Robert E. Wagner) и члан Скупштине Алфред Смит (Alfred E. Smit), били су предводници покрета за регулисање радног законодавства. Премда су били чланови њујоршке политичке машине Темени хол (Tammany Hall), познате по корумпираности и недемократским методама, заложили су се за реформске законе и обезбедили неопходне гласове којима су се ограничавала права власника фабрика.

Реформисти су желели да докуче одговоре на два питања: ко је одговоран за повреде на раду и какве су економске последице за послодавца и радника. Према истраживањима које је у Питсбургу спровела Кристал Истмен (Crystal Eastman) у периоду од 1. јула 1906. до 30. јуна 1907. године, на 250 хиљада радника (од којих је највећи број радио у челичанама – 70.000, на железници – 50.000 и у рудницима – 20.000), у несрећама на раду је изгубило живот 526 лица, углавном мушкараца млађих од 40 година.³⁸⁴

Американци су сматрали да је њихова земља јединствена јер дозвољава приватним, добровољним институцијама да се баве пословима који су у другим државама делегирани влади или политичкој елити. Америчка асоцијација за радно законодавство (American Association for Labor Legislation) основана је 1906, и за почетак, проучила је социјално законодавство Немачке, посебно систем

---

³⁸³ *The Triangle Shirtwaist Factory Fire*, March 25, 1911, у: Elizabeth V. Burt, *The Progressive Era, Primary Documents on Events from 1890 to 1914*, Westport CT 2004, 205 – 225, даље: *The Progressive Era, Primary Documents*.

³⁸⁴ *Исто*, 46.

социјалног осигурања. Француски систем социјалне заштите никада није заживео у САД. Немачка је била прва земља, која је 1884, увела одштету за раднике као обавезу послодаваца.³⁸⁵

Социјалним питањима бавио се угледни прогресивистички часопис *Survey* (*Преглед*). Задатак часописа била је едукација становништва и скретање пажње на све врсте социјалних проблема. Водећи стручњак за теорију социјалног осигурања, Исак Макс Рубинов (Isaac Max Rubnow, 1875 – 1936), објаснио је детаљно његове основе и потребу увођења у САД читаоцима *Прегледа*. Рубинов, јеврејски емигрант из Русије, био је лекар, а стекао је и докторат из економије и статистике са Универзитета Колумбија. Петогодишња служба међу сиромашним њујоршким емигрантима навела га је да се бави утицајем сиромаштва на здравље и могућностима за побољшање ситуације. Постао је водећи ауторитет из области социјалног осигурања у Америци и Европи, а од 1906. године главни заступник радничких права у Америчкој асоцијацији за радно законодавство (American Association of Labor Legislation).³⁸⁶ У својој студији отворио је нова питања, као што су здравствено и пензијско осигурање.³⁸⁷

Социјално осигурање је вид политике организованог друштва да пружи заштиту делу становништва, коме је помоћ потребна. Углавном се радило о запосленима који раде за накнаду, односно плату. С друге стране, сопственици капитала су могли да плаћају приватно осигурање, које им се исплаћује према потреби. Социјално осигурање било је у директној вези са узроцима сиромаштва. Један од најчешћих узрока сиромаштва је недостатак редовних прихода, који може бити условљен физичком неспособношћу за рад (болест, незгоде, инвалидитет) или немогућношћу налажења посла услед промена на тржишту рада. Најбољи системи социјалног осигурања тежили су да спрече, а онда и коначно искорене сиромаштво. На држави и друштву лежала је одговорност за заштиту радника. Рубинов је писао: ”Обезбедити им такво осигурање или

---

³⁸⁵ Roy Lubove, *The Struggle for Social Security, 1900 – 1935*, Harvard University Press 1968, 5, 35 – 36. (<http://books.google.rs/>).

³⁸⁶ Theodore M. Brown – Elizabeth Fee, *Isaac Max Rubinow*, *American Journal of Public Health*: August 2002, Vol. 92, No. 8, 1224–1225.

³⁸⁷ I. M. Rubinow, *Social Insurance, With Special Reference to American Conditions*, New York 1913.

еквивалентну врсту заштите постала је брига модерне прогресивне државе, и налази се управи на пољу социјалног осигурања.”³⁸⁸

Почевши од Малтуса, чинило се да је спречавање сиромаштва крајње амбициозан, готово утопијски план. Ни у другој деценији XX века у САД није постојало обједињено законодавство које би регулисало осигурање у случају незгоде на раду. Обавеза осигурања од повреда на раду била је усвојена у великом броју индустријских земаља. Оно је подразумевало да послодавац одговара за штету нанету запосленом. Проблем се актуализовао порастом индустрије. Прве законе о осигурању радника од повреда на раду донеле су Немачка, 1884. и Аустрија 1887. године. У Србији је ова врста социјалног осигурања усвојена 1910. године.³⁸⁹ Убрзо се поставило питање права на одсуствовање радника за време болести, односно боловања. Норвешка је 1909. увела систем обавезног здравственог осигурања ”као што је и мала Србија 1910, а Лојд Џорџов велики енглески национални систем осигурања од 1911. представља најновије важно достигнуће у регулисању права”, писао је Исак Рубинов.³⁹⁰ Међутим, ни успех Британског националног закона о осигурању није могао да отвори очи већини Американаца да је обавезно здравствено осигурање боље од обавезног осигурања против незгоде. Уведено у Немачкој, Аустрији, Мађарској, Луксембургу, Норвешкој, Великој Британији, Русији, Румунији и Србији, обавезно здравствено осигурање се показало као метод који треба узети у најозбиљније разматрање као решење организоване заштите радника услед болести у САД.³⁹¹

Законом о обавезном здравственом осигурању у Србији и Румунији радничке организације су обезбеђене и третирају се на националном нивоу.³⁹² У скорашњем закону Србији, како наводи Рубинов, доприноси запосленог и послодавца су једнаки, док у Румунији сав терет пада на осигураног радника.

---

³⁸⁸ I. M. Rubinow, *Social Insurance*, The Survey, v. 31, Oct 1913 – Mar 1914, 268 – 269, 278 – 283.

³⁸⁹ Исто, 278.

³⁹⁰ Исто, 280.

³⁹¹ I. M. Rubinow, *Social Insurance, With Special Reference to American Conditions*, 248.

³⁹² Исто, 253.

Немачки осигураници плаћају две трећине, а послодавац једну трећину вредности осигурања.³⁹³

Општу основу за надокнаду боловања пружио је немачки закон, по ком се исплаћује половина плате, почевши од трећег дана одсуства. Фондови су заправо исплаћивали половину просечне наднице за одређену квалификацију радника. На исти начин исплаћивало се боловање у Србији, Мађарској, Русији и Луксембургу, док је у Аустрији и Немачкој проценат износио 60% од просечне плате.³⁹⁴

Велике полемике је изазвала иницијатива за обавезним старосним осигурањем. Коришћени су аргументи да је старост није хитно стање, као што су повреде на раду и болест, већ потпуно природно стање, као и да сваки појединац има довољно времена да уштеди и тако се обезбеди у старости. Пре него што су је уведен универзални пензиони систем, у разним земљама били су организовани субвенционисани пензиони фондови у којима су учествовали запослени и то углавном у поморству, рударству и на железници.³⁹⁵ Почетком XX века, обавезно пензионо осигурање постојало је у Немачкој, Француској и Луксембургу, док је у Србији, Италији, Белгији и Шпанији на снази био добровољно субвенционисани државни систем осигурања пензионисаних лица.³⁹⁶

Рубинов је препоручивао да се Американци ангажују у области социјалног осигурања, из неколико разлога. Наиме, две трећине до три четвртине свих производних радника у САД живели су само од надница или малих плата; четири петине до девет десетина свих надничара имали су примања недовољна да подмире трошкове здравствене заштите. Можда би одговор лежао у повећању надница, али решење за подизање животног стандарда Рубинов је видео у универзалном социјалном осигурању. Побољшање стандарда неквалификованог радника значило је подизање стандарда читавог друштва.

Социјално законодавство у Краљевини Србији донекле је регулисано *Законом о занатима* из 1910. године који је указивао на општу обавезу

---

³⁹³ Исто, 258 – 259.

³⁹⁴ Исто, 272.

³⁹⁵ I. M. Rubinow, *Social Insurance*, The Survey, v. 31, 280 – 281.

³⁹⁶ I. M. Rubinow, *Social Insurance, With Special Reference to American Conditions*, 27.

здравственог осигурања грађана, и при том је омогућивао добровољну уплату пензијског осигурања. Социјално осигурање се углавном сводило на постојање каса узајамне помоћи и општинских складишта намењених заштити становништва у случају несреће.³⁹⁷ Проблем социјалног осигурања у Србији није био толико уочљив као у европским земљама због специфичности задружне породице, која је бринула о старим и болесним рођацима. Лекари, међу којима Владан Ђорђевић и Лаза Лазаревић су били ангажовани у пружању социјалне помоћи и здравствене заштите.³⁹⁸ Основи социјалне политике су постављени тек Версајским уговором (увођење осмочасовног радног дана, забрана дечјег рада, слобода удруживања).

Законска заштита радника је у Србији регулисана је неколико година након уласка у нову државу, Краљевину СХС. Као потписница Версајског уговора, Краљевина СХС је постала чланица Међународног бироа рада у Женеви, преко кога је из индустријских земаља стигао велики број социјалних закона.³⁹⁹ У Србији су у највећем броју радили мали и средњи предузетници и никада није дошло до концентрисања радничких маса у толиком броју као у развијеним земљама Европе и Америке. Радници су у исто време били сељаци и нису имали обележје индустријских радника у правом смислу те речи. У Србији је 1900. године било око 6.000 радника запослених у индустрији, а десет година касније број се скоро утростручио – 16.095 радника, односно 13.517 мушкараца и 2.578 жена.⁴⁰⁰ Највећи број жена је радио у фабрикама дувана, текстила и картона, где су 1910. године чиниле већину. Традиционално, према подели рада по половима, жене су радиле у делатностима везаним за одећу и прехрану, а мушкарци на свим осталим пословима.⁴⁰¹

Пре Првог светског рата деца и омладина су радили у рудницима, фабрикама и на другим пословима. Њихово запошљавање било је регулисано *Законом о занатима* из 1910. (члан 252) и *Законом о заштити радника* из 1922.

---

³⁹⁷ М. – Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815 – 1941*, Београд 2004, 217.

³⁹⁸ Владимир Станојевић, *Социјално и здравствено старање у прошлости Београда*, Годишњак града Београда 15 (1968), 187 – 216.

³⁹⁹ М. – Ж. Чалић, *н.д.*, 219.

⁴⁰⁰ М. – Ж. Чалић, *н.д.*, 240.

⁴⁰¹ М. – Ж. Чалић, *н.д.*, 247.

године, којим се забрањивао рад деци млађој од 14 година. Према подацима из 1910. године, деца млађа од 16 година чинила су 5% запослених радника.⁴⁰²

У Србији је 28. фебруара 1922. ступио на снагу *Закон о заштити радника*, који је регулисао 8 – часовно дневно и 48 – часовно недељно радно време, обавезну паузу, заштиту деце, омладине и жена, слободу удруживања, оснивање радничких комора, безбедоносне прописе на радном месту, службено радничко посредништво и савете у предузећима.⁴⁰³ Осигурање од несреће и болести уведено је одмах. Али, Закон није предвиђао бригу о незапосленима, односно препуштао је у домен Бироа рада који су основани 1919. године. Велика мањкавост показала се у томе што су из система обавезног осигурања изузети земљорадници.

Као што је већ споменуто, историчар Габријел Колко (Gabriel Kolko) је оценио да прогресивизам представља ”тријумф конзервативизма” јер су пословне групације искористиле тренутни реформистички жар, како би заобишле фундаменталне и радикалне измене система.⁴⁰⁴ Индустријски гиганти су располагали огромним богатством и својим утицајем су успевали да се одбију многи предлози кључних реформских закона. Стога су и многи прогресивисти постепено губили поверење у моћ закона који би направили социјални преокрет.

Неки су се, пак, окренули социјализму. Макрејкери Линколн Стефанс и Аптон Синклер су сматрали да једино социјализам може излечити систем који је непоправљиво оштетила капиталистичка похлепа и крупни бизнисмени. Радници су имали корист од реформи, али није се догодила стварна промена, па су се окренули синдикалном организовању и спонтаним штрајковима. Али, и унутар синдиката је било дискриминације. Америчка федерација рада (American Federation of Labor) је из својих редова искључила неквалификоване раднике. У недостатку ефикасног законодавства и подршке синдиката, радници су сами предузимали потезе за контролу над производним процесом. Делује да су

---

⁴⁰² М. – Ж. Чалић, *н.д.*, 248 – 249.

⁴⁰³ *Zakon o zaštiti radnika*, Beograd, 28. februara 1922, у: *Jugoslavija 1918–1988 : tematska zbirka dokumenata*, прир. В.Петрановић и М. Зећевић, Beograd 1988, 292 – 303; М. – Ж. Чалић, *н.д.*, 219.

⁴⁰⁴ Gabriel Kolko, *The Triumph of Conservatism*, passim.

прогресивисти успели да пласирају законе о заштити радника искључиво зато што је послодавцима и влади то одговарало, као алтернатива сталној претњи штрајковима.

Прогресивисти који су се залагали за социјалну правду имали су циљ да помогну исељеничким породицама, посебно женама, да се прилагоде урбаном животу. Залагали су се за подизање игралишта, обданишта, за едукацију и здравствену заштиту. Џејн Адамс се трудила да докаже да је нетачно владајуће мишљење о сиромаштву као директној последици личног неуспеха. Разлика између прогресивиста који су се залагали за социјалну правду и оних који су били за политичке реформе, била је у хуманом приступу. Политички реформатори су тражили начине за корекцију политичке машинерије да би поспешили рад администрације, што није имало везе са благостањем народа.⁴⁰⁵

Адамсова је сматрала да граду треба управа која ће водити рачуна о потребама грађана – о санитетским приликама у граду, јавном здрављу, рекреацији, образовању, о старима и болеснима. У доба епидемије тифуса у Чикагу 1902, др Алиса Хамилтон (Alice Hamilton) и Џејн Адамс су откриле бацил тифуса у градском водоводу и оптужиле градске инжињере да не пречишћавају градску воду. Убрзо су откриле читаву мрежу институционализоване корупције у вези са загађењем воде. Санитарни инспектори нису спроводили прописе у сиромашним насељима. Адамсова је водила кампање за побољшање животних услова у индустријским насељима, борила се за редовно уклањање смећа и поплочавање градских улица.

Џејн Адамс је временом проширила реформске напоре на то да од Хал Хауса (Hull House) начини лабораторију за урбане социологе, где се комбиновало истраживање са практичним социјалним радом. Истраживања су објављена 1895. године, у *Мапама и радовима Хал Хауса*. Флоренс Кели је објавила истраживање о искоришћавању радника и о деци најамним радницима. Објављена су и истраживања о Чесима и Италијанима у Чикагу, као и прилог о чикашком гету.

---

⁴⁰⁵ *Hull – House Maps and Papers. A Presentation of Nationalities and Wages in a Congested District of Chicago, Together with Comments and Essays on Problems Growing Out of the Social Conditions*, New York 1895, passim.

Утврђено је да на малом простору живи осамнаест нација, који се понекад мешају, а понекад држе у клановима.⁴⁰⁶

Редовна медицинска инспекција школа и школске деце била је институционализована у у САД и у европским државама, Француској, Немачкој, Аустрији и Србији 1907. године.⁴⁰⁷ Једна од тема био је и однос Обора за образовање према женама наставницама које су желеле да иду на породилско боловање. Свака наставница која је планирала породицу морала је да сакрије природу свог боловања од Обора за образовање према женама, или јој је претио отказ. Колумниста *Прегледа* у броју за 1913. годину, се запитао шта је потребно учинити да се заштите жене од струке, које су биле приморане да напусте посао у случају да би желеле брак и породицу. Пример опхођења према запосленим женама нашао је у законодавствима разних европских држава, које су олакшавале рад оним женама које су хтеле да испуне и друге функције женствености. У Енглеској је женама било забрањено да се врате на посао четири, а у Немачкој шест недеља након порођаја. У Србији жена није смела да ради шест недеља пре и шест недеља после порођаја.⁴⁰⁸ У истом броју *Прегледа*, у рубрици посвећеној здрављу, дати су подаци о смртности од рака у разним земљама. Према колумнисти, локални услови су утицали на проценат оболелих. Највећи број био је у Швајцарској, Холандији и Норвешкој, а најмањи на Јамајци, у Србији и на Цејлону. Сједињене Државе су заузеле место на средини лествице, иза Немачке и Аустрије.⁴⁰⁹

*Закон о чистоћи хране и лекова (Pure Food and Drug Act, 1906)*⁴¹⁰ прописивао је да компаније уредно означе који састојци се налазе у намирницама и лековима. *Законом о инспекцији меса (Meat Inspection Act, 1906)*⁴¹¹ се захтевало да се фабрике за прераду меса контролишу у циљу добијања квалитетног меса здравствено оправданим процедурама.

---

⁴⁰⁶ Hull – *House Maps and Papers. A Presentation of Nationalities and Wages in a Congested District of Chicago, Together with Comments and Essays on Problems Growing Out of the Social Conditions*, New York 1895.

⁴⁰⁷ *The Common Welfare*, The Survey, v. 18, Apr – Oct 1907, 639 – 641.

⁴⁰⁸ *Motherhood and Teaching*, The Survey, v. 30, Apr – Sep 1913, 101.

⁴⁰⁹ *Health*, The Survey, v. 30, Apr – Sep 1913, 665.

⁴¹⁰ <http://www.fda.gov/RegulatoryInformation/Legislation/default.htm>

⁴¹¹ <http://www.fda.gov/RegulatoryInformation/Legislation/ucm148693.htm>

Краљевина Србија је, на основу члана 33. *Закона о чувању народног здравља* у јулу 1890, донела *Правила о прегледу сувих шљива*. Нарочити контролни одбори били су задужени за преглед сувих шљива, у циљу заштите потрошача и интереса трговине у земљи и иностранству.⁴¹² *Правила о прегледу хране на општинским тржиштима* у Србији су ступила на снагу 1/13. јула 1898. године. Под храном су се подразумевали пшеница, јечам, овас и раж. Храна која је била оцењена као лоша роба морала се одмах одстранити.⁴¹³ Председник владе и Министар иностраних дела Никола Пашић је 10/22. јуна 1892. године донео *Распис свим царинарницама* којим се увоз дрогеријске и апотекарске робе може вршити само преко београдске царинарнице.⁴¹⁴

Министар народне привреде Коста Стојановић је у *Распису свим Начелствима и Управи града Београда* од 21. новембра/ 4. децембра 1906. године регулисао да се за акционарску кланицу могу догонити свиње само по одобрењу Министарства народне привреде. Била је предвиђена строга контрола свиња ”о чему су дужни водити најозбиљнију контролу марвени лекари.”⁴¹⁵ Београд није имао кланицу која би задовољила потребе растућег града. Саграђена на крају девете деценије XIX века, општинска кланица је предвиђена за варош од 60 хиљада становника. Кланица скоро да није радила у време Царинског рата, али је 1911. вредност извоза месних прерађевина достигла 15% укупног извоза Србије, знатно више од извоза стоке.⁴¹⁶ У листу ”Савремена општина” из 1927. године се наводило да је површина кланице од хиљаду квадратних метара сувише мала за потребе града. Касапи су се борили за простор, често и ножевима. На таквом месту било је тешко одржавати хигијену, па се на пијацама појављивало болесно месо. Услед повећаних потреба становништва, у град се уносило и нездраво месо, и слабо контролисано месо из Војводине.⁴¹⁷ Љубомир Давидовић је као председник београдске општине подигао Сточни трг, који је касније искоришћен за нову кланицу.

---

⁴¹² *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, бр. 47, 686 – 689.

⁴¹³ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, бр. 53, Београд 1901, 90 – 98.

⁴¹⁴ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, бр. 48, 438 – 439.

⁴¹⁵ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, издатих од 1. јануара 1906. до краја исте године, бр. 61, Београд 1909, 338 – 339.

⁴¹⁶ Цон Лемпи, *Београд и Вашингтон 1860 – 1914: модернизација главних градова*, Годишњак града Београда XXVIII (1981), 86.

⁴¹⁷ *Београд у прошлости и садашњости*, 170 – 171.

Један од политички модерних закона био је *Закон о министарској одговорности* донет је 30. јануара / 11. фебруара 1891. године. Министри су били одговорни краљу и народној скупштини по 136. члану Устава. Краљ и народна скупштина су имали право да позову министра на одговорност у случајевима издаје земље и владара, за повреду Устава и уставних права српских грађана, за примање мита, за оштећење државе из користољубља, за повреду слободе бирачког права, за злоупотребу власти и за злонамерно подношење неистинитих извештаја краљу и народној скупштини. Предвиђене су затворске казне, а за дела из користољубља казна је била губитак грађанске части.⁴¹⁸

Према Светозару Марковићу, модерна српска држава је од почетка заснована погрешно, јер је постављена на чисто бирократску основу. Државну власт је представљало чисто политичко чиновништво, незаинтересовано за привредни напредак становништва. Радикална странка је Србију видела као земљу у којој су чиновници владајућа класа и њоме управљају преко министара који су тако обуздали и савили Народну скупштину да у државној организацији не постоји нико ко може да брани интересе народа од чиновника. ”Србија је постала прави чиновнички спахилук. Од толиких закона који се издају ниједан не погађа народне потребе, нити тежи да их погоди; народ не види никакве користи од своје државе; међутим, држава не престаје тражити од њега све већи порез, јер је то потребно због чиновничких плата, које се једнако множе и расту,” писао је Слободан Јовановић.⁴¹⁹

Чланом 99. *Устава Краљевине Србије* из 1888 године, регулисано је да чиновници и сви који се иначе налазе у државној служби, губе свој положај ако би били изабрани за народне посланике. Али, своје чиновничке положаје могли су да сачувају заједно са посланичким мандатом министри у служби и на расположењу; чланови Државнога Савета; изванредни и опуномоћени министри акредитовани код страних дворова, дипломатски агенти и генерални консули; председници и чланови виших и првостепених судова; професори Велике Школе,

---

⁴¹⁸ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, издатих од 1. јануара 1891. до краја исте године, бр. 47, Београд 1891, 26 – 36.

⁴¹⁹ С. Јовановић, *Пера Годоровић*, СКГ, XX – XXI (1908).

стручних и средњих школа; инжењери и лекари у државној служби и пензионари и чиновници на расположењу.⁴²⁰

У Србији је доминирао тзв. ”систем плена” (*spoils system*) који су САД и европске демократије укинуле крајем 19. века. У ”систему плена” се након избора сви професионални кадрови, од врха до дна, замењују и попуњавају искључиво кадровима победничке странке. У таквом систему, функционерима јавне власти и јавним службеницима једина потребна квалификација била је лојалност или припадност према политичкој странци.

Радикална странка је у оснивачком програму предлагала да се државна власт преуреди тако што ће највишу власт добити Скупштина. Министри би одговарали Скупштини, а месне полицијске власти би имале одговорност према општинској власти, која је изабрана вољом народа. Услед честих промена влада, деведесетих година XIX века, погоршао се положај чиновника, управо захваљујући ”систему плена”. Најбољу слику функционисања чиновничког система у Србији са краја XIX века дао је Слободан Јовановић у расправи *Влада Александра Обреновића II*: ”Откако се странчарство увукло у државну управу, чиновничка је сталност постепено ишчезла; уведен од своје странке у државну службу, чиновник је од противне избациван на улицу. С чиновничким богатством било је свршено: све што би скунаторио докле је у служби, чиновник би потрошио кад би био отпуштен или пензионисан. Чекајући на повратак у службу, многи отпуштени и пензионисани чиновници завалили су се у дугове и дошли врло близу беде и немаштине... Свака странка која би остала неко време ван власти, добијала је свој чиновнички пролетериат, који је из гласа тражио да се ”ухљеби”.”⁴²¹

На решењу чиновничког питања инсистирали су творци Самосталне радикалне странке. У програмским начелима странке постављен је захтев да се законом одреди број чиновника, да се за свако звање уведе конкурс и да избор

---

⁴²⁰ *Устав Краљевине Србије*, проглашен 22 децембра 1888. год. на Великој Народној скупштини, Београд 1888, 28. (<http://scr.digital.nb.rs/document/RA-ustav-1888>)

⁴²¹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, II*, Београд 1935, 44 – 45.

врши комисија, као и да се појача одговорност државних органа и уведе јача контрола њиховог рада.⁴²²

Државна служба у САД је радила по ”систему плена” од 1829, од времена председника Ендрјуа Џексона. Јавни службеник је морао, под притиском политичких функционера, да извршава задатке иза којих стоји политичка странка. Углавном се радило у корист интереса крупног капитала (big bussiness) – предузећа, корпорација и трустова. Функционисање државне управе по ”систему плена” нарочито је уочљиво при закључењу јавних послова или финансирању политичких странака. Кршење стандарда интегритета је у јавности резултирало губитком поверења у комплетну владајућу политичку и административну структуру.

Међутим, када је један незадовољни службеник убио председника Џејмса Гарфилда, 1881, било је крајње време да се овакав систем расподеле државних служби размотри. Две године доцније, 1883, усвојен је *Пендлтонов закон о реформи државне службе (Pendleton Civil Service Reform Act)*, којим је за избор државних службеника уведен ”систем заслуга”.⁴²³ Овакав систем, познат као ”мерит службенички систем” (*merit system*) – заснован је на систему вредновања кадрова (пре свега професионалних државних службеника), у коме се јасно одваја политичка од службеничке, као професионалне функције. Кандидати за државне службенике су морали да покажу своје знање на прођу испиту, пред комисијом састављеном од стручних испитивача.

На државном нивоу прогресивистичке реформе су обавезивале владу САД на већу одговорност према грађанима. Тајно гласање је осигуравало да грађани несметано искажу своје политичко опредељење без знања за кога су гласали. Право на иницијативу је дозвољавало гласачима да поднесу петицију државним законодавцима како би се предлог грађана јавно размотрио. Референдум је омогућавао гласачима да одлуче да ли ће усвојити предложени закон или амандман. Право на опозив је дозвољавало грађанима да петицијом изабраног

---

⁴²² *Самостална радикална странка, начела, програм, статут*, Београд мај – јун 1905, у : Програми и статуту српских политичких странака, 318.

⁴²³ *Civil Service Reform*, у: *The Encyclopedia Americana*, v. VII, New York – Chicago 1920.

представника уклоне са дужности. Напоследку, директни избори су значили да се за функције утркују предложени кандидати, а не партијски босови.

3. Лов на скандале

The men with the muck-rakes are often indispensable to the well-being of society; but only if they know when to stop raking the muck.

T.Roosevelt 1906.

Штампа је створила плодно тле за развој прогресивистичког покрета. С друге стране, индустријализација је смањила трошкове производње и тако убрзала и усавршила процес штампе. Милиони Американаца добили су приступ новинама и часописима, који су обликовали јавно мњење у односу на рат са Шпанијом, и на социјалне и политичке проблемима. Серија догађаја у позном XIX веку, као што су индустријска експанзија, успостављање саобраћајне мреже и раст потрошње допринели су обликовању вредности и начина мишљења средње класе. Током ере порогресивизма се мора подвући улога масовних медија, и то посебно улога штампе у формирању јавног мњења у корист ратне интервенције или захтева за здраво урбано окружење.

Новинарство је било бизнис, са циљем што веће продаје. Освајање тржишта се постизало сензационалистичким написима. Нова врста новинарства, које се бавило манипулисањем названо је жута штампа (yellow journalism). Име је добило по лику из стрипа, који је симболисао махнито такмичење два водећа њујоршка листа, односно њихових издавача, Џозефа Пулицера и Вилијама Херста.⁴²⁴

Када је Џозеф Пулицер стигао у Њујорк, идеали агресивног и независног новинарства, које служи радничкој класи, губили су на значају. Њујоршки издавачи попут Чарлса Дејне (Charles Dana) и Вајтлоуа Рида (Whitelaw Reid) су привукли велики број читалаца искреним и једноставним стилем, критички се

---

⁴²⁴ *Encyclopedia of American Journalism*, ed. Stephen L. Vaughn, New York, Routhledge, 2008, 607.

односећи према политичарима. Међутим, средином осамдесетих година XIX века независно новинарство посустаје.

Пулицер је на сцену увео нов модел новинарства. Биле су то занимљиве вести, које је жељно читала америчка радничка и средња класа. Цена његовог листа *Свет* (*World*) била је свега два цента, што је оглашивачима приближило огроман број потрошача. Ове новине су биле и визуелно другачије, имале су упадљиве наслове и шарене илустрације, за разлику од уредних колумни конкуренције.

Пулицеров лист се издвајао и садржајем. Било је трачева, моде, забаве, скандала и корупције. Циљао је управо да разоткрије злоупотребе положаја, водећи прави крсташки рат против моћника. Један од најпознатијих примера је новинарка Елизабет Кокран (*Elizabeth Cochran*), која је 1887. године под псеудонимом Нели Блај (*Nellie Bly*), глумећи лудило, стигла у озлоглашени азил на острву Блеквел. Детаљно је описала злостављања жена, што је довело до истраге у тој институцији, као и до побољшања положаја болесника, услед реаговања државе. На страницама Пулицерових новина појављивали су се друштвени проблеми: злостављања деце, политичка корупција, сиромаштво, криминал. Сиромашни читаоци су били уверени да је Пулицер на њиховој страни и да се залаже за њих. *Свет* је био претеча макрејкера. Муњевит Пулицеров успех није одушевио остале њујоршке издаваче. Угледне новине *Тајмс* и *Пост*, нису изгубиле своје елитне читаоце.

Пулицерово новинарство било је иновативно и агресивно, и што је још важније, обраћало се сиромашном и за град непожељном исељеничком становништву. Непрестано је водио крсташки рат у корист губитника, писао је јасним језиком и окупио је врхунске новинаре, што је резултирало да крајем 1895. године *Свет* постане неоспорни краљ њујоршког новинарства са тиражом од 450 000 примерака.⁴²⁵

---

⁴²⁵ Robert Miraldi, *The pen is mightier: the muckraking life of Charles Edward Russell*, Palgrave Macmillan 2003, 87–103.

Пулицеров модел применио је Вилијем Херст на листу *Сан Франциско Екзаминар* (*San Francisco Examiner*). Овај успех је подстакао Херста да надмаши Пулицера на њујоршком тржишту. У посао је уложио своје позамашно наследство, купивши лист *Њујоршки Јутарњи Журнал* (*New York Morning Journal*), 1895 године. Убрзо је Херст преотео особље од Пулицера, укључујући и аутора стрипа ”Жути деран”. Стил пословања два новинска магната добио је своје име – жута штампа.⁴²⁶ Херстови наслови су били још крупнији и, колико год је то било могуће, више сензационалистички. Није штедео новца како би дошао до најбољих репортера, који су покривали све занимљиве приче, чак и из иностранства.

Врхунац, али и почетак срозавања жуте штампе, пада у време Шпанско-америчког рата 1898. године. Херст је подстицао улазак САД у рат на страни Кубе. Када је Фредерик Ремингтон, уметник из *Журнала*, хтео да напусти Хавану, јер није било никаквих ратних дејстава, Херст му је одговорио: ”Ти обезбеди слике, а ја ћу обезбедити рат.”⁴²⁷ Данас се сматра да жуто новинарство није поседовало толику моћ да утиче на формирање спољње политике.

Херст је имао истанчан осећај за оно што траже и желе *fin-de-siecle* Американци. Успео је да јасно изрази рањивост, нелагоду и љутњу Америке са краја столећа.

У раним годинама XX века дневне новине су постале један од камена темељаца америчког друштвеног живота. Штампана реч је имала посебан ауторитет и новине су биле једна од највреднијих културних институција. Многи Американци су били шокирани ”жутом штампом”. Стотине нових часописа, који су се појављивали преко ноћи, били су производ крајње комерцијализације.⁴²⁸ У доба прогресивизма дошло је до развоја демократије, јер се преко штампе поставило питање одговорности државних органа, политичара и индустријалаца према јавности. С друге стране, носиоци јавних функција су тежили да се представе у што бољем светлу, па су улагали у различите социјалне програме и

---

⁴²⁶ Dovani Gocini, *Istorija novinarstva*, Beograd 2001, 234 – 239.

⁴²⁷ *The Sinking of the Maine*, Feb.15 1898, у: *The Progressive Era, Primary Documents*, 103 – 119.

⁴²⁸ George H. Douglas, *The Golden Age of the Newspaper*, Westport Connecticut–London 1999, 95–117.

образовање. Образовани бирачи су били спремни на друштвене реформе и развијање демократских институција. Прогресивисти су захтевали укидање корупције, злоупотреба и привилегија политичара и богаташа. Тражили су да се помогне сиромашнима побољшањем услова живота и рада.

Примарни медијум прогресивизма били су часописи, а следиле су их дневне новине и популарна књижевна прозна дела. У часописима се су се раскринкавале злоупотребе и мањкавости владе и крупног капитала – корпорација и трустова.

Новинаре који су се бавили истраживачким новинарством Теодор Рузвелт је 1906. године назвао *Muckrakers*, алудирајући на лик из хришћанске алегорије Џона Банијана (John Bunyan, *The Pilgrim's Progress*) из 1678 године. У говору који је одржао у априлу 1906. Рузвелт је присутне подсетио на лик човека са грабуљама за ђубре, који је одбио небеску награду за свој посао, јер је желео да настави са чишћењем. Савремене борце против политичког, економског и друштвеног зла је назвао макрејкерима, што су они поносно прихватили.⁴²⁹ Дефиниција глагола *muckrake* је истражити и јавно разоткрити недолично понашање истакнутог појединца или предузећа. Глагол је изведен од истоимене именице, која је означавала алатку – грабуље за ђубре. *Muckraker* је касније описиван као ловац на скандале, односно онај ко шири стварне или наводне приче о некоме, углавном из политичких побуда. Јавно буђење свести о владавини монопола и корпоративној моћи почело је 1902. године, када су Ајда Тарбел и Линколн Стефанс почели са макрејкингом у магазину *McClure's*. *МекКлурс* је тако постао водећи макрејкерски часопис. Линколн Стефанс (Lincoln Steffens) је у низу чланака објављеним 1902. године у часопису раскринкао политичку корупцију у градовима.⁴³⁰ Ајда Тербел је почела да издаје у наставцима историју "Стандард Оил" компаније. У тексту је разоткрила окрутну и монополистичку политику компаније.⁴³¹ Тербелова је била кћи произвођача нафте који је због монопола компаније "Стандард Оил" изгубио посао. Читава кампања је у мају

---

⁴²⁹ Theodore Roosevelt, *The Man with the Muck Rake*, говор одржан 14. априла 1906, (<http://www.americanrhetoric.com/speeches/teddyrooseveltmuckrake.htm>).

⁴³⁰ Lincoln Steffens, *The Shame of the Cities*, New York 1904.

⁴³¹ Ida Tarbell, *History of Standard Oil Company*, New York 1904.

1911. године резултирала судским процесом ”Стандард Оил против САД”, у ком је компанија проглашена за монопол и распуштена. Покрет макрејкера су подржавали и писци, Теодор Драјзер у роману *Титан*, Аптон Синклер у роману *Џунгла*.

Међутим, истраживањем монопола је први почео да се бави Хенри Димарест Лојд. Још 1894. године објавио је књигу *Богатство против Комонвелта*, у којој је истражио монополистичке злоупотребе Рокфелерове компаније ”Стандард оил” и тиме за раскрио пут за оне који су следили, рецимо Ајду Тербел.⁴³² Међутим, Рокфелерова компанија је утицала на укупан пад цена нафте и горива, што је стајало у супротности са Лојдовом тврдњом да је њен рад усмерен против народа.⁴³³

Једну од најзапаженијих макрејкерских кампања водио је Џејкоб Август Рис (Jacob August Riis, 1849 –1914). Овај досељник из Данске, остварио је каријеру макрејкера, фотографа документаристе и друштвеног реформатора.⁴³⁴ Помагао је сиромашним Њујорчанима, тако што је својим текстовима и фотографијама скретао пажњу на тешке услове живота у сиротињским четвртима. О њему се говори као о оцу модерне фотографије, јер је увео употребу блица.

Када је 1870. године стигао у САД, Рис се није најбоље снашао. После пар месеци проведених у Њујорку у прихватилиштима и на улици, добио је помоћ од данског конзула у Филаделфији. Запослио се као столар у скандинавским заједницама, упоредо покушавајући да нађе посао као новинар. По повратку у Њујорк му се осмехнула срећа, почео је да пише за разне новине, а онда се запослио у *Њујорк Трибјуну*, као полицијски извештач. Посао га је водио кроз најсиромашније градске четврти и емигрантска насеља, у којима је видео тешке услове живота и људе огрезле у криминал. Стога је почео да се занима за фотографију, како би њујоршкој јавности приближио слике свакодневног живота на дну лествице, посебно сцене са улица у ноћним сатима. Његов рад је примећен, па га је уредник магазина *Скрибнерс (Scribner`s)* позвао да пише чланке са

---

⁴³² Henry Demarest Lloyd, *Wealth against Commonwealth*, New York 1894.

⁴³³ P. Džonson, *Istorija američkog naroda*, Beograd 2003, 545.

⁴³⁴ Jacob. A. Riis, *A Sketch of his Life and Work*, New York, Macmillan, 1903.

илустрацијама. На Божић 1889, у том магазину се појавио Рисов чланак *Како живи друга половина (How the Other Half Lives)*, који је касније прерастао у књигу.

Њујоршки полицијски комесар Теодор Рузвелт се 1894. године упознао са Рисом и понудио му помоћ. Заједно су ноћу патролирали улицама и уочавали неправилности у раду полиције. У својој *Аутобиографији* Рузвелт је Рису назвао најбољим Американцем кога је упознао.⁴³⁵ Књига *Како живи друга половина* инспирисала је Рузвелта да помогне најугроженијем становништву, у области здравствене заштите и полиције. Током две године проведене у полицији Рузвелт се највише ослањао на Рисов суд и пријатељство.⁴³⁶ У врелим летњим ноћима

Слика бр. 5: Jacob Riis, "Manhattan's Lower East Side", c.1880 – 1890.

Рузвелт је са Рисом посећивао претрпане стамбене зграде за сиромашне, схвативши да градска власт мора да помогне угроженом становништву.⁴³⁷ Упознавање стања у њујоршким гетоима учврстило је Рузвелта у уверењу да треба да подржава права радника и радничких удружења у оквиру закона и да се са њима споразуме о ненасилним методама протеста. У знак захвалности Рис је написао биографију председничког кандидата Теодора Рузвелта, у којој је величао његове заслуге.⁴³⁸

Рис је био један од пионира истраживачког новинарства. Текстом о квалитету воде објављеном 1891. године, скренуо је пажњу њујоршких градских власти на чистоћу земљишта око главног градског резервоара, па је спречена могућа епидемија колере. Активно је радио на томе да се сламови поруше и да се

⁴³⁵ Theodore Roosevelt, *An Autobiography*, New York, Macmillan, 1914, 64.

⁴³⁶ Исто, 72.

⁴³⁷ Исто, 205.

⁴³⁸ Jacob A. Riis, *Theodore Roosevelt, the Citizen*, New York, The Outlook co., 1904.

на тим местима подигну паркови. Први парк, на месту сиротињске четврти Фајв Поинтс, отворен је 1897. године. Аутобиографију *Стварање Американца*, Рис је објавио 1901. године (*The Making of an American*). Углавном се обраћао средњој класи, али није оклевао да тражи помоћ од богатих.

Међу великанима истраживачког новинарства налази се Аптон Синклер (Upton Sinclair 1878 – 1968). У стилу правог макрејкера, Синклер је отишао да живи и ради у чикашки Пекингтаун (Packingtown), средиште месне производње, како би се на лицу места упознао са животним условима. Тамо је видео свашта: искоришћавање имиграната, злостављање радника у ледарама, злостављање радница од стране надзорника, злоупотребу деце у фабрикама.⁴³⁹ Истраживање је преточио у серију чланака ”Да ли је месо у Чикагу чисто?” (“Is Chicago Meat Clean?”) и роман *Џунгла*. Као директна последица објављивања Синклеровог истраживања 1906. године донет је *Закон о федералној инспекцији меса (Federal Meat Inspection Act)*.

Слика бр. 6: “Making Link Sausages“, Library of Congress

Литвански имигрант Јургис Рудкус, његова супруга Она и њихова дванаесточлана породица и пријатељи сведоче о томе како се амерички сан може претворити у дневну мору. Сам наслов дела упућује на то како се америчко

⁴³⁹ Upton Sinclair, *The Jungle* (1906), 54; <http://www.e-booksdirectory.com/>

друштво поводи законима џунгле, где опстају најјачи. Занимљиво је упоредити максиме о земљи једнаких економских могућности за све, са подацима да је 1900. године за исти посао Американац англосаксонског порекла добијао сто долара, италијанског осамдесет четири, мађарског шездесет осам, а остале нације педесет четири долара.⁴⁴⁰ Синклеров јунак из романа се препородио када је усвојио социјалистичке идеје. На тај начин се писац обратио радничкој класи Америке, за разлику од Виктора Игоа, Чарлса Дикенса, Емила Золе или Џека Лондона, који су осликавали бледе портрете ликова из градског индустријског подземља. Синклеров метод истраживања је новинарски, он презентује чињенице о свим институцијама неопходним за функционисање града, које постоје у гету званом као Пекингтаун (Packingtown). *Џунгла* је контраст *Обећаној земљи*.

Литванским емигрантима, поштеним и вредним људима, сукцесивно се догађају озбиљне трагедије: сиромаштво, болест, смрт, прељуба, проституција, алкохолизам и наркоманија. Подједнако узнемирујући су и описи услова и начина рада у чикашким кланицама. У октобру 1906. године Синклер је написао да је његов циљ био да упозори на жртве индустријализације, а да је случајно набасао на скандал у меснопрерађивачкој индустрији. Циљао је у срце јавности, али је случајно погодио директно у стомак.⁴⁴¹ Прва реакција америчке јавности, од Теодора Рузвелта наниже, било је жустро негодовање. Синклер је морао код председника на разговор, с обзиром на то да је Рузвелт током периода Шпанско-америчког рата, као и многи војници живео на месним конзервама, које су после детаљног описа чикашке кланице у *Џунгли* изашле на веома зао глас.

Синклер је као макрејкер био одлучан у намери да раскринка нехуманост капитализма. Према Ричарду Хофштадеру, био је један од малобројних који су то радили из убеђења, јер су новинари углавном извршавали налоге уредника или издавача. Макрејкери прогресивистичког доба су највише заслужни за то што су указали на поједине проблеме и успели да привуку пажњу читавог америчког друштва.

---

⁴⁴⁰ Upton Sinclair's *The Jungle*, ed. Harold Bloom, New York 2002, 5.

⁴⁴¹ Исто, 10.

Прави пример борбе за опстанак најјачих у америчком друштву био је Џон Д. Рокфелер, који је велики бизнис упоређивао са борбом за опстанак. Често је говорио да би америчка ружа била лепа и мирисна, неопходно је жртвовати прве изданке који је гуше. Тако је било у Рокфелеровом бизнису, који ту тенденцију није видео као злу, већ као закон природе. Синклер је 1917. године, подстакнут серијом штрјакова, написао књигу и о рударској империји породице Рокфелер, *Цар угаљ (King coal, 1917)*.⁴⁴²

Доба прогресивизма се одразило у напретку америчке новинске индустрије. У годинама од 1880. до 1917. године број дневних новина које су излазиле на енглеском језику растао је од 850 у 1880. години, преко 1.967 у 1900. години до 2.200 у 1910. години.⁴⁴³ Дневни тиражи су скочили, захваљујући новим штампарским пресама, приходу од маркетинга и бржем транспорту. Дневни тираж је порастао са 3.1 милион 1880. на 22.4 милиона примерака 1910. године. Број часописа 1900. године достигао је 5.500. Највише новина и часописа на страном језику излазило је 1917. године – 1.325, од којих је скоро половина била на немачком, а остале на пољском, руском, италијанском и јидишу. Оне су играле важну улогу у животу имиграната, од којих многи нису говорили енглески.

Свој успех штампани медији могу да захвале рекламирању, које је од 1890. постало главно средство промоције националних брендова. Робне куће су закупљивале читаве новинске странице за своју промоцију. Прве рекламне агенције су основане већ шездесетих година XIX века. Писање и дизајн огласа за потрошаче су постали уобичајена пракса. До 1914. године највећи проценат прихода (66%) новинских листова долазио је од оглашавања и рекламирања. Неки критичари су упозоравали на утицај великих брендова и финансијера из политичких странака на објективност новинског извештавања. Стога су поједини листови морали да се придржавају етичког кода како би се удаљили од утицаја оглашивача. У септембру 1917. у једном српском листу у Њујорку изашао је

---

⁴⁴² Аптон Синклер, *Цар угаљ*, Београд 1946.

⁴⁴³ *Encyclopedia of American Journalism*, 419.

коментар: ”Американци троше небројене милионе за оглашавање својих трговина, што значи да се огласи исплате.”⁴⁴⁴

У Србији је положај штампе био потпуно другачији, првенствено захваљујући цензури. Први *Закон о штампи* који је донет у Србији 1870. године, омогућио је лакше издавање листова, али није сасвим укинуо цензуру. Нови, либерални *Закон о штампи* донет је 1881. године, и омогућио је слободно издавање и растурање листова, па су исте године у Београду излазила 22 листа и часописа. Већ следеће године *Закон* је измењен, и слобода штампе је поново ограничена. Међутим, *Устав* из 1888. и *Нови закон о штампи* из 1891, дозволили су новинарима већу слободу у осврту на стање у политици и друштву, која је трајала само до 1893. године. Либерални *Устав* и *Закон* су враћени после преврата 1903. године, што је резултирало да се већ наредне године у Београду штампа 13 дневних новина.

Најстарије новине у Србији је званично дневно гласило Димитрија Давидовића *Српске новине*, из 1834. године.⁴⁴⁵ После доношења *Закона 1881*, појавиле су се страначке новине, гласило напредњака *Видело*, либерала *Српска независност* и радикалска *Самоуправа*, које су излазиле три пута недељно. Странке су имале и сатирична гласила, радикаског *Тосу*, либералски *Дар – мар* и напредњачки *Стари домишљан*.

Новинарство није било призната професија у Србији, па су се појавиле иницијативе за оснивање новинарског удружења и професионализацију новинарства. *Српско новинарско друштво* је формирано 21. децембра 1881. у ”Грађанској касини”, са циљем да раде на унапређењу српске публицистике, да се узајамно помажу у случају потребе и да штите углед и интересе публицистике.⁴⁴⁶ Први председник друштва био је песник Лаза Костић, који је уређивао опозиционо – либералну *Српску независност*, а међу члановима су били Милан Ст. Марковић (уредник *Пороте*), Владан Ђорђевић (уредник *Отаџбине*), Стеван

---

⁴⁴⁴ *Српски дневник*, бр.1452, New York 20.9.1917.

⁴⁴⁵ Дигиталне копије ”Српских новина” (1834 – 1919) се налазе у дигиталној колекцији Народне библиотеке Србије (<http://scc.digital.nb.rs/collection/srpske-novine>).

⁴⁴⁶ Михаило Бјелица, *Хроника српског новинарског удружења 1881 – 1941*, Београд 1988, 14 – 16.

Ђурчић (уредник *Српских новина*), Стеван Поповић (уредник *Просветног гласника*) и Манојло Ђорђевић Призренац (уредник *Народног ослобођења*). Активности новинарског друштва су замрле непосредно након Тимочке буне, јер је започео прогон опозиционих новинара. Друштво је обновљено у децембру 1891. као *Српско новинарско удружење* под председништвом Пере Тодоровића, али је услед страначких трвења угашено у децембру 1894. године.⁴⁴⁷

Деведесете године XIX века биле су преломне за српску штампу. Политички и страначки листови нису водили рачуна о интересовањима широке публике. Бавили су се полемикама са другим листовима и нису доносили вести из свакодневног живота, нити било какве занимљивости. Тада ступају на сцену *Мале новине*, покренуте 1888. године, који се обраћају широј публици, а не само присталицама једне политичке странке.⁴⁴⁸ Велики значај за развој штампе у Србији имала је појава колпортаже на улици. Нови, вечерњи листови су објављивали извештаје о дневним догађајима из обичног живота, а њихов подлистак је нудио сензационалистичке романе које су привлачиле пажњу читалаца. *Вечерње новости* (1893), *Мали Журнал* (1894) и *Београдске Новине* (1895) су се обратили широкој публици, која је имала другачије потребе од искључиво страначких. Јован Скерлић је у свом *Историјском прегледу српске штампе* из 1911, навео да је крајем 1909. у Београду излазило 79 листова: 18 политичких, 16 органа разних друштава, 11 стручних, 6 црквених, 5 службених, 4 сатирична, по 3 књижевна, пољопривредна, патриотска и народна, по 2 педагошка, књижевно – политичка и илустрована и 1 дечји. У унутрашњости Србије излазило је 37 листова и часописа.⁴⁴⁹

Првих година XX века новинарство у Србији је знатно напредовало. На првом Конгресу српских новинара у октобру 1902, учесници су се залагали да се лична полемика сасвим искључи из штампе. Преовладало је мишљење да из јавних полемика треба изоставити породицу и кућу, али да се ”све јавне личности

---

⁴⁴⁷ Љубомир Рајнвајн, *Како је основано српско новинарско друштво*, у: Два века српског новинарства, уред. М. Бјелица, Београд 1992, 262.

⁴⁴⁸ *Почеци и ширење штампе* у: Два века српског новинарства, 15.

⁴⁴⁹ Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе*, Београд 1911.

могу нападати.”⁴⁵⁰ Миле Павловић је сматрао да полемику треба издићи на виши ниво, јер је теже држати перо у руци него будак или секиру. Једна од одлука конгреса је гласила: ”Потпуно убеђен да је најшира слобода исказивања мисли најпоузданије и најјаче јемство за просветни и културни и политички напредак српскога народа, да је слободна штампа најјачи заштитник и бранилац истине, конгрес сматра да у полемици између јавног радника треба пажљиво избегавати све што се односи и вређа чисто породичну част и морал.”⁴⁵¹

Лист *Политика* је почео да излази 1904 године и да доприноси формирању независног јавног мњења. У Београду је одржан и Десети словенски новинарски конгрес 1911. године, а председник Српског новинарског удружења био је Бранислав Нушић. У Србији је 1911. године излазило 253 новина и часописа, од којих је 108 штампано у Београду.

Развоју дневне информативне штампе у Србији допринео је Пера Тодоровић (1852 – 1907), један од највећих српских новинара пре Првог светског рата. Изузетно образован (студирао је у Швајцарској и говорио пет страних језика), Тодоровић се брзо издвојио на интелектуалној сцени Србије. У младости је гајио левичарска убеђења. Учествовао је у рату против Турске, 1867, као преводилац и ађутант руског генерала Черњајева. По повратку у Србију 1880, постао је ватрени присталица и идеолог Радикалне странке и уредник радикалског листа *Самоуправа*. Стајао је иза псеудонима Карио Амурели, и оштро је нападао напредњачке посланике, па је *Самоуправа* забрањена. Тада се појавио нови начин новинарства, различит од дотадашњег поучног и апологетског писања.

Тодоровић је своје противнике звао именом, или надимцима. Популарност у народу је стекао када је отворено напао краља Милана, као великог грешника. Пера Тодоровић је избегавао озбиљне фељтоне, писао је популарне и занимљиве чланке и политичке хумореске у стилу блиском сензационализму. Умногome налик Пулицеру, користио је народни говор српских сељака, често обогаћен

---

⁴⁵⁰ М. Бјелица, *н.д.*, 33.

⁴⁵¹ *Исто*, 36.

погрдним и увредљивим изразима. Слободан Јовановић је за њега рекао да ”представља најпрљавије стране новинарског заната”.⁴⁵²

Пошто је осуђен за учешће у Тимочкој буни, Тодоровић је завршио у затвору који га је заувек променио. ”Изашао је из затвора као опортунист”, оценио је Слободан Јовановић Тодоровићево потпуно окретање ка краљу Милану.⁴⁵³ Од радикалног трибуна претворио се у дворског новинара.

Лист *Мале новине*, који је излазио у Београду од 1888. до 1903. године, имао је већи тираж него иједан други српски лист. У почетку је изгледало да ће *Мале новине* постати ”једна врста скандалозне кронике београдске; један лист који, без икаквих скрупула, злоупотребљује ниску радозналост и сурову злурадост публике.”⁴⁵⁴ Међутим, новине су кренуле другим правцем – постале су оруђе за зараду.

Тодоровићев успех није био производ припадности политичкој странци, већ презентирања најразличитијих информација. *Мале новине* су објављивале свакојаке врсте огласа, лутријске извештаје, обавештења о времену изласка и заласка сунца, и слично. Доносиле су занимљиве прилоге из разних области – књижевности, уметности, науке, и трговине. На првој страни су објављивани занимљиви фељтони, а у рубрикама ”Београдске новости” и ”Телеграми”, штампане су најновије вести, извештаји и коментари. И рубрике су биле разноврсне: ”Шала и забава”, ”Шарена писма” и ”Полицијски гласник” и ”Пијаца”. Тодоровић је сматрао да новинари имају право да наплаћују своје услуге, као, на пример, адвокати и лекари, јер улажу свој труд у стварање слика у јавности. ”Такви новинарски предузимачи, који сматрају новине као једну радњу с којом треба истерати што већу чисту добит, сасвим су обична појава на западу; ни код нас они нису више реткост, али, у своје време, Тодоровић је био први те врсте”, писао је Слободан Јовановић.⁴⁵⁵

---

⁴⁵² Слободан Јовановић, *Пера Тодоровић*, Српски књижевни гласник св.1, књ. XX – XXI, 1908, 17.

⁴⁵³ *Исто*, 265.

⁴⁵⁴ *Исто*, 362.

⁴⁵⁵ *Исто*, 363.

Пера Тодоровић је први објављивао тривијалну књижевност, данас познату као палп, или петпарачке приче (pulp fiction). Први часопис који је објављивао љубавне, хорор, крими и вестерн приче појавио се у САД 1860. године. У Европи је појава палпа везана са реализмом, а у Србију је стигао као преводна литература са немачког говорног подручја.⁴⁵⁶ Пера Тодоровић је објављивао тзв. сензационалне романе у *Малим новинама*, упоредо са европским и америчким листовима.

О Пери Тодоровићу објављено је неколико књига и велики број текстова (чланака, фељтона, есеја, портрета)⁴⁵⁷. Латинка Перовић, у својој књизи о Тодоровићу пише да је он у *Малим новинама* пратио унутрашњи развој Србије и њену спољну политику; држао стално на оку радикале; утврђивао њихова одступања од програма; пратио превирања у странци изазвана њеним доласком на власт, без околишења говорио о одвајању вођства странке од партијских маса; указивао на појаве култа, подсећао странку на оне који су у њу ушли из уверења, а не због личних интереса, и на које је она, дошавши на власт, заборавила.

У ери прогресивизма Сједињене Државе су доживеле незапамћени развој, који је подразумевао друштвена, политичка и економска превирања. И поред немира, дух оптимизма је прожео сегменте америчких интелектуалних и политичких реформских кругова, проширивши се на читаво друштво, културу и новинарство. Новински листови и часописи су уздизали развој науке и индустрије и успут водили истраге о политичкој и корпоративној корупцији.

4. Ухваћени у цртежу

У последним годинама XIX века мњење средњег сталежа се уобличавало преко часописа. Нови часописи су објављивали популарне романе, стварали идеал пословног човека и хвалили обичаје средње класе. Урбанизација и

---

⁴⁵⁶ Бојан Ђорђевић, *Pulp fiction у српској периодици деветнаестог века*, у: Жанрови у српској периодици, Зборник радова, уред. Весна Матовић, Београд 2010, 279.

⁴⁵⁷ *Пера Тодоровић*, Зборник радова, уред. Весна Матовић, Београд 1999, passim.

индустријализација су допринели стварању новог културног модела, који временом постаје стандардизован.

Томас Нас (Thomas Nast) прозван је ”принцом карикатуриста” у САД, јер је цртежима у *Харперс магазину* (*Harper's Weekly*, 1862 – 1886) водио крсташку борбу против корупције у Њујорку, односно против политичког ”боса” Вилијама Твида (William Tweed). Насовом заслугом су у широј јавности усвојени симболи слона за Републиканце и магарца за Демократе, а направио је и модерени имиџ Деда Мраза.⁴⁵⁸

На карикатури је бос Твид као гладијатор, који се претвара да је победник и да је приграбио плен, у овом случају ризницу града Њујорка. Последица кампање против њујоршке политичке машинерије познате као Темени хол (Tammany Hall) било је хапшење боса Твида, који је осуђен за проневеру.⁴⁵⁹

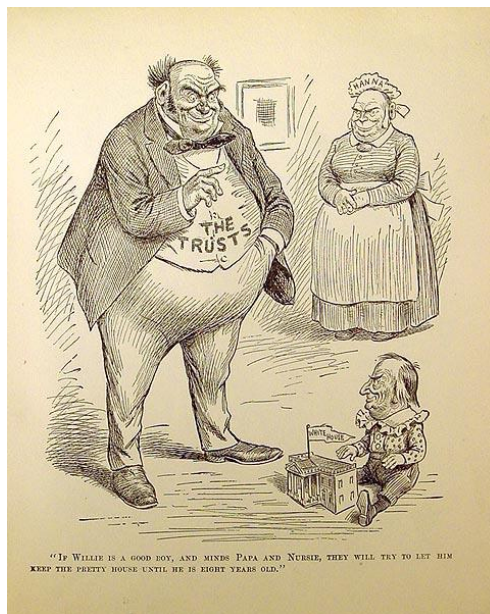

Слика бр. 7: F.Opper, “What are you Laughing at?”
(www.graphicwitness.org)

⁴⁵⁸ *Thomas Nast Portfolio*, Ohio State University, <http://cartoons.osu.edu/nast/>

⁴⁵⁹ *What Are You Laughing At? To the Victor Belong the Spoils*, Harper's Weekly, 25 Nov. 1871.

Један од најутицајнијих карикатуриста са почетка XX века био је Фредерик Бур Опер (Frederick Burr Oper, 1857 – 1937), који је радио за Херстове *Њујоршке вечерње новине* (*New York Evening Journal*).⁴⁶⁰ Пратећи председничку кампању 1900. године кроз стрип, настала је збирка карикатура *Вили и његов тата* (*Willie and His Papa*), у којој главне улоге имају четворогодишњи Вили – председнички кандидат Вилијем МекКинли, Теди – Теодор Рузвелт, Вилијев другар несташко на дрвеном коњићу, Папа – симбол крупног капитала и трустова који финансирају и усмеравају кампању и Дадиља – који представља моћ конзервативаца у Републиканској партији, у лику сенатора Марка Хане.⁴⁶¹

Слика бр. 8: F. Opper, “Willie and His Papa“

Херст је дозволио Оперу да се карикатуре објаве у једној књизи 1901. године, пре него што је извршен атентат на МекКинлија.⁴⁶² Пошто је анархиста који је убио Мек Кинлија 1901, наводно носио примерак *Журнала* под мишком, Херста су многи сматрали посредно одговорим за председникову смрт.

Српска карикатура се појавила педесетих година XIX века, некако у исто време кад је стварао Оноре Домије (1808 – 1879), творац модерне карикатуре. Пионири српске карикатуре били су Димитрије Аврамовић, Јован Јовановић – Змај, Паја Јовановић и Бета Вукановић. У сатиричним листовима *Брка* (1883), *Дармар* и *Бич* (1889) појављивали су се и хумористични цртежи.

Истински процват хумористичке штампе у Србији одиграо се првих година XX века. Појавио се велики број нових листова, а неки који су почели да излазе

⁴⁶⁰ B. O. Flower, *Frederick Opper: A Cartoonist of Democracy*, *Arena* 33 (June 1905), 587 – 598.

⁴⁶¹ *Willie and His Papa* (<http://graphicwitness.org/historic/op7>).

⁴⁶² F. B. Opper, *Willie and His Papa, and the Rest of the Family*, New York 1901.

крајем претходног века постали су још популарнији.⁴⁶³ Међу њима се издваја *Брка*, лист који је без прекида трајао од 1882. године, па све до 1938. године, што је својеврстан преседан у целокупној историји ове штампе. *Брка* је био шаљиви орган Либералне странке, у коме су сарађивали Лаза Костић, Стеван Сремац, Стеван Радосављевић Б–дин и други. Већину сликовних прилога у српским шаљивим листовима чиниле су карикатуре које су се бавиле политиком Аустрије, која је представљена као ”тета”. Слободан Јовановић је усвојио мишљење Светомира Николајевића да се крајем XIX века српска спољна политика свела на ”новинарско подругивање Аустрији и нешто званичније намигивање Русији”.⁴⁶⁴ У *Брки* је ”тета” или ”прија”, била представљена као кривонога и носата ругоба, у хаљини до колена, са мачем у руци и круном на глави. Поред тете стоји Угарска, која носи ленту апсолутизма. Брка, као персонификација српског сељака упозорава ”прију” да ће ”тајфел” (teufel, нем. – ђаво) доћи по њу, јер угрожава Србина, Херцеговца, Далматинца, Бокеља, Црногорца, Сремца, Бугарина, Хрвата, Чеха, Румуна и Пољака, који су спремни да извуку своје сабље.⁴⁶⁵

Слика бр. 9: “Пријо како ћемо“, *Брка* бр. 1, 1906.

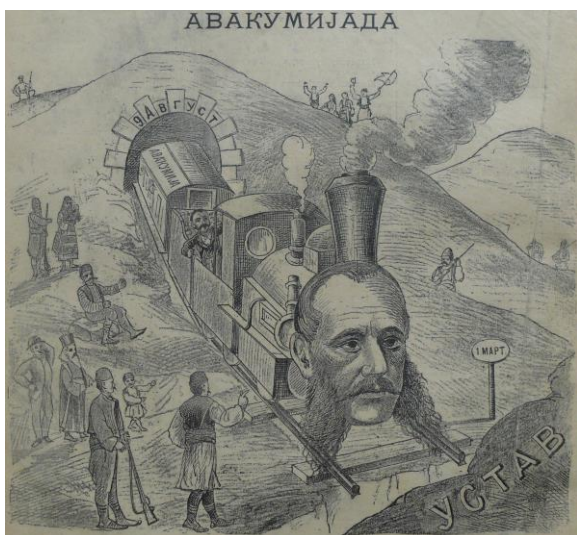
⁴⁶³ Alek Marjano, *Jedna smešna istorija, srpska humorističko – satirična štampa*, Beograd 1982, 74.

⁴⁶⁴ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, I*, Београд 1934, 142 – 143.

⁴⁶⁵ *Брка*, бр.13, 26. 3. 1906.

Политички шаљиви лист *Геца* имао је сјајне сараднике, почевши од Јована Скерлића (преко 60 прилога), преко Милорада Павловића Крпе (преко 300 прилога) и Ристе Одавића до Радоја Домановића. Оснивач листа, Наум Димитријевић, покренуо је лист за шалу и сатиру 10. новембра 1892, уз благослов првака Радикалне странке, као одговор на државни удар краља Милана од 9. августа 1892. године. Карикатуре су за овај лист биле значајне у подједнакој мери у којој и чланци. Израђивали су их познати илустратори Марко Иванишевић, Гавра Ђорђевић Умјански и Драгутин Дамјановић, који је истовремено радио и за *Брку*. Идеје за илустрације и карикатуре давали су главни сарадници *Геце*. Спој писаног и ликовног је подсећао на савремену карикатуру из епохе славног Карандаша (Caran d' Ache).⁴⁶⁶ Највећу борбу сарадници *Геце* водили су против либерала, које су називали курџонима. У *Гецином* речнику, ”кур” је дошло од ”кир” што значи господин, а ”џон” је енглеска реч која значи Јован, те су курџони

Слика бр. 10: ”Авакумијада”, *Геца*, бр. 2, 10.1.1893.

били људи господина Јована, односно либерали.⁴⁶⁷ На мети *Геце* налазио се вођа Либералне странке, председник владе и министар иностраних дела Србије, Јован Авакумовић. На карикатури ”Авакумијада”, влада Авакумовића је била представљена као локомотива са његовим ликом, која вози из тунела, на ком је датум 9. август и хрли ка Уставу, али је спречава провалија.⁴⁶⁸

Либералски првак, адвокат Стојан Рибарац био је министар полиције, и тиме, природно, један од највећих *Гециних* непријатеља. Познат по пријатељству са Пером Тодоровићем, ”Рибанац” је приказиван како финансира свог љубавног партнера ”сека Петронију”, уредника *Малих новина*.⁴⁶⁹

⁴⁶⁶ Жарко Рошуљ, *Час описа часописа II, Геца*, Београд 1998, 93.

⁴⁶⁷ *Исто*, 54.

⁴⁶⁸ *Геца*, бр. 2, 10. 1. 1893.

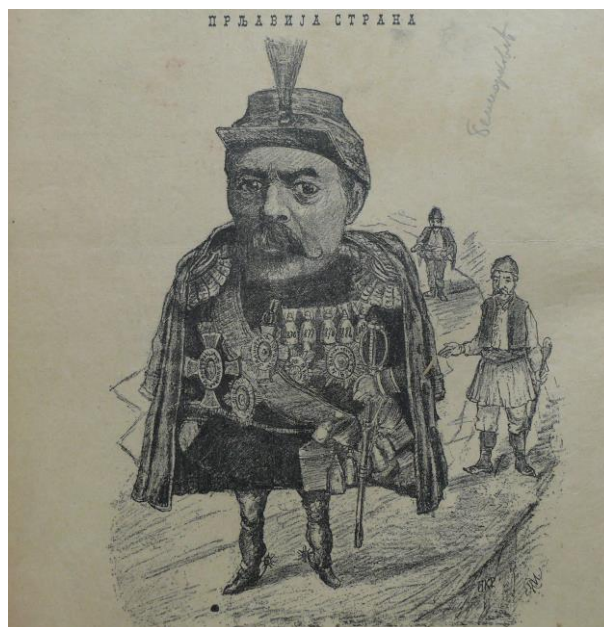
⁴⁶⁹ *Геца*, бр. 11, 24. 4. 1893.

Слика бр. 11: “Квитирање“, *Гец*, бр. 11, 25.4.1893.

Намесништво је за *Гец* била двоглава аждаја. Генерал Белимарковић је имао афере (1873 – 1875) због злоупотреба у војном магацину и набавке лоше опреме (трулих шињела), због којих је три пута био нападан у Скупштини.⁴⁷⁰ Овај велики непријатељ радикала на карикатурама се појављује као ”Шињелаш”, окренут леђима народу тј. *Гец*, као знак да нема образа.

Слика бр. 12: “Прљавија страна“, *Гец*, бр. 8, 22.2.1893.

⁴⁷⁰ Ж. Рошуљ, *Час описа часописа II*, 56 – 57.

Брана Цветковић, сликар, глумац и новинар покренуо је 1902. године лист *Сатира*. Његове карикатуре биле су цртачки наивне, али су приказивале савремене догађаје из политичког и друштвеног живота.⁴⁷¹

Штампа се често сусретала са цензуром, која није имала разумевање за подсмех према појавама у друштву и владајућој странци. Често су поједини бројеви часописа забрањивани, а одговорни уредници су завршавали у затвору.

Карикатуристи *Брка* су се подсмевали новом духу који је завладао на улицама Београда. Коло и народну ношњу су потиснули полка и други ”танцови”, које су играле жене у мидерима стиснуте уз мушкарце у фраковима.⁴⁷²

Слика бр. 13: “Београд некад и сад”, *Брка*, бр. 13, 1882.

Либералски *Брка* се подсмевао и новој улози жене у друштву. Критиковао је нов начин опхођења према женама (рукољуб и указивање поштовања мушкараца према дамама) који је стигао из Аустроугарске и позивао жене да се врате старом начину понашања и да поштују мушкарце.⁴⁷³

⁴⁷¹ Слободан Новаковић, *Новинска карикатура, у: Два века српског новинарства*, 61.

⁴⁷² *Брка*, бр.13, 1882.

⁴⁷³ *Брка*, бр. 9, 27. 2. 1883.

Слика бр. 14: “Данашња мода“, *Брка*, бр. 9, 27.2.1883.

Српска карикатура је подигнута на ниво уметничке у радовима Бете Вукановић (1872 – 1972). Она је на изложби групе *Лада* 1910. године поставила серију портретних карикатура јавних личности из политичког и културног живота. Међу њима су били Момчило Нинчић, Лаза Пачу, Бранислав Нушић, Слободан Јовановић, Надежда Петровић, Сима Роксандић, Петар Добровић, Урош Предић и други.

5. Лепа варош

*Оно што је човек у опште најлепше и највиспредије створио, није по нашем мишљењу ни зграда, ни слика, ни куп, ни мост, ни лађа, но је све, или скоро све ово заједно и хармонички сложено, а то је: лепа варош.*⁴⁷⁴

С. Зорић, 1902.

Деведесете године XIX века и прве године XX представљају преломну тачку у развоју америчког друштва. Водила се борба за дефинисање економског система кроз језик потрошње. Свакако најважнија била је победа индустрије над

⁴⁷⁴ Симеон П. Зорић, *Лепа варош*, Српски књижевни гласник VII (1902), 272 – 281; 357 – 365; 435 – 443; 519 – 527, 608 – 615.

пољопривредом. Аграрни начин живота је клизио у носталгичну прошлост. Живот Американаца се одвијао у граду. Процент градског становништва се до 1910. године се повећао 46%, па су у први план друштвених занимања дошли урбани проблеми. Град је привлачио људе бројним ресторанима, позориштима, музиком, плесом и могућностима куповине. Прави уживаоци градских добара нису били његови житељи, већ средња и виша класа која се из градског језгра повлачила у предграђа. Више класе су путовале до градског центра на посао или ради разоноде, а онда су се враћали се своје удобне домове. У градовима су живели они мање добро ситуирани и они врло сиромашни, а њихов начин живота постао је предмет бројних прогресивистичких реформских покрета тог доба.

Најуочљивији израз потребе за стварањем моралних и грађанских врлина градског становништва налази се у покрету за улепшавање градова (*City Beautiful*). Изразито реформски, покрет је заговарао промене у пејзажу које би допуњавале бројне реформе у другим сегментима друштва. Уз остале реформисте, који су се усредсредили на унапређење санитарних услова или отварање мисија (рецимо Џејн Адамс), предводници покрета за улепшавање градова су веровали да је стварање ”лепог града” нужно да би заузврат инспирисао становнике на моралне и грађанске врлине. Реформски покрети у Америци бавили су се проблемима корупције власти, експлоатације радничке класе од стране крупног бизниса, унапређења животних услова у градовима и слично, па су врло брзо усвојили концепт ”лепог града”. Веровали су да би улепшавање градова збрисало друштвена зла, јер би лепота подстицала грађанску лојалност и моралну честитост међу сиромашнима. Амерички градови би се изједначили са европским кроз стил Боз – ар (Beaux – Arts), а притом би уређени центар града привукао више класе да зарађују и троше новац у урбаним срединама. Заговорници ”лепог града” су веровали да је грађанска лојалност може бити камен темељац за хармоничан урбани морални поредак.⁴⁷⁵ Град би својом лепотом ваљало да одслика душе својих становника и пробуди понос и осећај заједништва међу суграђанима.

---

⁴⁷⁵ P. Boyer, *Urban Masses and Moral Order in America, 1820 – 1920*, Cambridge Massachusetts 1992. 252 – 253.

На прелазу из XIX у XX столеће традиционализам је владао у свим уметностима у Америци. Светска изложба у Чикагу 1893. године (The World's Columbian Exposition) оставила је упечатљив траг на архитектуру и уметност. Изложбу су поставили Данијел Барнам (Daniel Burnham) и Фредерик Олмстид (Frederick Law Olmsted) на принципима неокласицистичке архитектуре – симетрије, равнотеже и величанствености. Светска изложба је постала симбол америчке изузетности (*American Exceptionalism*), идеологије засноване на слободи, егалитаризму, индивидуализму и популизму, о којој је писао још де Токвил. Идеологија изузетности је подразумевала да су Американци посебан народ, судбински одређен да води свет путем слободе и демократије. ”Не можете зауставити прогрес” био је национални поклич, који је провукао више од 27 милиона посетилаца из Америке и Европе у Чикаго, на изложбу посвећену научном, механичком, архитектонском и индустријском прогресу.⁴⁷⁶

Зграде на изложби биле су једнаке висине, све приближно исто декорисане и све офарбане у бело. Својом изузетношћу су привукле око 27 милиона посетилаца. У ”Белом граду” није било сиромаштва, нити криминала, а изгледало је да здравство и саобраћај одлично функционишу. У односу на кухне и сиве урбане центре Чикага и осталих америчких градова представљао је праву утопију.

Цео концепт уређења града (City Beautiful) примењен је на Чикаго, Кливленд и Сан Франциско. Концепт је користио отворен простор, перспективе и паркове повезујући их са булеварима и околним шумама, узимајући у обзир не само естетику, већ и конзервацију и екологију.

Чикашки архитекта Луис Саливен (Louis Sullivan) који је за Светску изложбу у Чикагу 1893. године пројектовао Транспортну зграду (Transportation Building), једном приликом се пожалио да се ослањање на европске форме уназађује америчку архитектуру. Американци су прихватили стил Боз – ар (Beaux – Arts), односно израз академског неокласицизма који је заступала Школа лепих уметности (Ecole des Beaux – Arts) у Паризу, и који је свој врхунац достигао у доба Другог царства (1850 – 1870) и Треће републике. Овај стил је умногоме

---

⁴⁷⁶ R. Nisbet, *History of the Idea of Progress*, 204.

утицао на архитектуру Сједињених Држава у периоду од 1880. до 1920. године. Први амерички архитекти који су похађали Ecole des Beaux-Arts били су Морис Хант (Morris Hunt) и Хенри Хобсон Ричардсон (Henry Hobson Richardson). Светска изложба у Чикагу 1893. године била је тријумф стила Боз – ар и дала је велики подстрек покрету за улепшавање градова (City Beautiful movement). Наставни план Школе лепих уметности већ 1893. је преузео универзитет МИТ (Massachusetts Institute of Technology). Боз – ар програм наставе се одржавао и на универзитетима Колумбија и Пенсилванија. Типични примери америчке варијације стила су Гранд Централ станица (Grand Central Terminal) и Градска библиотека (New York Public Library) у Њујорку. Саливен је 1890. године осмислио први облакодер, Вејнрајт зграду у Сент – Луису, у складу са својом максимом ”Форма прати намену”.⁴⁷⁷

Први организовани облик покрета за улепшавање градова направио је Данијел Барнам (Daniel Burnham) 1901. године – План за Вашингтон.⁴⁷⁸ Био је то први отворени покушај да се стил Боз – ар примени у уређењу и друштвеном преображавању града. Сенатска комисија, на челу са сенатором Џејмсом Мек Миланом (James McMillan) покушала је да испланира монументално вашингтонско градско језгро, у част стогодишњице оснивања града. Чланови комисије, архитекти Данијел Барнам и Чарлс Мек Ким (Charles McKim), вајар Августус Сен – Годен (Augustus Saint – Gaudens) и Фредерик Олмстид (Frederick Olmsted) истраживали су Беч и планирање градова у Немачкој, али на њих је највећи утисак ипак оставио Париз. Напослетку, одлучено је да се око Капитола подигну зграде које ће користити Конгрес и Врховни суд. Према западу је предвиђена алеја са четири колска пута до споменика Вашингтону. Са обе стране алеја посађени су брестови, како би што више подсећала на авенију Шанзелизе (Champs Elysees). Барнам је пројектовао железничку станицу Јунион (Union Station) и трг Коламбас (Columbus Plaza).⁴⁷⁹

Модернизација Београда није имала јасно утврђене елементе покрета ”лепог града” већ само појединачне покушаје. Један од првих напора за

⁴⁷⁷ P. Džonson, *Istorija američkog naroda*, 517.

⁴⁷⁸ Charles Moore, *Daniel H. Burnham: Architect, Planner of Cities*, Boston 1921, 129 – 140.

⁴⁷⁹ Исто, 141 – 173.

модернизацију Београда било је доношење *Закона о варошкој трошарини* 13. јуна 1884 године. На тај начин су обезбеђена средства за изградњу водовода и канализације, калдрмисање улица и увођење електричног осветљења и трамвајског саобраћаја. Улице су постављене под правим углом, налик на европске градове.

Модернизацијски процеси у Београду нису текли без отпора. Владан Ђорђевић, који је 1885 био кмет београдски, тражио је од министра војног да ангажује регруте да копају шанчеве око града. Милутин Гарашанин је писао краљу Милану 1885, да се Владан Ђорђевић разочарао у електрично осветљење: ”Сад је за неколико тонова жицу ниже попустио и говори о осветљењу са ваздушним гасом, као јединим паметним, практичним и економичним.”⁴⁸⁰ Путујући по Европи, Ђорђевић је видео систем калдрмисања који је намеравао да уведе у Београд. Гарашанин је сматрао да то Ђорђевић неће моћи да изведе, критикујући и његова обећања да ће подземне реке које снабдевају Београд водом довести у домове.⁴⁸¹

Београдска општина није могла да решава сва питања од важности за свакодневни живот, па је на сцену ступила приватна иницијатива. *Друштво за улепшавање Врачара* је основано у октобру 1884 године ”с искључивим локалним интересом а у вишој служби добра и напретка.”⁴⁸²

Један од првих успеха *Друштва* било је отварање апотеке, 1885. године. Уследила је молба градским властима за подизање пијаце преко пута Мањежа. На општинском земљишту је требало подићи ”четири бараке касапске са леденицом (две за говеђе и јагњеће а две за свињско месо), једну бараку за продају рибе, шест барака за зелен и остале ситнице, две бараке за воће, цвеће, ит.д.”⁴⁸³ Модерна пијаца Цветни Трг је отворена у августу 1885. године.

---

⁴⁸⁰ Архив Србије, Фонд Милутина Гарашанина (844), Председник Министарства – Њ.В.Краљу, Београд 14. 4. 1885.

⁴⁸¹ *Исто*.

⁴⁸² *Споменица двадесетпетогодишњице Друштва за улепшавање Врачара 1884 – 1909*, Београд 2006 [репринт издања из 1909], 1.

⁴⁸³ *Исто*, 22.

Посебна активност била је усмерена на сађење украсног дрвећа. Брига о градском зеленилу започета је 1891. године, када су засађене прве три улице. Разграната крошња, симбол врачарских дрвореда, осликана је на Дому Друштва. Друштво се заузело и да Врачар добије поштанско – телеграфску филијалу у улици Краља Милана, крајем марта 1891. године. Недуго затим, у фебруару 1893, на Врачару је основан новчани завод – Врачарска задруга.⁴⁸⁴

У току 1894. године, *Друштво* је разматрало отварање Дечјег Забавишта и Више Женске Школе. Свесни колика је важност паркова за градско становништво, чланови *Друштва* су радили на пошумљавању и засађивању улица на Врачару, а имали су идеје о прављењу засебних великих паркова.

Задатак Друштва био је да подиже или потпомаже све установе, које ће доприносити просветном, моралном, здравственом или материјалном унапређењу града.⁴⁸⁵ Управа Друштва је подржавала гимнастичко друштво ”Душан Силни”. Једна од иновација у 1895 години била је и подизање стубова за лепљење објава, који су прерасли у продавнице у којима се продавао дуван, новине и хладна пића, тзв. киосци.

Друштво за улепшавање Врачара није радило само на улепшавању престонице, већ се трудило да побољша здравствене услове за живот. Сарађивало је са *Друштвом за чување народног здравља* на подизању свести о хигијенским условима. Тако су 1906. године предлагали да се на Врачару подигне купатило за сиромашније суграђане, да сви крајеви града добију хигијенске зграде за основне школе и да се сагради модерно игралиште за децу. У интересу народног здравља Друштво је покренуло питање о измештању и исељавању коњчких касарни и коњушница са уже територије града. У уводнику Трговинског гласника од 30 септембра 1905. године образложена је друштвена корист решавања тог питања. Међутим ни Београдска општина, ни Министарство војно нису показали разумевање.⁴⁸⁶

---

⁴⁸⁴ Споменица двадесетпетогодишњице Друштва за улепшавање Врачара 1884 – 1909, 41, 48.

⁴⁸⁵ Исто, 51.

⁴⁸⁶ Исто, 86.

”Сматрајући да је дужност свију нас да радимо на томе да нам Београд, као престоница Краљевине Србије, по свему добије изглед једне велике европске вароши, – ако не одмах а оно бар тамо после педесет и сто година, јер се велике вароши не подижу за десетину година...”, писало је у хроници *Друштва*.⁴⁸⁷

По угледу на врачарско, 1908. године основано је *Друштво за уређење и улепшавање Булбулдера*. Радило је на простору од Гробљанске улице лево и десном страном Славујевог потока, обухватајући цео крај од Улице краља Александра до гребена Лаудоновог шанца и Новог гробља.

Светска изложба у Паризу 1900. године била је прави тренутак да се Србија покаже као привредно и културно развијено европско друштво, тако што се појавила у сопственом павиљону. Циљ Светске изложбе био је да покаже достигнућа и напредак сваке нације. Српско присуство на изложби је означило и присуство Србије у Европи, са посебним освртом како на европску тако и на националну компоненту српског идентитета. Павиљон Србије био је саграђен од дрвета, а архитектонски је подсећао цркву српско-византијског стила из XIV века. Унутрашњост је била испуњена пиротским ћилимима, народном радиношћу, минералном водом, вином и пољопривредним производима. Сlike Паје Јовановића, Марка Мурата, Ђорђа Крстића и Ристе Вукановића на којима су били представљени важни догађаји из националне историје сведочиле су о патриотизму српског народа и традицији одбране Европе од турске најезде. Циљ поставке српског павиљона било је дистанцирање од ”оријенталног” и неевропског, али су политичке и историјске амбиције само нагласиле различитост од остатка Европе.⁴⁸⁸

Чинило се да највеће проблеме Србије на почетку XX века у процесима еманципације и европеизације представљају османско наслеђе и нерешено национално питање Срба у Турској. Међутим, српско европејство је у великој мери било оптерећено емотивно схваћеним супротностима између католичког Рима и православног Цариграда, односно Запада и Истока. Упркос постепеној

---

⁴⁸⁷ Исто, 89.

⁴⁸⁸ Весна Душковић, *Србија на светској изложби у Паризу 1900*, Београд 1995.

либерализацији, Србији су на Светским изложбама 1900. и 1907. недостајале слике новог грађанског друштва, које се сретало у градској вреви, трамвајима, позоришту, на излетима, у кафеима и кафанама. ”У Београду се врло много одлазило и у позориште, на концерте и на разна предавања, а прве филмске пројекције и први биоскопи у кафанама изазвали су велику сензацију. За позоришне премијере, које су истовремено биле и ревија београдске елите, владало је велико интересовање и облачило се свечано”, сећала се Нева Стојановић првих година XX века.⁴⁸⁹

Београдска архитектура била је стилски разноврсна. Градитељске тенденције са почетка XX века биле су српско – византијски стил (П. Поповић, Б. Таназевић и К. Коруновић), домаћа варијанта Ар-Нувоа (*art nouveau*), развијана под бечким називом Сецесија јер је највећи утицај на архитекте у Србији долазио из Беча (Ј. Смедеревац, Н. Несторовић, А. Стевановић), академизам (С. Ивачковић, М. Капетановић, М. Антоновић, Д. Ђорђевић, Д. Леко) и фолклоризам (Б. Којић, А. Дероко).⁴⁹⁰ До промене је дошло тек 1928 године, када је организована *Група архитеката модерног правца*, са (М. Злоковић, Ј. Дубови, В. Маринковић, Д. Брашован, М. Белобрк), која је српску архитектуру одвела правцем модерних архитектонских тенденција.

Од 1906. године, до почетка Првог светског рата, елементи сецесије су честа појава на фасадама и у ентеријерима јавних зграда – хотела, банака, задруга, предузећа и робних кућа. Стари робни магацин у улици Краља Петра из 1907. године, био је прва модерна београдска робна кућа. Пројектовао га је инжењер Виктор Азриел, а постао је најзначајнија грађевина српске сецесије. Идеја о здању стигла је из Беча. Робни магацин је била прва београдска зграда у којој је више спратова међусобно спојено и отворено, а унутрашњи простор је био прегледан са галерија. У згради се налазило неколико продавница: радња браће Алмули, загребачка трговина Бота и Херман, мануфактурна радња Петра Милановића и

---

⁴⁸⁹ Нева Стојановић, *Како се снабдевао Београд око 1900. године*, у: Београд у сећањима 1900 – 1918, 43 – 57.

⁴⁹⁰ Б. М. Пајевић, *Регулација Београда 1867 – 1923*, Београд 1923; Б. Максимовић, *Проблеми урбанизма*, Београд 1932.

друге. Робна кућа је подигнута са циљем да се уведе нов модел трговине, са фиксним ценама, малим маржама и великим прометом.

Уочи Првог светског рата централни део Београда добио је европски изглед. Француски архитекта Леже је радио реконструкцију града. Постављени су нови улични стубови за осветљење, а тротоари су добили први асфалтни прекривач. Теразије су биле главни друштвени центар града. На конкурс за израду пројекта за преуређење Теразија 1911. године награђен је Веселин Лучић, који је испланирао два бочна коловоза са трамвајским колосеком између којих су изведени декоративни скверови и два пешачка острва. Улични застор је модернизован у стилу сецесије, са раскошним цветњацима, украсним скверовима, и кружном фонтаном.⁴⁹¹ Најстарија сецесијска зграда у Београду је Дом Друштва за улепшавање Врачара у Његошевој улици.

У расправи *Лена варош*, из 1902. године, Симеон Зорић се бавио естетским манама Београда. Он је оценио да је ”недотупавна државна политика у подизању престонице учинила је те данас на једног становника у самоме рејону долази преко 130 квадратних метара површине”. Лоша калдрма је била неисцрпни извор прашине, нечистоће и заразе. Куће без канализације имале су влагу и плесан. Све приземне грађевине биле су ”влажне и убитачне за становнике”.⁴⁹²

Зорић је замерео што је Београд окренуо леђа својим рекама, хидрофобски зидајући са лицем окренутим насупрот води, па су се у води огледале шупе и ђубришта.⁴⁹³ Друга велика естетска мана Београда био је распоред и правац улица, које су биле преломљене, кривудава, сужаване и прошираване. Положај и распоред јавних и монументалних зграда такође је доведен у питање, јер ниједна грађевина није била у угледној улици, нити на лепом месту.⁴⁹⁴ Куће у Београду неједнаке висине и ширине.⁴⁹⁵ Саобраћај је био толико велики да је Зорић

---

⁴⁹¹ Бранко Максимовић, *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830. – 1941.*, Београд 1983, 38 – 39.

⁴⁹² С. П. Зорић, *Лена варош*, Српски књижевни гласник VII (1902), 272 – 281; 357 – 365; 435 – 443; 519 – 527, 608 – 615; Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт: урбанизација и европеизација Београда 1890 – 1914*, Београд 2009, 58.

⁴⁹³ С. П. Зорић, *Лена варош*, 359 – 360.

⁴⁹⁴ *Исто*, 363.

⁴⁹⁵ *Исто*, 440.

предлагао да се отварају путеви испод земље или изнад улице – кроз ваздух. Протествовао је против улица у којима коњи имају првенство, а пешацима су остали узани и вратоломни тротоарчићи.⁴⁹⁶

Џон Лемпи (John Lampe) је успео да повуче паралеле у модернизацијским процесима који су се одигравали у Београду и Вашингтону до Првог светског рата.⁴⁹⁷ Београд је као и Вашингтон, био град на реци и трговачки центар, и у оба града индустријализација није одиграла одлучујућу улогу у демографском развоју становништва. У периоду од 1860. до 1914. доживели су нечувену модернизацију и пораст броја становника. Београд је (по попису из 1900) као и Вашингтон, имао већину мушког становништва и негативну стопу природног прираштаја. Шездесетих година XIX века оба града су била испод европских стандарда за јавне грађевине, улице и санитарне прилике. Београд је изгледао као ратом порушена варош након турског бомбардовања 1862. Вашингтон је током грађанског рата био у јадном стању, стока је лутала чак и околини Беле куће уништавајући тек посађено дрвеће, а ”Кирије су високе, храна рђава, прашина велика, блиато дубоко...”⁴⁹⁸ Једна од предности Вашингтона над Београдом била је што је град био нов и није морало да се очува старо градско језгро. Планом архитекте Ланфана (L’Enfant) из 1791, предвиђени су широки булевари и улице под правим углом. У Београду је почетком XX века ангажован млади француски архитекта Леже (Edward Leger), који је предлагао изградњу булевара налик на париске. Међутим, српски архитекти су се противили ”хаусманизацији” Београда. Вашингтон је имао већи градски буџет. Тако је 1911. године Вашингтон имао четири пута већи буџет по глави становника од Београда.⁴⁹⁹ Индустријализација карактеристична за америчке градове тога доба није захватила Вашингтон, у коме су цветали само изградња и туризам. Београд је доживео већи напредак индустријске производње, посебно у периоду 1901 – 1911 када се развила индустријска производња на механички погон. Вашингтон је имао више хотела и ресторана него Београд, који је предњачио у кафанском животу. Највећа разлика

---

⁴⁹⁶ С. П. Зорић, *Лена варош*, 520.

⁴⁹⁷ Џон Лемпи, *Београд и Вашингтон 1860 – 1914: модернизација главних градова*, Годишњак града Београда XXVIII (1981), 79 – 94.

⁴⁹⁸ *Исто*, 84.

⁴⁹⁹ *Исто*, 87.

две престонице била је у стамбеним објектима. У Београду су 1900. године око 75% стамбеног простора чиниле изнајмљене собе. Вашингтону је имао бар два пута више стамбеног простора.⁵⁰⁰

Реформисти из времена пре прогресивиста су се концентрисали на рад са појединцима или породицама. С друге стране, прогресивистички реформатори су били убеђења да морална судбина града лежи у владиним програмима усмереним на фундаментално реконструисање градске средине. Социолог Френк Парсонс је 1899. рекао да је проблем града заправо проблем цивилизације. Тим реформатора окупљен око градоначелника Кливленда био је на становишту да модерни град представља нову цивилизацијску епоху у којој се ствара ново друштво.⁵⁰¹

Употреба струје уместо угља утицала је на промену изгледа градова. Масовна производња и повећање зарада су утицали на животни стандард. Двадесетих година XX века јавност је привучена могућностима зараде трговином акцијама. Међутим, убрзо се показало да је америчка привреда у кризи због поремећаја равнотеже између растуће производње и куповне моћи становништва. Економски несклад проузроковао је крах берзе и депресију, а хиљаде људи су у деоницама изгубили сва средства за живот.

По *Закону о грађењу државних зграда у Њујорку (New York state building law)* из 1900. године, прописан је минимум стандарда за осветљење, канализацију, вентилацију и противпожарну заштиту.⁵⁰² Подршка за реформу стизала је са неочекиваних места. Прва електрична подземна железница пуштена је у Њујорку у октобру 1904, а аутобуси на бензин и струју су кренули Петом авенијом у септембру 1905. године.

Градови у Србији нису имали социјалну структуру нити привредне основе за убрзан економски раст. Особености српских градова од последње четвртине XIX па до данас су рустикација и рурбанизација. Процес преовладавања елемената села у граду – рустикација започела је одласком турског градског

---

⁵⁰⁰ Исто, 88.

⁵⁰¹ P. Boyer, *н.д.*, 189.

⁵⁰² Lawrence Veiller, *Tenement House Legislation in New York 1852 – 1900*, Albany 1900.

становништва. У Османском царству није дошло до стварања аутохтоног српског грађанства, па је замена турског становништва извршена досељавањем са села.⁵⁰³

Београд је био главни центар спољне трговине, банкарства, државног апарата, политичког и друштвеног живота, као и културних и просветних установа, трговине и заната. Урбанистичка делатност у Београду је пренета са Министарства грађевине на Општину београдску 1892 године, и од тог тренутка се град убрзано модернизује – гради се електрична централа, уводи трамвајски саобраћај, градско електрично осветљење, модернизује се градски водовод и канализациона мрежа и улепшавају централне градске улице. *Грађевински закон* за град Београд донет је 1896. године. Он је забрањивао да се у стамбеним деловима зграда подижу грађевине ”у којима се раде такви послови да су на досади грађанству, као: котларнице, ковачнице, поткивачнице, столарнице и тиме сличне”.⁵⁰⁴ У децембру 1898. године по *Закону о изменама и допунама у Закону грађевинском за варош Београд* предвиђене су строже казне за зидање без дозволе.⁵⁰⁵ У иновацијама Београд није много заостајао за савременим европским градовима: железничка станица отворена је 1885, градско осветљење и електрична централа на Дорћолу покренути су 1893, а 1894. коњски трамвај који је спајао Калемегдан и Славију уступио је место последњој речи технике у градском превозу – трамвају на електрични погон на релацији Теразије Топчидер.

У Београду се водоснабдевање регулисало *Законом о варошкој трошарини у Београду* од 13/25. јуна 1884. Влада је у споразуму са општином београдском овлашћена да у град уведе канализацију за отпадне воде и водовод за снабдевање водом за пиће, калдрисане улице и савремено осветљење, ”које би за здравље становништва у Београду било нужно”.⁵⁰⁶ Нови београдски водовод завршен је 1892. године. У *Правилима за везивање новог водовода са зградама у Београду и издавање воде из истог водовода* од 10/22. јуна 1892, стајало је да је свака кућа, приватна, државна, општинска или корпоративна, дужна да се споји са

⁵⁰³ Мари – Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815 – 1941*, Београд 2004, 186 – 187.

⁵⁰⁴ Бранко Максимовић, *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830. – 1941*, Београд 1983, 32.

⁵⁰⁵ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, издатих од 1. јануара 1898. до краја исте године, бр. 53, Београд 1901, 651 – 655.

⁵⁰⁶ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, издатих од 1. јануара 1884. до краја исте године, бр. 40, Београд 1884, 269 – 273.

подигнутим водоводом. Спајање кућа са водоводом вршила је Управа водовода, о трошку општине београдске. Домови су плаћали накнаду за воду, а преглед потрошње се регулисао водомерима.⁵⁰⁷ Пре изградње водовода град се снабдевао изворском водом из Булбулдера, преко двадесетак чесама из тзв. Турског водовода.⁵⁰⁸ Водовод је знатно проширен 1906. и 1907. године.

Урбани развој Београда подразумевао је и одржавање чистоће градских улица. Централне градске улице је свакодневно од балеге и других нечистоћа чистило пет чистача са колицима. Улице (Кнез Михаилову, Вука Караџића, Књегиње Љубице, Краља Милана, Васину, Позоришни трг, Цариградску и Узун Миркову) је према распореду чистило девет чистача, осим данима када је падала киша.⁵⁰⁹

Енвиронменталисти у САД су подржавали реформе стамбених зграда и насеља за сиромашне, и били су активни заступници покрета за изградњу паркова и школских игралишта. У годинама прогресивизма дошло је до драматичног напретка у изградњи паркова и игралишта за децу. Џозеф Ли (Joseph Lee, 1862 – 1937) социјални радник и филантроп из Бостона, назива се ”отац америчких игралишта”. Ли је ширио поруку да је игра најинтензивнији део живота детета и да време које проведе у игри представља лекције које најдуже трају. Игралиште је било инструмент друштвене контроле за стварање корпоративне савести код градске младежи.⁵¹⁰ Џејн Адамс, Вилијам Блис и Теодор Рузвелт делили су становиште да су игралишта моћно ново оружје у бици против градских зала. ”Одлична је ствар имати брз саобраћај, али је у знатној мери важније ако посматрате ствари из одговарајуће перспективе, имати довољно игралишта у сиромашнијим градским четвртима, и склонити децу са улице како би их спречили да одрастају као гангстери”, писао је Рузвелт у *Аутобиографији*.⁵¹¹ За

---

⁵⁰⁷ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, бр. 48, 447 – 454.

⁵⁰⁸ Милка Јовановић, *Снабдевање Београда водом до изградње водовода 1892 године*, Годишњак града Београда 5 (1958), 241 – 24; Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 143.

⁵⁰⁹ *Живети у Београду 1890 – 1940. Документа Управе града Београда*, књ. 6, [у даљем тексту: *Живети у Београду 1890 – 1940*] уред. Б. Прпа, Београд 2008, *Распоред чишћења улица*, Београд 12.9.1894, док. бр. 258.; Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 58 – 59.

⁵¹⁰ Р. Бойер, *н.д.*, 243;

⁵¹¹ Theodore Roosevelt, *An Autobiography*, New York 1914, 174.

прогресивисте дете је било спремно да се као гит обликује у рукама социјалног скулптора.⁵¹²

Замисао да се у Београду подигне парк јавила се још 1848. године, када је појам парка био мало познат и када је требало добро образложити зашто да се сади неплодно дрвеће. Емилијан Јосимовић је 1867. године упозоравао да у Београду ”нема ни најмањег местанцета за удовољство житеља и за поправљање ваздуха.”⁵¹³ Паркови и шуме у Београду имали би хигијенску, естетску и економску вредност. Растиње је утицало на чист ваздух, доприносило лепоти варошких грађевина. Клима би се знатно поправила да има више шуме, овако је ”шест месеци зима, три месеца киша и блато, а три месеца пакао.”⁵¹⁴ Сађење дрвећа по градским улицама законски је регулисано 1905. године.⁵¹⁵ Грађење паркова у Београду дуго је посматрано као луксуз. Француски стручњак Шарл Леру, је у мају 1913. године дошао у Београд са задатком да осмисли естетске стандарде за уређење паркова.⁵¹⁶

Идеја архитектата после Првог светског рата био је велики и уређени Београд, са широм периферијом у зеленилу, са спортским стадионима, где се телесно негују и васпитавају деца.⁵¹⁷ На путу стварања модерног Београда, поред спољне репрезентативности улица и тргова, требало је направити ”више зеленила, светлости, ваздуха и живота.”⁵¹⁸ Др Милослав Стојадиновић писао је у листу *Савремена општина* да град треба учинити лепим не само у естетском него и у културном, здравственом и социјалном погледу.⁵¹⁹

---

⁵¹² Roy Lubove, *The Progressives and the Slums*, 71.

⁵¹³ Бранко Максимовић, *О зеленилу Београда*, Годишњак града Београда 3 (1956), 325 – 366; Исти, *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830. – 1941.*, Београд 1983, 12.

⁵¹⁴ С. П. Зорић, *Лепи варош*, 525.

⁵¹⁵ Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 67.

⁵¹⁶ *Исто*, 65.

⁵¹⁷ *Исто*, 102.

⁵¹⁸ *Београд у прошлости и садашњости: поводом 500 – годишњице смрти деспота Стевана (1389 – 1427)*, Београд 1927, 56.

⁵¹⁹ *Савремена општина*, уредника др Милослава Стојадиновића, часопис који се бавио комунално – самоуправним питањима почео је да излази 1926 године. Часопис је посвећен привредно – социјалном и културном унапређењу града и села. *Савремена општина*, *Летопис Матице српске* 308 (1926), 166.

6. Како живи друга половина?

Џејкоб Рис је 1890. године приметио да у Њујорку ”три четвртине људи живи у оронулим стамбеним зградама, и [да] плина становништва деветнаестог века у градове одашиље све већи број људи који их затрпава ... Знамо да нема изласка; и да је ”систем” зли изданак јавног немара и личне похлепе спреман да потраје, као вечити центар олује наше цивилизације”.⁵²⁰ Будући да је био један од првих друштвених реформатора, Рисова брига за град одјекнула је међу будућим реформаторима. Међутим, многи су били више забринути за раст урбаних маса, него за добробит сиромашних. Економска депресија од 1893. до 1897. утиснута је као свежа и јака успомена у свести Американаца.

Процес урбанизације је функционисао као потенцијални катализатор за друштвену акцију. Друштвени мислиоци, реформисти и филантропи водили су рачуна о заједничком интересу, који је представљао контролисање понашања непрестано растуће урбане популације.⁵²¹ Реформисти из средње и више класе тражили су решење за проблеме сиромашног градског становништва, забринути за могућност насиља и криминала у урбаним срединама. Теоријске основе су поставили на Дарвиновој теорији опстанка најјачих и Спенсеровој примени те теорије у социјалном домену. Требало је да се сви становници града осећају члановима заједнице, која дели моралне и социјалне вредности. У центру прогресивистичких урбаних реформи деведесетих година XIX века нашло се побољшање смештаја за сиромашне. Џејн Адамс је сматрала да су претрпане стамбене зграде за сиромашне један од главних изворишта сексуалног неморала и проституције.⁵²² У борби против те врсте зла реформисти су предлагали да се користе строга правила за смештај сиромашних, да се филантропи укључе у

---

⁵²⁰ Jacob A. Riis, *How the Other Half Lives: Studies Among the Tenements of New York*, New York 1914, 2.

⁵²¹ Paul Boyer, *н.д.*, vii.

⁵²² J. Addams, *A New Conscience and an Ancient Evil*, New York 1912, (<http://archive.org/stream/aneewconsciencean15221gut/15221.txt>), 122.

изградњу нових зграда или да се нађе дуготрајно решење у изградњи насеља у предграђима.⁵²³

Градови нису могли да приме велики број становника, јер су услови живота били сувише лоши. Радничка класа и имигранти су обитавали у трошним дрвеним вишеспратницама за издавање (tenement houses). Зграда је била подељена на собе, а у сваку је била смештена по једна породица. Инсталације су биле лоше, није било санитарних уређаја ни комуналних служби, владале су епидемије тифуса и колере, узроковане загађеном водом и ђубретом. Џејкоб Рис је описао једно од таквих насеља стамбених зграда за издавање. Било их је тридесет до четрдесет, наслоњених једна на другу. Између зграда вијугали су тесни пролази ка великом блатњавом дворишту у коме се сушио веш између влажних зидова. Као што се сав живи свет прилагођава околини, тако је и са људима, писао је Рис.⁵²⁴ По Рисовим подацима преко сто хиљада људи је живело у стамбеним зградама 1889. године. Станарина је коштала као половина плате читаве породице. Породице су живеле у крајње нехигијенским условима, у прљавштини и смраду. Смртност новорођенчади је била огромна. ”Какав одговор би, по вашем мишљењу, дали становници ових кућа ако би сте им поставили питање ”Да ли је овај живот достојан живљења””, упитао је Џејкоб Рис своје читаоце.⁵²⁵

Џејкоб Рис је пре свега био новинар и схватао је вредност драматичних, а стварних догађаја. Градска управа Њујорка је одлучила да поруши сиротињску имигрантску четврт Малбери Бенд (Mulberry Bend) у близини чувеног слама, Фајв Поинтса (Five Points) и на том месту подигне парк. Бирографија је одложила рушење, а онда се догодила трагедија – зид у напуштеној, оронулој згради се срушио и убио неколико деце која су се унутра играла.⁵²⁶ Рис је обелоданио податке Комисије за стамбене зграде (Tenement House Commission) из 1882, да су животни услови у сиротињској четврти однели 155-оро деце узраста испод 5 година.⁵²⁷ У склопу трансформације града Њујорка, ипак је 1897. године на месту

---

⁵²³ Roy Lubove, *н.д.*,

(<http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015007217436;page=root;view=image;size=100;seq=1>).

⁵²⁴ Jacob. A. Riis, *How the Other Half Lives*, 164-165.

⁵²⁵ *Исто*, 46.

⁵²⁶ P. Boyer, *Urban Masses and Moral Order in America*, 233.

⁵²⁷ J. Riis, *How the Other Half Lives*, 61.

озлоглашене емигрантске четврти Фајв Поинтс подигнут парк. Премда није позван на отварање, Рис је дошао са Линколном Стефансом, а окупљена маса му је скандирала.

Поглед српских писаца на социјалну ситуацију у Србији био је крајње романсиран. Прави пример је збирка приповедака Десанке Максимовић *Како они живе*. У причи ”Слатко је бити сиромашан” две сестре из палате су свакодневно гледале прекопута у прозоре страћаре у којима је живела сиромашна породица. Оне су се дивиле како је слатко и безбрижно имати један пар чарапа, једно јело за вечеру и једно одело, јер нема агоније избора. Вече су завршавале констатацијом како је лепо одмах заспати празног стомака и од умора, и не превртати се сит по кревету два сата.⁵²⁸

Најсиромашнији слојеви са села били су најбројнији досељеници у српске радове. Земља у граду је парцелисана на ситне блокове, на којима су ницале једноставне куће налик сеоским. У предграђима се становништво бавило пољопривредним пословима, али и трговином и занатима, тако да је нестало дотадашње поделе послова између градова и села. Многи трговци и занатлије су се занимали земљорадњом, носили су сељачка одела и држали се сеоског начина живота. Индустијски Лесковац, центар српске текстилне индустрије и поред огромног прихода личио је на оријенталну паланку. Мари – Жанин Чалић је у *Социјалној историји Србије* закључила да се у Србији није у потпуности извршио прелаз од сељачког начина живота и занимања ка урбаном.⁵²⁹ Рустификација је одржавала паралелно постојање пољопривредних и занатско – индустријских облика зараде у градовима. Јован Цвијић је 1922. године писао о новим варошима које су настале претварањем сеоског становништва у варошко, тако да су српски градови попримали сеоски изглед. Куће су биле мале и једносратне, са окућницом, баштама и крупном и ситном стоком, налик сеоским домаћинствима.

---

⁵²⁸ Десанка Максимовић, *Како они живе*, Београд 1935, 106 – 113.

⁵²⁹ М. – Ж. Чалић, *н.д.*, 190.

Око градова су ницале фабрике – млинови, шећеране, пиваре, предioniце и друге.⁵³⁰

Статистике из 1905. године су показивале да три четвртине становника Београда станује у ”тесним, мрачним, нехигијенским становима који се често граниче са јазбинама.”⁵³¹ Најмањи станови били су урађени по „вагонском систему“ (соба – кујна, соба – кујна), за разлику од „господских“, који су били добро опремљени и пространи и смештени у најбоље уређеним улицама. Према попису из 1907. године, дворишни, једнособни „вагонски“ станови су чинили 51% станова у Београду, док је 52.7% станова имало недостатке.⁵³²

Бранко Максимовић је разликовао две врсте стамбених зграда у Београду: самосталне куће за једну породицу и зграде за изнајмљивање са више станова.⁵³³ Изглед породичне зграде био је условљен материјалним могућностима и потребама породице, као и умешношћу зидарских мајстора. Најамне стамбене зграде, односно „зграде за ренту“ грађене су у сврху доношења профита, па је у њих уношен сразмерно мали капитал. Рентијерске станове су сиротињи издавали људи којима је то била професија. Они су их поседовали из доба пре Првог светског рата, или су их куповали, па издавали, или су сами инвестирали у градњу, па их издавали. Сиротиња је изнајмљивала станове у нехигијенским старим стамбеним зградама, које су заостале из XIX века, или у дворишним становима, који су били, како је забележио Слободан Ж. Видаковић, ”праве јазбине од преправљених шупа, напуштених стаја, па чак и клозета.”⁵³⁴

Суштина стамбеног питања лежала је у основном и природном праву сваког слободног грађанина у урбаном насељу да има свој хигијенски, удобан и прозрачан стан. После Првог светског рата нагло је порастао број становника у градовима Србије. У Београду се догодила хиперпродукција луксузних станова, а мали станови нису се подизали у довољном броју. Власници су употребљавали

---

⁵³⁰ Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*, Београд 1966, 228 – 232; М. – Ж. Чалић, *н.д.*, 187.

⁵³¹ *Београд у прошлости и садашњости: поводом 500 – годишњице смрти деспота Стевана (1389 – 1427)*, 174; Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 110.

⁵³² Б. Максимовић, *н.д.*, 31.

⁵³³ *Исто.*, 28.

⁵³⁴ Zlata Vuksanović – Macura, *Vizija socijalnog stanovanja u Beogradu (1919–1941)*, Beograd 2011.

лакши и слабији материјал, са посебном пажњом на фасаду, како би привукла пажњу потенцијалних станара. Зграде за ренту ”монструми од грађевинске ружноће и хигијенског ужаса”, биле су проблем Београда баш као и Њујорка, где је по попису станова из 1924. било 480 000 соба у које није продирао ни зрак светлости.⁵³⁵

Први организовани вид изградње за сиромашне спровела је Општина града Београда 1911, у Раденичкој улици (данас Венизелосова) према пројекту Јелисавете Начић. Након Првог светског рата, архитекта Бранко Максимовић је забележио да су се сви општински станови градили на крајњој периферији, на локацијама удаљеним од центра и од радних места.⁵³⁶

Порастом индустрије, све већи број људи се досељавао у градове, тако да су двадесетих година прошлог века у предграђима ницала дивља насеља. Некада је било довољно да се у земљу побију греде, стави кров од плеха и разапну зидови од поњава уместо зидова. Београдски раднички квартави су се у периоду од 1914. до 1926. године увећавали, густина становништва се утростручила, а површина стамбеног простора се смањивала.⁵³⁷ У граду није било довољно станова за изнајмљивање, па је станарина несразмерно расла. Радници су тражили смештај даље од урбаног језгра, па је дошло до раздвајања центра и периферије, као сфере рада и сфере живљења.

У Београду су ницала сиротињска насеља: Прокоп, Шпорет – мала, Пиштољ – мала и друге. Јатаган – мала је била нелегално насеље настало крајем 1919. на општинском земљишту између Булевара Франше Д’ Еперea и Државне болнице, убрзо се проширивши на простор дужине 1.5 километра, између данашње Мостарске петље и улице Кнеза Милоша до Медицинског факултета. У оновременским новинским чланцима писало да су становници насеља преко ноћи ”на јатаган” отимали земљиште од државе. Други су сматрали да је насеље добило име тако што су Јатаганмалци при подизању кућа користили нож јатаган,

---

⁵³⁵ Слободан Ж. Видаковић, *Наши социјални проблеми*, Београд 1932, 113.

⁵³⁶ Z. Vuksanović – Macura, *Vizija socijalnog stanovanja*, 27.

⁵³⁷ М. – Ж. Чалић, *н.д.*, 314 – 315.

сличан сабљи.⁵³⁸ Богољуб Константиновић је 1924. изнео резултате истраживања Института за социјалну медицину, по којима је у Јатаган – мали живело 1877 становника у 490 објеката који су се углавном састојали из собе и кухиње, а четвртина објеката је имала само једну просторију. Живот у Јатаган – мали одвијао се без воде, канализације и струје, а становништво се водом снабдевало са три општинске чесме. Др Константиновић је навео да су стамбене, комуналне и хигијенске прилике биле поражавајуће: у једној просторији је живело од 2 до 10 особа, висина плафона је била од 1.4 до 1.8 метара, а објекти су подизани од опеке, дрвета или трске помешане са блатом. Прозора често није ни било.⁵³⁹

У Јатаган – мали су живели људи различитих занимања – свирачи, железничари, служитељи, пиљари, радници, чистачи, надничари, па и чиновници, официри и ситне занатлије. Према новим урбанистичким истраживањима, на ситуационом плану Јатаган – мале јасно се идентификују парцелациона матрица и начин груписања кућа карактеристичан за насеља типа слама.⁵⁴⁰ Од покушаја партнерства са становништвом, преко искључиво бирократских предлога пресељавања уз обезбеђење алтернативног смештаја, до примене принципа ”исплаћен си и иди”, Општина града Београда није имала доследну политику у решавању питања дивљег насеља. С друге стране, Јатаганмалци су постепено унапређивали своје насеље, без помоћи надлежних власти. Злата Вуксановић – Мацура је закључила да је на примеру Јатаган – мале очитовала неспособност градских власти.⁵⁴¹

Лист *Савремена општина* је 1927. године писао о неопходности изградње јефтиних станова, како на периферији, тако у центру града: ”Зграде у вароши подизале би се у блоковима, са заједничком баштом у средини, а на периферији подизале би се колоније малих станова (garden – city).”⁵⁴² Према истраживањима из 1929, неухрањеност је била један од главних проблема Београда, а 80%

---

⁵³⁸ Злата Вуксановић – Мацура, *Јатаган–мала – настанак, развој и настанак једног од најпознатијих београдских сиротињских насеља*, Годишњак града Београда, књ. 57 (2010), 151 – 153.

⁵³⁹ *Исто*, 156.

⁵⁴⁰ *Исто* 162.

⁵⁴¹ *Исто*, 170.

⁵⁴² *Београд у прошлости и садашњости*, 175.

сиротињских станова су представљале ”праве мрачне безсветлосне гробнице, у којима не дође ни 3 кубна метра ваздуха на једног становника.”⁵⁴³ Слободан Видаковић се залагао за подизање колонија малих и јефтиних станова и рушењу трошних и негигијенских зграда. Док се у Европи и Америци стамбени проблем се сматрао државним, у Београду се одговорност пребацивала на хуманитарна удружења и приватну иницијативу.

У предграђима је настала специфична субкултура као мешавина различитих социјалних и етничких средина. Криминал је био свакодневна појава, а животни услови су били скоро неподношљиви. Улице нису биле поплочане, становници су просипали прљаву воду и ђубре у потоке, па је вода за пиће била загађена, и на све стране се ширио смрад отпада и отворених нужника. У извештају Београдске радничке коморе за период од 1914. до 1920, стајало је да је 23% радничких станишта подигнуто на голој земљи, у 48% станова забележена је велика влага, у 50% станова осветљење је било слабо и није било проветравања, 69% станова није поседовало санитарне уређаје, а 87% станова је било подигнуто од материјала склоних паду.⁵⁴⁴

Социјална политика у Србији пре Првог светског рата, била је по речима Слободана Видаковића ”нека врста партискога луксуза”.⁵⁴⁵ Он је сматрао да су борба за решење дечјег питања, за сузбијање скупоће, за боље услове рада, за хигијенске станове и радионице, за праведно економско награђивање и култрни препород града и села, односно за виши стандард живота, основни стимулатори прогреса. Највиши циљ државе видео је у економском и органском здрављу народа, јер ”многе државе и Европе и Америке ставиле су на чело својих програма регенерацију своје расе и појачање општег животног стандарда.”⁵⁴⁶ Морална компонента имала је одлучујућу улогу у процесу социјалних реформи.

Београдска општина је 1883. године одредила осмину свог буџета за сиротињу и незбринуту децу. Временом су се издвајала све мања средства, тако

---

⁵⁴³ С. Ж. Видаковић, *Наши социјални проблеми*, 64.

⁵⁴⁴ М. – Ж. Чалић, *н.д.*, 321.

⁵⁴⁵ С. Ж. Видаковић, *н.д.*, 3

⁵⁴⁶ *Исто*, 15.

да у деценији након Првог светског рата ни стотим делом буџета се нису покривали издаци за сиротињу и незаштићену децу. У исто време, Америка је у сврху дечије заштите користила преко петсто приватних легата, где је сваки премашивао милион долара. Државни амерички централни фонд за заштиту деце износио је преко 2 милиона долара.⁵⁴⁷ За разлику од Београда, који је 1932. године имао свега шест обданишта, у Чикагу је сваки квартал имао аутономни одбор који се старао о дечијим домовима, парковима и игралиштима за децу.⁵⁴⁸ Проблеми деце и омладине су били најизраженији међу радницима.

Пре Првог светског рата деца и омладина су радила у рудницима, фабрикама и на другим пословима. Њихово запошљавање било је регулисано *Законом о занатима* из 1910. (члан 252) и *Законом о заштити радника* из 1922. године, којим се забрањивао рад деци млађој од 14 година. Према подацима из 1910. године, деца млађа од 16 година чинила су 5% запослених радника.⁵⁴⁹ Три деценије доцније, у новој држави (1932) 26.42% индустријских и других радника била су деца од 12 до 16 година старости. Београдска инспекција рада је у периоду 1925 – 1932 наишла на 9218 случајева злоупотреба запослене мале деце и злостављања шегрта.⁵⁵⁰ У Краљевини Југославији је осећај за помоћ у заштити деце био слабо развијен.

Рокфелерова фондација је помагала здравствене институције у Југославији. Током 1926. године, Фондација је донирала средства Институту за хигијену у Београду и за изградњу школе за хигијену у Загребу. Обезбеђене су и стипендије и образовање југословенских лекара у иностранству и земљи, под условом да се обавезу да ће радити у државној служби на пословима социјалне заштите. Представници Рокфелерове фондације у Европи су показали приличан интерес за унапређење социјалне и здравствене заштите у Југославији.⁵⁵¹

---

⁵⁴⁷ С. Ж. Видаковић, *н.д.*, 32 – 33.

⁵⁴⁸ *Исто*, 45.

⁵⁴⁹ М. – Ж. Чалић, *н.д.*, 248 – 249.

⁵⁵⁰ *Исто*, 59.

⁵⁵¹ *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Yugoslavia, 1910 – 1929, Roll 8, 860h.124/–, N° 3009, P. Dodge – Secretary of State, Belgrade 11.3.1926.*

Дубравка Стојановић је установила да су почетком XX века разни савези елита стајали као препрека модернизацији и европеизацији друштва, јер су користили предности владања у неразвијеном друштву.⁵⁵² Србија није имала јединствену социјалну политику. Социјални реформатори су делили визију изградње малих јефтиних хигијенских станова, који би решили проблем сиромашних. Међу мислиоцима који су се бавили проблемима урбанизма и становања са социјалног становишта били су људи различитих занимања, Бранко Максимовић (1900 – 1988) и Милослав Стојадиновић (1885 – 1969) били су архитекти, Богољуб Константиновић (1896 – 1944) и Милош Ђ. Поповић (1876 – 1954) лекари, а Слободан Ж. Видаковић (1905 – 1983) публициста.⁵⁵³

Већину становништва у сиротињским четвртима у америчким градовима чинили су досељници, најчешће из јужне и источне Европе, који су посао налазили у индустрији. У градовима у Србији у сиротињским четвртима и зградама за изнајмљивање живеле су углавном придошлице из руралних области. И док у Америци можемо говорити о урбанизацији и индустријализацији градског становништва крајем XIX у првим деценијама XX века, за Србију су биле карактеристичне рурбанизација и рустификација.

---

⁵⁵² Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт*, passim.

⁵⁵³ Z. Vuksanović – Macura, *Vizija socijalnog stanovanja u Beogradu*, 83 – 85.

7. Излечење друштва

”О! драги читаоче!, ми смо клекнули и молимо те да заволиш спортове, да презреши ноћни, кафански, бедни и прљави живот; ми те опомињемо на ужасну несрећу коју ћеш осетити онога дана, кад увидиш, да си својом кривицом изгубио здравље.”⁵⁵⁴

Миленко Арсовић, Витешке игре и спортови, 1911.

Питер Фајлин је у ”Читуљи за Прогресивистички покрет” објаснио да је прилично тешко строго дефинистати и ограничити области деловања прогресивиста. Оно што је сигурно за прогресивисте свих боја била је морална димензија реформи. Покрет за укидање експлоатације жена и деце није се ограничио само на физичку штетност већ на ометање развоја духовних и моралних квалитета жртава злостављања.⁵⁵⁵ За прогресивисте друштво је имало право, заправо дужност да интервенише уколико је угрожено добробање грађана. И сам Вилијем Блис, аутор *Енциклопедије социјалне реформе*, 1914. године је написао да ништа што је људско не сме бити стране правој влади.⁵⁵⁶

Уосталом, прогресивизам је био оквир за врло различите реформе. Водећи макрејкер Линколн Стефанс често је скретао пажњу на то да су организована проституција и коцкање само нуспроизводи општинске политичке корупције.⁵⁵⁷ У прегледу управа градова Сент Луис, Минеаполис, Питсбург, Филадельфија, Чикаго и Њујорк показао је да исквареност градских власти стоји у директној вези са организованим криминалом и, супротно томе, да реформисане власти града раде искључиво у корист грађана. ”Да ли ми Американци заиста желимо добру владу? Да ли умемо да је препознамо када је видимо? Да ли смо способни да одржавамо добро грађанство које само по себи може учинити демократију успешном?”

---

⁵⁵⁴ Миленко Арсовић, *Витешке игре и спортови и физичко васпитање нашега народа са илустрованим описом разноврсних војничких и ђачких игара и спортова као: футбол, лон – тенис, хоки, гоф, пливање, веслање, дијаболо, фистбол, клизање, ски, санкање, јахање, борење итд*, Београд 1911, 36.

⁵⁵⁵ Peter Filene, *An Obituary for “The Progressive Movement”*, *American Quarterly* 22 (Spring 1970), 22 – 34.

⁵⁵⁶ P. Boyer, *Urban Masses and Moral Order in America*, 197.

⁵⁵⁷ L. Steffens, *The Shame of the Cities*, 70; 118 – 119, *passim*.

питао је Стефанс истовремено наводећи Њујорк као пример добре владе, односно добре администрације.⁵⁵⁸ У студији постојећег стања у Чикагу 1911. године, у издању Комисије за пороке града Чикага, доказано је да су првенствено економски услови (незапосленост, мале плате) одговорни за цветање проституције.⁵⁵⁹

Крчме и јавне куће одувек су се сматрале бастионима урбаних порока и докле год су постојале, није било могуће остварити сан о морално чистом граду. То није био само сан прогресивиста. Још 1874. године Женска хришћанска унија за трезвеност (Woman's Christian Temperance Union) водила је борбу против алкохолизма, а захтевала је и да се укину општински закони којима се регулише, а тиме и прихвата проституција. Сваки град је имао четврт са "црвеним фењерима". Лига за борбу против крчми (Anti – Saloon League) је основана 1895. године са циљем да изврши притисак на власти за доношење закона против алкохолизма. Један од дародаваца кампање био је и Џон Рокфелер.

Макрејкер Џорџ Кибе Тарнер водио је жестоку кампању против алкохолизма и проституције.⁵⁶⁰ Истраживања је обављао у Чикагу, где је утврдио да је трговина алкохолом обављена у вредности од 100 милиона долара, на 7.300 лиценцираних места за продају и на још око хиљаду места где се продавао илегално. Најмоћније у свету трговине алкохолом биле су америчке пиваре, које су контролисале већину крчми. Извршиоци највећег процента криминалних дела били су у алкохолисаном стању. Проституција је била други велики порок и други велики бизнис у Чикагу. У 1906, проституција је донела приход од око 20 милиона долара од око 10 хиљада професионалних проститутки. Углавном се одвијала у хотелима, у кућама на лошем гласу, у плесним дворанама и крчмама. Девојке су регрутоване у фабрикама и робним кућама, на местима где су радиле за најниже наднице.

---

⁵⁵⁸ Исто, 280.

⁵⁵⁹ *The Social Evil in Chicago: A Study of Existing Conditions with Recommendations by The Vice Commission of Chicago*, 1911, 95, 133.

⁵⁶⁰ George Kibbe Turner, *The City of Chicago: A Study of the Great Immoralities*, McClure's magazine v. 28, (Apr. 1907), 575 – 592.

Велики број жена у Чикаго су допремали руски Јевреји, који су их недељно продавали бар десетак и то за 50 долара по глави. Тесно повезана са проституцијом била је трговина дрогама, углавном кокаином, који је почетком XX века истиснуо морфијум, дрогу типичну за XIX век. ”Премда га користе многи широм земље, посебно црнци, углавном се сматра дрогом проститутке”, писао је Тарнер.⁵⁶¹ Закључио је да је криминал био у директној спрези са политичком градском машинеријом и полицијским снагама. Једини излаз је видео у промени рада градске власти, укидању архаичних полицијских судова и увођењу модерних институција. Чикаго је кренуо у том правцу, ограничио је број крчми, повећао је цене алкохолних пића и донео је законе који забрањују продају кокаина. Међутим, постојала су два узрока криминала у Чикагу: презасићеност сиромашних алкохолним пићима и илегална дистрибуција пића, прећутно прихваћена чак и од стране ауторитета.

У експозеу листа *Меклурс (McClure's)* 1909. године, објављен је Тарнеров текст ”Кћери сиромашних: проста прича о развоју Њујорка као водећег центра светске трговине белим робљем под Темени холмом.” Животне шансе су од рођења радиле против младе Јеврејке у Америци, јер је главна амбиција породице да школује синове. Стога су девојке као врло младе морале да нађу запослење. Експлоатација младих жена као машина за зарађивање новца на Ист сајду у Њујорку је достигла размере каквих нема у свету... Свакако највеће и најуносније поље за експлоатацију девојака на Ист сајду је обезбеђивање за трговину белим робљем.⁵⁶² Жртве су регрутоване у тзв, плесним дворанама, које су пружале једину могућност изласка за врло сиромашне, а забаве жељне девојке.

Градоначелник Чикага Фред Баси (Fred Busse) је у јануару 1910. именовано тридесеточлану комисију (28 мушкараца и 2 жене) за пороке, са циљем да истражи проституцију у граду. Комисија је 1911. изашла са извештајем на 400 страница ”Друштвено зло у Чикагу”.⁵⁶³ У борбу против проституције се укључило

---

⁵⁶¹ Исто, 582.

⁵⁶² George Kibbe Turner, *The Daughters of the Poor: A Plain Story of the Development of New York City as a Leading Center of the White Slave Trade of the World, under Tammany Hall*, McClure's magazine v. 34 (Nov. 1909 – Apr. 1910), 45 – 60.

⁵⁶³ The Vice Commission of Chicago, *The Social Evil in Chicago; a study of existing conditions with recommendations*, 1911 (<http://archive.org/stream/socialdevilinchic00chicuoft#page/n3/mode/2up>).

и ”Америчко Друштво за за хигијенску и моралну превентиву” (American Society of Sanitary and Moral Prophylaxis), које је 1905. године основала група лекара предвођена угледним дерматологом Принсом Мороуом (Prince A. Morrow), аутором популарне књиге *Друштвене болести и брак* (*Social Diseases and Marriage*, 1910). Кампања против проституције подигнута је на национални ниво, и постала је покрет посвећен унапређењу и уздизању човечанства.⁵⁶⁴ Председник Тафт је у јуну 1910. године потписао закон којим се као савезни прекршај третира пребацивање жена преко државне границе у ”неморалне сврхе”. Закон је назван Манов по предлагачу, конгресмену Џемсу Ману из Илиноиса. Састављачи закона су тврдили да је овим задат смртни ударац проституцији, јавним кућама и трговини белим робљем.⁵⁶⁵

”Бело робље” се показало као златни рудник за новинаре, уреднике, кинематографе и издаваче. Филм ”Промет душама” (”Traffic in Souls”) снимљен је 1913, као допринос ширењу борбе против проституције на целе Сједињене Државе. Млада жена, уз помоћ свог драгог из полиције, успева да раскринка обруч трговине девојкама, и да докаже да је вођа организације чувени филантроп који је отео њену сестру.⁵⁶⁶ У низу дела која су се бавила овом тематиком, издваја се књига Џејн Адамс *Нова савест и древна зла*, настала на основу података које је сакупило Удружење за заштиту малолетника Чикага (Juvenile Protective Association of Chicago).⁵⁶⁷ Добар део материјала објављен је у часопису *Меклурс*. Извештаје је на дневној бази сакупљало двадесет истраживача у плесним дворанама, забавним парковима и на осталим познатим критичним местима. Мета су биле девојке запослене у трговинама, фабрикама и у угоститељским објектима и емигранткиње.

Адамсова је као решење проблема предлагала доношење законских аката који регулишу трговину девојкама, одговарајућу правну заштиту деце, побољшање економских услова сиромашне популације, морално образовање,

---

⁵⁶⁴ William D. P. Bliss, *New Encyclopedia of Social Reform*, New York – London 1908.

⁵⁶⁵ P. Boyer, нд., 191, passim.

⁵⁶⁶ <http://www.imdb.com/title/tt0003471/>

⁵⁶⁷ Jane Addams, *A New Conscience and an Ancient Evil*, New York 1912, (<http://archive.org/stream/aneewconsciencean15221gut/15221.txt>).

појачану друштвену контролу и филантропију. Визија ”нове савести” обухватала је постепено сазревање свести да је императив градског живота потчињавање индивидуалних задовољстава већем друштвеном добру. Адамсова је видела морални прогрес као нови облик друштвене контроле, настао из добровољне сарадње појединаца.⁵⁶⁸

Едвард Девин (Edward T. Devine, 1867 – 1948), уредник листа *Survey* и професор социјалне економије на Универзитету Колумбија сматрао је да хуманитарне организације могу да утичу на промену околине, која ће посредно утицати и на подизање морала појединаца.⁵⁶⁹

Према истраживањима Владимира Јовановића, проституција у Београду је ухватила корен после одласка Турака 1867. године, и била је толерисана у неким кафанама.⁵⁷⁰ Куплерску радњу је обично држао кафеџија (куплер), а служавка је радила као проститутка. Власт се није трудила да затре проституцију, већ да је контролише.⁵⁷¹ Временом је Управа вароши Београда закључила да је немогуће ограничити је на кафане, већ би је требало легализовати, како би била у потпуној контроли државе. Тако су 1881. донета правила о регулацији проституције на сличан начин као у Западној Европи, отворене су прве јавне куће и уведена је здравствена заштита запослених жена. *Мале новине* су 1890. године писале да је проститутка свакодневно изложена разорном дејству полних болести, углавном сифилиса и гонореје. Живот у јавној кући је од младих жена правио старице.⁵⁷²

За разлику од западне Европе, где је главни регрутни центар проституције била модна индустрија, у Београду је то била сиротиња на периферији. Од 1884. године, када је спојен железницом са Бечом и Будимпештом, а пар година касније и са Солуном, Софијом и Цариградом, Београд је упловио у воде међународног криминала. Крајем 1903. у Београду је откривен ланац трговине ”белим робљем”. Девојке су набављали криминалци српског и аустроугарског порекла (по

---

⁵⁶⁸ Исто, 206 – 207.

⁵⁶⁹ Edward T. Devine, *Misery and Its Causes*, New York 1909, 7, 11, 163, (<http://archive.org/stream/miseryanditscau02devigoog#page/n6/mode/2up>).

⁵⁷⁰ Владимир Јовановић, *Проституција у Београду током XIX века*, Годишњак за друштвену историју, год IV, св. 1 (1997), Београд 1998, 7 – 24.

⁵⁷¹ Исто, 10.

⁵⁷² Исто, 14.

занимању обућари, куплери, музикант, келнер и клавир – мајстор) а завршавале су у Цариграду, у рукама јеврејских трговаца.⁵⁷³

Правила о регулацији проституције донета су 31. јула/12. августа 1900. године. Газде проститутских радњи нису биле задовољне измењеним правилима, која су им забрањивала да у кућу пуштају незреле, несамосталне младиће, ђаке и шегрте, и да продају алкохолна пића. Власници јавних кућа нису били задовољни што су морали да плаћају половину лекарског прегледа проституткама, па су тражили да се терет пренесе на државну, болничку касу и саме проститутке.⁵⁷⁴

Јавне куће су лагано одумирале, а проституција се поново обављала тајно, у приватној режији. ”Скоро у сваком буцаку Београда наћи ћете касирки и собарица” и ”све, без изузетка блуднице, проводећи шта више, ноћи у пијанкама”, што је било забрањено у јавним кућама.⁵⁷⁵ Полиција је, уз регистроване проститутке, надзирала и хотелске собарице, кафанске певачице, касирке, куварице и кирајџике.⁵⁷⁶ У првој деценији XX века београдски лекари су отпочели борбу против блуда, и то путем штампе и књига и преношењем европских искустава. Др Миодраг Савићевић је 1909. године написао књигу *Јавне женске (проститутке) у прошлости, садашњости и будућности и њихов утицај на ширење венеричних болести*, који је на примеру 50 београдских блудница показао да јавне куће треба позатварати, и контролу над блудницама појачати. У предлогу који је достављен надлежном министру 1905, стајало је да јавне куће треба укинути, а проститутке треба боље контролисати. Владимир Јовановић је закључио да власт у Београду није располагала са довољно полицијских службеника који би се бавили свакодневним надзором неколико хиљада жена, баш као што није имала ни довољно средстава нити идеја за борбу против проституције у првој деценији XX века.⁵⁷⁷

---

⁵⁷³ Исто, 21.

⁵⁷⁴ *Живети у Београду 1890 – 1940*, Предлог власника проститутских радњи за измену Правила о регулацији проституције, Београд, 10. 3. 1903, док. бр. 369.

⁵⁷⁵ Исто.

⁵⁷⁶ Исто, Списак собарица, касирки и проститутки над којима је извршен преглед током децембра 1900, Београд, 1.1.1901, док. бр. 368; В. Јовановић, *Проституција у Београду*, 22 – 23.

⁵⁷⁷ В. Јовановић, *н.д.*, 24.

Борба против друштвених зала водила се залагањем за политичку и социјалну реформу друштва. Међутим, било је и врло конкретних реформских захвата. У деветој деценији XIX века у Сједињеним Државама се развио реформски социјални покрет припадника средње класе, познат као “Settlement Movement”, са циљем да се у сиромашним квартовима оснују социјалне куће или насеља (Settlement Houses), помоћу којих би се искоренило сиромаштво. Идеја је подразумевала учешће волонтера из средње класе, који би живели у тим кућама и радили на премошћавању јаза између сиромашних и богатих грађана, користећи своје знање и средства. Већина ових институција се организовала у великим зградама, унутар пренасељених имигрантских насеља, где је владало сиромаштво и необразованост. Прототип је био Тојнби Хол (Toynbee Hall) отворен 1884. године у Источном Лондону, у ком су живели англикански свештеник са супругом и неколико младих људи са Оксфорда и Кембриџа, који су нудили храну, смештај и основно и више образовање сиромашнима у сламу. После посете Лондону, Џејн Адамс (Jane Addams, 1860 – 1935) и Елен Гејтс Стар (Ellen Gates Starr) су отвориле Хал Хаус (Hull House) у Чикагу 1889. године.

Према је почетна замисао била културно уздизање чикашке сиротиње, показало се да би било много корисније да јој обезбеде социјално старање. Пореклом из богате републиканске реформски оријентисане фамилије, Џејн Адамс је прилично рано искусила ограничења наметнута женама које су желеле каријеру. Међутим, постепено се укључивала у локалне, регионалне и националне кампање за доношење закона о заштити радника, забрани дечијег рада, американизацији усељеника, успостављању судова за малолетничку деликвенцију, као и за боље санитарне услове и улепшање града. Била је истакнути борац за женска права и активиста у Рузвелтовој Прогресивистичкој партији и прва жена у САД која је добила Нобелову награду, 1931. године.⁵⁷⁸ Написала је аутобиографију *Двадесет година у Хал Хаусу* која је изашла 1910. године. Житељке Хал Хауса Џулија Лотроп (Julia Lathrop) и Флоренс Кели (Florence Kelley) су чак вршиле статистичку анализу густине пренасељености,

---

⁵⁷⁸ Catherine Cocks–Peter Holloran–Alan Lessoff, *Historical Dictionary of the Progressive Era*, Lanham–Maryland, Toronto, Plymouth–UK 2009, 4–5.

броја незапослених, зависности од кокаина, смртности новорођенчади и оболелих од тифуса.⁵⁷⁹

Међу припадницима средње и више класе расла је забринутост за одгајање деце у урбаном и индустријском друштву. Реформисти су сматрали да су игре и спортови идеалан начин друштвене контроле. Рекреација је било средство да деца превазиђу штетне ефекте урбаног живота, а и да се деца имиграната науче ”фер – плеју, вредноћи и демократији”. Посебно су постале популарне активности на свежем ваздуху – пешачење, камповање и ауто мото спорт. Чинило се да је читава земља полудела за бициклизмом, чија је продаја порасла са 1 милион 1893. године на 10 милиона 1900. године.⁵⁸⁰

Идеја изградњи игралишта у којима би се деца играла под надзором одраслих брзо је постала популарна. У Јужном дистрикту Чикага гласачи су 1903. одобрили обвезнице у износу од 5 милиона долара како би се финансирала изградња 10 паркова. Сваки парк је имао гимнастичке дворане за дечаке и девојчице. Власти у Чикагу су унајмили професионалне инструкторе физичког васпитања, како би надгледали активности у игри. У декади између 1900. и 1911. године општинске власти су саградиле преко 1500 игралишта у 200 градова, у којима је радило преко 4000 инструктора.⁵⁸¹ Велики универзитети су инвестирали у велике стадионе у кампусима колеца. Атлетика, кошарка и рвање избили су на прва места популарних спортова, али је свакако најпопуларнији био бејзбол.

Временом су се појавиле критике на нови урбани начин живота. Критичари су истицали да су се изгубиле особине које су формирале национални карактер, као што су издржљивост и мужевност. Пишући о важности границе, историчар Фредерик Џексон Тарнер истакао је да је граница начинила највећи утицај на развој америчког карактера, и да је живот у контакту са природом однеговао индивидуалистички и независни дух код обичног човека. Тарнерова адреса је

---

⁵⁷⁹ J. Addams, *The Settlement as a Factor in the labor Movement*; J. Lathrop, *Cook County Charities*; F. Kelley, *The Sweating System, y: Hull – House Maps and Papers. A Presentation of Nationalities and Wages in a Congested District of Chicago, Together with Comments and Essays on Problems Growing Out of the Social Conditions*, New York 1895.

⁵⁸⁰ Steven L. Piott, *Daily Life in The Progressive Era*, Daily life through history series, Santa Barbara – Denver – Oxford 2011, 90.

⁵⁸¹ Исто, 91.

допринела атмосфери песимизма и носталгије за старим временима у којима су се освајали нови простори.⁵⁸²

Један од начина повратка природи заступали су скаути. Премда је сер Бедн – Пол (Robert S. S. Baden – Powell) званично оформио организацију скаута (Boy Scouts) у Енглеској 1907, у Америци је неколико година раније идеју популаризовао писац природњачке литературе Ернест Томпсон Ситон (Ernest Thompson Seton). У популарном *Женском кућном часопису (Ladies' Home Journal)* 1902. године, Ситон је у серији чланака изложио свој концепт стварања омладинске организације под именом Woodcraft Indians, које би се слободно могло превести као ”Сналажљиви Индијанци”. У оснивачким правилима из априла 1902. године, ”врховни поглавица и врач” Томпсон Ситон описао је своју организацију као ”покрет за обликовање карактера методом плавог неба, за све узрасте и оба пола” и као ”првенствено едукативни покрет са активностима у природи”. Придев ”индијански” узет је са намером да означи да је реч о америчком покрету, сарађује са природом и ради на њеном очувању.⁵⁸³ Томпсон Ситон је сматрао да је неопходна физичка регенерација нације, јер у градовима владају болести, типичне за индустријско окружење. Једна од таквих болести била је туберкулоза, која се јавља услед недостатка сунца и ваздуха. ”Пола наших болести се налазе у нашим главама, а пола у нашим домовима”, писао је Томпсон Ситон, позивајући Американце да се окрену ка здравом животу у природи.⁵⁸⁴ Приручник је садржавао упутства за рекреацију, камповање, развој физичке снаге, сналажљивости, преживљавања у природи, лова, извидништва, планинарења, једрења и проучавања природе уопште.⁵⁸⁵

Пошто је британски концепт скаута стигао и у Америку, Ситон је 1910. написао предговор првом издању *Приручника* за скауте, у ком је предочио да је живот у градовима довео до дегенерације и отуђења људи и предложио америчкој нацији да се врати активностима у природи. Скаути су тако постали највећа

---

⁵⁸² Исто, 96.

⁵⁸³ Ernest Thompson Seton, *Manual of the Woodcraft Indians, Fourteenth Birch – Bark Roll Containing Their Constitution, Laws and Deeds, and Much Additional Matter*, New York 1915, xiii.

⁵⁸⁴ Исто, 3.

⁵⁸⁵ Исто, 72 – 89.

омладинска организација у земљи. Један од промотера скаута био је и председник Теодор Рузвелт, који је на сав глас хвалио живот у природи и врлине некадашњег Американца са границе.⁵⁸⁶ Рузвелт је заслужан што је у току своја два мандата успео да оснује 6 нових националних паркова, 16 споменика природе од националног значаја, 51 уточиште за дивље животиње, законом је заштитио 150 шума, а 230 милиона јутара земље (скоро 940.000 квадратних километара) је ставио под заштиту државе.

Популарна литература је пропагирала активности под отвореним небом. *Зов дивљине* (*The Call of the Wild*, 1903) Џека Лондона говорио је о великом бернардинцу кога су украли од власника у Калифорнији и продали у Клондајк на Аљасци да вуче санке. Под утицајем околине, у питомом Баку пробудили су се примитивни инстинкти вука, па је побегао у природу као вођа чопора. Едгар Рајс Бароуз (Edgar Rice Burroughs, 1875 – 1950) отишао је корак даље, створивши лик Тарзана (*Tarzan of the Apes*, 1914) сирочета одраслог у џунгли, која му је помогла да развије физичке и моралне особине једног супер – хероја. Изузетно популаран широм света, Тарзан (Тарцан) је објављен у издању Геце Кона у Београду 1925. године.⁵⁸⁷

Модерну вестерн причу направио је 1902. године харвардски колега председника Рузвелта, Овен Вистер (Owen Wister, 1860 – 1938) својим романом *Човек из Вирџиније* (*The Virginian*)⁵⁸⁸. Вистер је патио од бољке типичне за америчко друштво тога доба – од песимизма изазваног навалом емигрантских хорди на Америку. Он је сматрао да су старе врлине укорењене у човеку са Дивљег запада, надареном, мужевном, моралном и вредном, који је способан да заведе ред у друштво у ком влада безакоње. Главни лик романа, човек из Вирџиније, је високо моралан лик, који се у борби сукобљава се са најбољим пријатељем, учествује у вешању крадљивца стоке, обрачунава се са озлоглашеним коцкаром, и напослетку јаше ка заласку сунца са сеоском учитељицом, женом коју воли. Као прототип новог жанра, *Човек из Вирџиније* (или *Преријски јахач*,

---

⁵⁸⁶ S. L. Piott, *Daily Life in The Progressive Era*, 97.

⁵⁸⁷ Едгар Рајс Баро, *Тарцан*, Београд 1925.

⁵⁸⁸ Oin Vister, *Čovek iz Virdžinije*, Sarajevo 1959; Овен Вистер, *Преријски јахач*, Београд 1967.

како смо га знали у детињству) постао је најомиљенији роман у ери прогресивизма, и продат је у преко милион примерака до 1920. године.⁵⁸⁹

И макрејкерски часописи су предлагали промену начина живота. *Калијерс* је упозоравао да је модеран дом угрожен новом претњом, која не долази од непријатељског народа или насилника: ”Многи Американци у градовима постају стандардизовани и претварају се у расу чиновника”. Рутина и монотонија свакодневице су ограничиле животе. *Калијерс* је саветовао читаоце да са времена на време одлутају, изађу у шетњу или отпутују и упознају се са чудесним шаренилом људи.⁵⁹⁰

Велика кампања трезвености у почетку је била ограничена на промоцију здравог живота. Кампања за забрану алкохола је почела од 1879, када је основано Женско хришћанско трезвењачко друштво (Women's Christian Temperance Union) а интензивирала се од 1895, када је образован Савез против крчми (Anti-Saloon League). Посебно успешан је био Савез против крчми, који се служио политичким притисцима на политичаре који су у приватном животу били верни капљици. Борбу је поштрила активисткиња Кери Нејшн (Carrie Nation, 1846 – 1911), која је чак изменила своје име и додала средње слово (Carrу A. Nation) како би изразила своју животну сврху – да понесе нацију у прохибицију.⁵⁹¹ Осим алкохола, мрзела је дуван, слике и скулптуре нагих жена, удварање, корсете и перје на женским шеширима, али није имала ништа против коњских трка. Разведена од пропалог алкохоличара, приступила је 1892. године Женској хришћанској унији за трезвеност (Woman's Christian Temperance Union). Врло брзо је уочила да је алкохол био узрок пропасти многих затвореника, почела је да прави акције уништавања барова.

У јануару 1901, Кери Нејшн је демолирала један од најлуксузнијих салуна на Средњем Западу, хотел ”Кери” (“Hotel Carey”) у Вичити, а њен заштитини симбол постала је секира. Следило је уништавање барова широм Канзаса, а уз секирицу користила је и камење, гвоздене шипке и билијарске кугле. Убрзо су је

---

⁵⁸⁹ S. L. Piott, *н.д.*, 98.

⁵⁹⁰ *Saving Home*, Collier's, v. 50, Jan–Mar, 1913, 7.

⁵⁹¹ Edward Wagenknecht, *American Profile 1900 – 1909*, Amherst 1982, 179 – 181.

њени напади довели у сукоб са законом, посебно када је Њујорку покушала да прекине бал који је организовао Темени. Држала је серију предавања о трезвености, у почетку чак и у Карнеги холу, али како се њена платформа заснивала на неорганизованим, увек истим грдњама, гостовала је само по театрима бурлеске. Премда је спасла многе од алкохола и проституције, и понашала се у духу хришћанских вредности, замерали су јој љубав према уништавању.⁵⁹²

Прохибиција је уведена у јануару 1919. године, 18. амандманом о забрани производње и продаје алкохола. Следио је Волстедов закон у јануару 1920. којим је Конгрес забранио употребу алкохола. Забрана није дала резултате. Шверцери, популарни "чизмаши" (bootlegger) су кријумчарили западноиндијски рум или канадски виски бродовима преко Атлантика. Из лука је пиће стизало у илегалне точионице (speakeasy) или тајне барове, којих је у Њујорку било 32.000, а у Чикагу преко 10.000. Из доба прохибиције изашла је ојачана мафија. Центар криминала био је Чикаго, а најјача банда Ал Капонеа. Процењује се да је годишњи приход банде био 60 милиона долара. Услед пораста криминала и његове спреге са политичарима, јавност је извршила притисак да се 1933. године усвоји 21., којим је поништен 18. амандман.

Нова открића у медицини у другој половини XIX века носила су поруку да је важно где човек живи, који посао ради и на који начин, какву воду пије, како се храни и какве су му животне навике. Лекари су у Србији били малобројни, и често им нису народ и власт није указивала поштовање.

Покушај законске регулативе продаје пића у Србији одиграо се 1904. године, када је министар унутрашњих дела Стојан Протић, регулисао крчмљење пића у кафанама и механама, односно забрану точења пића у објектима који нису били званично заведени.⁵⁹³

---

⁵⁹² *The Prohibition Movement Gains in the State and Congress, 1900 – 1913*, у: *The Progressive Era, Primary Documents*, 287 – 305.

⁵⁹³ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији*, издатих од 1. јануара 1904. до краја исте године, бр. 59, Београд 1906, 491 – 493.

У Србији је покрет трезвености популарисао лекар, др Милош Ћ. Поповић (1876 – 1954). Током школовања на бечкој Медицинској школи, први пут се сусрео са трезвењачким идејама. По повратку у Србију, почео је да се бави здравственом едукацијом становништва. Био је први који је у Србији писао књиге о хигијени и нези зуба. При главној Војној болници у Београду основао је војну зубну ординацију. У сарадњи са др Јованом Данићем, основао је клуб ”Трезвеност” 1901. године, односно ”Друштво за сузбијање алкохолних пића”, уз велику подршку чувеног швајцарског борца против алкохолизма, професора Августа Форела (August Forel). Заправо, све је почело када је у држави Њујорк је 1851. године основан Гут – темплерски ред, који се раширио по целом свету, па и у Краљевини Србији, кроз клуб ”Трезвеност”.

Свако ко би се прикључио покрету ”Трезвеност” морао је да се обавезе да неће конзумирати, производити ни нудити алкохол другима. Друштво ”Трезвеност” је штампало серије чланака, књига и памфлета у којима се образлажу сва зла која носи алкохол, али и заразне болести, посебно туберкулоза. Ресторан ”Здрављак” отворен 1911, био је први ресторан у коме се није точио алкохол.⁵⁹⁴ Трезвеност се промовисала серијом предавања широм Београда. Београдско радничко друштво је у септембру 1901. у сали ”Руске круне” организовало предавање о алкохолизму. Др Милан Петровић је објаснио радницима штетност алкохола на човека и друштво и упознао их са мерама за њихово сузбијање.⁵⁹⁵ Сем о ”алкохологији”, Поповић је писао брошуре и држао предавања о заштити деце, о моралном здрављу и болестима омладине и о туберкулози.⁵⁹⁶

У предавању које је одржао у јануару 1914. у сали Треће београдске гимназије, Поповић је објаснио потребу рада са омладином. Он је изнео статистичке податке, које је сакупило министарство просвете, у свим школама у оквиру граница Србије пре 1912, сем Врањског округа. Дакле, од 88.596

---

⁵⁹⁴ Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 256.

⁵⁹⁵ *Живети у Београду 1890 – 1940*, Београдско радничко друштво – предавање о алкохолизму, Београд 2.9.1901, док.бр.112.

⁵⁹⁶ М.Ћ.Поповић, *О алкохолизму у Србији*, Београд 1909; Исти, *О моралном здрављу и болестима омладине*, Београд 1912; Исти, *Два предавања из алкохологије*, Београд 1911; М.Дж.Поповић, *Деље питање*, Загреб 1918.

испитаних ученика оба пола, само њих 14.923 нису знали шта је алкохол. Број оних који су редовно или често конзумирали алкохол био је: 8.046 – ракију, 10.010 – вино и 3.138 – пиво. Ређе или повремено 37.067 ђака је пило ракију, 55.847 вино, а њих 14.536 су пробали пиво.⁵⁹⁷ Омладина је била организована у ”Савез трезвене младежи”, који је 1912. бројио преко три хиљаде чланова.

”Рат је једно од највећих зала, али рат удружен с алкохолизмом зло је коме у свету нема равна”, писао је М. Ђ. Поповић у брошури *Алкохол у Балканском рату* (1914). Шта учинити да се сузбије алкохолизам за време Балканских ратова, био је један од проблема са којима се сусретао Поповић. Од свих балканских војски једино је Српска Врховна Команда располагала противмером, параграфом 1039. ратне службе којим се препоручивало избегавање сваке употребе алкохола у рату. Здравим војницима се није издавало никакво алкохолно пиће.⁵⁹⁸

У делу које се бавило социјалном медицином, познати лекар Богољуб Константиновић окарактерисао је алкохолизам као социјалну болест, која мора да се посматра са гледишта националне, популационе, привредне, економске и здравствене политике. Он је сматрао да борба против алкохолизма треба да обухвата социјално – васпитне мере, правне и полицијске мере и регулисање продаје и производње. Као типичну земљу прохибиције је навео Америку, где је општа забрана алкохола уведена 1920 године. ”Једина и правилна мера у сузбијању и борби против алкохолизма као друштвеног зла и болести је забрана производње и продаје опојних пића, као што је учињено у Америци”, писао је Константиновић.⁵⁹⁹ Др Милош Поповић је на предавању одржаном фебруара 1924. године у Српском лекарском друштву, изложио историјат борбе против алкохолизма у САД.⁶⁰⁰ Борба против алкохолизма је постала ефикасна кад се приступило организованој борби и кад се приступило начелу потпуне апстиненције. Податке за свој рад Поповић је нашао у радовима америчких аутора о прохибицији. Алкохолизам је представљен као највећи непријатељ детета, јер

---

⁵⁹⁷ Др. М. Гј. Поповић – Ф. Милкић, *О четништву – скаутизму*, Селје 1923, 5 – 6.

⁵⁹⁸ Исто.

⁵⁹⁹ Др Богољуб Константиновић, *Социјална медицина. Основи за познавање и решавање здравствених питања у вези са друштвеним појавама*, Београд 1932², 330.

⁶⁰⁰ М. Ђ. Поповић, *Прохибиција (државна забрана алкохола) и дечји напредак у Америци*, Београд 1924.

свако дете има право да буде здраво рођено, а ”алкохолизовани родитељи не могу имати обзира на напредак своје деце”.⁶⁰¹ Поповић је навео податке по којима је смртност деце у Њујорку 1910 износила 130 на 1000, а у доба прохибиције, 1921, број је опао на 71 на 1000. Из тога је закључио да је прохибиција имала важан утицај на напредак деце. У Америци се знатно повећала и потрошња млека, нарочито у породицама са децом. У радничким породицама чаша пива је била уобичајен доручак, што је у доба прохибиције постала чаша млека.⁶⁰²

Премда је покрет ”Трезвеност” ухватио корен у Србији, Поповић није био у потпуности задовољан. Кренуо је од претпоставке да старе навике тешко умиру, па их је потребно уклонити и заменити новима. На промену га је, 1908. године, навела књига, односно немачки превод делова књиге, сер Бејен – Пауела (Robert Baden – Powell) *Скаутизам за дечаке (Scouting for Boys)*. Поповић је књигу превео са немачког и прилагодио за српског читаоца.⁶⁰³ Израз ”дечаки – скаути” превео је као ”мали четници”, појам који ће после Првог светског рата, ради смањивања националне тензије, бити прихваћен као ”извидници”. Штићеници Бејдн Пауела (аутор га назива Бедн – Пол) су морали да буду трезни, радни, вредни, послушни, уљудни, да држе дату реч, да се пријатељски понашају, да су скромни, весели и расположени. Поповић је сматрао да то значи образовање у чисто демократском духу. Чести излети, свакодневно телесно вежбање, чистоћа, трезвеност, умереност у храни, расположење и ведрина су виђени као услов препорода омладине и нације.⁶⁰⁴

У свом раду са омладином, Поповић се није ослонио искључиво на књигу. Путовао је по Србији, држао предавања у школским двориштима и окупљао омладину око себе. Скаутизам је била школа здравља, опстанка, интелекта и морала, где је на прво место, изнад родитеља, наставника и свештеника, стављен лекар, као неко ко има одговоре на сва питања из области науке. На замерке да се путем скаутизма шири милитаризам, Поповић је одговарао да се скаути на првом

---

⁶⁰¹ Исто, 4.

⁶⁰² Исто, 6.

⁶⁰³ М. Ђ. Поповић, *Четник : ручна књига за српску омладину и савезнике–четнике : удешена према књизи ”Scouting for boys” од ђенерала Баден–Паула и Dr. А. Луона ”Das Pfadfinderbuch”, Београд 1912.*

⁶⁰⁴ Dr. М. Gj. Popović – F. Milkić, *О четништву – скаутизму*, 11.

месту васпитају да буду добри грађани, и да је Бејдн – Пауелова књига приручник за грађанско васпитање (“a handbook for instruction in citizenship”).⁶⁰⁵

После Првог светског рата скаутизам је спојен са соколским покретом. Четници – скаути су носили униформу коју је чинио сиви шешир (као амерички каубоји), кошуља у боји са два цепа на прсима, чакшире кратке у боји, појас, чарапе у боји или црне до колена, ципеле и вратна марама.⁶⁰⁶

Лепа прича у *Приручнику за скауте*, говорила је како се Американац Вилијам Бојс (William D. Boyce) 1909. изгубио у Лондону, где му је помогао непознати дечак који се представио као скаут и који није желео да прими никакву надокнаду за учињено добро дело.⁶⁰⁷ Заинтересован дечаковом причом, Бојс је упознао лорда Бејдна – Пауела и у фебруару 1910. основао подружницу организације у Америци – “Амерички дечаки – скаути” (“Boy Scouts of America”).

Покрет за здрав живот нације нашао је одјека у популаризацији разних спортова. Артиљеријски поручник Миленко Арсовић се бавио питањем како добити здраву омладину, крепке грађане и непобедиву војску. Сматрао је да одговор лежи у државној и друштвеној одговорности према јачању народне физичке снаге. Држава би требало да прописује законе, којима би се обезбедило правилно развијање омладине. Своју одговорност према народном здрављу морали су да испуњавају и родитељи, школа и војска.

Колумниста *Политике* је критиковао становништво Србије као гомилу кржљавих и неспособних људи, који су физичким особинама отишли уназад, јер немају времена за гимнастику, спорт, неговање и развијање тела. Дао је пример Енглеза и Американаца који су “осмишљеним енергичним радом поправили они што је рђаво” и препородили свој народ. *Политика* је саветовала редовно вежбање на свежем ваздуху и у слободи.⁶⁰⁸

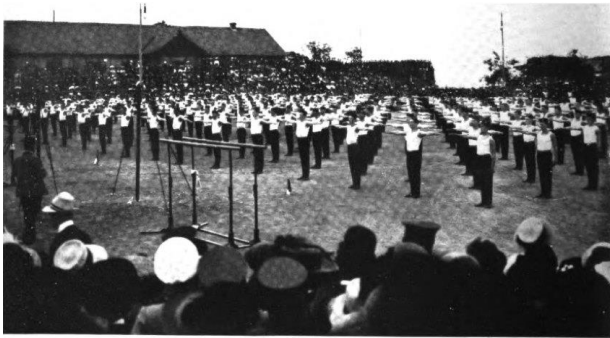
---

⁶⁰⁵ Брана Димитријевић, *Неисцртиви др Милош Ђ. Поповић*, Историја медицине – Пројекат Растко (<http://www.rastko.rs/rastko/delo/12068>).

⁶⁰⁶ Др. М. Гј. Поповић – Ф. Милкић, *О четништву – скаутизму*, 13; М. Ђ. Поповић, *Требник и дневник четничке обуке за соколски нараштај*, Београд 1921, 9.

⁶⁰⁷ Robert Birkby, *Boy Scouts of America*, у: *The Boy Scout Handbook*, 1990¹⁰.

⁶⁰⁸ *Соколи*, Политика 13.3.1904.

ATHLETIC TOURNAMENT: BELGRADE, SERBIA

Photo by E. M. Newman

Слика бр. 15: Е. М. Нјуман, "Athletic Tournament, Belgrade"
National Geographic Magazine, XXVII (1915)

Једна група народних посланика је 11. априла 1909. упозорила српску владу на здравствене прилике у народу и апеловала да пронађе начин да осигура физичко васпитање.⁶⁰⁹

Чули су се предлози да се забрани женидба младићима који немају навршене 22 године, као и онима који су заражени опасним болестима. У свим школама морале су се подићи физкултурне сале, а морали су се и завести обавезни часови из гимнастике.

Арсовић је набројао 79 игара, од атлетских (трчање, скакање и бацачки спортови), преко слободних игара (трка парова са свезаним ногама, гуске, јеж, близанци, слон, бој слонова...) и игара лоптом до спортова (фудбол, хоки, фистбол, гоф, лон – тенис, дијаболо, клизање на леду, ски, санкање, борба, пливање, веслање, бициклизам и јахање).

У Берлину је Арсовић видео паркове, где су деца копала тунеле и правила кућице од земље као на рудним пољима. Он је сматрао да су немачка деца здрава и чила, управо због физичког васпитања, које им помаже да се крећу по већем простору и чистом ваздуху. "Паркови су неминовно потребни свакој већој вароши, која осим овога треба да има и нарочита забавишта за малу децу, где ће ова моћи да копају и изводе вазда којекакве "грађевине" од земље," писао је Арсовић.⁶¹⁰

Арсовић је дао примере спортиста са Олимпијских игара 1908. године, Американаца, који су постигли рекорде у трчању на 100, 400 и 800 метара, јер су редовно тренирали.⁶¹¹ За њихов успех био је заслужан и начин старта – познат као "американски став". Фудбол је једна од најкориснијих игара, а "ми смо већ толико

⁶⁰⁹ М. Арсовић, *н.д.*, 32.

⁶¹⁰ *Исто*, 34.

⁶¹¹ *Исто*, 42.

културни да нећемо одбити ову корисну игру зато само, што су је измислили Енглези”. Народи се узајмно усавшавају, како на пољу наука и вештина, тако и на пољу спортова и физичког васпитања, и примају оно што би било корисно за њихову отаџбину.⁶¹² Американци су посебну вештину развили и у санкању својим санкама – ”тобоганом”, које се разликују од енглеског боба. Санкама обављају смеле скокове, великом брзином преко снежног узлетишта, лете 10 до 20 метара и поново се враћају на земљу.⁶¹³ Још један спорт у ком су Американци стручњаци је борба без оружја, односно ”хрвање у коштац”, где су допуштена сва средства. ””Нападај како знаш” – како веле Американци, једино је правило код овог хрвања”.⁶¹⁴

8. Биг бизнис и хуманитарни рад

Surplus wealth is a sacred trust which its possessor is bound to administer in his lifetime for the good of the community.

*A. Carnegie*⁶¹⁵

У доба прогресивизма се јавио нов тип модела успешности: послован човек, који је амбициозан и енергичан. Бизнисмен је био остварење ”америчког сна”, јер није било важно из ког друштвеног слоја је долазио, док год је напредовао.

Први чланак *Космополитен* магазина из серијала под насловом ”Власници Америке” био је посвећен краљу челика, Ендрју Карнегију (Andrew Carnegie, 1835 – 1919).⁶¹⁶ Један од макрејкера који је радио за *Космополитен*, Алфред Хенри Луис, подстакнут идејом сенатора Ла Фолета, написао је серију биографских чланака о људима који у својим рукама држе целокупно богатство Америке.

---

⁶¹² Исто, 102.

⁶¹³ Исто, 210.

⁶¹⁴ Исто, 212.

⁶¹⁵ Andrew Carnegie, *The Best Fields for Philanthropy*, North American Review, v. 149 (1889) 684.

⁶¹⁶ Alfred Henry Lewis, *Owners of America*, *Andrew Carnegie*, *Cosmopolitan Magazine* v. XLV, June 1908, 3.

Наиме, сенатор Ла Фолет је објавио списак од стотину финансијера који су стварно управљали Америком, контролишући богатство и индустријску производњу државе. Луис је проценио да се радило о педесетак моћника, од којих се прво позабавио ”царем челика”. Труст челика је 1907. године издао деонице и обвезнице у вредности од преко милијарду и четресто милиона долара. Истовремено, целокупан дуг САД износ нешто преко 900 милиона долара. Дефицит труста челика за 1907 годину био је преко 12 милиона долара, а дефицит САД износио је око 14 милиона. Из изнетих бројки могло се закључити да индустрија челика представља новчаног колоса. Ендрју Карнеги је доминирао и руководио трустом челика, премда је тврдио да се повукао у мировину.

Почетне Карнегијеве инвестиције су износиле 250.000 долара, а тај капитал је временом нарастао на 25 милиона. Џ. П. Морган је изјављивао да је Карнеги ”најбогатији човек на свету.” Сам Карнеги, низак растом и стамен, био је шкотског порекла. Луис је писао да он живи живот у садашњости, не марећи за следећи, јер није сигуран да ће га бити. Није био сујевеан, те није даривао новац цркви. По убеђењу је био следбеник Сведенборга и ”Нове цркве”. Веровао је у образовање, које није имао у детињству, па се окупио приватним туторима од своје 33 године. Карнеги је, према Луису, пажњу полагао не на менталне или сентименталне, већ на матерјалне ствари. С друге стране, широм света је подизао библиотеке, како би се народ лакше образовао. Више од голфа и забаве у салонима, Карнеги је волео да зарађује новац. Искористио је друштвена окупљања за бизнис и *vice versa*.

Од сиромашног шкотског имигранта вредним радом је дошао до положаја у железници. Снашао се у високим круговима, ослушкивао је и пратио савете и обогатио се од деоница, прво железничких, а потом и деоница индустрије челика. Годинама је био познат по томе да више воли да има пуно кућа, него један дом. Своје остварење америчког сна је објавио 1889, у делу *Јеванђеље богатства (The Gospel of Wealth)*, где је изнео став да богатство представља друштвену одговорност.

Луис је закључио да сваки мушкарац, жена и дете са обе стране океана плаћају за нешто Карнегију, било директно или индиректно. Он се запитао да ли постоји лек за монополисте. Ако постоје закони којима се забрањује ношење оружја, морали би постојати закони за још смртоносније оружје по грађане, – банковну књижицу мултимилionера.⁶¹⁷

Пошто је 1901. године продао свој бизнис, Карнеги стил (Carnegie Steel) који ће постати УС стил (U.S. Steel), Џ. П. Моргану (John Pierpont Morgan, 1837 – 1913), Карнеги се посветио хуманитарним активностима. Више од 80% средстава давао је за образовање и културу: за библиотеке, уметничке галерије, музичке дворане и музеје. Карнегијев Институт у Вашингтону је стипендирао истраживаче, а Карнегијев Фонд за Унапређење наставе је основао пензионе фондове за просветне раднике. Бројни појединци су примали пензију са Карнегијеве приватне листе, а велики број донација извршен је без публицитета. Од 1910. Карнеги се скоро искључиво посветио унапређењу мира у свету, а разочарење 1914. му је умало дошло главе. И поред свих мировних напора, у фебруару 1917. почео је да салеће Вилсона да уђе у рат. Једну империју је направио на челику, али другу је сазидао на филантропији.

Карнегијева фондација је 1912 основала Европски центар у Паризу. Ратна страдања у Србији била су позната у Сједињеним Државама. Карнегијева задужбина се ангажовала на реконструкцији јавних грађевина порушених у рату у Београду, Лувену у Белгији, и Ремсу у Француској. Карнегијева задужбина објашњавала је избор ова три града ужасним страдањима у немачком бомбардовању, потребом заштите цивилног становништва, херојског отпора Француске или Србије нападу јачег, итд.⁶¹⁸

Карнеги је био убеђен да је образовање бедем мира. Велики део свог богатства посветио је изградњи око 1 679 библиотека у САД, и преко 2 500 у земљама енглеског говорног подручја. Одлуку да се у Београду сагради потпуно нова библиотека донела је Карнегијева задужбина али је то такође била и

---

⁶¹⁷ А. Н. Lewis, *Owners of America*, Andrew Carnegie, 16.

⁶¹⁸ Надин Акунд, *Делатност Карнегијевих задужбина на Балкану после Првог светског рата: Универзитетска библиотека у Београду, 1919 – 1926*, INFOTHECA 1, XII (2011), 3 – 22.

иницијатива два Србина која су у то време живела у САД, дипломате Славка Грујића и Михаила Пупина. Почетак радова је прослављен на подједнако званичним церемонијама постављана камена темељца 23. јуна 1921. године у Београду. Зграда библиотеке требало је да буде део универзитетског комплекса планиран да буде изграђен за шест година. За изградњу Универзитетске библиотеке у Београду Фондација Карнеги поклонила је 100.000 долара.⁶¹⁹ Универзитетска библиотека је свечано отворена 24. маја 1926. године. Библиотечки намештај купљен је у Немачкој на рачун ратне одштете.

И у Србији је постојала традиција филантропије. Краљевина Србија је 1896. године донела *Закон о задужбинама*, који је за то време био врло напредан. Овај Закон је замењен новим, усвојеним 14. јануара 1912. Обично је мотив оснивања задужбине био бржи развој просвете, морално васпитање народа или просвећивање најширих слојева. Утемељивачи фондова и задужбина, формираних најчешће при установама српске културе – Академији наука и Универзитету – били су људи из свих друштвених слојева Србије, трговци и индустријалци, министри, професори, официри, свештеници, политичари и обични људи. Заједничко им је било то што су финансијску потпору културним друштвима, школским заводима и научним установама сматрали својом родољубивом обавезом.

Један од највећих задужбинара био је Капетан Миша Анастасијевић (1803–1885), ”српски Ротшилд”, односно најбогатији Србин свог времена. Зграду у Београду поклатио је ”своме отечеству”, за просветне потребе, Београдском универзитету је оставио средства која су га учинила трећим на листи најбогатијих универзитета у Европи.⁶²⁰

Остварење сна о великом бизнисмену у Србији је остварио Ђорђе Вајферт (1850 – 1937). Био је успешан индустријалац – имао је пивару и рудник, бавио се банкарством и финансијама и познат је као велики добротвор. Вајферт је био у управним одборима многих задужбина и друштва, помагао је инвалиде и сирочад

---

⁶¹⁹ Исто, 16.

⁶²⁰ Branka Pavlović, *Poruke vremena prošlih. Istorija i tradicija filantropije u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd 2007, 16.

и давао новац за подизање сакралних објеката. Друштву београдских жена лекара, којима је Американка Розалија Мортон намерила да уступи комплетну опрему за болницу поклонио је два хектара земљишта на Дедињу (данас Железничка болница у саставу КБЦ др Драгиша Мишовић), а болница је отворена 1929. године.⁶²¹

Захваљујући задужбинама реализоване су различите активности у доменима културе, образовања или просвећивања, науке, уметности, социјалне подршке и хуманитарног рада, а настали су и неки трајни производи као што су бројна књижевна и научна дела од непроцењиве вредности за свеукупну културу нашег друштва. У трећој деценији XX века из Америке је пристизала знатна новчана и материјална помоћ. ”Не питајмо се, колико је зноја, суза, па и крви, људске, на новцу Рокфелера, одакле нама долазе поклони.”⁶²²

На списку дародаваца Београдског универзитета до 1939. налази се 76 особа и група, почев од краљевске породице до обичних грађана. У Архиву Србије постоји документација о 490 задужбина и фондова.⁶²³

У *Алманаху хуманих друштава* из 1940. године набројано је 26 добротворних удружења, од Кола српских сестара, преко друштва ”Врачар” до друштава за заштиту девојака, мајки и деце.⁶²⁴ У Уводу *Алманах* се позива на песму америчке социолошкиње и писца Шарлоте Перкинс Гилмен (Charlotte Perkins Gilman, 1860 – 1935): ”Дан је дуг, ноћ кратка, постеља тврда и хладна а моји мали увек уморни као и моји стари. Моји стари неће да устану, јер дан неће ништа донети.”⁶²⁵ Потреба оснивања хуманих друштава заснивала се на владавини сиромаштва у модерном свету, које је изазвано прекомерном употребом машина и престанком потребе за људском радном снагом.

---

⁶²¹ С. Илић–С. Јерковић–В. Булајић, *Ђорђе Вајферт – Визионар и прегалац*, Београд 2010, 65.

⁶²² Dr Laza Popović, *Socijalna medicina*, Нова Европа XVIII, 8, (1928), 225 – 228.

⁶²³ В. Pavlović, *н.д.*, 49.

⁶²⁴ *Алманах хуманих друштава*, уред. С. Сретеновић и Б. Недељковић, Београд 1940.

⁶²⁵ Душан С. Николајевић, *Хумана свест*, у: *Алманах хуманих друштава*, 7.

IV ИМАГИНАРНА СРБИЈА И ДАЛЕКА АМЕРИКА

1. Херстови журнали

Космополитан Магазин (Cosmopolitan Magazine) су основали Шлихт и Филд 1886. године. Првобитна намера је била да се направи првокласни породични магазин, са једним делом који ће бити посвећен искључиво интересовањима лепшег пола. Тако су почели да се објављују текстови о моди, домаћинству, уређењу ентеријера, кувању, о одгајању и бризи о деци. Од 1888. године уредник часописа постаје Едвард Вокер, који је претходно радио за *Harper`s Monthly*. Вокер је увео нове рубрике и илустрације у боји, објављивао је књижевне критике и лепу књижевност у наставцима. *Космополитен* је утростручио број читалаца. После несрећне смрти Едварда Вокера, часопис је у потпуности преузео Џон Вокер, који је као сараднике ангажовао врхунске писце – Теодора Драјзера, Радјарда Киплинга, Џека Лондона и Едит Вортон. У наставцима су објављивани *Рат светова* (1897) и *Први човек на Месецу* (1900) Х. Џ. Велса.

Часопис *Космополитен* је купио Вилијам Херст 1905. године за 400.000 долара.⁶²⁶ Између осталих познатих макрејкера, ангажовао је Чарлса Едварда Расела, који се бавио изборним преварама, Дејвида Грејема Филипса, који је писао о корупцији у Сенату (David Graham Philips, “The Treason of the Senate,” 1906) и Алфреда Луиса, који је писао о крупним бизнисменима (Alfred Henry Lewis, “The Owners of America”). После 1912, макрејкери лагано излазе из моде, а објављујују се популарни писци, као што је Елинор Глин.

Свргавање монархије у Бразилу навело је коментаторе *Космополитена* да се у броју за 1889/1890. годину позабаве слабостима монархистичког принципа и размишљањима која би европска земља могла да следи бразилски пример. Султан Абдул Хамид је био опасности од брата Мурата, који се наводно опоравио од менталне болести. Што се тиче ”безначајних престола Румуније и Србије, ниједан

---

⁶²⁶ Исто, 121.

од њих није ојачан значајним династичким савезима, нити се налази постојано у наклоности пореских обвезника.”⁶²⁷ Обе династије биле су у позицији да буду ”лоптице за бадминтон” у игри два вечита ривала, Русије и Аустрије, за превласт над Југоисточном Европом. Посебно је у тешком положају био млади принц, који носи титулу Краља Србије. Растрзан је између родитеља, јер ако покаже наклоност према мајци, увредиће регенте, а ако се приближи оцу, увредиће српске владајуће кругове, који су, сви до једног, проруски. Да ситуација буде гора, наставио је колумниста *Космополитена*, постоје још два претендента на престо, принц Карађорђевић и принц Црне Горе, обојица велики славенофили. Постоји могућност да бечка влада убеди бившег краља Милана да се врати у Србију, стане у крај русофилима и оконча непријатељство према Аустрији.⁶²⁸ Колумниста је закључио да је Наполеонова процена да ће Европа за педесет година бити или републиканска или козачка погрешна у датуму, али не и у чињеници да ће за сто година од смрти француског цара велики део Европе чинити републике. Поплаву републиканског ентузијазма *Космополитен* је предвиђао широм Европе, чак и у Немачкој. У истом броју се спомиње краљ Милан, као могући аутор књиге о свом путу у Свету земљу.⁶²⁹

У тексту ”Лепота” у издању *Космополитена* за 1900 – 1901. годину, објављене су фотографије српских краљица Наталије и Драге.⁶³⁰

Слика бр. 16 и 17: ”Beauty“, *Cosmopolitan Magazine* v.30 (1900 -1901)

⁶²⁷ Mayo W. Hazeltine, *Thrones that will totter next*, *Cosmopolitan Magazine* v.8, Nov–Apr. 1889–1890, 275–279.

⁶²⁸ Исто, 277.

⁶²⁹ Frank Linstow White, *Royal authors*, *Cosmopolitan Magazine* v.8, 631.

⁶³⁰ Harry Thurston Peck, *Beauty*, *Cosmopolitan* v.30, 1900–1901, 176. Међу лепотицама нашле су се: Maxine Elliott, Mary Anderson, Madame Boucher d Orsay, the Duchess of Aosta, Madame Hanska, Mrs Langtry, Julia Marlowe, Jane Hading, Julia Arthur, Crown Princess Alexandra of Roumania, Sarah Bernhardt, Mary Mannering.

Аутор је расправљао о идеалу лепоте од античких времена, када је телесна лепота била у првом плану, до модерних, када су особине личности на цени. Уз српске краљице, набројане су и друге савремене лепотице – румунска принцеза Александра, војвотикиња од Аосте и чувене америчке и европске глумице Максин Елиот, Мери Андерсон, Џулија Марлоу, Сара Бернард и друге.

Убиство српског краљевског пара било је повод за текст о Србији у *Космополитену* за 1903 годину.⁶³¹ Краљевина Србија има исти број становника као Индијана, а величине је Масачусетса, односно има два милиона становника и територију од 18 хиљада квадратних миља (око 28.800 квадратних километара). Половина земље је каменита и неплодна, али добра за сточарство. Друга половина је плодно земљиште, где успевају разне културе. Аутор текста, Елберт Хабард писао је да људи у Србији нису на много вишем ступњу од Сијукс Индијанаца: ”Они су једноставни и пуни поверења, а узнемире се само ако им неко запрети. Заједнице и породице живе у затвореним селима окруженим палисадом, а на челу заједнице се налази старешина (”stareshina”), који је изабран са доживотним мандатом. Старешина решава приватне спорове, спроводи законе, распоређује радне задатке и кажњава кривце. Он је налик бискупу, у кога људи гледају са поштовањем. По вероисповести су православци, независни од грчке цркве. Пре хришћанства, народ је био пагански, са обичајима који нису много различити од савремених. Проповедали су послушност, радиност, љубав и разумевање.”⁶³²

Аутор се запитао зашто једноставне форме власти нису биле довољне, па су на сцену ступили краљ, двор и војска. Корене је видео у римском походу ка Морави и Дунаву. Када је Цезар кренуо ка истоку, велики број Срба је регрутован у легије, а остало становништво је морало да производи како би прехранило Римљане. ”Садашњи Срби одају да су римске крви, и као народ се не разликују од племенитих Римљана, кратких ногу и прилично снажни...”⁶³³

Када је нестало моћи Рима, Србија се вратила патријархалној форми владавине, а војници су се вратили на посао. У XIV веку Београд је био град са 14

---

⁶³¹ Elbert Hubbard, *A study of the Servian tragedy*, *Cosmopolitan* v.35, 1903, 565–572.

⁶³² Исто, 565.

⁶³³ Исто, 566.

до 15 хиљада становника. Било је три слична града у држави, у којима су се одржавали годишњи сајмови на које су долазили трговци са Истока и излагали разна чудеса. Читаве породице су из села одлазиле на сајмове, како би трговали сушеним воћем, сиром, кожама, вином и уљем. На тај начин су се развили градови. У XIV веку Београд је дотакао дух ренесансе. Песници су певали, музичари свирали, сликари сликари, а скулптори вајали. Хабард је писао да су дух лепоте прекинули Турци, Руси и Аустријанци који су љубоморно посматрали плодне долине "народа који служи" ("the people who serve"). Истовремено је објаснио порекло имена "Servia" које се употребљава у америчкој штампи све до Првог светског рата. Вођене су крваве битке, Београд је много пута опседан. Турци су однели победу, а Србија је изгубила своју независност.

Када је Наполеон марширао са севера, наставља Хабард, Србија је накратко ушла под његову "заштиту", да би се убрзо вратила под турску власт, баш негде у време кад су САД купиле Лујизијану од Француске. Милош Обрен (Milosh Obren), у страху од Карађорђа, унајмио је убицу да га уклони. Али је зато његов потомак Александар Обрен платио казну, а Карађорђевићи су добили круну. Турска власт је правила превелик притисак, па су се сељаци побунили под вођством Карађорђа, Црног Ђорђа (Black George), и отерали Турке са граница. Карађорђе је био сувише јак и сувише велики родољуб да би га оставили у животу.

Аутор је сматрао да се султану учинило лакше да управља Милошем него Карађорђем, али показало се да је он успео да се ослободи турске власти уз помоћ Русије. Од сиромашног сељака постао је амбициозни владар, баш као да је од градоначелника Бафала постао председник Сједињених Држава, писао је Хабард. У Београду је сазидан двор, организована је војска, основана је владарска кућа и захухтала се машинерија монархије. Милош, кога аутор назива краљем, абдицирао је у корист сина, али је врло брзо на престо дошао Александар Карађорђевић, син Карађорђевог.

Хабард је навео да Србија тренутно има стајаћу војску од 100 хиљада, а у случају рата од 250 хиљада војника, премда многи тврде да армија постоји само

да би штитила краља од народног незадовољства. Србија није у опасности од суседа, Бугарске и Румуније, већ од великих сила Турске, Аустрије и Русије. ”Српски двор је комична трагедија”, сматрао је Хабард.⁶³⁴ Краљ Милан Обреновић, Александров отац, образовао се у Бечу, Петрограду и Паризу. Краљ Милан се није потрудио да уведе техничке школе, уметност и занате. Живео је раскалашно, без додира са народом. Оженио се лепотицом Наталијом Кешко (Natalie Keskho), која је, за разлику од супруга, била образована, музикална и љубитељ уметности. После једног од многих дворских скандала, Наталија се развела. Са њом је у иностранство пошла и дворска дама Драга Машин (Draga Machin). Развила се романса између принца Александра, који је имао 16 година и двоструко старије Драге. На њен наговор, млади краљ је повећао порезе, а она је задржавала проценат. Ускоро се обогатила, чак је преко париског брокера купила акције америчке железнице. Агенти из Београда су 1896. године прочешљавали Чикаго и Питсбург у потрази за одговарајућом богатом невестом за Александра Обреновића. Нажалост, у очекивању наследника, краљ се оженио Драгом Машин. Београд се смејао лажном наследнику, док су војници смишљали преврат. Краљевски пар је искасапљен, а на власт је дошао шездесетогодишњи Петар Карађорђевић. Колумниста није могао да закључи да ли је промена на српском престолу добра, већ је то оставио будућности.⁶³⁵

Београд је заузео главно место у *Космополитеновом* чланку ”Велике опсаде у историји: Београд, Малта, Беч” из 1905. године.⁶³⁶ Престоница Србије, Београд, који се налази на ушћу Саве и Дунава, често се налазио на путу освајача. Опседао га је Мехмед Освајач, али га је одбранио Мађар Хуњади. Сулејман Величанствени га је заузео 1521, а Аустријанци 1688. Поново је у власти Турака 1690. Принц Еуген Савојски је са 70.000 војника дошао под београдске зидине, иза којих је било 30.000 турских војника. Топови Еугенове армије су жестоко тукли по граду, али се у аустријском логору појавила епидемија. Напад на турске положаје морао је хитно да се изведе. Под окриљем ноћи и јутарње магле, аустријски војници су напали и заузели београдску тврђаву. Београдским миром

---

⁶³⁴ Исто, 570.

⁶³⁵ Исто, 572.

⁶³⁶ Cyrus Townsend Brady, *The great sieges of history: Belgrade; Malta; Vienna; Cosmopolitan* v. 39, May–Oct, 1905, 101–107.

1739, Београд је враћен Турцима, али су га Аустријанци заузели 1789. године. Под влашћу Турске је од 1791. до 1804. када је пао у руке Карађорђу. Историјски преглед колумниста *Космополитена* је завршио освртом на убиство краља Милана (наравно мислећи на Александра) и краљице Драге од стране ”преторијанаца који су довели на престо Карађорђевог потомка”.⁶³⁷

Живот европских монарха био је честа тема америчке штампе. У *Космополитену* за јули 1908. године, у тексту ”Монарси у дуговима”, колумниста се бавио личним иметком европских владара. Мада племићка титула подсећа на богатство, то често не иде руку под руку. Неки од европских владара тренутан спас у готовом новцу налазили су у залагаоницама. Рецимо, наставио је колумниста, док је био на престолу Србије краљ Милан је депоновао разне владарске инсигније опточене драгуљима у чувену бечку залагаоницу ”Mont-de-Riété”. Новац му је био потребан да измири коцкарске дугове, које је из политичких разлога, у два наврата покрио цар Франц Јозеф.⁶³⁸ Колумниста је пренео и говоркања да је Миланова нагла абдикација у директној вези са огромним дуговима према руском цару, који је открио да је српски краљ гарантовао поседима и кућама које му уопште не припадају.⁶³⁹

Међу великим дужницима су и португалски краљ Карлос I и шпански Алфонс XII, али највећи је Никола, владар Црне Горе, који није изашао из дуга већ тридесет година, јер живи на високој нози и има коцкарску манију. Дугове владара Црне Горе плаћају италијански краљ, руски и аустријски цар. Аутор текста је навео проблем аустријских поштанских власти са кнезом Николом, који је са Цетиња слао поштанске упутнице својим агентима у Беч, Пешту и остале велике градове Аустроугарске, да би тамо подигли новац и враћали га у готовини кнезу. Поштански саобраћај између две државе је био прекинут, док овај дуг није измирио лично цар Фрања Јосиф.⁶⁴⁰

---

⁶³⁷ Исто, 107.

⁶³⁸ Wycollar Hall, *Monarchs in Debt*, *Cosmopolitan* v. 45, Jun–Nov, 1908, 113–125.

⁶³⁹ Исто, 125.

⁶⁴⁰ Исто, 125.; Ова информација је кружила по америчким јавним гласилима: *Marquise de Fontenoy*, *Chicago Daily Tribune*, January 2nd, 1910, 4.

Космополитен се бавио великим бројем тема које су занимале јавност. Пошто је интересовање за макрејкерске текстове слабило, часопис је почео лагано да се трансформише. Потпуни преокрет је наступио 1912, када је упловио у воде белетристике У *Космополитеновом* тексту "Надмоћ америчке позорнице" из броја за 1909/1910. годину, аутор Ален Дејл је закључио да је много хваљеној супериорности европских позоришта дошао крај.⁶⁴¹ Као критичар, поредио је распоред улога, режију и извођење у истим драмским представама у Европи и Америци. Америчке представе су се показале као занимљивије и прикладније. Позорнице су упечатљивије, светле и уметнички аранжиране, костими су раскошнији, а музика прати радњу на одговарајући начин. "Хумор је, као што сам често говорио, питање географије...", писао је Дејл. Велику пажњу је изазвало извођење представе Израела Зангвила (Israel Zangwill) "The Melting Pot", коју је Теодор Рузвелт означио као одличну и инспиративну. Критичар је оценио као тешко и туробно држање придика, које само свом аутору може измамити осмех. Комад се бави питањима мешовитих бракова, што јунаку, младом дрском ниткову јеврејског порекла није важно. Гледаоца може да шокира понашање главног јунака, што нема везе са његовом националношћу. Он због моралних принципа одбија новац од богатог патрона и љубав девојке коју воли.

Први у низу чланака посвећеним здрављу и модерним методама лечења, изашао је у *Космополитену* за 1909 – 1910. годину. Није за чуђење што је аутор текста "Гладовање зарад здравља" баш Аптон Синклер, као изузетна личност ("a person of distinction").⁶⁴² У чланку је одговорио на питање зашто се сви осећају лоше и има ли лека. Скоро сви људи које је Синклер познавао били су болесни, од бубрега, од живаца, од тешких главобоља или птомаинског тровања, односно тровања супстанцама из хране која се распада. Синклер је у тексту изложио сопствена искуства. Он никада није пио кафу и чај, нити је пушио и конзумирао алкохол. Здравствене проблеме је добио услед рада под притиском и нередовне исхране. Стање се погоршало док је писао *Цунглу*. Често је имао упале грла, грип и несаницу, што га није спречавало да непрестано ради. Уследиле су поленска грозница, упале зуба, наузеја и главобоље. Синклер није желео да буде успешно

---

⁶⁴¹ Alan Dale, *Supremacy of the American Stage*, *Cosmopolitan* v.48, Dec–May, 1909–1910, 75–80.

⁶⁴² Upton Sinclair, *Starving for Health's Sake*, *Cosmopolitan* v.48, Dec–May, 1909–1910, 739–746.

излечен, већ да спречи разбољевање. Закључио је да сви проблеми настају од лошег варења, односно хране која се задржава у колону и производи милијарде бактерија. Синклер је успео да се реши својих симптома путем строгог поста који је трајао 12 дана. Пост делује лековито и против дебљине и против неухрањености, јер тело дође на идеалну тежину. Своја искуства и препоруке у корист поста, Синклер је наставио у тексту ”Пост – непријатељ болести”.⁶⁴³ Било је то ново поглавље у *Космополитеновој* акцији која је подразумевала бригу за здравље читалаца. Синклер је добијао стотине писама, чак и из Индије, Аргентине, Шпаније и других земаља.²

Међу бројним публикацијама издвајао се и часопис *Hearst's*. Један од водећих новинара био је Чарлс Едвард Расел. Своје прво запослење нашао је код Пулицера, кога је сматрао чаробњаком и чудотворцем новинарства. Постоје разна објашњења зашто је Расел напустио Пулицера, премда су веровали у исте прогресивистичке циљеве. Један од разлога је вероватно новац, а можда и дугорочни уговор. Може бити и га га је привукао Херстов стил новинарства: ”Док други причају *Journal* делује” и могућност да ради у корист народа. Посебно је ценио што се Херст постављао као заштитник сиромашних. Унајмљивао је адвокате да се на суду боре у интересу грађана, а против одлука града Њујорка везаним за инвестиције, уговоре и монополе.⁶⁴⁴

Чарлс Едвард Расел је у тексту из 1917, који представља оду руском сељаштву, написао да је Србија међу земљама које имају најјаче задружне покрете, што смањује трошкове живота и побољшава животни стандард. Истакао је штета што се Американци не организују у задруге и да сваки човек за себе ради на изолованој фарми.⁶⁴⁵

Херстов часопис је поздравио чињеницу да је ”Велики рат” је учинио много на плану духовне еманципације Европе. Тираније су пале, деспотизам је мртав, свет је слободан. Принцип апсолутне монархије је нестало. У *Херсту* је после било много написа о ратним разарањима. Нови немачки начин ратовања је

⁶⁴³ Upton Sinclair, *Fasting—the Foe of Sickness*, *Cosmopolitan* v.50, Dec–May, 1910/1911, 328–336.

⁶⁴⁴ R. Miraldi, *The pen is mightier: the muckraking life of Charles Edward Russell*, 93–103.

⁶⁴⁵ C. E. Russel, *New Russia in the Making*, *Hearst's*, v.31–32, 1917, 461.

подразумевао пљачкање, разарање, спаљивање и дизање у ваздух свега за собом. Велики део Европе је горео и нестао у ватри. Наведен је пример Србије: ”Велике области Србије су огољене од кућа, воћњака, оваца и стоке, и тренутно су огољеније од голети преко којих су прошли скакавци, и у овим првим месецима зиме потпуно без живота као смрзнути плато Антарктика, осим мизерних хорди бескућника који њима лутају без довољне одеће да их покрије од хладноће.”⁶⁴⁶

Часопис *Херст* је 1919. објавио причу Висента Бласка – Ибањеза (1867–1928) ”Српска ноћ”. Шпански писац је постао нагло популаран после објављивања романа *Четири јахача апокалипсе*. Радња ”Српске ноћи” се одиграва у Паризу, где у једном хотелу два српска војника причају аутору своје потресне доживљаје из рата. Србија је представљена романтично, као земља пастира и ратника, у којој су гуслари (*guzleros*) национални историчари који оживљавају поезију. Краља Петра је упоредио са неким од Шекспирових краљева који пркосе судбини.⁶⁴⁷ Српски војници су причали о својим искуствима током рата као да причају о Марку Краљевићу (Marko Krailovitch), српском Сиду, коме су у борби помагале виле. При повлачењу ка Јадрану, одред је нападнут током ноћи од стране непознатог непријатеља, Немаца, Аустријанаца, Бугара или Турака. Морали су да се повуку, али су им рањеници отежавали кретање. Стога су тражили од сабораца да им прекурате муке. Потресна прича се завршава поруком да Срби радије бирају смрт него да падну у руке непријатељу.⁶⁴⁸

2. Макрејкери о Србији

На почетку XX века неколицина америчких часописа се издвојила са епитетом крсташких ратника у борби за социјалну правду. Написи у овим часописима послужили подстрек реформистима за решавање бројних спорних друштвених питања. Међу најчувеније часописе доба прогресивизма спадају *Калијерс* (*Collier's*), *МекКлурс* (*McClure's*). *Калијерс* је у првих пар година XX

---

⁶⁴⁶ Sir Hall Caine, *K.B.E., Babylon the Great is Fallen! What War has Done – What Peace May Do. A Plea for a League of Nations*, Hearst's, v. 35–36, 1919, 14–15.

⁶⁴⁷ Vicente Blasco Ibanez, *A Serbian Night*, Hearst's, v. 35–36, 1919, 21.

⁶⁴⁸ Исто, 77.

века имао тираж од 125.000 примерака, а 1907. године достигао је чак 568.000 примерака.⁶⁴⁹ Доба макрејкинга завршило се прилично нагло, јер је интерес за резултате истраживачког новинарства једноставно почео да бледи.

У *МекКлуровом* часопису објављен је 1895. године текст о предностима које пружа комуникација телеграфом. У просеку, поруке су стизале са краја на крај света за два сата. Српски језик је споменут као један од језика комуникације. У Србији, за разлику од Бугарске, Шпаније, Грчке, Италије, Норвешке, Русије и Турске, враћао се новац уколико телеграм није доспео на одредиште грешком телеграфисте. Цене су у Србији биле изложене у францима.⁶⁵⁰

Новинар Сај Вормен (Cy Warman, 1855 – 1914), био је један од првих америчких путника у Србији. Као младић је радио на железници, али је временом је почео да пише кратке приче и стихове, углавном о животу на железници. Од 1905. је постао глобтротер. Писао је туристичке брошуре, и преносио утиске о путовањима европским и азијским пругама. Своје приче је објављивао у часописима *Harper's* и *McClure's*. Са путовања Оријент експресом из септембра 1894. године, забележио је: ”Спуштајући се низ Дунав шест или седам сати, видимо излазак сунца у Србији, а прва станица наредног дана је Београд. Овде је топлије, земља је сува и небо ведро. Путник почиње да се осећа као да је у новом свету, са чудним људима. Видни су докази реформе у облачењу. Панталоне постају саставни део одоре, или се, као што је у Америци, одора стопила са панталонама. Сваки наредни сат носи нас даље у ову пуну земљу, тако стару, а ипак нову; са тако мало онога што се данас сматра знацима цивилизације.”⁶⁵¹ Воз се кроз Србију кретао брзином од тридесет до четрдесетпет километара на сат. На првој раскрсници са путем изван града наишла је колона запрежних кола. Следиле су их животиње натоварене кукурузом. Путник из воза посматрао је друм је ишао паралелно са пругом, којим су се кретала кола са воловима који су вукли балване. Жене и деца су терали јато ћурки, а неки су носили ћупове на главама. Накратко су се сви зауставили, животиње су се узнемириле, а људи су почели да се крсте.

---

⁶⁴⁹ *Encyclopedia of American Journalism*, 286.

⁶⁵⁰ Henry Muir, *The Telegraph Systems of the World*, McClure's Magazine, vol.V, July 1895, 99 – 110.

⁶⁵¹ Cy Warman, *Railroading Over an Earthquake. An American Engine-Driver's Strange Experience on an Engine in Europe*, McClure's Magazine, vol.5, Jun–Nov, 1895, 415 – 417.

Вормен је ”понашање ових дивљих људи” приписао ”дечијем чуђењу што виде воз који јури”.⁶⁵² Воз је јурио необично брзо, и ускоро се испоставило да се да је узрок необичних догађања био земљотрес.

Познати макрејкер Реј Станард Бејкер је у тексту ”Кретање пшенице” у *МекКлурсу* за 1900 годину, утврдио да Французи, Енглези и Американци једу више, док Руси и Немци једу мање него што је просечно за 517 милиона конзументата хлеба на свету. У случају конфликта између САД и Европе, победа би била сигурно на страни Бејкерове домовине чим би зауставила извоз хране. По америчким подацима из 1899, само је пет европских земаља производило више пшенице него што им је потребно: Русија, Мађарска, Србија, Бугарска и Румунија, а њихов вишак би могао да прехрани Холандију, Белгију, Скандинавију и Швајцарску. Самодовољна Америка производила је и више него довољно за своје потребе.⁶⁵³ Десетак година доцније, 1907. године, *МекКлурс* је поредио приход по глави становника неких европских земаља и Америке. Просечна америчка породица је зарађивала скоро шест пута више од руске, а ”чак и у релативно заосталим и неразвијеним деловима Европе као што су Србија и Бугарска, просечни доходак по глави становника је скоро дупло већи него у Русији”.⁶⁵⁴ У САД је доходак износио 173 долара, и Енглеској 136, Немачкој 92, Србији и Бугарској 50,50, а у Русији свега 31.50 долара по глави становника.

Прва модерна америчка криза са таоцима разматрана је у *МекКлуоровом* часопису 1902. године.⁶⁵⁵ Била је то детаљна лична исповест америчке мисионарке Елен Стоун, о шестомесечном заточеништву које је провела у Македонији, где је била отета у циљу сакупљања откупа. Иначе, замисао комита из ВМРО-а био је да отму управника протестанске мисије у Солуну, Џона Хауса. Међутим, мис Стоун је у Банском држала обуку за осам бугарских учитељица које су радиле у основним школама. На повратку у Солун, у септембру 1901, заробили

---

⁶⁵² Исто, 418.

⁶⁵³ R. Stannard Baker, *The Movement of Wheat*, McClure's Magazine, v. 14 – 15, Nov – Oct, 1899 – 1900, 124 – 130.

⁶⁵⁴ George Kennan, *Poverty and Discontent in Russia*, McClure's Magazine, v. 31, May – Oct, 1908, 74 – 78.

⁶⁵⁵ Ellen M. Stone, *Six Months among Brigands*, McClure's Magazine, v. 19, Nov – Oct, 1899 – 1900, 3 – 16.

су их комите. Заточеништво је провела са медицинском сестром, бугарском протестанткињом Катарином Степановом Цилком. Комитске војводе Сандански и Чернопејев су тражили откуп од 110 хиљада долара, под претњом да ће их убити ако у року од девет дана не добију новац. Мис Стоун је сматрала да су изгубљене, јер је амерички одбор упозорио мисионаре да буду опрезни, јер не одговара за њихову безбедност. Било како било, отмичарима од почетка није ишло по плану. Након два дана Сандански је сломио ногу, и чета се вратила у Бугарску. Катарина Цилка је била у петом месецу трудноће, и обе жене су биле добро пажене. Отмичарима је требало два месеца да ступе у везу са америчким представницима од којих су тражили откуп. Убрзо се мис Стоун приклонила идејама својих отмичара. Они су јој чак набавили и припремили ћурку за Дан захвалности. Катарина Цилка се породила, на општу радост побуњеника.

Упркос америчког присуства у Турској, САД нису имале утицаја у европским пословима. Преговоре је у први мах водио Чарлс Дикинсон, амерички конзул у Истанбулу, који је сматрао да је Бугарска одговорна за киднаповање. Уместо њега постављен је Џон Хаус, првобитна мета ВМРО-а. Новац за откуп су сакупили протестански мисионари, уз обећање америчке владе да ће им вратити новац кад таоци буду слободни. Сандански је Хаусу донео писмо, у ком мис Стоун објашњава како је отмица изведена у добре сврхе и да турска војска треба да се повуче. Хаус је у тајности од турских власти предао преко 100 килограма златних новчића протестантима у Банском, које су они предали Санданском. Мис Стоун и госпођа Цилка су ослобођене крај Струмице, у фебруару 1902, после 173 дана заточеништва. Највећи део новца био је утрошен за обрачун са ривалским Софијским комитетом. Остатак је послужио за куповину оружја (око 7500 пушака) које су употребљене у Илинденском устанку. Бугарске комите су успеле да привуку међународну пажњу, те је чак и Теодор Рузвелт давао изјаве у корист бугарског покрета.

МекКлуrow часопис је платио мис Стоун 44 хиљаде долара за објављивање њених успомена.

Ни *МекКлуров* часопис није остао имун на еугеничка истраживања. Бартон Хендрик је истраживао како њујоршко окружење утиче на фундаменталне физиолошке промене у изгледу лобање Јевреја и Сицилијанаца. Емигранти могу научити енглески, могу се образовати, могу добити гласачко право, али њихово генетско наслеђе се не може променити, писао је Хендрик.⁶⁵⁶ Међутим, Франц Боаз, (Franz Boas) професор антропологије на универзитету Колумбија је, на основу испитивања 30 хиљада њујоршких имиграната, доказао супротно.

Боаз је закључио да у Србији, Аустрији, Швајцарској, северној Италији, јужној Немачкој и јужној Француској људи имају округле лобање, услед утицаја азијских миграција. Остатак Европе има дугуљасте лобање, сродне северноафричким, што је доказ да су аутохтоно становништво, које је датира из праисторије, из доба када није било Средоземног мора. По тадашњој теорији, плавокоси, плавооки, дугоглави Аријевци нису дошли из Азије, већ представљају домородачко европско становништво. Прави дољеници су ”хорде” округлих глава који насељавају централну Европу, сматрао је Боаз.⁶⁵⁷

У тексту се наводи да се могу јасно разликовати три типа досељеника. Први, који су дошли после 1880, су из северне Европе. Без обзира на националне и верске разлике, били су браћа са физиолошке тачке гледишта. Уследили су таласи из области Медитерана и Централне Европе, као и непрекидно досељавање Јевреја. Професор Боаз је испитивао да ли деца досељеника наслеђују особине родитеља, или је могућа промена под утицајем околине, односно америчког тла. Он је закључио да су Јевреји рођени у Њујорку ментално и физички јачи од оних рођених у Европи и да су генерално деца рођена у Америци супериорнија од европске. Побољшање у физичком смислу објаснио је редовном исхраном и здравственом заштитом. Свакако циљ је био створити другу генерацију интелигентних и марљивих досељеника.

У *МекКлуровим* предвиђањима у децембру 1915, шта ће се догодити ”Кад се заврши рат” учествовао је и британски историчар Тревелијан. Питање јужних

---

⁶⁵⁶ Burton J. Hendrick, *The Skulls of our Immigrants*, McClure's Magazine, v. 35, May – Oct, 1910, 36–50.

⁶⁵⁷ Исто, 39.

Словена у Аустроугарској је захтевало решење, било да добију самоуправу, потпуну независност или да се прикључе Србији. ”Усуђујем се да кажем да просечан Американац врло мало зна о Аустроугарској, иако велики број досељеника стиже до ваших обала из те занимљиве земље.”⁶⁵⁸ Према је сенка турског варваризма недавно нестала са тих несрећних земаља ”Срби су последњих година направили крајње необичан напредак. Велика национална обнова – морална, грађанска и војна – је приметна свакоме ко је путовао у Србију, као што сам и ја прошле године”, писао је Тревелијан. Он је предвиђао да ако се остали јужнословенски народи који су под аустроугарском влашћу ослободе и прикључе српском краљевству, Срби ће свакако брзо напредовати у уметности мира. Не треба страховати да ће Велика Србија бити истурена рука Русије. Једна од јужнословенских особина је љубав према независности, а Србима се не допада руски облик управе. Тревелијан је навео да су Срби демократски народ, нација сељака – поседника, где 86 % становништва има своје парче земље. ”Типичан Србин, сељак или војник (што је једно те исто) је добар и исправан тип човека, који те гледа у очи као једнаком. ”Велика Србија” ће бити демократска држава, закључио је британски историчар”.⁶⁵⁹

Новине су биле пуне вести о српском патриоти Михаилу Пупину. Прикључио им се и *МекКлуrow* часопис написом о сиромашном Србину који је постао велики проналазач телефона. Један његов проналазак је омогућио модерну телефонију. ”Михаило Идворски Пупин сјајно илуструје шта могућности у Америци могу да учине за европског досељеника.”⁶⁶⁰ Пупин је дошао у САД као Србин из Мађарске, припадник словенског народа, за који је владало мишљење да не може да учини ништа за америчку цивилизацију. Али, дипломирао је на универзитету Колумбија и почео да се бави електромехаником. Чак и аустријска влада, чију политику жели да раскринка, мора да се понаша према Пупину са великим поштовањем.

---

⁶⁵⁸ George Macaulay Trevelyan, *When the War is Over*, McClure's Magazine, v. 44, Nov – Apr, 1914 – 1915, 33 – 43, 185 – 190.

⁶⁵⁹ Исто, 186.

⁶⁶⁰ B. J. Hendrick, *Telephones for the Millions*, McClure's Magazine, v. 44, Nov – Apr, 1914 – 1915, 54 – 59.

Часопис *Калијерс* (*Collier's Weekly*) је био амерички недељник који је основао ирски имигрант Питер Калијер (Peter Fenelon Collier, 1849–1909). Излазио је од 1888. до 1957. године. *Калијерс* је био један од покретача истраживачког новинарства, па је стекао репутацију иницијатора друштвених реформи. Нагласак часописа је био на извештавању, а технолошки напредак су представљале фотографије које су пратиле новости. Без обзира на успоне и падове, био је један од најважнијих макрејкерских часописа у првој деценији XX века. Први озбиљнији продор лист *Collier's* је направио 1898, фотографијама са Кубе.

Многи водећи новинари су се придружили *Калијерсу* у периоду од 1903. до 1912. године, док је уредник био Норман Хепгуд (Norman Hapgood). Семјуел Хопкинс Адамс, Реј Станард Бејкер и Ајда Тарбел само су нека од тих имена. У априлу 1905. године Аптон Синклер је објавио текст ”Да ли је месо у Чикагу чисто?” (“Is Chicago Meat Clean?”), који је покренуо читав низ догађаја који су довели до доношења *Закона о инспекцији меса* 1906. године. Адамс је у октобру 1905. запањено читаоце серијом текстова под називом ”Велика америчка превара” (“The Great American Fraud”), којима је раскринкао бизнис тестирања лекова.⁶⁶¹ Наиме, многе фармацеутске компаније су давале лажан опис својих производа, не обазирајући се на опасности по здравље. Уредник Хепгуд је написао уводник, у ком је изложио да се састојци многих такозваних лекова, тоника и прочишћивача крви не контролишу и да је било неопходно да се јавност о томе обавести. Он је скренуо пажњу на то да се неки лекови за туберкулозу праве на бази опијума или хашиша. Текст ”Велика америчка превара” је имао значајан одјек и један је од разлога за изгласавање *Закона о чистој храни и лековима*, 1906. године.

Хепгуд је одлучио да пошаље Џека Лондона да извести о земљотресу у Сан Франциску у мају 1906. године. Резултат је била изузетна репортажа, коју су пратиле фотографије на 16 страница. Хепгудовом заслугом број читалаца *Калијерса* се удвостручио са пола милиона на милион.

---

⁶⁶¹ Репринт серије текстова је објављен као: Samuel Hopkins Adams, *The Great American Fraud. Articles on the Nostrum Evil and Quacks*, Chicago 1907.

Аутори који су писали за *Калијерс* бавили су се озбиљним темама. Друга половина XIX века оцењена је као доба напретка људске расе. Постављени су основи бактериологије, теорија еволуције и откривен је радијум. Човечанство је највише напредовало у материјалном смислу, преко феноменалног пораста средстава за комуникацију – пароброда, железнице, трамваја, поштанске службе и најновијег изума – аутомобила. Политичка мапа Европе се изменила. Основане су нова краљевства, Италија, Румунија, Србија, Бугарска и Немачко царство.⁶⁶²

Прве дане Балканског рата часопис *Калијерс* је пропратио са симпатијом према Балканским савезницима. Младе балканске нације су се умориле од чекања европског концерта да нешто предузме, па су саме потпалиле балканску мину и повеле рат против традиционалног угњетача. ”Србија се шири и излази на Јадран, заузимајући турску провинцију Стару Србију и један број албанских округа.”⁶⁶³ Али, Србија није добила право да изађе на Јадран, за шта јој је понуђена мала компензација у Македонији и то на рачун савезника, Бугара. ”Подела Македоније, те салате парчића раса и мозаика религиозних убеђења, није детаљно разрешена... Вероватно ће покрет за независност Македоније, са којим су се идентификовали, сада нестати.”⁶⁶⁴ Једна од најнејаснијих појава, писао је *Калијерс*, је шта радити са Албанцима, који нису наклоњени нити Словенима, нити Турцима. Многи Албанци су прихватили мухамеданску веру, како би осигурали положаје. Они мрзе своје суседе Словене, а тај осећај је у доброј мери повратан. Аустријанци желе да успоставе свој протекторат над Албанијом. Њихови агитатори тврде да Албанаца има милион, реална је цифра да их је око шестохиљада. Румунија заинтересовано посматра пропаганду својих рођака, Куцо Влаха у Македонији и даје одређену подршку.

Калијерсов извештач са балканског ратишта је пратио бугарску војску. Он је написао да су две дивизије српске војске после победе код Куманова дошли у помоћ Бугарима који су опседали Хадријанопољ. Долазак Срба је држан у тајности, како би Бугари имали све заслуге у победи над Турцима. Фотограф Џејмс Хер (James H. Hare) је снимио српску војску. Дописник је хтео да уз њих

⁶⁶² Lionel Strachey, *Changes of Half a Century*, Collier`s, v. 44, 1909–10.

⁶⁶³ Stephen Bonsal, *The Balkan Powder Mine Explodes*, Collier`s, v. 50, 1912–13, 13.

⁶⁶⁴ Исто.

подигне шатор, али су му Бугари забранили, да не би ширио даље информације. Извештач се надао и да ће Енглеска и Француска моћи да обуздају Русију ако буде хтела војно да подржи своју ”малу браћу” и тако се супротстави аустријским тежњама на Балкану. Балканске савезнице су се судариле са историјским претензијама и политичким плановима Аустрије. Дописник се запитао да ли ће балкански Словени са својим грчким савезницима успети да остану уједињени против аустријске жење да има пролаз до Солуна.

У Бонселовом тексту стоји да је велики утицај на слабљење моћи Османског царства имао раст образовања хришћана. За то је заслужан Роберт Колец (Robert College), школа за хришћанску децу, коју је 1860. године крај Константинопоља основао дарезљиви њујоршки трговац. Наводно је у разговору који је 1904. године дописник *Калијерса* водио са Тарсхан пашом и Мунир бејом у присуству султана Абдул Хамида, речено да америчка школа представља опасност за османске интересе.⁶⁶⁵

Инаугурацију демократског председника Вилсона колумниста *Калијерса* је окарактерисао као појаву много већу од просте смене политичких династија, као крај једне и почетак нове ере. Наравно, у питању је била Вилсонова политичка догма. Прва мера која се очекивала је усвајање закона о ограничавању броја усељеника. *Калијерс* је оцењивао да је смањен број придошлица из Немачке и Италије у САД, јер су се окренули ка својим колонијама у Африци, а и ка земљама Јужне Америке. Словени су се после ослобађања од турске владавине окренули ка Бугарској и Србији, где је у протеклих тридесет година био ”период раста и развоја, са новим варошима, новим градовима, новим пругама и великом апсорпцијом популације.”⁶⁶⁶ Једна од предстојећих економских промена био је раст руралне популације и слабљење притиска на градове. У градовима ће се осетити јак економски притисак, предвиђао је *Калијерс*, који је можда тренутно болан, али који ће резултирати одласком у села и даљим физичким и моралним напретком нације. Та промена ће посредно утицати на смањење трошкова живота, јер ће успешни фармери производити више пољопривредних производа.

---

⁶⁶⁵ Stephen Bonsal, *The Balkan Powder Mine Explodes*, Collier's, v. 50, 1912–13, 14.

⁶⁶⁶ *The Near Future in the United States*, Collier's, v. 50, Jan–Mar, 1913, 6.

Уредништво *Калиџерса* је сакупило и објавило кључне делове обраћања новог председника Вилсона. У тексту пуном захвалности америчком народу за указано поверење, Вилсон је поручио да будућност бизниса не зависи од нове владе, већ од пословних људи Америке. ”Ова нација има пуно честитих људи који су предузимали велике трговинске подухвате на начин који је су осуђивали и њихова савест и њихово тумачење закона... Америка се нада да ће се променити став бизнисмена према будућим активностима. Прогрес начињен под мамузом закона углавном бива непотпун и ретко је трајан.”⁶⁶⁷ Вилсон је навео да се у непосредној будућности морају обавити четири ствари. Прва је да се јавни ресурси користе за опште добро, а не искључиво за приватни интерес. Друго, сировине су морале да буду доступне свима под једнаким условима. Треће, кредити се морају нудити свима под једнаким условима, без фаворизовања од стране банкара. Четврто, бизнис САД се мора ослободити од било какве врсте монопола. Просперитет не сме бити вођен личним интересом. Вилсон је позвао оне бизнисмене који су изазвали огорчење народа, да му се придруже на путу напретка Сједињених Држава.

У мају 1915. године у *Калиџерсу* је објављен текст ”Немац се сећа рата”, у ком се америчка јавност подсећа шта Немци мисле о суштинском узроку рата. Наиме, немачко објашњење узрока рата била је опасност да ће Русија ујединити све словенске народе, да се спремамо напредовање грчке православне цркве у Европи и да су панслависти преко Србије радили на разбијању Аустроугарске монархије. Немачка је била одлучна у намери са очува Аустроугарску и да брани свој опстанак који је угрожавала Русија.⁶⁶⁸ Међутим, током рата Немци су увидели да главну одговорност за сукоб сноси Велика Британија, која је склапањем Антанте опколила Немачку. Сенатор Бевериџ, аутор чланка, питао је немачког професора Харнака (Adolf von Harnack 1851 – 1930), чувеног историчара религије, да ли зна да је америчко јавно мњење уперено против Немачке јер се води доктринама силе и милитаризма. Професор је негирао да у Немачкој постоји милитаристичка елита, излажући да се Немачка води борбу за опстанак. Популација се увећала, па је неопходно проширити територије, односно наћи

---

⁶⁶⁷ Woodrow Wilson, *Only Progressives*, Collier's, v. 50, Jan–Mar, 1913, 9.

⁶⁶⁸ Albert J. Beveridge, *German Thought Back of the War*, Collier's, v. 55, 15–22 May, 1915.

колоније. Прво је покушала да се учврсти у Кини, што је довело у сукоб са Јапаном, па је одустала. Потом се упутила ка Персијском заливу, преко Османског царства. Али, да би могла доћи до Османског царства, морала је искористити Аустроугарску и прећи преко Балкана. На том путу јој се испречила Србија. ”Србија мора бити жртва. Тако је у реалности рат био објављен много пре него што је убијен аустријски надвојвода – заиста, чак у августу 1913, као што доказују открића господина Ђолитија, када је Аустрија одлучила да се отресе Србије – јер Србија је требало да буде потчињена Аустрији. Тако, са Багдадском железницом у рукама, Немачкој је био отворен пут ка Персијском заливу.”⁶⁶⁹ Немачка је дошла у сукоб са сваком од сила Антанте, са Француском око Мароканске кризе, са Русијом око Багдадске железнице и са Енглеском око наоружања и морнарице. ”Напоследку, у циљу контроле Балкана, Немачка је испланирала да уништи Србију, малу словенску државу под заштитом Русије.” Немачки цар је двадесетак пута изјавио да намерава да нападне САД, али није било јасно због чега.⁶⁷⁰

Сенатор Бевериџ је био познат као немачки присталица. У *Калијерсу* су се појављивала реаговања на његове текстове, посебно након што су Немци торпедовали британске путничке бродове. Сенатор је после разговора са адмиралом фон Тирпицом објавио немачко извињење, што је уредништво *Калијерса* схватило као пуко оправдавање убистава.⁶⁷¹

Калијерс је током 1915. пратио ситуацију на европским ратиштима. Фронт у Србији је окарактерисао као прилично неповезан, с обзиром да су Аустријанци стигли до Београда, па су отерани преко границе, па су поново спремили продор. Међутим, забрињавала је чињеница да је у Србији владала епидемија тифуса, а да при том није било болничких служби ни лекара, те да су страдале хиљаде цивила.⁶⁷²

---

⁶⁶⁹ Исто.

⁶⁷⁰ Исто.

⁶⁷¹ *A Nation United*, Collier's, v. 55, March–September, 1915, 14.

⁶⁷² *Serbian's Last Good-By*, Collier's, v. 55, March–September, 1915, 16.

in Photo Service

SERBIAN'S LAST GOOD-BY to a comrade who has been killed in a clash with the Austrians. The fighting on the Serbian front has been rather desultory since last winter, when a large force of Austrian invaders were driven near Belgrade and chased back across the frontier. Germany and Austria planned a campaign against Serbia in January, but failed to carry it out. In the last 18 months Serbia has suffered more from fever than from warfare. The hospital service, which includes many American doctors and nurses, has not been able to cope with the situation. In the small towns and villages, where the sanitary facilities are poor, the doctors are well-nigh helpless. Thousands of soldiers and civilians, including thirty-five physicians, have died since the fever plague broke out

Слика бр. 18: "Serbian's Last Good-by",
Collier's v. 55 (1915)

”Чини се да су Бугари највише ”Американци” од свих балканских народа и највећи ”Западњаци” од свих народа на Блиском истоку”, писао је *Калијерс*. Узрок томе су Роберт Колец и Америчка школа за девојке у Константинопољу, где су се школовали државници модерне Бугарске.⁶⁷³

У јануару 1917. године *Калијерс* је објавио причу ”Кћер Ниша”. Насасве потресна прича прати Даринку, избеглицу из Ниша, која са малим Чедом бежи пред бугарском војском. Она не преза да убије непријатељског војника за комад сира, прикључује се збегу који прати српску војску у повлачењу ка Приштини. У узалудном очекивању помоћи од савезника цео збег страда од глади и хладноће на Косову пољу. Међу првима је умро стари гуслар, чија је песма остала забележена:

But Turks nor tyrants, devils, Bulgars,

None could down our Serbian spirit!

From the plain they call Kossovo,

With a mighty resurrection,

Serbia rose! is rising! will rise!

Deathless, on our bones and ashes!

⁶⁷³ *Collier's*, v. 55, March–September, 1915, 39.

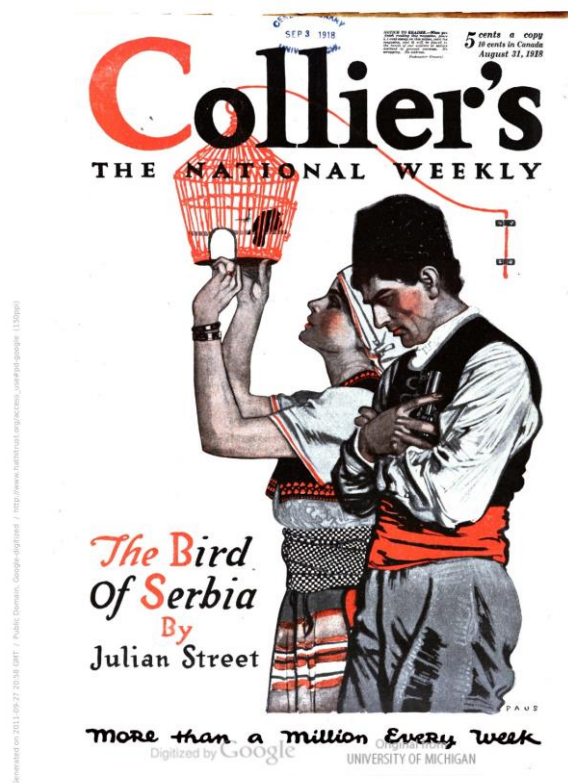
Чедо умире, а за њим и Даринка и једино млади српски војник успева да се избави и крене ка главнини српских снага.⁶⁷⁴

У августу 1918. године у *Калијерсу* је објављена приповетка ”Птица Србије”. Путник у возу на релацији Чикаго-Њујорк испричао је своју верзију атентата на Франца Фердинанда. Прича се повела када је један од сапутника у новинама прочитао да је атентатор умро у аустријском затвору. У разговор се укључио представник једне америчке нафтне компаније за југоисточну Европу, који је често боравио у главном граду Босне. Он је објаснио да историјски хитац није испаљен у Србији, већ у Аустроугарској и да је атентатор био аустроугарски поданик. Самим тим, Аустроугарска није смела да оптужи Србију за атентат. ”Аутократије могу да раде такве ствари, зато морају да се сузбију.” У Босни је живело много Срба, који су се облачили на европски начин, осим што су носили фес. Било је и мухамеданаца, који су преостали из доба турске владавине. У граду је било минарета и других архитектонских обележја турске владавине. Напослетку, у граду су живели Аустријанци, војни и цивилни службеници, који су после 1878. преузели контролу над Босном. У приповеци је објашњено да су савремена Краљевина Србија и Босна само део некадашњег Српског царства, које је пало под Турке у XIV веку. Од тада Срби теже поновном уједињењу. Бизнисмен је у Сарајеву увек боравио у хотелу који су држали Срби, Михајло и Стана са две кћери и сином Гаврилом. Отац, који је преживео неколико устанака и ратова мислио је да је мир под аустријском влашћу бољи него стање сталног сукоба. Мајка Стана је мислила другачије: у њој је горео пламен српског националног осећања, а деци је пренела љубав према српској поезији, мистици, народним причама и историји. Аустријанце је звала *proclate shvabe*. Успомена на историјску Косовску битку била је жива међу Србима. После Балканских ратова, територија Косова је ушла у састав Србије, али и даље је постојала тежња да се цео српски народ уједини. Млади Гаврило је био ватрени поборник те идеје: ”Свако момче (*momche*) које је достојан наследник народа који се до смрти борио на Косову – пољу које је добило име по птици кос – је *comitajia*). И ми

---

⁶⁷⁴ Charlotte Holmes Crawford, *A Daughter of Nish*, *Collier's*, v. 58, September – March (1916 – 17)

млађи ћемо постати комите. Састајемо се у кафани (kafana) где и остали праве своје планове. Кад порастемо, прикључићемо им се и заједно ћемо радити.”

Слика бр. 19: Насловна страна часописа *Калијерс* бр. 61 (1918)

Гаврило је од свог америчког пријатеља сазнао колике су добробити Америчке револуције и америчке слободе и управо то је желео за свој народ. Једном приликом је Гаврилова девојка добила птицу кос у кавезу, што је покварило односе младих. Она није желела да пусти птицу, а Гаврилу је кос представљао симбол српског народа. Пошто је птица угинула, Гаврило се жртвовао за националну идеју, тако што је пуцао у аустријског надвојводу. Стрит је завршио причу поруком да су тевтонски изговори за рат лажни.⁶⁷⁵

После рата америчка јавност је била упозната са стварањем нове државе на Балкану.⁶⁷⁶ Јужни Словени су представљени као јако национално тело од тринаест милиона људи, које је било подељено и угњетавано на најгори могући начин од стране Аустроугарске и Турске. Јужни Словени или Југословени обухватају Србе, Хрвате и Словенце и живе на територији величине Енглеске, Шкотске и Велса. Аутор текста се први пут упознао са Јужним Словенима током Балканских ратова, када су се Србија и њене балканске савезнице ослободиле хришћане од турске власти у Европи. ”Мало људи је тада нешто знало о Србији. Али, победа коју су однели над Турцима на Куманову, означила је почетак нове епохе. То је била победа мале, демократске нације над старом империјом, победа француске војне

⁶⁷⁵ Julian Street, *The Bird of Serbia*, Collier's, v. 61, March–September, 1918.

⁶⁷⁶ Pierre de Lanux, *Yugoslavia: A New Nation*, Collier's, v. 61, May 25th 1918.

обуке над немачким методама и наоружањем; и, поред тога што је била катастрофа за Турску, била је и ужасан ударац за другу империју, Аустроугарску, где су милиони поданика српског народа живели под принудом. Српска победа на Куманову створила је наду која никада неће ишчезнути – наду за ослобођење читаве српско–хрватске расе.”⁶⁷⁷ Аутор се питао да ли је Америка свесна да је Србија била напреднија од осталих земаља што се тиче демократије, културе и цивилизације. У Србији су њиве и алат биле власништво сељака, а просјаци нису постојали. На седницама Скупштине којима је присуствовао, половина посланика је била обучена у сељачко одело, што није ометало њихову свечаност. Југословени су произвели много научника, писаца и уметника, као што су Никола Тесла и Михаило Пупин, председник Академије наука у држави Њујорк.

У даљем тексту аутор је изнео историјске чињенице о Југословенима. У XIV веку Турци су покорили Србе, а народ је подељен међу суседним државама. После четири века, 1804 године, сељак Карађорђе, деда садашњег краља је подигао устанак и ослободио део земље од Турака. Према Берлинском уговору 1878, Србија је постала независно краљевство, али Аустрија је добила контролу над Босном, коју насељавају Срби. Аустрија је формално анектирала Босну 1908, што је иритирало све Југословене. После 1912, Аустрија је схватила да њени југословенски поданици теже да се уједине са својом славном браћом из независне Србије. Аустрија је провоцирала Други балкански рат, како би уништила Србију. После српске победе Југословени у Аустрији су интензивирали ослободилачки покрет од Немаца и Мађара, који су их држали у тешким економским условима. Рецимо, није било железнице која би повезала сестре Босну и Србију, упркос заједничке границе, од страха да би зближавање угрозило опстанак империје. Аустријска влада је као повод за објаву рата узела убиство надвојводе Франца Фердинанда, убиство које је извршио појединац, фанатик. Након почетних победа Србије, аустријско–немачке трупе су се пробиле и српска војска је морала да се херојски повуче преко албанских планина. Измучени војници су француским бродовима превезени ка Солуну. У помоћ је пристигло неколико хиљада Југословена из Америке, који су кренули из Џонстонстауна из

---

⁶⁷⁷ Исто.

Пенсилваније. Аустријска влада је водила жестоку борбу против југословенских организација, предвођених Југословенским одбором.

У Крфској декларацији, 20. јула 1917, проглашено је уједињење пет милиона грађана Србије које је представљала српска влада, са седам милиона Јужних Словена из Аустроугарске које је формално заступао Југословенски одбор. Аутор је упоредио важност Крфске декларације за Југославију са значајем Декларације независности за Америчке колоније. Аутор је скренуо пажњу да Немци систематски уништавају српски народ. Српски заробљеници у Немачкој су подвргнути посебном систему изгладњивања (за које поседује пуно докумената), и британски и француски војници бивају кажњени ако покушају да деле своје порције са њима.

Аутор је сматрао да српски народ одржавају легенде и песме о величини старе Србије. Био је задивљен подвизима српских четника у Македонији. Стога је закључио да Американци не би смели да оспоре стварање југословенске државе, јер би на тај начин оспорили своје сопствене принципе.

Калијерс је дуго објављивао текстове о ратним разарањима. Последице рата су биле посебно тешке у Србији ”болној тачки Блиског истока”, што се видело са бројних фотографија гладне деце, па је уводничар позвао Амерички црвени крст да реагује.⁶⁷⁸

Новинар који је истраживао стање у новим европским државама, Чехословачкој и Југославији, рекао је српском официру да, пошто је готово са ратним бригама, нова држава може да постане светска башта. На то му је српски официр одговорио: ”Не мислите ваљда да можете да зауставите балканске народе да се боре. То је у нашој крви. Једноставно морамо да се боримо.”⁶⁷⁹ Новинар је закључио разговор претпоставком да ће се вероватно умешати полицајац. Био је то један од разлога за увођење Лиге народа, која би обезбеђивала стабилност и мир у свету.

---

⁶⁷⁸ *War's Aftermath*, Collier's, v. 64, August 16th 1919.

⁶⁷⁹ Collier's, v. 63, Jan–June 1919, 49.

3. Глас Тедија Рузвелта

Недељник *Аутлук* (*The Outlook*) излазио је у Њујорку од 1870. до 1935. године. Заправо, Лајмен Ебот (Lyman Abbott, 1835 – 1922), главни уредник *Хришћанске уније* 1893. променио је име часописа у *Аутлук*. Ебот, правник, теолог и новинар, усмерио га је у област друштвене реформе, а у теолошком смислу у воде либерализма, хуманитаризма и унитаризма.⁶⁸⁰ Следећи програмску политику свог уредника, *Аутлук* је постао један од водећих заступника прогресивизма. Штавише, Теодор Рузвелт је 1909. године постао један од уредника часописа, јер ”сваки власник, уредник или репортер савесне и вешто вођене новине или часописа је имовина од истинске вредности за читаву заједницу”, а *Аутлук* је спроводио своје принципе у праксу.⁶⁸¹

У недељном прегледу часопис *Аутлук* (*Outlook*) је посветио пажњу венчању краља Александра Обреновића са тридесетосмогодишњом дворском дамом Драгом Машин. У кратком прегледу историје владарске породице, од трговца свињама, Милоша Обреновића, преко коцкара краља Милана, коментатор се зауставио на младом Александру, који је просио многе европске принцезе, али је свуда одбијен. Одлучио је да госпођу Машин учини српском краљицом: ”Надајмо се да ће њен утицај бити добар, у тој чудној земљи где је до сада толико преовлађивала гротескност и тиранија.”⁶⁸²

Аутлук је у априлу 1903, забележио две објаве краља Александра Обреновића: суспендовање Устава и доношење новог, што је окарактерисано као чин аутократије. Краљ Александар је ултра – милитариста, што се не може рећи за већину у Скупштини, радикале, оценио је *Аутлук*.⁶⁸³

У току деценије од 1899. до 1909, уочава се промена у ставу *Аутлука* према Србији. Подсмешљиве коментаре заменило је истинско интересовање за српски поглед на балканско питање. У најширем смислу, *Аутлуков* колумниста је балканско питање објаснио као питање да ли балканске државе могу да направе

⁶⁸⁰ P. Carey – J. Lienhard, *Biographical Dictionary of Christian Theologians*, Westport 2000, 2–3.

⁶⁸¹ *Roosevelt Begins work as an Editor*, *The New York Times*, 5 March, 1909.

⁶⁸² *The Week, Serbia*, *The Outlook* v. 65 (1900) 850 – 851.

⁶⁸³ *The Week, Serbia*, *The Outlook* v. 73 (1903) 897 – 898.

федерацију, као што су је направиле америчке колоније. Балканске државе су мучиле акутни проблеми. Аустрија је била спремна да прогута Србију, као што је прогутала Босну и Херцеговину. Србију је заокупљала и идеја уједињења у балканску федерацију, за коју се није знало да ли би била уређена на демократским или на монархистичким принципима, и да ли би је признале велике силе.⁶⁸⁴

У покушају да представи српски поглед на стање на Балкану, *Аутлук* је 1909. године објавио да се Србија испречила Аустрији на путу ка Солуну и Егејском мору. Аустријски мотив је видео у грозничавој индустријализацији, која је изазвала вештачку трансформацију аустријског царства из пољопривредне у индустријску и капиталистичку земљу, што је уништило пољопривредну класу. ”Американци могу да гледају политичке интриге и конфликте у централној Европи само као неутрални посматрали, али ниједан Американац који верује у принципе на којима су основане Сједињене Државе као демократска нација, и који жели сталан напредак људских права широм света, не може а да се не озбиљно заинтересује за балканско питање, које смо изложили у општим цртама. Превише је надати се да ће концерт европских сила који није успео да пружи доличну заштиту Јерменима у Турској бити довољно храбар и правичан да гарантује Србији заштиту од себичне инвазије царства које се данас држи крајње вештачким везама. Сваки љубитељ уставне владавине и индустријске демократије мора да саосећа са Србима у њиховом идеалу о стварању Сједињених Држава Балкана.”⁶⁸⁵

Према *Аутлуковим* сазнањима, Србија је била заинтересована да искористи водене путеве за унапређење трговине. Најбољи начин био је да се конструише канал од Дунава до Егејског мора, који би их спојио преко Мораве и Вардара. Канал би скратио пут из централне Европе до Медитерана за 2400 километара, процењен је на 70 милиона долара, а Србија је била расположена да конструкцију повери Американцима. Колумниста *Аутлука* је предложио Европи да је боље да

---

⁶⁸⁴ *A Servian View of the Balkan Question*, *The Outlook* v. 92 (1909) 353 – 355.

⁶⁸⁵ *Исто*, 354.

подржи тај пројекат него да мирно посматра Аустрију како насилно преузима власт над балканским земљама.

Од октобра 1912. *Аутлук* је детаљно пратио ток Балканског рата. Деловало је да су балканске државе спремне да ”болесника са Босфора” отерају у Азију. Колумниста је препостављао да ће се турске територије у Европи разделити између балканских савезника. Није могао да наведе ниједан разлог против таквог краја Турске у Европи, нити против уједињења Бугара, Срба, Црногораца Албанаца и Грка у Балкански савез у сврху заједничке одбране.⁶⁸⁶ Објашњени су историјски узроци рата, као и повод – брутално угњетавање хришћана у Македонији од стране турских цивилних и војних власти.⁶⁸⁷ Набрајајући успехе балканских савезника од почетка рата, *Аутлук* каже да су то биле ”изванредне три недеље”, а да су Турци показали ”јадан приказ у досадашњој борби.”⁶⁸⁸ Постојала су три разлога за турски неуспех: савезници су ударили јаче него што су очекивали; младотурска влада је сменила старе генерале, а нови су били неискусни; у жељи за отоманизацијом царства немуслимански су били приморани на војну обавезу, а они су одговарали дезертерством.

Балкански рат имао је посебан значај за Сједињене Државе, писао је *Аутлук*, због великог броја Грка, Бугара и Срба, који су живели у Америци. Добровољци из САД су били спремни да се боре у Балканском рату. Најбројнији су били Грци, који су понављали своје захтеве из 1897. Ентузијазам је владао и међу неколико хиљада Срба који су чекали у Њујорку везу са лукама Грчке или Црне Горе. Срби су се надали ”повратку Старе Србије, на коју имају веће етничко и историјско право”, јављао је *Аутлук*.⁶⁸⁹ Највећу важност Балканског рата *Аутлук* је видео у сарадњи балканских држава, које никада пре нису деловале заједно. Лист је подржавао федерацију балканских држава, предвођене краљем Грчке, и начело ”Балкан балканским народима”. ”Било да те државе прошире

---

⁶⁸⁶ *The Contending Forces*, *The Outlook* v. 102 (1912) 281.

⁶⁸⁷ *Turkey and the Balkan States*, *The Outlook* v. 102 (1912) 369.

⁶⁸⁸ *The Balkan War: Land Warfare*, *The Outlook* v. 102 (1912) 512.

⁶⁸⁹ *The Balkan War and the United States*, *The Outlook* v. 102 (1912) 513.

своје границе или не, морамо веровати да ће се по било којим околностима проширити границе слободе и добре владавине.”⁶⁹⁰

Узнемирење и компликације настале су када је српска војска продрла у Албанију. Ентузијазам Срба је подгрејан освајањем Скопља, старе српске престонице најчувенијег владара Стефана Душана. Србија је била одсечена од Егејског и Јадранског мора, те је била у економској зависности од околних држава. ”То је неподношљив положај, посебно што су суседи Србије склони да намећу такве царине на њене производе да практично регулишу њену извозну трговину. Она треба и мора да има сопствену луку.”⁶⁹¹ Али, проблем је био што је прилазом Србије ка Јадрану био угрожен пут Аустроугарске ка Солуну. Колумниста *Аутлук* је сматрао да је мудро да се Аустроугарска повуче из сукоба, како не би изазвала покрет пет милиона Срба који живе унутар њених граница, у Хрватској, Славонији, Далмацији, Босни и Херцеговини.⁶⁹² До краја ратних сукоба, у *Аутлук* је задржан став да је Србији потребна трговинска лука на Јадранском, или на Егејском, или чак на оба мора. ”Таква лука јој је потребна за саморазвој, и на то има право као награду за своју храброст.”⁶⁹³

Аутлук је подржавао српске захтеве за изласком на море постављене на Лондонској конференцији. Није било места сумњи да су економски и трговински интереси копном оковане Србије били оправдани. У *Аутлуку* је предложено да се Србија прошири ка југу, преко плодне и пријатељске земље, до Егејског мора, уместо што инсистира на насилном проширењу ка Јадрану преко планинске и непријатељске земље.⁶⁹⁴

У едиторијалу *Аутлука* из новембра 1912, Теодор Рузвелт је испричао причу о Балкану. Објаснио је да савремени догађаји имају корене у хиљадууипогодишњој историји Полуострва почевши од историје Грка, Илира, Римљана, Византинаца, Мађара и Бугара до Словена и Турака. Зачуђује Рузвелтов антибугарски став. После пада балканских држава под турску власт, национално

---

⁶⁹⁰ *The Balkan War*, *The Outlook* v. 102 (1912) 525.

⁶⁹¹ *The Balkan War: The Servian Complication*, *The Outlook* v. 102 (1912) 594.

⁶⁹² *Исто*.

⁶⁹³ *Prospects in the Balkans*, *The Outlook* v. 102 (1912) 708.

⁶⁹⁴ *What the Powers Want*, *The Outlook* v. 102 (1913) 104.

осећање било је живо међу Србима и Румунима, док су Бугари ”имали нешто виши ниво свести него стока.” Бугари су били последња нација која се побунила против Турака, у рату 1878 године. ”Али Бугари се ни тренутка нису борили [...] Њиховој земљу слободу је подарила руска војска,” писао је Рузвелт и наставио ”Свако, био пријатељ или непријатељ сматрао је бугарског сељака – а сељак је типичан и малтене једина врста Бугарина – као тупог, стрпљивог вола од човека, као објекат презира вредног сажаљења, а никада поштовања и страха.” Међутим, векови су утицали да се Бугари промене у снажне људе. За то су били заслужни и Американци из Роберт колеџа у Константинопољу, закључио је Рузвелт.⁶⁹⁵

У тексту ”Рат пет нација”, симпатије Стивена Траубрица нису биле у потпуности на страни Срба и Бугара, већ и Турака. С друге стране, написао је: ”Грешка је помислити да је ово рат за територијално увећање који су испланирали јогунасте и немирне балканске владе, да би задовољили амбиције својих народа. Ово је рат за еманципацију хришћанског становништва у европској Турској.” Прилику за Сједињене Државе видео је у преузимању рада Црвеног крста. Америка је дала подстицај за тај хумани покрет који с порширио широм света, а америчке сестре и лекари имају прилику да помажу и Словенима и Турцима на бојном пољу.⁶⁹⁶

Неименовани Американац, дугодишњи житељ Блиског истока, рекао је да неће бити мира док год муслимани владају хришћанима. Та реченица је на најбољи начин изражавала мисли и осећања милиона хришћанских поданика и суседа Турске.⁶⁹⁷

Специјални дописник *Аутлук* са Балкана, Алберт Едвардс, прославио се чланцима о Панамском каналу и извештајима из Алжира и Марока. И он је имао историјски приступ догађајима на Балкану. У тексту ”Нова мапа Европе” закључио је да је дошло до промена у старом поретку, да су стари савези

---

⁶⁹⁵ Theodore Roosevelt, *The Story of the Balkans*, *The Outlook* v. 102 (1912) 606 – 609.

⁶⁹⁶ Stepen Van Rensselaer Trowbridge, *The War of Five Nations*, *The Outlook* v. 102 (1912) 625 – 609.

⁶⁹⁷ William T. Ellis, *After Turkey Breaks Up – What?* *The Outlook* v. 102 (1912) 723.

уздрмани и да дипломате немају истинску моћ, јер су народи сами преузели будућност у своје руке.⁶⁹⁸

Аутлук је посвећивао доста простора Балкану, јер је Американцима било нејасно шта се заправо догађа, као и зашто су европске силе толико забринуте за исход сукоба Балканских савезника и Турске. *Аутлук* је пружио једноставно објашњење: балканске државе су постале седма војна групација у Европи, чиме су нарушиле равнотежу снага. Процењивало се да ће се, у случају опстанка Балканске федерације, она удружити са Русијом, Енглеском и Француском против Централних сила. За заустављање аустроугарских аспирација нису биле заслужне искључиво балканске државе, већ и словенски житељи Аустроугарске ”преко 5 милиона Србо – Хрвата, који су практично идентични са Србима у језику, обичајима и књижевности. Нема разлике између Хрвата и Срба, осим тога што су први римокатолици и служе се латинским писмом, а потоњи су грчкоправославни и служе се ћириличним алфабетом. У Балканским државама и Мађарској живи 11 милиона људи српског порекла.”⁶⁹⁹ Преуређење Аустроугарске ће подржати остали словенски народи, Чеси и Пољаци. Међутим, било је извесно да Немачка, која се сматра неоспорном заштитницом Аустроугарске, неће дозволити било какве промене.

Аутлук је са жаљењем пропратио избијање сукоба унутар Балканског савеза. Лист се запитао да ли балканске државе схватају да их је европска дипломатија вековима држала у запећку, само зато што нису хтели међусобну сарадњу. Стога им је препоручио да Балканска федерација не сме да изврши самоубиство.⁷⁰⁰ Балкански рат био је тријумф западног прогреса над источњачком стагнацијом, била је општа оцена изнета у *Аутлуку*. Нови рат на Балкану био донео слабљење основне моралне вредности бивших савезница: моћ удруживања.⁷⁰¹

---

⁶⁹⁸ Albert Edwards, *The New Map of Europe*, *The Outlook* v. 102 (1912) 855 – 860.

⁶⁹⁹ *Europe and the Balkans*, *The Outlook* v. 104 (1913) 97 – 98.

⁷⁰⁰ *There Should be No Balkan War*, *The Outlook* v. 104 (1913) 547.

⁷⁰¹ *The Pity of It*, *The Outlook* v. 104 (1913) 603.

Алберт Сониксин (Albert Sonnichsen, 1878 – 1931), писац, авантуриста и поморац, учествовао је у најважнијим догађајима који су обележили његово доба. Ратовао је и извештавао са Филипина од 1898. до 1903. године. У Бугарску је отишао 1904, а наредне три године је провео у Македонији као дописник *Њујорк Ивнинг Поста* (*New York Evening Post*).⁷⁰² У Њујорку је 1909. године објавио књигу *Исповести једног македонског четника*. Сониксен је провео дванаест месеци на терену, међу бугарским комитама у Водену, Битољу, Ресену, пределима око Преспанског и Охридског језера, од Солуна па све до планине Риле. Упознао се са Христом Чернопејевим, једним од отмичара мис Стоун. Са њим је водио разговоре о предностима манлихерки и маузерки. Комита је испричао своја сећања на отмицу: како су он и Сандански узели и једну Бугарку да прави друштво мис Стоун (јер је то било пристојно понашање), куда су се кретали, како су преговарали и како су новац од откупа потрошили на финансирање Илинденског устанка.⁷⁰³

Своје искуство са Балкана, Сониксин је искористио да за читаоце листа *Аутлук* објасни зашто је дошло до међусобног сукоба балканских држава. Узрок невоља на Балкану видео је у немирима у Македонији из 1903. године и оружаног акцији која је уследила. Грчка, Бугарска и Србија су слале оружане чете са задатком организују македонске сељаке и да пробуде национални дух. Када је унутар Македоније основан покрет за аутономију, ни бугарска, ни грчка ни српска влада нису биле задовољне.

Сониксин је био заговорник аутономне Македоније, али имао је пуно разумевање за Бугарску. Навео је да су Срби и Грци у Балканском рату неприметно освојили Македонију са главном наградом коју је представљао Солун. То су учинили иза леђа Бугарима, који су водили тешке борбе са Турцима. ”Остаје чињеница да су житељи Македоније Бугари, све до неколико миља од падина Олимпа”, сматрао је Сониксон. Македонија је ослобођена од Турака, али њени становници су ушли у оквире балканских држава. Сониксон се надао да би снажан демократски инстинкт српског и бугарског народа могао да дозволи

---

⁷⁰² Albert Sonnichsen papers, New York Public Library, (<http://www.nypl.org/archives/1911>).

⁷⁰³ A. Sonnichsen, *Confessions of a Macedonian bandit*, New York 1909, 253 – 268.

самоопредељење народу Македоније, али ако је читава држава организована по војном принципу, глас демократије је мртав.⁷⁰⁴

На уреднике *Аутлука*, Рузвелта и Абота апеловале су и Бугарска и Грчка, свака са својим виђењима развија сукоба.⁷⁰⁵

У августу 1913, *Аутлук* је објавио вест да је у припреми изградња канала Дунав – Егејско море, преко Мораве и Вардара. Трговински водени пут би практично спајао Хамбург са Суецом. Наводно је принц Лазаревић – Хребелановић од српске владе добио концесију за тај пројекат. Инжињери из Београда, на челу са професором Стаменковићем су проценили изградњу канала који повезују Мораву и Вардар на 65 милиона долара, а годишњи промет воденог саобраћаја био би 4 милиона тона. ”Цела Европа ће договати Србији захвалност ако успе да заврши посао који је започела неколицина Срба патриота.”⁷⁰⁶

Амерички одбор започео је делатност у Албанији 1908. године. Пет година касније, преузео је школу у Корчи, за коју је задужио велечасног Кенедија, дипломца са Принстона. Школу је основала албанска породица Кирија, чији су се чланови школовали у Америчком колеџу у Константинопољу. ”На цивилизовање Бугарске више је утицао Амерички Роберт Колеџ из Константинопоља, него било који други утицај. Може се десити да ће Американци имати сличну, истакнуту и поноситу улогу у Албанији”, писао је *Аутлук*.⁷⁰⁷ Крајем новембра 1913, америчка влада је послала предлог на конференцију балканских држава у Букурешту да у нови уговор уђе одредба о верским слободама свих који живе на њиховим територијама. Предлог је одбијен, јер су балканске државе у својим уставима већ гарантовале верске слободе. Према неким извештајим српске власти су у Битољу захтевале од Бугара да се изјасне да су им преци били Срби. Уз то су затворили грчке школе и школе и наметнули обавезу да сви иду у српску цркву. Грчке

---

⁷⁰⁴ A. Sonnichsen, *Why They Fight One Another, An Explanation from Personal Experience in the Balkans*, *The Outlook* v. 104 (1913), 607 – 609.

⁷⁰⁵ *An Appeal from Bulgaria*, *The Outlook* v. 104 (1913) 803; *The Greek Point of View*, *The Outlook* v. 104 (1913) 804 – 805.

⁷⁰⁶ *The Danube – Aegean Canal*, *The Outlook* v. 104 (1913) 835.

⁷⁰⁷ *The Albanian Frontier: Greece*, *The Outlook* v. 105 (1913) 248.

власти се нису понашале другачије: затвориле су америчко – албанску школу у Корчи.⁷⁰⁸

Теодор Рузвелт је сажео идеју да америчка доктрина треба да буде кохерентна политика, заснована на праведном и уљудном третирању нација и спремности да брани сопствена права. Он је дозвољавао могућност да светски конфликт допринесе развоју демократије у Европи и свргавању оних који мисле да им је право на владавину Богом дано.⁷⁰⁹ У покушају да одговори на питање ко сноси одговорност за избијање светског рата, *Аутлук* је навео неколико чињеница. Прво, мир је могао да се очува да је Аустрија пристала да изнесе свој случај са Србијом пред Хашким трибуналом или на конференцији четири велике силе. Друго, подршка коју је Немачка дала Аустрији за њено упорно одбијање арбитраже Енглеске, Француске, Италије и Русије, може се сматрати другим поводом за рат. Из тога је произашао закључак да су Аустроугарска и Немачка одговорне за велику трагедију светских размера.⁷¹⁰

У изношењу мишљења о узроцима за избијање светског рата *Аутлук* није занемаривао ни мишљење социјалиста. Интернационализам је једна од кардиналних доктрина социјализма, па је америчке социјалисте зачудило како су се искрени немачки социјалисти дигли на оружје против једнако искрених француских социјалиста. Социјалиста је подсетио на неке традиције европске дипломатије: фалсификоване телеграме, јавне уговоре са тајним клаузулама и слично.⁷¹¹

Џон Спарго (John Spargo, 1876 – 1966) доселио се из Енглеске у Њујорк 1901. године, са већ формираним социјалистичким идејама као један од најенергичнијих марксиста. Био је један од оснивача Социјалистичке партије Америке, 1901. У годинама уочи Првог светског рата Спарго је постао контроверзна личност у Социјалистичкој партији. Подржавао је борбу за женска права и грађанска права Афро – Американаца, али се истовремено залагао за

---

⁷⁰⁸ *Balkans Ideas of Religious Liberty*, *The Outlook* v. 105 (1913) 686 – 687.

⁷⁰⁹ T. Roosevelt, *World War: Its Tragedies and Its Lessons*, *The Outlook* v. 108 (1914) 169 – 178.

⁷¹⁰ *Who is Responsible*, *The Outlook* v. 108 (1914) 245 – 249.

⁷¹¹ *A Socialist, The War and International Socialism*, *The Outlook* v. 108 (1914) 305 – 308.

ограничење броја досељеника. За разлику од Јуџина Дебса, који је рат схватао као обрачун империјалиста и противио се уласку Америке у сукоб, Спарго је подржавао ангажовање САД у Првом светском рату. Према је имао подршку Аптона Синклера, морао је да се повуче из Социјалистичке партије, 1917.

У децембру 1914, *Аутлук* је писао: ”Какав год био исход рата, репутација Срба као борбеног народа изузетно порасла, упркос пада Београда...”⁷¹² У наставку је подсетио читаоце да су Срби изашли као победници из оба Балканска рата, али на рубу банкротства. Морали су да консолидују власт на новим територијама што је захтевало велике новчане издатке. Аустрија је покренула нови рат, у коме су се српски ветерани сјајно држали четири месеца. ”Њихова упорна одбрана Београда је највеличанственији инцидент у рату”, завршио је *Аутлук*.

Џорџ Лорилард, отправник послова при ”влади која нема државу” морао је да прати непрестано покретну престоницу Србије. Посланство је у фебруару 1916. премештено из Скадра у Драч, а тај пут био је непрекидан планинама и рекама, док су са неба вребали аустријски авиони ”албатроси” који су бомбардовали било коју масу која личи на групу људи. Са обе стране пута, Лорилард је наилазио на лешеве српских војника и њихових коња који су се туда пробијали.⁷¹³ *Аутлуков* дописник из Италије, Сперанца се запитао на који начин Америка може помоћи српској влади, у ситуацији у којој су Србија и Црна Гора избрисане са европске мапе. Лорилард је изјавио да међу Србима влада опште осећање да ће им Сједињене Државе помоћи на сличан начин на који су помогле Белгији. Американци, као неутрална нација, нису смели да помажу српску војску, јер без обзира на катастрофално стање војника, није званично капитулирала. Што се цивилног становништва тиче, Србији се могло прићи само преко територије Централних сила.

Е. Х. Гејџ (E. H. Gage) и Џ. В. Бејкмен (G. W. Bakeman), чланови Санитарне комисије, су од маја 1916. пратили српску војску. Проучивши

---

⁷¹² *The Servian Situation*, *The Outlook* v. 108 (1914) 794 – 795.

⁷¹³ Gino C. Speranza, *Italy and Servian Aid*, *The Outlook* v. 112 (1916) 518 – 521.

ситуацију на терену, предложили су да се што већи број људи евакуише, јер је било скоро немогуће доставити помоч копненим путем услед непостојања инфраструктуре. Гејц је изјавио да су Срби престали да мисле, јер су толико много и толико дуго патили, да је потребно добро их нахранити, обући их и омогућити им да се одморе, како би се опоравио њихов сломљени дух.⁷¹⁴

У септембру 1917, Теодор Рузвелт је постао стални сарадник листа *Star* из Канзас Ситија (*Kansas City Star*) где је објавио неколико стотина чланака до јануара 1919 године. Рузвелт је предвиђао распад Аустроугарске и оштро је нападао оклевање председника Вилсона за објаву рата.⁷¹⁵ Рузвелт се залагао за осигурање демократије у свету и растурање Аустрије и Турске и ослобођење потчињених народа у њиховом саставу. Приликом посете српском ”Базару” у Њујорку, Рузвелт је пожелео да се Србија што пре ослободи и да се Јужни Словени уједине у једну државу.⁷¹⁶ У марту 1919, у *Starу* је подсећао читаоце да је дужност САД да подрже своје савезнице, међу којима је и Србија, истичући војнички значај српске и белгијске армије.⁷¹⁷ Српском посланику Михаиловићу писао је да је нужно створити велику и слободну државу са излазом на море, сачињену од Срба, Хрвата и Словенаца, православних, католика и муслимана. Рузвелт је сматрао да би постојање снажне југословенске државе било би значајно за мир у свету. Он је захтевао одлучне кораке САД у решавању питања националних држава у југоисточној Европи.⁷¹⁸

Почетком 1918, *Аутлук* је позивао да Америка објави рат Бугарској, која је наносила патњу Србији. Према колумнисти, Бугарска је била део пангерманске шеме и заслуживала је да на неки начин буде опоменута од стране Сједињених Држава.⁷¹⁹

Аутлук је објавио податке о аустроугарским злочинима у Србији: 150 хиљада расељених и интернираних цивила, укључујући старце, жене и децу од 8

---

⁷¹⁴ Исто.

⁷¹⁵ Д. Живојиновић, *Теодор Рузвелт и политика Сједињених Америчких Држава према југоисточној Европи 1917–1918 године*, у: У потрази за заштитником, 316–317.

⁷¹⁶ Исто, 321.

⁷¹⁷ Исто, 323.

⁷¹⁸ Исто, 326.

⁷¹⁹ *Why Hesitate*, *The Outlook* v. 118 (1918) 11.

до 15 година у логоре у Мостару, Араду и Добоју, 30% настрадалих од глади и хладноће. Аустријанци су из Србије однели све.⁷²⁰ Објављен је и текст српског посланика у Француској, Веснића, о коренима рата.⁷²¹

У децембру 1918, *Аутлук* је посветио текст пољопривреди у Србији. Наиме, у Србији пре рата, свака област је била дужна да има расаднике, како би потпомогла ситне земљораднике у производњи воћа и винове лозе. Шеф расадника је имао обавезу да путује округом, држи предавања и показује методе унапређивања пољопривредне производње. После аустријске окупације у Србији ништа није остало. Расадници су уништени, однете су све алатке, инструменти и апарати, није преостала ниједна животиња нити биљни расад. Чак је и површина земље била уништена. Србија се не може опоравити ако тренутно нахрани гладне, потребно је семе, алатке и стока. Српским земљорадницима су били неопходни плугови, култиватори, бушилице, прскалице, тестере и остале алатке.⁷²² *Аутлуков* дописник Грегори Мејсон је 1919. интервјуисао Николу Пашића.⁷²³

Аутлук је пренео и изјаве Милоша Савића, члана Централног комитета за обнову Србије, да је штета нанета Србији две и по милијарде долара. Србија је била препрека Немачкој на њеном путу од Берлина до Багдада. У знак немачке освете опљачкани су и уништени музеји, библиотеке, универзитети, школе и цркве; опљачкана је и однета стока; шуме, виногради и воћњаци су посечени; пољопривредна и индустријска машинерија је покрадена или претопљена.⁷²⁴ Цитирајући текст уредника из 1915. године, *Аутлук* је поручио да свет има моралну обавезу да помогне Србији, због великог броја сирочића, који су остали без родитеља, а многи и без имена и идеје одакле су потекли.⁷²⁵

Аутлуков дописник из Цариграда у јулу 1919. је писао да мир у Европи никада неће бити стабилан уколико је на Балкану турбулентно. Стога је стабилизација ситуације на Балкану била у интересу како Европљана тако и

⁷²⁰ Pierre de Lanux, *Why are the Southern Slavs Anti – German*, *The Outlook* v. 118 (1918) 576 – 577.

⁷²¹ Dr. M. R. Vesnitch, *A Conflict of Racial Ideals, an Explanation of the Origin of the War*, *The Outlook* v. 118 (1918) 627 – 628.

⁷²² *Agriculture in Serbia*, *The Outlook* v. 118 (1920) 522.

⁷²³ Nicholas Pasitch, *What the Yugoslavs Want*, *The Outlook* v. 122 (1919) 283 – 286.

⁷²⁴ *The Sacrifice of Serbia*, *The Outlook* v. 122 (1919) 493.

⁷²⁵ *Why Serbia needs help*, *The Outlook* v. 122 (1919) 493 – 496.

Американаца. Процењивало се да је Србија изгубила око 1.340.000 људи, од којих је око 150.000 однела епидемија тифуса, а 60.000 шпанска грозница. Око 80.000 Срба је интернирано у Бугарску а око 160.000 у Аустроугарску. Морал цивила на Балкану био је на ниском нивоу, а први кораци ка дизању морала били су нахранити и обући становништво. Амерички Црвени крст се посветио тим задацима. После рата, на хиљаде људи у Србији су даноноћно носили пицаме које је обезбедио Амерички Црвени крст. Сви прилози су били добровољна донација око 40 милиона Американаца. Америка је чинила много више од пуког снабдевања храном Балкана. Композиција од тридесетједног вагона америчког Црвеног крста је кренула из Трста 23. јануара, и стигао у Земун 27. јануара 1919. године. Воз је је носио тканине и шиваће машине у Србију, брашно и пећи, семе и пољопривредне машине.⁷²⁶

Пуковник Андерсон, са чела Балканске комисије Црвеног крста Америке, поручио је да борба против глади представља борбу против болшевизма, и самим тим, борбу за демократију на Балкану. ”Дошли смо на Балкан да учинимо више од пуке дистрибуције брашна и фланела. Желимо да све своје способности, колике год биле, искористимо да помогнемо овим људима да сами себи помогну. Желимо да им помогнемо да поставе основе за бољу цивилизацију,” изјавио је пуковник Андерсон.⁷²⁷

У издању *Аутлук* од 31. августа 1921, изашао је текст ”Краљ мудрости”, поводом смрти српског краља Петра. На његову владавину пала је сенка убиства претходног краља, али никада није доказано да је он стајао иза завере. Србији је вратио устав, а у поодмаклим годинама борио се уз свој народ у светском рату.⁷²⁸

---

⁷²⁶ G. Mason, *The Red Cross Rebuilding the Balkans*, *The Outlook* v. 122 (1919) 634 – 635.

⁷²⁷ Исто.

⁷²⁸ *A King of Courage*, *The Outlook* v. 128 (1921) 673.

4. Сустрети кроз књижевност

Small and transient is an earthly kingdom

*But the heavenly is now and ever.*⁷²⁹

Српска књижевност почела је да се преводи на енглески језик још од доба Вука Караџића, а преводили су је људи разних националности, занимања и интересовања. Први превод једног америчког аутора, додуше непознатог био је опис Наполеона Бонапарте, који је 1843. године на српски језик превео Лазо Зубан, члан Совјета Кнежевине Србије и посветио кнезу Александру Карађорђевићу. Непознати Американац је приредио делове Наполеонове биографије, а српски превод на 142 странице је урађен са немачког предлошка текста и одштапан у Државној штампарији.⁷³⁰ С обзиром на природу дела, тешко се може рећи да је то заиста први превод америчког ауторског текста.

Међутим, прво издање једног америчког писца на српском језику била је *Чича Томина колиба*, аутора Харијет Бичер Стоув. Књигу је на 92 странице ”посрбио” Милан Д. Рашић, а одштапана је 1853. године у јерменском манастиру у Бечу.⁷³¹

Међу првим преводиоцима са енглеског језика била је Енглескиња Елоди Мијатовић, супруга дипломате Чедомиља Мијатовића.⁷³² Од шездесетих до осамдесетих година XIX века међу Србима се запажа нагли пораст интересовања за енглеску културу, језик и књижевност. После Доситеја Обрадовића у Енглеској су боравили Љубомир Ненадовић, Владимир Јовановић, Чедомиљ Мијатовић и

---

⁷²⁹ *Servia*, The New – England Magazine, v.8, 1835, 292.

⁷³⁰ *Наполеона Бонапарта себе истога описЪ : изводЪ изЪ собственога Бонапартова рукописа / одЪ еднога Американца ; сЪ немачкога превео Лазо ЗубанЪ, Београд 1843. Књига је први пут изашла у Лондону: Napoléon peint par lui même. Extrait du véritable manuscrit de Napoléon Bonaparte par un Americain, London, 1818. (<http://scc.digital.nb.rs/document/C-I-0317>)*

⁷³¹ *Чича – Томина колеба, или ЖивотЪ црњаца у сѣверо–американским' робским' државама*. Св. 1 / по Г. Харриетти БечерЪ Стове; посрбио МиланЪ Д. РашићЪ, Беч 1853.

⁷³² J. Bowring, *Serbian Popular Poetry*, London 1827; Elodie Lawton Mijatovich, *Kossovo*, London 1881.

други. Ова ”англomанија”, како је неки писци називају, оставила је печат и у књижевности.⁷³³

Ни Стојан Новаковић није остао имун на англосаксонске утицаје. Дobar део часописа *Вила* (1865 – 1868) посветио је страниј књижевности, односно преводима књижевних дела. Најзаслужнија особа за прве преводе америчких аутора била је Елоди Лотон Мијатовић (Elodie Lawton Miĳatovic, 1835 – 1908), супруга Чедe Мијатовића. Са савременом америчком књижевношћу се упознала у току боравка у Бостону, педесетих година XIX века. Елоди Лотон је учествовала је аболиционистичком покрету и писала је песме против ропства. Удаја за Чедoмиља Мијатовића је довела у Београд 1864. године. Брачни пар је већином преводио дела из енглеске литературе на српски. Елоди Мијатовић је преводила и српску народну књижевност на енглески језик. Први превод америчке приповетке у *Вили* је изашао 1865 године. Годину дана после смрти Натанијела Хоторна (1804 – 1864), Елоди Мијатовић је превела његову приповетку ”Гуја у срцу” (“Egotism; or the Bosom Serpent”). Превод на неким местима одступа од оригинала, јер је прилагођен домаћем културном поднебљу. У последњој години излагања, у *Вили* се појавило ремек дело америчке приповетке, Хоторнова ”Рапаћинијева кћи” (“Rappaccini’s Daughter”).⁷³⁴

Уз помоћ супруге, Чедoмиљ Мијатовић је превео, и у издању Српске књижевне задруге, објавио аутобиографију Бенџамина Франклина.⁷³⁵

Елоди Лотон је популарисала религиозно – просветитељску и здравствено – хуманитарну литературу у Србији. Била је први преводилац Натанијела Хоторна на српски. Преносила је српску књижевну баштину на енглески језик. Главни концепт рада брачног пара Мијатовић био је имагологија, односно мењање

---

⁷³³ Tihomir Vučković, *Stojan Novaković i američka književnost*, Symposium Language and literature at the end of XX century : collection of papers, Podgorica 1997, 525 – 538.

⁷³⁴ *Гуја у срцу*, *Вила*, 1865, 7, 88 – 91; 8, 99 – 103; *Рапаћинијева кћи*, *Вила*, 1868, 19, 434 – 441; 458 – 464; 22, 505 – 511.

⁷³⁵ Б. Франклин, *Живот Бенџамина Франклина*, Београд 1901.

представе о српском народу у енглеској култури, али и обратно. Тако је превод постао изузетно важан чинилац литерарног посредништва.⁷³⁶

Стојан Новаковић је и сам преводио са енглеског. У *Српској читанки за ниже гимназије и реалке*, првој средњошколској читанки из 1870, Новаковић је објавио преводе три кратка поучна текста ”с енглеског”.⁷³⁷ Новаковић, успешан на многим пољима, први је представио српским читаоцима амерички есеј као књижевни облик, и то преводима две кратке приче Вашингтона Ирвинга. Кратка прича ”Жена” излазила је у *Матици* у два, а есеј ”Непостојанство књижевности” у три наставка.⁷³⁸ Текстови нису преведени у целости, јер је нагласак био на поучи о брачној оданости, односно на похвали трајне вредности књижевности. Новаковић је изашао из улоге преводиоца у улогу тумача текста, као историчар књижевности и критичар.⁷³⁹

Први историјски преглед енглеске и америчке књижевности на српском изашао је у Новаковићевом преводу тротомне *Опште историје* Јоакима Шера из 1872 – 1874. године. Наравно, текст о америчкој књижевности се налазио у оквиру енглеске књижевности, као северноамериканска енглеска књижевност. Вредност Шеровог историјског прегледа је у томе што је први на српском језику. Бен Франклин је сврстан уз енглеске писце, Фенимор Купер је приказан као следбеник Валтера Скота, а Вашингтон Ирвинг кога ”Американци поштују као највећи накит своје књижевности”, нашао се у поређењу са Чарлсом Дикенсом. Први пут су се у српском културном простору нашли По, Лонгфелоу и Витмен. Новаковић је први пут превео, заправо парафразирао са немачког, чувену песму Едгара Алана Поа, ”Гавран”. Целовити превод ”Гаврана” појавио се у листу *Јавор* 1878. године, у преводу Нике Грујића Огњана. Читаоци у Србији, први пут су чули за Волта Витмена, за кога је писало: ”једна половина његових земљака

---

⁷³⁶ Simha Kabiljo–Šutić, *Posrednici dveju kultura, studije o srpsko–engleskim književnim i kulturnim vezama*, Beograd 1989.

⁷³⁷ ”Нема среће без науке”, ”Не ваља бити себичан”, ”Још један пут” у: С. Новаковић, *Српска читанка за ниже гимназије и реалке*, књ.1, Београд 1870, 231 – 235, 242 – 247, 283 – 293.

⁷³⁸ ”Жена”, *Матица*, 1870, I, 10 – 13; II, 2, 32 – 35; ”Непостојанство књижевности”, *Матица*, I, 10, 237 – 238, II, 11, 257 – 260, III, 12, 284 – 287.

⁷³⁹ Т. Vučković, *н.д.*, 529 – 530.

мисли да је велики песник, а друга да је велика будала”.⁷⁴⁰ Стојан Новаковић се при превођењу руководио личним укусом. Његов избор је широм отворио врата америчкој прози, отворивши нове хоризонте домаћој читалачкој публици, писцима и критичарима.

Марк Твен је своје најраније издање на српском језику добио 1886. године у штампарији Напредне странке, са хумореском *Заразна песма*.⁷⁴¹ Прво самостално издање Твена појавило се под насловом *Приповецице* у Београду, 1891. године.⁷⁴²

О историји енглеске и америчке књижевности се није много знало, нити се о њима писало на балканском тлу почетком XX века. Празнину је донекле испунила *Читанка из енглеско – америчке и скандинавске књижевности*, коју је 1903. године приредио гимназијски професор Видоје Дукат, а објавила загребачка Краљевска хрватско – славонска земаљска задруга. Замишљена као приручник за средње школе, *Читанка* је требало да буде заједничко дело Дуката и Лазе Костића, који је био задужен да преводи поезију. Премда десетоструко краћи од прегледа енглеске књижевности, део посвећен америчкој књижевности био је први преглед такве врсте у окружењу. ”Лијепа књига америчка није само грана енглеске књижевности, већ је од искона самостална, скроз народна литература, коју само једнакост језика веже с књигом матере земље”, приметио је Дукат. Од америчких песника били су заступљени Брајант, Лонгфелоу и Витмен, а од прозних писаца Френклин, Фенимор Купер, Хоторн, По, Твен, Брет Харт и Емерсон. Међу преводиоцима америчке књижевности нашли су се Јован Храниловић, Владимир М. Јовановић, Аугуст Шеноа, Јован Јовановић Змај (сви као преводиоци песама Лонгфелоуа) и Хуго Бадалић (превод песме Брајанта).⁷⁴³

Свакако једна од најзанимљивијих веза Јована Јовановића Змаја са Америком представљао је његов однос са Николом Теслом. Приликом посете

---

⁷⁴⁰ Т. Vučković, *Stojan Novaković i američka književnost*, 535 – 537.

⁷⁴¹ М. Илић, М. Твен, *Вампир. Заразна песма*, Београд 1886.

⁷⁴² М. Твен, *Приповецице (хумореске, скице)* Београд 1891.

⁷⁴³ Т. Вучковић, *Змај и Владимир М. Јовановић као преводиоци америчке поезије*, Преводна књижевност : зборник радова Десетих београдских преводилачких сусрета, Београд 1986, 143 – 146.

Београду 1892. године, на свечаном дочеку приређеном у част великог изумитеља, Змај је прочитао песму ”Поздрав Николи Тесли”. Једна од строфа гласи:

”Ти нам, Тесла, ти врличе,

оде летом јаче струје,

у далеку Колумбију,

да ти умље колумбује”.⁷⁴⁴

Реванш није могао бити лепши. Две године касније, Тесла превео неколико Змајевих песама (“A Fairy form the Sun-shower”, “Quid pro Quo”, “Why the Army Became Quiet”) које је на енглески језик препевао Роберт Андервуд Џонсон и објавио их у њујоршком илустрованом месечнику Сенчури магазин (*The Century Illustrated Monthly Magazine*) под општим насловом ”Маштарије са српског”⁷⁴⁵. Премда код неких аутора стоји да су тада објављене песме ”Три хајдука”, ”Два сна”, ”Тајна љубав” и ”Циганин хвали свога коња”, оне су ушле у доцније издање Теслиних превода Змаја.⁷⁴⁶ Наиме, 1897. године Тесла је превео, а Андервуд препевао још девет Змајевих песама, које су објављене у посебној књизи *Песме о слободи*.⁷⁴⁷ Роберт Андервуд Џонсон (Robert Underwood Johnson, 1853 – 1937), помоћни уредник већ поменутог часописа *Century* и његова супруга Кетрин, постали су блиски пријатељи Николе Тесле. Џонсон је био интригиран Теслиним пореклом, па се заинтересовао и за српску поезију. Једна од омиљених песама била му је балада о црногорском ратнику из битке која се одиграла 1874. године, ”Лука Филипov”, коју је Тесла превео, а Џонсон парафразирао на енглески језик.⁷⁴⁸

---

⁷⁴⁴ Исто; В. Милинчевић, *Преводилачки допринос Николе Тесле*, Завичај, 239 (1980) 9 – 10.

⁷⁴⁵ *Fancies from the Servian*, *The Century illustrated monthly magazine*. v.49, 1894–1895, 320.

⁷⁴⁶ В. Милинчевић, *н.д.*, (1980) 10.

⁷⁴⁷ R. U. Johnson, *Songs of Liberty and Other Poems*, Including Paraphrases from the Servian After Translations by Nikola Tesla, with a Prefatory Note By Him on Servian Poetry, New York 1897.

⁷⁴⁸ *Luka Filipov* (An incident of the Montenegrin war of 1874). Paraphrased from the Servian of Zmai Iovan Iovanovich, after literal translation by Nikola Tesla, *The Century illustrated monthly magazine*. v.49, 1894–1895, 528 – 529.

У кратком уводу *Песмама о слободи*, Тесла је назвао Змаја ”водећим песником данашњице”. Тесла је сматрао да нема нације која је доживела тужнију судбину од Срба, који су жртвовали своју слободу и зауставили продор Турака, за шта им се Европа никада неће моћи одужити. Милоша Обилића и Марка Краљевића је истакао као праве представнике српских врлина. Црна Гора, како Тесла каже, била је ”једина звезда на небу” у мраку који је пао на Србе, јер је одржала поетску традицију јуначке народне борбе за слободу. Народне песме за слободу је касније сакупио Вук Стефановић Караџић, а дивео им се сам Гете. На крају, Тесла је написао да поред народне песничке традиције, Србија има и песнике појединце, међу којима се истиче Змај. ”Змајеве песме су тако суштински српске да их је скоро немогуће превести на страни језик. Оне су изузетне по оштроумној сатири ослобођеној волтеровске злобе, по добродушном и спонтаном хумору и по префињености и дубини израза.”⁷⁴⁹

Прва обимнија антологија новије стране поезије у Србији била је збирка превода Владимира М. Јовановића, *Лепе туђинке. Песме страних песника*, објављена 1889. године у Шапцу. Представник америчке књижевности у антологији је Лонгфелоу. Јовановићеви преводи су били изузетно популарни, па се као незапамћен успех бележи поновно издање *Лепих туђинки*, већ 1893. године.⁷⁵⁰

Осим преводилачког рада, постојала је и српска књижевност на енглеском језику. Родоначелником српске књижевности на енглеском језику сматра се Ђорђе Шагић (1795 – 1873), човек изузетно немирног духа.⁷⁵¹ Овај школовани карловачки богослов је 1810. прешао Саву и прикључио се српским устаницима. После пропасти Првог српског устанка, Ђорђе Шагић се јавио у фрајкоре, где је требало да се бори против Наполеона. Али, јединица је ускоро расформирана, а Шагић је 1815. стигао у Хамбург, где се укрцао у брод за Филаделфију. Како није имао новца за карту побегао је чамцем и умешао се међу рибаре. Тада је узео

---

⁷⁴⁹ N. Tesla, *Zmai Iovan Iovanovich, the Chief Poet of To-Day*, у: R. U. Johnson, *Songs of Liberty and Other Poems*, New York 1897, 43 – 85.

⁷⁵⁰ Т. Вучковић, *Змај и Владимир М. Јовановић као преводиоци америчке поезије*, 154 – 160.

⁷⁵¹ Robert P. Gakovich and Milan M. Radovich, *Serbs in the United States and Canada. A Comprehensive Bibliography*, St. Paul Minnesota 1992², 33.

презиме Фишер. Лако је добио америчко држављанство. Када је 1821. године букнуо осмогодишњи грчки устанак против Турака, Шагић је све време у Америци заступао интересе грчких устаника. Преселио се у Њу Орлеанс 1835. године, где се истакао у борбама за отцепљење Тексаса од Мексика. Обогадио се током "златне грознице", и постао је трговачки комесар целог Тексаса за Калифорнију.

Ђорђе Шагић је радио на организовању српских исељеника. Био је један од покретача "Руског и панславјанског добротворног друштва Сан Франциска", једног од првих српских друштава у Америци. Његова *Сећања*, су објављена у Сан Франциску 1858. О Ђорђу Шагићу се много писало у САД, углавном као једном од оснивача Тексаса.

У Сан Франциску је од 1894. године радило "Српско – Црногорско Добротворно и Књижевно Друштво".⁷⁵² Један од најугледнијих чланова српске заједнице у Сан Франциску био је Лазар Симов Ђурић, пореклом из Игала. Ђурић је писао поезију, о чемерном животу рудара и других досељеника у Америку.⁷⁵³

Срби у Америци, махом радници на тешким физичким пословима, читали су врло мало. Они који су читали, опредељивали су се за колпортерску књижевност из старог краја – јефтине песмарице о Краљевићу Марку и Милошу Обилићу и побожне књиге (*Чудеса пресвете Богородице, Срце човечје, Храм божји, Дванаест великих петака и страшни суд*) заједно са молитвеницима и сановницима. Били су популарни и сензационалистички романи: *Ципелице мале грофице, Девојка са улице, Код женскога раја* и друге.⁷⁵⁴ У листу *Слога*, који је излазио у Питсбургу, 1911. године је објављен разговор са једним српским књижеаром, који се пожалио да не може да изда ниједну паметну књигу за наше људе у Америци. Укус српских исељеника био је такав да су пролазиле само песме о Краљевићу Марку, Милошу Обилићу, сановници, календари и

---

⁷⁵² Ђорђе Прекоокеановић, *Писмо из Сан Франциска; Српска колонија у Америци*, Цариградски гласник бр. 40, 1899.

⁷⁵³ Лазар Ђурић, *Пјесме*, Сан Франциско 1903. Исти, *Под земљом у Америци*, Сан Франциско 1903.

⁷⁵⁴ *Српска књига у Америци*, Српски књижевни гласник, XXVI – XXVII (1911) 316 – 317.

криминалне приче. На основу свега књижар је предвиђао црну слику будућности Срба у Америци: ”Било пре, било после, све ће то прогутати американска незасита аждаја, и од нашег племена у овој земљи неће бити помена ни спомена”.⁷⁵⁵

Српски књижевни гласник је пратио америчко издаваштво. Лист је оценио да продукција научних, историјских и критичних радова у САД не стоји у сразмери са бројем становника и америчким интензивним прогресом. Међутим, скоро свакодневно су се појављивали романи, који су налазили милионе читалаца. Најмање шест романа је 1901. године изашло у 150.000 примерака, њих десетак је штампано у 100.000, а дванаест у 50.000 примерака. У јавним библиотекама у Њујорку, Чикагу, Филаделфији и Бостону те године читаоцима је издато 6 милиона књига, од којих је највише било романа – 4.5 милиона. Популарност романа објашњавала се бројним рекламама по новинама и часописима, које нису биле уобичајене за озбиљна дела.⁷⁵⁶

Први помен српске књижевности у Сједињеним Државама налази у часопису *North American Review* из 1827. године. Наиме, Царед Спаркс (Jared Sparks) је написао приказ књиге сер Џона Бауринга, односно његовог превода збирке српских народних песама.⁷⁵⁷ Први препев српске народне поезије изашао је 1835. године у америчком часопису *The New England Magazine* из пера Џона Персивала. У тексту ”Славонија” (Slavonia) сакупљено је пет препева сонета водећих словенских народа, и то два руска, и по један српски, пољски и чешки.⁷⁵⁸

Servia

Zemaljsko je za maleno tsarstvo

A nebesko u vek i do veka. N. S. P. (Tzar Lazar)

Small and transient is an earthly kingdom

---

⁷⁵⁵ Исто.

⁷⁵⁶ *Амерички роман у 1901*, Српски књижевни гласник, V (1902) 155.

⁷⁵⁷ *Servian Popular Poetry*, translated by J. Bowring, London 1827.

⁷⁵⁸ J. Percival, *Slavonia*, *The New – England Magazine*, v.8, 1835, 88 – 90; 291 – 293.

But the heavenly is now and ever.

Go forth, and ask no blessing on thy sword —

Go forth, and rush upon the turbaned foe...

Srblji vichu: za vjeru rishtjansku,

I za slavu imena Srpskoga

Cry the Servians: for the faith of Christians,

And the glory of the name of Servia.⁷⁵⁹

У *Историјском прегледу језика и књижевности словенских народа* који се појавио 1850. године у Њујорку, Тереза фон Јакоб је посветила значајно место историји илирско – српског језика, језику и књижевности илирско – српског порекла, Вуку Стефановићу као сакупљачу народних песама и српском народном песништву уопште.⁷⁶⁰

У Сједињеним Државама преводи српске поезије се налазе у делима Вилијама Милера и брачног пара Лазаревић – Хребељановић.⁷⁶¹

Амерички слависта Џорџ Ноиз (George Rapall Noyes, 1873 – 1952), професор на Универзитету Беркли где је радио од 1901. године, објавио је преводе српских јуначких песама, које су сврстане ”међу најизузетније у Европи”. *Херојске баладе Србије*, издате у Бостону 1913, сачињавају српске песме пре турских освајања, Косовски циклус, епске песме настале под турском влашћу и песме без историјске подлоге. Професор Ноиз је изнео тврдњу да непознатом аутору, који већ зна напамет педесетак песама, није представљало тешкоћу да сачини нове песме, о било ком догађају из сеоског живота. Он је имао прилику да се увери да српско епско стваралаштво непрестано траје, јер српски бардови

---

⁷⁵⁹ *Servia*, *The New – England Magazine*, v.8, 1835, 292.

⁷⁶⁰ Talvj (Therese Albertine Louise von Jacob Robinson) *Historical View of the Languages and Literature of the Slavic Nations*, New York 1850, 103 – 133, 366 – 384.

⁷⁶¹ W. Miller, *The Balkans*, New York, Putnam, 1896, 735; Lazarovich – Hrebelianovich, *The Servian People, their past glory and their destiny*, New York, Scribner, 1910.

певају о анексији Босне и Херцеговине и о Балканским ратовима. Петар Перуновић, српски гуслар, певао је о трагедијама Првог светског рата. Стога је Ноиз могао да закључи да су у Србији песме опстале као део народног живота, и да их народни певачи и даље састављају и певају, заснивајући их на усменој традицији.⁷⁶²

Популарне српске народне приче у САД објавио је Војислав Петровић, шеф Одсека за славистику Јавне библиотеке у Њујорку. Књига *Приче о јунацима и легенде Срба*, изашла је 1915. године.⁷⁶³

Рат у Европи је омогућио да се светска јавност упозна са српским обичајама и национализмом. Беатрис Стивенсон (1887 – 1981), једна од малобројних жена које су докторирале социологију у првим деценијама XX века (1915. године на Универзитету у Њујорку), писала је да српски фолклор добија све више пажње захваљујући херојској борби мале земље.⁷⁶⁴ Српске песме биле су пуне борбе добра и зла, светла и таме, чистоће и порока, јер су настале у земљи ”где још увек живе пагански ритуали и где се виле купају у рекама, а вампири тумарају ливадама”.⁷⁶⁵ Предмет истраживања Стивенсонове у светлу фолклорне психологије, али и у светлу савремених ратних дешавања биле су гусле. Плес коло је упоредила са америчком дечијом игром “Pillow and Keys”⁷⁶⁶. После удаје за професора Миливоја Станојевића под новим презименом издала је антологију југословенског песништва.⁷⁶⁷

Професор на Универзитету у Њујорку, Пол Радосављевић (1879 – 1958) објавио је 1919. године књигу *Ко су Словени*. Писао је о демократском духу Словена, као савезника модерних демократских држава САД, Француске, Енглеске и Италије. У главне црте словенског темперамента убројио је меланхолију, тугу, стрпљење, патњу, љубав и саосећајност (односно словенски идеализам), понизност и одсуство лицемерја и фатална склоност ка екстремима. У

---

⁷⁶² *Heroic Ballads of Servia*, translated by G. R. Noyes, L. Bacon, Boston 1913.

⁷⁶³ V. M. Petrovich, *Hero Tales and Legends of the Serbians*, New York, 1915.

⁷⁶⁴ Beatrice L. Stevenson: *The Poetry of the Slav*, The Welland Telegraph, Feb. 13, 1917; *Kosovo Day and the Serbian People*, Liberty, July 11, 1917.

⁷⁶⁵ B. L. Stevenson, *Songs of the Serbians*, Liberty, Oakland 1916, 2 – 3.

⁷⁶⁶ B. L. Stevenson, *The Gusle Singer and his Songs*, American Anthropologist, XVII, 1915, 56 – 68.

⁷⁶⁷ Beatrice L. Stevenson–Stanoyevich, *An Anthology of Yugoslav Poetry*, Boston 1920.

начувеније Србе и Хрвате, између осталих, убројио је Николу Теслу, Руђера Бошковића, Јосипа Панчића, Цвијића, Лозанића, Валтровића, Нодила, Рачког, Цуваја, Јагића, Шулека, Руварца, Клаића, Решетара, Исидору Секулић и друге.⁷⁶⁸

У Њујорку је 1921. године, у преводу Павла Поповића објављена кратка антологија југословенске прозе *Југословенске приче*. Књига је изашла у серији превода, уз чешку и грчку прозу. У збирци су се нашле приповетке ”Први пут с оцем на јутрење” Лазе Лазаревића, ”Кањош Мацедоновић” Стјепана Митрова Љубише, као и приповетке Симе Матавуља, Светозара Ћоровића, Јанка Веселиновића, Милована Глишића и Јована Јовановића Змаја. Српске приповетке су по први пут представљене америчкој јавности.⁷⁶⁹

5. Америка српских путника

”У Америци, кажу, новац је све, па зато им ваљда и не цвета уметност. Новац, веле, прави друштво и управља друштвом”⁷⁷⁰

Јелена Димитријевић

Драгоценост сведочанства о Америци непосредно после Првог светског рата изашла су из пера српске књижевнице Јелене Димитријевић (1862 – 1945). Данас готово непознат писац, Јелена Димитријевић је крајем 19. и почетком 20. века стварала лирску поезију, приповетке и романе и бавила се путописима и писмима.

Брак је младу Јелену одвео у Ниш, где је 1892. године објавила своју прву песму. Веома је заинтересовао живот турских жена, посебно живот у харемима, па је научила и турски језик. Њен роман *Писма из Ниша о харемима* објављен је 1897. године. Пошто се преселила у Београд 1898. године, сама је учила француски, енглески, руски, италијански и грчки. За време Балканског рата била је болничарка, а Први светски рат је затекао у Немачкој, одакле се вратила у

---

⁷⁶⁸ Paul R. Radosavljevich, *Who are the Slavs. A Contribution to Race Psychology*, Boston 1919, 191 – 201.

⁷⁶⁹ *Jugo – Slav Stories*, ed.by Pavle Popovic, New York 1921.

⁷⁷⁰ Јелена Димитријевић, *Нови свет или у Америци годину дана*, Београд 1934, 107.

Београд. После рата је путовала у Америку, Египат и Индију. У шездесетој години путовала је око света. Била је чланица управе Кола српских сестара.

Јелена Димитријевић је одабрала да се бави животом турских жена, али њено стваралаштво се фокусирао на живот жена уопште, а потом и на судбину жене на Истоку, како на њену улогу у традиционалним структурама, тако и на процес еманципације.⁷⁷¹ Имала је огромну улогу у упознавању српских читалаца са турском књижевношћу и турским начином живота.

Најзанимљивију слику о њеном животном ангажману дају управо сама њена дела. Била је чест и јако цењен гост у домовима угледних Туркиња у Скопљу, Цариграду, Солуну, Нишу, па је тако имала прилике да боље упозна живот муслиманки. То искуство ће касније користити у својим делима. Мушкарце у лирским и у прозним радовима спомињала је узгред, и само као неку врсту позадине према којој се осликава жена. Умрла је у 83. години, 10. априла 1945. године, и сахрањена како су новине забележиле, скоро без икога на погребу, пошто је из непознатих разлога, сахрана била два часа раније него што је било објављено.

Путописно виђење Америке, књига *Нови свет*, писана је у облику писама пријатељицама Јоки Петровић Његош и Делфи Иванић. Јелена Димитријевић је боравила у Сједињеним Државама од септембра 1919. године до јесени 1920. године. На броду од Енглеске до Америке било је пуно девојака које су пошле у Америку за својим вереницима америчким војницима, па је закључила да је и најевеће зло, светски рат, донео добро – Европа је Америци постала тазбина. Американци су важили за пријатеље Србије, због помоћи указане у рату. Америчко интересовање за прилике у Србији је настављено и у миру. Посредници су били угледни Американци, који су могли да посведоче о ратним напорима српске војске.

---

⁷⁷¹ Миливоје Р. Јовановић, *Духовни простор у стваралаштву Јелене Димитријевић – прилози за биографију*, у: Јелена Димитријевић – живот и дело, Зборник реферата са научног скупа, Ниш 28 и 29 октобар 2004, Ниш 2006, 87–93.

Током свог боравка у САД, Јелена Димитријевић је највише времена провела у Њујорку. Била је просто принуђена да пише у суперлативу: ”Њу-Јорк је највећи град на свету. Бродуе је најдужа улица на свету. Централ-Парк је најчудноватији парк на свету. Гранд-Централ-Терминал је највећа железничка станица на свету. Бруклин-Бриџ је највеће чудо на свету.”⁷⁷² Један од првих утисака било је и дивљење америчкој револуционарности и кидању са традицијама, у циљу налажења сопственог пута. Појам ”нови свет” био је укорееен управо у тежњи Американаца за новим и практичним, што се најбоље огледало у градњи небодера односно ”небогребача” (sky – scraper).

Често је Њујорк поредила са Цариградом, а највећа сличност је био космополитизам. Разлика је била што се у Цариграду није морало говорити на турском, а у Њујорку се није могло без енглеског. У Њујорку су се после Првог светског рата одржавала бројна предавања, а највећу пажњу и највећи број посетилаца привлачила су јавна предавања на Универзитету Колумбија. Друштвени живот се одвијао у позориштима, опери, клубовима, али су Американци ипак јурили у биоскопе. ”Њу-Јорк има многобројна позоришта и опере где се дају претставе од најбољих драмских писаца и где су заступљени сви светски велики композитори.”⁷⁷³ Величанствене зграде, нарочито у центру града, задивиле су придошлицу из Србије, али је ипак њено највеће изненађење представљао биоскоп, где су поједини филмови имали тенденцију да исмевају неке америчке особине. Детаљно је преприала радњу филма *The Blooming Angel*, неме комедије из 1920. године, која је исмевала америчку окупираност производима за негу лепоте, као и наивно веровање рекламама.⁷⁷⁴

Јелена Димитријевић је приметила да, за разлику од Срба, Американци нису обраћали пажњу на гробља. У граду где су биоскопи личили на палате и где се на сваком кораку видело богатство града, гробља су била запуштена, без цвећа,

---

⁷⁷² Ј. Димитријевић, *н.д.*, 45.

⁷⁷³ Ј. Димитријевић, *н.д.*, 60.

⁷⁷⁴ Ј. Димитријевић, *н.д.*, 207; Филм *Blooming Angel* настао је по роману Валаса Ирвина (Wallace Irwin, 1875–1959) комедиографа и романописца дела са друштвеном и политичком тематиком. Његова дела се данас оцењују као расистичка и шовинистичка; *The Blooming Angel, USA, 1920* (<http://www.imdb.com/title/tt0122407/>).

али украшена заставицама. На овај начин, Димитријевић је представила америчку склоност према садашњем и будућем времену.

Слика бр. 20: "The New Edison", *Collier's* v. 58 (1916 – 1917)

музиком, јер највећи број Американца није прешао океан и није се одушевљавао европском музиком, која им је чак била потпуно страна. Америчка породица се није могла замислити ни без камере, односно фотоапарата.

Американци су обично за доручак јели тост и мафинсе, уз које су пили кафу с млеком или кремом или чоколаду, а чај ретко. За ручак се служило месо (јагњетина, телетина или ћуретина) и прилог вариво (спанаћ, млади пасуљ, грашак, плави патлидани, пире или куван кромпир). Салата је била на менију после печења, а после салате је служен десерт. Најчешће су се сладили пудингом од шљива или јабука, колачима од бресака или печеним јабукама. И лети и зими

⁷⁷⁵ Ј. Димитријевић, *н.д.*, 103.

Јелена Димитријевић је писала о очигледном напретку Америке. Начин плаћања био је свуда практичан. Вожња "сабуем" је јефтина, а аутомобилом је скупа, јер је аутомобил луксуз, а подземна железница и трамваји су потреба. Рецимо, 1919/20. године сваки шести Њујорчанин је имао аутомобил, а 1927. сваки, "чак и куварице". "Све је практично, чак и собни намештај."⁷⁷⁵ Америчка кућа се не може замислити без грамофона, а плоче "рекорди" су са америчком

омиљена посласлица је био сладолед. ”Американци имају обичај да ујутру ”наште срце” попију чашу топле воде, а уз оброк пију ледену воду и једу сладолед и када је зима”, посведочила је Јелена Димитријевић.⁷⁷⁶ Забрана алкохола је подстакла на нову зависност – од жвакаћих гума (chewing gum). Американке више ”преживају” но Туркиње, како је писала Јелена Димитријевић, ”чуин-гам” или како се турски каже ”саказ.”

Јелена Димитријевић је имала прилику да присуствује седници ”Друштва за благостање српског детета” (National birthday Committee) са председницом госпођом Оливером Хариман. Друштво је покушавало да спасе хиљаде српских сирочића. На седници је говорила наредник Рут Фарнам, која је била у Србији од 1912. године, за шта је трипут одликована, а престолонаследник Александар Карађорђевић је одликовао орденом Св.Саве.⁷⁷⁷ На колеџу ”Уелзли” упознала је и Хелен Ли Рид, која је написала књигу ”Србија”, на подстицај Мабел Грујић.⁷⁷⁸

Транспортна средства у Њујорку била су брза: ”али ”бас” се љуља, трамвај мили, елветед тутњи више главе, сабуе лети, прави страшну паклену лупу док лети и производи ужасне, опасне, смртоносне ”церкове” кад се зауставља... Али транспортно средство кроз Америку од Атлантика, до Пацифика, железница: тек она начини да страни путник из Европе види шта је Америка.”⁷⁷⁹

Јелену Димитријевић су запрепастили закони о сегрегацији: ”Ко би могао и замислити да у једној овако хришћанској земљи као што је Америка, постоје наредбе да се белци с црнцима, или боље рећи црнци с белцима не смеју мешати, на пример возити се трамвајима одређеним за белце! Као да црнци нису исто што су и бели људи, и као да нисмо пред Божјим законом сви једнаки...”⁷⁸⁰ Овакве идеје о равноправности раса и религија су савременицима могле деловати као бунтовне. Она се надала да ће Америка донети заборав оваквих тема.⁷⁸¹

---

⁷⁷⁶ Ј. Димитријевић, *н.д.*, 217–221.

⁷⁷⁷ Ј. Димитријевић, *н.д.*, 233–238.

⁷⁷⁸ Helen Leah Reed, *Serbia: A Sketch*, Boston 1916.

⁷⁷⁹ Ј. Димитријевић, *н.д.*, 260.

⁷⁸⁰ Ј. Димитријевић, *н.д.*, 265.

⁷⁸¹ Слободанка Пековић, *Романи и путописи у стваралачком поступку Јелене Димитријевић*, у: Јелена Димитријевић – живот и дело, 55–63.

Димитријевић је приметила да се у Америци апсолутно све асимилије или трансформише. Народи су губили националне особености, а највећи нерадници су морали да постану вредни радници мењајући и менталитет и професију. Америку су звали земљом немогућим могућности, јер се тамо сједињавало оно што се иначе није могло сјединити.⁷⁸²

Јелена Димитријевић је посветила дело проучавању Американки, као гласова прогресивизма, садашњости и будућности. Исидора Секулић је за Јелену Димитријевић написала да је ”путник по судбини и по нагону.” Све догађаје у САД је објаснила с озбиљношћу, а њена пажња била усмерена углавном на људе и све што је људско. Мада водопад Нијагара није добио довољно простора, све информације су биле објективне, закључила је Исидора Секулић.⁷⁸³

Велику улогу у промовисању нових светских тенденција имала је *Нова Европа*, која је излазила у Загребу од 16. септембра 1920. до 1941. године. Часопис је имао тенденцију да утиче на политичке и културне промене, које су биле неминовне у новоствореној државној заједници. Бројни интелектуалци међуратног доба су сарађивали на стварању овог листа, насталог по угледу на истоимени часопис Ситона-Вотсона, намењеног духовној обнови Европе и успостављању нових међународних односа заснованих на равноправности и на принципима Лиге народа. Циљна група читалаца била је интелектуална елита, међу којом је требало покренути дијалог и борбу мишљења.⁷⁸⁴

Сарадњу са *Новом Европом* Илија М. Петровић (1895 – 1942) отпочео је током свог првог боравка у Америци (1919 – 1925), где је студирао и усавршавао се на докторским студијама, а наставио је за време другог боравка у САД (1928 – 1929), где је боравио као стипендиста Министарства просвете.⁷⁸⁵ У *Новој Европи*

---

⁷⁸² Ј. Димитријевић, *н.д.*, 96.

⁷⁸³ И. Секулић) *Јелена Ј. Димитријевић; Нови свет, или годину дана у Америци*, СКГ XLIII, 8, 1934, 604–605.

⁷⁸⁴ *Нова Европа 1920–1941*, Зборник радова, Институт за књижевност и уметност, Београд 2010.

⁷⁸⁵ Кринка Видаковић–Петров, *Прилози И. М. Петровића у Новој Европи: Америка и ”наши” у Америци*, у: *Нова Европа 1920–1941*, Зборник радова, 341–363.; Коста Димитријевић, *Борац за истину и правду (У трагању за животом и делом Илије М. Петровића)* Браничево XI (1965) св.4–5, 11–21, св.6, 58–63.; С. Кабиљо – Шутић, *Књижевно и научно дело Илије М. Петровића*, у: И. М. Петровић, *Лорд Бајрон код Југословена*, Београд – Пожаревац, 1989, 231–260.; Иван Ђурчин, *Илија Петровић у ”Новој Европи”*, *Књижевна смотра* (1988) 69 – 72, 197 –198.

објављено је скоро четрдесет Петровићевих прилога, у виду путописа, есеја, репортажа, студија, песама и приказа. Америчке теме могу се сврстати у три групе: радови посвећени модерној америчкој поезији, слике Америке кроз путописе, есеје и репортаже, а трећа групу чине песме.

Петровић је желео да америчке песнике упозна са југословенском сценом и то у двосмерној комуникацији. Будући и сам песник, Петровић је заступао модерне форме, па је у родитељској кући 1. јуна 1919. године, са рођаком Ксенијом Атанасијевић покренуо часопис *Дан*, у ком су сарађивали Андрић, Винавер, Црњански и Аница Савић. Часопис је обрађивао "литературу и културне проблеме." Пар месеци касније, препустио је уредништво свом пријатељу Црњанском, а он се, као стипендиста Министарства просвете, у Трсту укрцао на пароброд "Председник Вилсон" и отпловио за Њујорк. Већ на првом кораку се разочарао, јер студенти нису прихваћени у складу са очекивањима. Студирао је енглески језик и књижевност на Тринити колеџу у Хатфорду (1919 – 1920) године, а потом је прешао је на Филозофски факултет у Вашингтону где је у јуну 1923. године постао помоћник библиотекара Парламента (College Study, Columbia University).

Проучавајући модерну америчку лирику, Петровић је наглашавао њен космополитизам, демократски, мултирасни и мултикултурални карактер, са новим схватањем национализма у ком треба најпре бити човек, па онда припадник расе или нације. Амерички поетски јунаци су живели у садашњости, неоптерећени прошлошћу и великим догађајима, они су тежили комфору и луксузу поп – културе. Од америчких песника издвојио је Н. В. Линдзија, К. Сандберга, Е. Ли Мастерса, Р. Фроста и Езру Паунда, који је баш као и Црњански откривао класично кинеско песништво. Петровићева писма о америчкој поезији су прво разматрање те врсте књижевности на нашим просторима.

Након прве године стипендираних студија у Америци, Петровић је морао да се сам издржава. Чинило му се да је странац тело, странац, емигрант: "Страшна је Америка за странце или "емигранте" како они извољевају да нас зову. "Емигранти" су добри само за руднике и фабрике, па и поред тога још увек су

опасни за једну тако чисту, племениту и високо културну расу као што су Англо-саксонци. И замисли сада једног варварина са Балкана, једног који је посигурно одрастао са пушкама, јатаганима и бомбама, и који има тако страшно име Петровић, помисли на дрскост где се тај усуђује да се помеша са разним Томпсонима и Кинзима и Блеквудима.”⁷⁸⁶ Став америчке елите (WASP) према белим имигрантима из источне, средње и југоисточне Европе није се много разликовао од става према бившим црним робовима. Имигранти који су стизали из Аустроугарске имали су погрдно име *ханки (Hunkie)*⁷⁸⁷ које је означавало неквалификованог радника, било словенског било мађарског порекла, између којих је често за Американце стајао знак једнакости.

Петровић је представљао јасне разлике заосталог балканског Истока и напредног америчког Запада. ”Док би се код нас свако, чак и свака шуша, сматрао обавезним да заспе дрвљем и камењем све оно што се чак обележи као ново, – ови овде то одмах усвајају, и хоће чак и практично да примене, ма колико то било немогуће и комично.”⁷⁸⁸ Петровић је критиковао култ тела и материјалних вредности. Говорећи о ”култу меса” написао је да на престижним универзитетима један ”кочмен” за ”ругби”, ”без – бол” и ”бескет – бол” има четири до пет пута већу плату од најбоље плаћеног професора књижевности. Американци би све дали за новац, згрћу га до клонулости и до лудила, али све у сврху да га потроше. Америчка материјалистичка култура је освајала рекорде свакога минута – ницали су облакодери, железнице под земљом, електричне инсталације и разни колоси.⁷⁸⁹ Потрошачка култура била је солидно заснована. Није могуће створити милионере ако је маса народа сиромашна: ”Маси треба давати довољно новца, па ју научити

---

⁷⁸⁶ К. Димитријевић, *н.д.*, Браничево, XI, 4 – 5, 18.; К. Видаковић – Петров, *Прилози И. М. Петровића у Новој Европи*, 352.

⁷⁸⁷ Hunkie – сленг настао у периоду од 1895. до 1900. (вероватно из корена именице Hung(arian)) како би на потцењивачки и увредљив начин описао особу мађарског или словенског порекла, посебно неквалификованог или полуквалификованог радника. У периоду од 1900. до 1905. године у сленгу се појавила увредљива именица Bohunk, као кованица од Bo(hemian) и Hung(arian) која је означавала полуквалификованог или неквалификованог радника из Централне или Југоисточне Европе, а употребљавала се и да значи особу неотесану и грубу (www.dictionary.reference.com).

⁷⁸⁸ И. М. Петровић: *Књижевни преглед. Вести с оне стране. Култ меса. Jazz. Паганизам*, Нова Европа (1921) II,12, 474 – 479.

⁷⁸⁹ Исто.

да обилно троши. Само на тој обилности трошења може се постајати великим богаташима.”⁷⁹⁰

”Америка плаћа једино сензацију, и све што она плати хоће да сведе на ниво сензације, и да третира као сензацију”, писао је Илија Петровић из Њујорка.⁷⁹¹ Петровић је мислио да о нечијем успеху једино одлучују америчке масе, али да те исте масе не гаје склоност ка вишим духовним и уметничким вредностима. Масе су били потомци првих досељеника – религиозних фанатика, авантуриста, пропалица и сиромашних сељака – који нису имали разумевања за финију интелектуалну културу.⁷⁹²

Америка је неговала јавно мњење као значајну демократску тековину. С друге стране, ”балканизам” није дозвољавао постојање демократских слобода. Левичарска убеђења су одвела Петровића у критику социјалног система у САД и признање да су европске интелектуалне традиције изнад америчких. Био је разочаран америчком цивилизацијом, јер је била продукт ”материјалног прогреса”, а интелектуализам је био понижен. Долар је био једино мерило и мерило свих вредности. ”Америка је земља суровости, коју често хоће америкофили да крсте младошћу. Америка је земља поремећених и изгубљених етичких закона... Успех, успех, груб, материјалистички, земаљски успех, то је њихова религија, њихов идол, који се јавно, канибалски, обожава”.⁷⁹³

Као социјалиста, оштро је критиковао америчко друштво, упозоравајући на кварење демократске мисли Вашингтона, Френклина, Линколна и Емерсона. Писао је о вербалној демократији, иза које стоје мултимилионери и крупни капитал.

Друга страна текстова представља културна стремљења, концерте, изложбе и драме. Америка прихвата европску уметност, али ствара и своју културу, у којој се истичу драма Јудина О’ Нила, цез и потпуно нов, револуционарни медиј –

---

⁷⁹⁰ И. Ф. Лупис – Вукић, *Америка и наш човек у њој*, Нова Европа (1924) IX,12, 512.

⁷⁹¹ И. М. Петровић, *Књижевни преглед. Вести с оне стране. Њујоршке Сенке и Идиле*, Нова Европа (1923) VII, 17, 527.

⁷⁹² *Исто*, 528.

⁷⁹³ И. М. Петровић, *Њујоршке Сенке и Идиле*, 529.

звучни филм. Петровић је веровао да ће америчко друштво успети да реши цивилизацијске проблеме ”без крви, без револуције, без терора”.⁷⁹⁴

Писао је о Џеку Лондону и Марку Твену (симбол младалаштва своје земље и творац типичног јенки хумора) као социјалним писцима. Драјзера је приказао као зачетника критичког реализма америчке малограђанске средине. Одао је признање Аптону Синклеру као критичару америчког индустријског друштва.⁷⁹⁵

Илија Петровић је писао о социјализму у САД, разочаран јер као странац и социјалиста није могао да пронађе стално запослење у струци.⁷⁹⁶ Повратак у Београд 1925. године, за Петровића је представљао путовање у прошлост. Његове критике Америке су оштре, али су критике Југославије још оштрије. На примеру америчког председника Хардинга, као представника реакционарне банкократије са Вол стрита, показао је да конзервативан политичар може бити демократа, солидан и до сржи исправан човек ”за каквим, ма само једним јединим, плачу још и данас сићушне државице крај Дунава и Саве”.⁷⁹⁷

Од Министарства просвете Петровић је 1928. године добио стипендију за универзитет Колумбија. Када се вратио у земљу, повукао се у Пожеревац, јер су му одбили докторску тезу. Објавио је књигу о југословенским исељеницима, *Они који не осташе овде*, 1933. године. Тема књиге је економска емиграција у XIX веку. Илија Петровић никада није објединио књижевне фељтоне из Америке. Почео је да их објављује у *Новој Европи*, под заједничким насловом ”Вести с оне стране”, од броја 12, у јулу 1921, а завршио је текстом ”Америка се мења”, у *Летопису Матице српске*, 1929. године.

Југословенске исељенике у Америци Петровић је посматрао као становнике паланке. Симбол паланке је кафана. Опис новооснованог југословенског клуба у Њујорку пун је сатире, јер воде га ”високи, витки, напудрани и нарумењени господин Старинео” (Иван Младинео) ”Дуле Јошић” –

⁷⁹⁴ И. М. Петровић, *Америка се мења*, Летопис Матице српске, 320 (1929) 266 – 272.

⁷⁹⁵ С. Кабиљо Шутић, *Књижевно и научно дело Илије М. Петровића*, 73 – 76.

⁷⁹⁶ И. М. Петровић, *Паланка Њу-јорк, срез њу-јорки, округ северно-амерички, С.Х.С.*, Нова Европа, књ. IX бр. 12, 1924, 362 – 384; *Социјализам у Сједињеним Државама*, Нова Европа, књ. VI бр. 11, 1922, 350 – 360.

⁷⁹⁷ И. М. Петровић, *Председник Хардинг*, Нова Европа (1923) VIII, 8, 229 – 231.

”права србијанска србенда из Црне Горе” (Јован Дулетић), ”дон Рамиро Брчковић” (дон Нико Гршковић), ”врло интелигентни уредник Банкарског журнала” (Божа Ранковић) и ”професор Мишин” – ”највећи живући Југословен” (Михајло Пупин).⁷⁹⁸ Илија Петровић је био склон да људе описује крајње субјективно, па отуда и неке оштре речи упућене појединим јужнословенским исељеницима у САД. У тексту ”Шта је Америка” из 1924 године, Нова Европа је објавила: ”У Америци нема кафана, у Америци се руча стојећи, или се седне у капуту и у шеширу за доручак. У Америци се више ради, мање ужива, док се код нас више ужива а мање ради.”⁷⁹⁹

У тексту ”Америка се мења” Илија Петровић је скренуо пажњу на фундаменталну промену система у Америци, па чак у целе психе маса. Предност Америке је видео у томе што нове идеје побеђују одмах, брзо и ефикасно. ”То је права епопеја нашег индустријског века”, забележио је Петровић. Нове идеје су се лако популарисале преко радио апарата, које је поседовала свака кућа и путем биоскопа, који су били доступни свима (”у којима се поред облигатног филма са пољупцем на крају даје увек и бар по један филм са последњим новостима из света, који може да послужи као изврсно пропагандистичко и просветно средство”). У служби модернизације стајали су многобројни дневни листови са разноврсним садржајем, јавна предавања и различити клубови и организације. ”А уз то је ту као један најјачи asset америчке психе, њихова приступачност експериментисању и њихова широкогрудост пред сваком новином.”⁸⁰⁰

Нова Европа се упознавала са приликама у Америци и пре сарадње са Илијом Петровићем, преко прилога књижевног критичара, новинара и дипломате Бранка Лазаревића. Бивши шеф Пресбирора на Крфу и главни уредник *Српских новина* послат је у Америку крајем 1918. године, а положај секретара Посланства Краљевине СХС у Вашингтону преузео је у марту 1919. године. У јуну 1920. године Лазаревић је добио место Генералног конзула у Чикагу, где се задржао до

---

⁷⁹⁸ И. М. Петровић: Паланка Њујорк, срез њујоршки, округ северноамерички, 362 – 384; К. Видаковић – Петров, *Прилози И.М.Петровића у Новој Европи.*, 358 – 359.

⁷⁹⁹ Др. С. Батон, *Шта је Америка* (друго гледиште) *Нова Европа* IX (1924) 358 – 359.

⁸⁰⁰ И. М. Петровић, *Америка се мења*, 269.

априла 1922. године, када је премештен у Берлин.⁸⁰¹ Прва Лазаревићева дужност била је да комуницира са исељеништвом, па је већ 1919. године највећи број текстова објавио у питсбуршком *Американском Србобрану*. У Србобрановој штампарији је изашла и књига *За уједињење* (збирка чланака), која је писана са задатком да обавести исељеништво о остварењу ратних циљева, да подстакне подршку уједињењу и оснажи сарадњу Срба, Хрвата и Словенаца у емиграцији.⁸⁰² Текстови у *Новој Европи* се донекле разликују од претходних, јер се не баве искључиво темом југословенства, већ односом исељеништва са матицом. Ову тему Лазаревић је хтео потпуније да обради са југословенског становишта, с обзиром да је књигу о Србима у Америци објавио Слијепчевић 1917 године.⁸⁰³

Обједињавање емиграната на југословенској основи био је Сизифов посао. Српски исељеници су подржавали ратне напоре и финансијски и преко добровољачких одреда, како би дошло до уједињења свих Срба у једну државу. Они су углавном потицали из области под влашћу Аустроугарске. Хрватски и словеначки исељеници су били подељени око идеје уједињења. Као и остали европски исељеници и Срби, Хрвати и Словенци су били подељени на етничкој и верској основи. Идеју југословенства и југословенске организације су углавном подржавали социјалистички опредељени емигранти.

Бранко Лазаревић је подсећао и на јаз између доприноса српског народа и осталих ослобођењу и уједињењу у заједничку државу. Наиме, тек после уласка САД у рат и јасне визије распада Аустроугарске, хрватско и словеначко исељеништво се "мастилом" изјашњава за заједничку државу. Лазаревићев став да је "крв" јача од "мастила" изазвао је критику од стране хрватске штампе у Америци, на челу са фра Ником Гршковећем, председником "Хрватског савеза".⁸⁰⁴ Међутим, као и у данашње време када се помене дијаспора, прве асоцијације су финансијска и економска снага и капитал. Са Лазаревићевог становишта највећи капитал били су исељеници-повратници, који су сами представљали биолошки

---

⁸⁰¹ К. Видаковић – Петров, *Бранко Лазаревић и Америка*, у: Књижевно–научни, естетички и културолошки допринос Бранка Лазаревића, Зборник радова, ур. Н. Маловић, Херцег Нови 2007.

⁸⁰² Б. Лазаревић, *За уједињење*, Питсбург 1919.

⁸⁰³ Перо Слијепчевић, *Срби у Америци. Белешке о њихову стању, раду и националној вредности*, Женева 1917.

⁸⁰⁴ К. Видаковић – Петров, *Бранко Лазаревић и Америка*, 138–139.

капитал у ратом опустошеној земљи и доносили су финансијски капитал, тако потребан у привредној обнови. Међутим, најважнији је био ”социјално-политички и спиритуални капитал”, који је доносио ”амерички дух” нових грађана. Демократија Линколновог типа - владавина народа, за народ, помоћу народа, чинила се најбољом за нову државу Југословена. Демократска традиција и привредна моћ САД биле су сјајан узор, а још бољи било је Вашингтоново решење односа политике, религије и морала као међусобних помагача на путу напретка.

Јануара 1921. године у Чикагу, Лазаревић је на основу обимних истраживања написао текст о броју Југословена у Америци.⁸⁰⁵ По америчким статистичким извештајима није било могуће јасно одредити колико је тачно било Срба, Хрвата и Словенаца, јер су се водили или као емигранти из Аустроугарске (заједно са осталим народима који су стизали из Двојне монархије) или као исељеници из Европске Турске (заједно са осталим народима из Османског царства). Ипак, занимљив је укупан број емигранта из Аустроугарске, који се креће од 8000 лица пристиглих у деценији од 1861. до 1870, преко 597 000 у последњој деценији XIX века, до милион у првој деценији XX века.

”Углавном, према подацима који се могу скупити, треба рачунати да се скоро једна четрнаестина нашега народа, од Аљашке па до Нове Зеландије, налази, како рекосмо, на овој земљиној полукугли”, писао је Лазаревић, закључивши да је вероватно да се у САД налази око пола милиона Југословена, али да није могуће дати прецизне податке.⁸⁰⁶ Као дипломата једне нове државе, Лазаревић се бавио питањем емиграната на политичком и правном нивоу, да ли је могуће спречити исељавање, шта треба понудити повратницима и слично. С обзиром на то да је у САД 1921. године донет нов *Имиграциони закон*, којим се ограничава квота за словенске народе, југословенски посланици на страни су се

---

⁸⁰⁵ Лазаревић је користио америчке званичне статистике, (Statistical Abstracts of the United States, Dep.of Commerce, Bureau of Foreign and Domestic Commerce) Washington 1919.) као и познату литературу (J. Lakatoš, *Narodna Statistika*, Zagreb 1914.; П. Слеччевић, *Срби у Америци*, Женева 1917.; E. Ledbetter, *The Yugoslavs of Cleveland*, Cleveland 1917.; E. G. Balch, *Our Slavic Fellow Citizens*, The Charities, 1910.; A.Tresić–Pavičić, *Preko Atlantika do Pacifika*, Zagreb 1907.; R.Rodić, *Stanje našega naroda u Americi*, Zagreb 1914. и друге); Б. Лазаревић, *Број Југословена у Америци*, Нова Европа, књ. II (1921) 10–15.

⁸⁰⁶ Б. Лазаревић, *Број Југословена у Америци*, Нова Европа, књ. II (1921) 10–15.

посветили већ постојећој исељеничкој маси. Српске организације су се супротстављале американизацији, а нова југословенска конзуларна представништва (Чикаго) су сарађивала са исељеницима у борби за очување националног идентитета.

Исељеници су се у САД организовали у потпорне организације, како би обезбедили основну здравствену и социјалну заштиту. Једна од првих била је ”Српско – Црногорско Литерарно и Добротворно Друштво” (касније ”Прво Српско Добротворно Друштво”), основано у Сан Франциску 15. априла 1880. године, а чији је циљ био ”узајамно потпомагање у нужди и болести”. Уз њега је, 1914. године, основан ”Српски Народни Потпорни Фонд”, који је имао задатак да скупља прилоге за Црвени крст. Лазаревић је побројао и многа хрватска и словеначка потпорна друштва (”Хрватска народна заједница”, ”Крањско-Словеначка Подпорна Једнота”). Ипак, није јасан његов однос према исељеничким потпорним савезима, јер није објаснио њихову политичку делатност и узајамне односе.⁸⁰⁷ Рецимо, Срби су основали своје потпорне организације у Питсбургу из немогућности сарадње са хрватским.⁸⁰⁸

Лазаревић је посветио пажњу и југословенској штампи у Америци. Новине су издавале потпорне организације или приватни власници у тиражима од хиљаду до преко петнаест хиљада примерака. Лазаревић је оценио да се исељеничка штампа бави углавном националним темама. Сачинио је најпотпунији списак југословенске периодике у САД.⁸⁰⁹ Већина исељеника радили су као неквалификовани радници у рудницима угља, гвоздене руде и бакра и фабрикама за прераду руде, али и у аутомобилској индустрији. Квалификовани радници су били малобројни, а радили су као механичари, машиновође, словослагачи и месари. Било је и оних који су се бавили трговином, услужним делатностима и занатима, а најмање је било стручњака (лекари, адвокати, инжењери). Најимућнији су били банкари. У Њујорку се налазило седиште ”Словенске

---

⁸⁰⁷ Б. Лазаревић, *Југословенске потпорне организације у Америци*, Нова Европа, II (1921) 15–20.

⁸⁰⁸ К. Видаковић – Петров, *Бранко Лазаревић и Америка*, 146.

⁸⁰⁹ Б. Лазаревић, *Југословенска штампа у Америци*, Нова Европа, књ.V, бр 1, (1922) 19–25.; О српској периодичности у САД детаљно у К. Видаковић – Петров, *Срби у Америци и њихова периодика*, Институт за књижевност и уметност, Београд 2007.

Усељеничке Банке”, која је основана са искључиво српским капиталом од 100.000 долара. Ова банка била је у директној вези са ”Српско – Американском Банком” из Београда, чији су основни капитал од 10 милиона динара уписали Срби из Америке и Србије.⁸¹⁰

Међутим, у поређењу са другим народима у Америци (посебно са Немцима, Швеђанима, Чесима, Грцима, Италијанима и Пољацима), југословенски исељеници нису имали великог успеха. Лазаревић је очекивао да ће повратници дати велики допринос привредном развоју: ”Они ће бити код нас представници такозваног ”американског духа” у раду и у трговини... Враћаће се, и враћа се, највише радник, са својом уштеђевином од 1000 – 5000, и средње успели трговац са 5.000, 10.000 и више долара.”⁸¹¹ После Лазаревића у САД је боравило још српских дипломата, Божидар Пурић, Радоје Јанковић, Растко Петровић и Јован Дучић.

Исељавање из Србије у земље преко Атлантика почело је релативно касно. Врхунац је достигло у периоду између 1905. и 1907. године, с тим да су 12.472 исељеника прешла океан. Процењује се да било око 50 хиљада српских исељеника на амерички континент у периоду од 1899. до 1913. године, што је релативно мали број у односу на остале балканске народе.⁸¹² Према америчком попису из 1910 (Bureau of Census) број исељеника из Аустроугарске износио је 312.685.⁸¹³ Познаваоци прилика су после Првог светског рата процењивали да се у САД налази око пола милиона исељеника са простора тадашње Југославије.⁸¹⁴ Послератне прилике су утицале на то да се у Америци у свим океанским пристаништима развије ”емигрантска индустрија”. Шпекуланти су развили посао продаје пасоша, који је код њих коштао око 100 долара. Наредних година број исељеника смањивао, да би 1929. године од 1.034 емигрантске породице из

---

⁸¹⁰ Б. Лазаревић, *Економски живот Југословена у Америци*, Нова Европа, књ. III (1921) 76–81.

⁸¹¹ *Исто*.

⁸¹² Мари – Жанин Чалић, *н.д.*, 191 – 193.

⁸¹³ Резултати пописа се налазе на интернет страници америчког Бироа за попис (U. S. Census Bureau) (<http://www.census.gov/prod/www/abs/decennial/1910.html>).

⁸¹⁴ Др Љубо Леонтић, *, *Нова Европа*, II, 1, (1921) 74.

Југославије, само 96 било из Србије.⁸¹⁵ Исељеници из Србије нису продавали своје поседе, што је показатељ намере да се врате у отаџбину.

Јелена Димитријевић и Илија Петровић боравили су у Њујорку. За разлику од бучног Њујорка, Петровићу се више допадао Вашингтон као град мира и зеленила. Обоје су писали о чудима савременог доба: облакодерима и аутомобилима. Дивили су се лепоти америчких жена и џез музици. Обоје су примећивали склоност Американаца ка сензационализму и популарној култури која се шири путем мас – медија. Јелену Димитријевић је импресионирао технолошки напредак Американаца, док је Илија Петровић описивао Америку као земљу материјализма и брзог успеха, где влада култ потрошње. За разлику од Јелене Димитријевић, која је била забринута за положај Афроамериканаца, Петровић се бавио дубљом друшвеном анализом, односно положајем радништва у капитализму. Обоје су схватили да се Америци апсолутно све трансформише у складу са тренутним вредностима и да Американци жуде и журе да прихвате и пробају све што је ново, не осврћући се на прошлост.

---

⁸¹⁵ М.Ж. Чалић, *н.д.*, 196 – 197.

V АМЕРИКАНИЗАЦИЈА

The New Colossus

"Give me your tired, your poor,

Your huddled masses yearning to breathe free,

The wretched refuse of your teeming shore.

Send these, the homeless, tempest – tossed to me,

I lift my lamp beside the golden door!"⁸¹⁶

Emma Lazarus, 1883.

1. Досељеници

Највећи број досељеника у Сједињене Америчке Државе пре 1820. године био су углавном пореклом са Британских острва. Касних четрдесетих и педесетих година XIX века највећи број имиграната су чинили Ирци, а раних осамдесетих Немци, односно житељи Северозападне Европе. Они нису донели никакве промене у начину размишљања, религији и обичајима у односу на претходне досељенике, били су писмени и образовани. До 1890. године је скоро 85% досељеника стигло из северне и западне Европе. Међутим, од 1885. године пристиже све већи број имиграната из јужне и источне Европе, који до 1905. године чине и већину усељеника у САД. Они су донели промене у обичајима, навикама и идеалима, каткад чинећи оштар контраст становницима пореклом из Северне и Западне Европе. Рецимо, неписменост се кретала у распону 13.7% у Аустрији до 78.9% у Србији. По америчком попису из 1910. године од 13 милиона имиграната, њих 3 милиона није знало да говори енглески, а неписмених је било 1.65 милион. За разлику од "стarih" досељеника, новопридошли нису имали

---

⁸¹⁶ Emma Lazarus, *The New Colossus*, поема угравирана на Кип Слободе (<http://www.libertystatepark.com/emma.htm>).

жељу да им САД буде трајни дом, да се описмене и школују и да постану натурализовани Американци.⁸¹⁷

Већина ”нових” имиграната били су римокатолици, Јевреји или православци. У старој домовини углавном су се бавили земљорадњом, а у новом свету су радили у фабрикама и живели у градовима. Агенти америчких рударских и индустријских корпорација су вршили агитацију по Европи, организујући превоз досељеника копном до Хамбурга или Ливерпула, па одатле бродовима до САД-а.

Досељеници су углавном живели у оквиру своје етничке групе у одвојеним градским четвртима. Прва генерација досељеника је чувала свој језик, веру и обичаје, а асимилација се одиграла са другом генерацијом, која се школовала у Америци, на енглеском језику.

На федералном нивоу основан је Национални комитет за американизацију, који је имао задатак да тумачи америчке идеале, традицију, стандарде и институције страним досељеницима. Комитет је радио на томе да се сви народи у Америци уједине под једном заставом и да један језик буде заједнички у целој држави. Задатак је био да се уклоне сви узроци немира, нереди, расне предрасуде и дискриминација, који би довели до расцепа у земљи. Циљ американизације био је да се код имиграната развије разумевање и љубав према Америци и жеља да ту и остану, направе свој дом и подржавају америчке институције и законе.

У различитим тумачењима американизације наглашавала се потреба за комуникацијом на енглеском језику, стицање америчког држављанства, усвајање америчких обичаја, стандарда и начина живота. Другим речима, дефинисана је као процес у коме странац усваја енглески језик, америчко држављанство, обичаје и идеале. Један од најбоље организованих напора за американизацију радника имиграната је извршила компанија ”Форд”, у којој су били запослени радници 53 различите националности, који су говорили на преко стотину различитих језика и

---

⁸¹⁷ Howard C.Hill, *The Amerikanization Movement*, *The American Journal of Sociology*, vol.XXIV, No.6 (1919) 609–642.

дијалеката. Компанија је за преко хиљаду својих радника отворила учионице са професорима енглеског језика.⁸¹⁸

Пре Првог светског рата досељеници нису били предмет интересовања шире јавности. Земља је била богата, велика и било је места за свакога. Досељеници нису сметали, јер су живели у мањим или већим заједницама, у близини фабрика, рудника и индустријских постројења. Ситуација се значајно променила после рата, чему је у знатној мери допринео страх од радничких маса, односно од бољшевизма. Американизација је постала национални програм, Конгрес је ограничио досељавање, влада је основала школе, а трговачке коморе су отвориле одсеке за американизацију. Индиректна американизација се одиграла на образовном нивоу. У великим новинским тиражима су излазили текстови о социјалном законодавству (хигијенско, школско и радничко) и социјалним установама за бригу о радницима. На тај начин се показивала бриге америчке државе за досељенике, коју су они могли да искористе уколико се ”уграђане”, односно почну да живе у складу са њеним законима и обичајима.⁸¹⁹

Историја Сједињених Америчких Држава може се посматрати као историја досељавања. Кип слободе је назван мајком свих изгнаника, према стиховима Еме Лазарус (Emma Lazarus), и саме пореклом из јеврејске породице досељеника из Португала. Сви досељеници су морали да се уклопе у нову културу и прихвате вредности америчког друштва. Рецимо, демократско уређење, политичку једнакост и слободе. Било је тешкоћа при промени личног система вредности, односно уклапања у амерички начин живота, која се односила на брак, васпитање деце, облачење и комуникацију на енглеском језику. Досељеници су имали обичај да се групишу у посебним насељима и тако су настајала гета.

У сиротињским четвртима криминал је био свакодневна појава. У америчком друштву су се тада јавиле теорије о инфериорности раса ”нових” имиграната, антисемитизам и предрасуде према католичкој цркви.

---

⁸¹⁸ Исто, 634.

⁸¹⁹ С. Батон, *Американизација и наши исељеници*, Нова Европа (1923) VII, 17, 514 – 520.

Америчка етничка шароликост најбоље је описана изразом ”котао за претапање” (The Melting Pot), који је први пут употребљен у истоименој драми британског писца Израела Зенгвила (Israel Zangwill, 1864 – 1926) из 1908. године. Радња романа се бави животом руског емигранта Јевреја, који жели да заборави прошлост и погроме и окреће се ка друштву без етничких подела и мржње, где сви постају Американци. Педесет група људи, са педесет историја и језика, ушли су у лонац из кога ће изаћи смеша свих народа, будући надчовек, Американац. Драма је изазвала велико задовољство председника Теодора Рузвелта.⁸²⁰

Још један појам који се везује за Сједињене Америчке Државе је ”обећана земља” (The Promised Land). Тај термин је употребила Мери Ентин (Mary Antin, 1881-1949), у наслову својих емигрантских успомена, објављених 1912. године. Пореклом Јеврејка, Мери Ентин се доселила из Русије у Бостон 1894. године. Она је сматрала да је најбоља прилика и највећа нада коју Америка пружа могућност образовања, било је то: ”благо које ниједан лопов није могао дирнути, нити чак несрећа или сиромаштво.”⁸²¹ Образовање је било сигурније од хлеба или крова над главом. Књига је убрзо постала бестселер јер је промовисала Америку као земљу будућности и једнаких могућности за све. Модерна америчка цивилизација је представљена као оваплоћење људског развоја.

Мери Ентин је била активиста Прогресивистичке партије и велики присталица председника Теодора Рузвелта. Подржавала је идеју да се на научним принципима може решити проблем досељеника у САД. Прогресивисти су веровали да законске реформе могу допринети друштвеним променама и општем побољшању услова живота у држави.⁸²²

Артур Линк је писао да је прогресивизам једини реформски покрет који је искусила читава америчка нација, кроз борбу за женска права, трезвеност, побољшање услова рада, здравствено образовање и заштиту и борбу против

---

⁸²⁰ Burns Mantle and Garrison P. Sherwood, eds., *The Best Plays of 1909–1919*, New York 1933, 399.

⁸²¹ Mary Antin, *The promised land*, Cambridge Massachusetts 1928²⁸, 186.

⁸²² Lori Jirousek, *Mary Antin's Progressive Science: Eugenics, Evolution, and the Environment*, *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, 27, No. 1, Fall 2008, 58–79.

предрасуда.⁸²³ Мери Ентин се у предавањима која је држала имигрантима широм Сједињених Држава супротстављала модерном учењу еугенике, која је досељенике третирала као генетски инфериорне и сувише слабе и болесне да би могли да буду достојни америчког грађанства. Кроз призму еугенике, антиимиграциони активисти су посматрали досељенике као претњу за размножавање због њихове, наводно наследне, предиспозиције за живот у сиромаштву, болести и лошим хигијенским условима.

Амерички антрополог, ”отац модерне антропологије”, прогресивиста Франц Боас (Franz Boas, 1858 – 1942) бранио је биолошку једнакост досељеника и скретао пажњу на индивидуалне вредности различитих култура и раса. С друге стране, еугенисти попут Чарлса Девенпорта (Charles Davenport, 1866 – 1944) тражили су да се реши питање размножавања имигранта, који су имали нижу интелигенцију и склоност ка криминалу, у циљу очувања правих америчких гена. Нарочито је настојао да се ограничи број непожељних досељеника из Југосточне Европе, који су тамнијег тена, нижег стаса, наклоњени само трговини, музици и уметности и склони злочинима из страсти.

Мери Ентин је у својој књизи јасно рекла да за њен успех у школи није толико заслужна учитељица, већ сопствена народност и породица. Припадност јеврејском народу подразумевало је генералну склоност према учењу језика, као и доследност и упорност у својим наумима.⁸²⁴ Према прогресивистичком моделу, било је неопходно подстицати физички и духовни развој усељеника. Ентин је дала пример да се дечји умови у Бостону искључиво дисциплинују алгебром и граматиком, а да недостаје паркова и игралишта, где би деца могла да се телесно развијају и вежбају.⁸²⁵ Када је Теодор Рузвелт у новембру 1912, у часопису *Аутлук (Outlook)*, прочитао текст ”Обраћање жене суграђанима” (“A Woman to Her Fellow Citizens”), позвао је Мери Ентин да држи предавања и учествује у прогресивистичкој кампањи за њега. У том чланку стоји да једино Прогресивистичка партија разуме шта је имигрантима потребно. Она је предлагала да се досељеници раселе по државама, како би се спречио проблем

---

⁸²³ Arthur Link – Richard McCormick, *Progressivism*, Harlan Davidson 1983, 9.

⁸²⁴ M. Antin, *н.д.*, 206.

⁸²⁵ *Исто*, 323.

пренасељености у градовима. Залагала се за ширење улица и сађење дрвећа, уместо изградње лускузних стамбених јединица.⁸²⁶ ”Највеће достигнуће америчке историје је акумулација научног знања. Али сво то знање је бескорисно док се не употреби у свакодневном животу, и јавном и приватном”, писала је Мери Ентин.⁸²⁷ Њени радови су имали широког одјека у јавности и допринели су побољшању услова становања, здравствене заштите и медицине, скраћену радног времена деце, побољшању услова рада, али нису направили значајан помак у афирмацији расног односа према придошлицама у САД.

Визија Теодора Рузвелта у кампањи 1912. године било је демократско друштво предвођено јаком федералном владом, која би регулисала и штитила сваки интерес. Рузвелт је поручивао досељеницима да им је дужност да праве велике породице и тако стварају америчку расу. Додуше, овај концепт није укључивао досељенике азијатског порекла.⁸²⁸ Можда је управо Рузвелтов заштитнички став према имигрантима (противљење обавезном тесту писмености за имигранте, покушај спречавања државе Калифорније да донесе закон којим се забрањује право земљишне својине досељеницима азијског, односно јапанског порекла), допринео његовом поразу од Вудро Вилсона, који је, пак, био амбивалентан.

Федерална влада није контролисала досељавање све до 1875 године. Међутим, 1882 године донешен је закон којим се забрањивало досељавање Кинеза, који су углавном радили на изградњи железница. Средином деведесетих година XIX века основана је Лига за ограничавање имиграције (The Immigration Restriction League) са циљем да спречи усељавање неписмених. Закон о писмености је донесен у Конгресу и уведен 1917. године. Ово је посебно утицало на јужноевропске народе, али је ишло у прилог исељеницима из Западне и Северне Европе. Присталице еугенике су истицале расну разлику између северозападних и југоисточних Европљана. Насељавање Јапанаца у Калифорнију је спречено ”Центлменским споразумом” са јапанском владом 1907. године.

---

⁸²⁶ Mary Antin, *A Woman to Her Fellow Citizens*, Outlook (1912) 486.

⁸²⁷ Исто, 485.

⁸²⁸ Theodore Roosevelt, *Race Decadence, y: The Works of Theodore Roosevelt*, vol.12, New York 1926,184–196.

После Првог светског рата у Америку се сливао велики број усељеника, бегунаца из ратом разрушених европских земаља. То је био подстрек организованој акцији противника неконтролисане имиграције, да се 1921. године донесе *Закон о квотама (The Quota Law)*. Наиме, Конгрес је овим Законом ограничио број усељеника из Европе, Африке, Блиског истока, Аустралије и Новог Зеланда на 357 000 људи годишње. Ипак, законом је олакшано усељавање из Северне и Западне Европе, којих је већ било највише у САД, јер је квота за сваку нацију износила три процента од броја грађана те националности према попису из 1910. године. Насилна и директна американизација није уродила плодом, па се после Првог светског рата приступило индиректној образовној американизацији. Наиме, Американци су у новинама пласирали чланке које се односе на социјално законодавство (хигијенско, школско и радничко) и социјалне установе за заштиту радника. Сврха тих текстова је да покажу како држава брине за усељенике, уколико се уклопе и покоравају њеним законима.

Ограничења нису била довољна, јер је број усељеника све више растао, а ситуацију је погоршавао проблем незапослености у Сједињеним Државама. *Рид – Џонсонов Закон о усељењу (The Immigration Act)* је 1924. године ограничио број придошлица из Јужне и Источне Европе на 165 000 људи годишње и предвиђао је даље смањивање прилива. После 1929. године, укупан број имиграната из Европе ограничен је на 150 000 годишње. За сваку нацију је одређена квота, сразмерно са бројем америчких грађана те националности 1920 године. Стога је највећи број усељеничких дозвола додељен Британцима, Ирцима, Немцима и становницима Скандинавије.

Према попису из 1910. године број досељеника је био већи од броја рођених у САД у чак шест од десет великих градова. Имигранти су са собом носили носталгију за родним крајем, али и јаку тежњу за остварењем америчког сна. Роман Марка Твена *Јенки на двору краља Артура*, представља пародију на судар прошлости и садашњости. Механичар Јенки се у Камелоту на крају налази у замци и закључује да, премда је победио, ипак је побеђен.

Индустијализација је довела до губљења индивидуалности. Правила у фабрикама била су стандардизована, а рутина није дозвољавала било какву промену у свакодневном животу. Један од примера отуђења је роман Теодора Драјзера *Сестра Кери*.⁸²⁹ Уједно се сматра највећим америчким урбаним остварењем. Осамнаестогодишња Каролина Мибер – Кери, стиже из провинције у велеград Чикаго, са четири долара у џепу. Почетни неуспеси и сиромаштво нису дуго трајали, Кери је постала славна и богата, али лично несрећна и неиспуњена. Светлост велеграда за којом је толико жудела, није јој донела срећу нити љубав.

Број досељеника окупирао је пажњу америчке јавности. У пресеку података из 1882. и 1903. године примећено је да се талас емиграције из Италије, Аустроугарске и Русије удесетостручио. Број исељеника из Аустроугарске је 1882 године износио је 29.150, а 1903. године 206.011 људи. Што се националности тиче, из Аустроугарске је 1903. године у Америку стигло 4.227 Бугара, Срба и Црногораца и 32.892 Хрвата и Словенаца. У општем збиру за 1882 годину није било исељеника из држава Србије, Бугарске и Црне Горе, али их је 1903 године био 1.761.⁸³⁰

Истраживања Кејт Клегхорн (1863 – 1938), чланице управе кућа за социјално угрожене, ишла су у прилог теорији да је исељавање ипак више политички, него економски феномен. Политичка доминација је тесно повезана са економском, на пример са неравноправним опорезивањем, војном обавезом или царинским рестрикцијама.

Као примере узела је Аустроугарску и Русију, из којих су емигрирали народи у политички подређеном положају. Тако Пољаци, Литванци и Јевреји емигрирају из Русије, Словени из Аустроугарске и Хрвати и Румуни из Мађарске. Што се степена образовања тиче, по подацима из 1903, међу Бугарима, Србима и Црногорцима било је свега 0.01% са стручном спремом, квалификованих је било 2.8%, а неквалификованих радника 95%. То је била велика разлика у односу на Чехе и Моравце, од којих је 1.43% имало стручну спрему, квалификованих

---

⁸²⁹ Theodore Dreiser, *Sister Carrie*, New York 1900.

⁸³⁰ Kate Holladay Claghorn, *Slavs, Magyars and Some Others in the New Immigration*, The Survey, v. 13, Oct 1904 – May 1905, 199 – 205.

радника је било 44.50%, а неквалификованих 32%. Хрвати и Словенци су долазили у Америку са незнатно бољим квалификацијама од суседних Јужних Словена: 0.12% са стручном спремом, 5.65% квалификованих и 93% неквалификованих радника. Најобразованији међу Јужним Словенима, по статистици Клегхорнове, били су Далматинци, Босанци и Херцеговци, са 0.45% стручно оспособљених, 21% квалификованих и 56% неквалификованих радника.⁸³¹

Још веће разлике међу Словенима са европског севера и југа биле су у проценту писмености. Међу Чесима и Моравцима старијим од 14 година свега 1.5% чинили су неписмени, односно они који нису знали ни да читају ни да пишу. Тај проценат код Бугара, Срба и Црногораца био је 45%, а код Хрвата и Словенаца 35%. И ту су Далматинци, Босанци и Херцеговци заблистали међу суседима, са свега 24% усељеника који нису знали ни да читају ни да пишу.

Разлике у приходима нису биле толико драстичне. Највећи новца су са собом донели Чеси и Моравци, 22.67 долара. За њима су следили Далматинци, Босанци и Херцеговци са 15 долара, Хрвати и Словенци са 12.37 долара и Бугари, Срби и Црногорци са 11.07 долара по глави усељеника. Овај пут су се на дну листе нашли Литванци, који су имали 9.05 долара по особи.⁸³²

Класификацију народа у имиграционом бироу САД направио је етнолог Отис Мејсон (Otis T. Mason, 1838 – 1908), кустос у Смитсоњијану. Поделу је извршио на територијалном принципу, па су спојене различите националности као што су Хрвати и Словенци, Срби и Бугари, Далматинци и Босанци и Херцеговци, које је Емили Болч сврставала као Србо – Хрвате.⁸³³

Према процени Клегхорнове, изузев Чеха, сви ”нови имигранти” били су неписмени сељаци из аграрних области, без динара у џепу. Међутим, то није значило да су непожељни у Сједињеним Државама. За неписменим и неквалификованим радницима постојала је потражња, већа него за образованим

---

⁸³¹ К. Н. Claghorn, *College training for women*, New York 1897; *The immigrant's day in court*, New York 1923.

⁸³² К. Н. Claghorn, *Slavs, Magyars and Some Others in the New Immigration*, 203.

⁸³³ Walter Hough, *Otis Tufton Mason*, *American Anthropologist*, 10 (1908) 660 – 667.

стручњацима. Морални квалитети необразованих, али вредних и неискварених пољопривредника били су добродошли. Досељеници су усмеравани у руднике угља и гвожђа, у челичане и на фарме. Трећа генерација досељеника постајали су прави Американци, без обзира на порекло. Стога Америка дугује имигрантима не само прилике за ”живот, слободу и потрагу за срећом” које обећава сваком човеку, већ и саосећајност и хумано опхођење.⁸³⁴

Емили Болч (1867 – 1967), професор социологије и економије, пацифиста, добитница Нобелове награде за мир 1946 године, била је један од аутора за часопис *Преглед (Survey)*. У седам чланака током 1906. године представила је своја истраживања која спроведена међу Словенима у Аустроугарској, у Словенији, Босни и Херцеговини, Хрватској, Славонији, Далмацији, Пољској, Словачкој и Чешкој. Велику пажњу је посветила функционисању задруге и сеоском животу уопште. Болч је утврдила је да су се први словенски исељеници из Аустроугарске у Америку упутили осамдесетих година XIX века. Главни економски узрок исељавања била је епидемија филоксере, 1884 – 1885 године, која је уништила винограде. Временом је највећи број исељеника долазио у САД из Лике Крбаве. Укупан број становника био је 209.000, а 1903 године их је већ 8.000 било у Америци. Личани исељеници су редовно слали новац кућама, и то просечно 130 долара по особи.⁸³⁵ Аустријски Србо – Хрвати (Далматинци и Истријци) у старосној доби између 30 и 50 година били су у 70% случајева неписмени, а жене истог доба су неписмене чак у 90% случајева. Прву друштвену критику Сједињених Држава чула је у Словенији, од једног повратника, који јој је објаснио да у Америци терају људе на рад псовкама, и да милионери експлоатишу раднике, који након неколико година бивају замењени млађим и јачим.⁸³⁶

Истакнути друштвени активиста, Емили Болч је учествовала у покрету за женска права, за расну једнакост, за дечија права, за права радника и побољшање услова рада. Била је члан два градска одбора (за заштиту деце и за урбано

---

⁸³⁴ К. Н. Claghorn, *Slavs, Magyars and Some Others in the New Immigration*, 205.

⁸³⁵ Emily Greene Balch, *Slav Emigration at Its Source*, *The Survey*, v. 16, Apr – Oct 1906, 321 – 329; 541 – 549; *Исто*, *The Survey*, v. 18, Apr – Oct 1907, 166 – 169.

⁸³⁶ *Исто*, 549.

планирање) и две државне комисије (за индустријско образовање и за имиграцију).

Своја истраживања о словенским исељеницима сакупила је 1910. године, у књизи *Наши словенски суграђани*.⁸³⁷ Заправо, била је то студија о Словенима у Америци, и областима Аустроугарске из којих су емигрирали. Књигу је, како каже у уводу, засновала на истраживањима из прве руке у Америци и у Европи. ”Да би смо упознали имигранта потребно је да га упознамо у условима који су га обликовали и које је обликовао, у његовом селу и међу његовим народом; морамо да проучимо културу чији је живи део, али коју је у највећој мери немоћан да понесе у нови дом.”⁸³⁸ Болч је боравила у Аустроугарској током 1905. године где је на лицу места проучавала емиграцију, а након тога је преко годину дана посећивала словенске колоније у САД, од Њујорка до Колорада. Сматрала је да образовани људи знају да постоје Русија, Пољска и Чешка, али чак ни они немају јасну представу о Југоисточној Европи, аустријским покрајинама, статусу Босне или о Србији и Бугарској. Преглед историје, културе и религије Словена базирала је на богатој литератури, из које је податке о Србима преузела углавном од Шафарика и Чедомиља Мијатовића.⁸³⁹

Средиште истраживања словенске емиграције била је Аустроугарска, у којој је живело 17 – 18% целокупне словенске популације, а из које је у Сједињене Државе у декади од 1899. до 1908. године стигло чак 70 % словенских досељеника.⁸⁴⁰

Црна Гора, Србија и Бугарска обреле су се ван граница студије о емиграцији Словена, између осталог јер су скорије придошлице, чији је број растао тек од 1902. године. Болчова је навела да, премда су једно по крви и језику, између Хрвата и Срба постоји нетрпељивост због верских разлика и супротних политичких аспирација око федеративне словенске државе на Балкану. Поезија, легенде и обичаји су налик једни другима. У тренутку кад је студија настајала,

---

⁸³⁷ E. G. Balch, *Our Slavic Fellow-Citizens*, New York 1910.

⁸³⁸ Исто, 5.

⁸³⁹ P. J. Šafarik, *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Prague 1869; C. Mijatovich, *Servia and the Servians*, Boston 1908.

⁸⁴⁰ E. G. Balch, *Our Slavic Fellow-Citizens*, 28.

ван политичких граница Србије и Хрватске налазили су се њихови сународници Срби у Црној Гори, Новом Пазару и Босни и Херцеговини и Хрвати у Далмацији и Истри.⁸⁴¹ ”Хрват је римокатолик; користи се латинцом, као и ми; његова припадност је са Западом. Насупрот томе, Србин је историјски привучен у свет источног хришћанства; вера му је грчко – православна, и попут Руса употребљава ћирилицу”, писала је Емили Болч.⁸⁴²

Болч је утврдила да ”Срби не долазе само из Србије и Црне Горе, где практично чине целокупну популацију, већ и из многих околних земаља, где су знатна мањина, или где имају колоније.”⁸⁴³ Највише их је долазило из Далмације, Босне и Херцеговине где су чинили 40 % становништва, Хрватске где су били четвртина становништва и Мађарске. Несретна заједничка класификација Срба са Бугарима онемогућила је прецизно утврђивање броја по појединачним националностима. Највише Срба се упућивало у Нову Енглеску, јужне државе, државе средњег Запада, Аљаску Канаду и Британску Колумбију.

У периоду од 1899. до 1907. године број досељеника из Бугарске, Србије и Црне Горе убрзано је растао (92, 202, 611, 1.286, 6.475, 4.552, 5.780, 11.406, укупно 30.404). Од укупног броја имиграната, 35% је дошло из Бугарске, Србије и Црне Горе, 22 % из Турске и 41 % из Аустроугарске. Болч није имала увид у њихово кретање по Америци, али је дала податке о првим одредиштима: Пенсилванија (10.000), Илиноис (4.500), Охајо (4.400), Њујорк (3.800), Мисури (1.700), Индијана (1.100), па Мичиген, Калифорнија, Западна Вирџинија, Масачусетс, Тексас, Минесота, Њу Џерзи, Аризона, Колорадо, Монтана, Мериленд, Вашингтон, Висконсин, Јужна Дакота и напоследку, Невада и Аљаска.⁸⁴⁴

У студији Бироа за друштвена истраживања њујоршке Школе филантропије, Мари Оренстин је покушала да одговори на питања ко су и одакле долазе Србо – Хрвати који живе на Менхетну. Српско – хрватска колонија у

---

⁸⁴¹ Исто, 33, 156 – 158.

⁸⁴² E. G. Balch, *Slav Emigration at Its Source*, Survey, v. 16, 325.

⁸⁴³ Исто, 272.

⁸⁴⁴ E. G. Balch, *Slav Emigration at Its Source*, The Survey, v. 18, 266.

Њујорку налазила се дуж 11. Авеније, од 34. до 48 улице, а основана је још 1888 године. Скоро свака кућа за издавање имала је станаре српско – хрватског порекла, а њихов број је растао посебно после 1907 године.⁸⁴⁵ Анексија Босне и Херцеговине је виђена као узрок великих проблема на релацији Аустроугарска – словенске балканске државе: ”Желећи да одвоји ову покрајину од Србије, у чијој краљевини је вековима била део, Царство је настојало да обезбеди помоћ Хрватске, обећавајући јој анексију жељене територије. Уследиле су четири године борбе и крвопролића.” Велики број Хрвата је као један од узрока за долазак у Америку навео борбу која се повела око Босне и Херцеговине: ”Како ја, Словен, могу да пуцам у Србина? Ми смо један народ, мада су нам вере различите. У једном периоду сви смо били *Старе Вере* (стара вера, грчко – православна). Убити Швабу (погрдан надимак за Аустријанце) је друга прича. Они су наши непријатељи, туђинске крви, како можемо бити на њиховој страни!”⁸⁴⁶

Слагање балканског мозаика Оренстин је започела од VII века, односно од досељавања Срба и Хрвата, које су рановизантијски хроничари разликовали као два засебна народа. Савремену политичку ситуацију српско – хрватског народа видела је у независним земљама (Краљевина Србија и Црна Гора) и у земљама под страном управом (Босна и Херцеговина под влашћу Аустроугарске, Далмација и Истра под Аустријом, Хрватска, Славонија, Банат и Бачка под управом Мађарске и Стара Србија у оквиру Турске). Истраживање исељеника у Њујорку, обављено је на узорку од 674 Србина и Хрвата, од којих су само 12 особа (по 6) дошле из Србије и Хрватске. Од осталих, 411 испитаника стигло је из Далмације, 127 из Херцеговине, 47 из Истре, 82 из осталих балканских држава, док је 42 рођено у Сједињеним Државама.

Жене и деца су почели да пристижу тек након 1904. године. Више од 85% испитаника било је нежељено, а 560 мушкараца је одговорило да су их економски мотиви довели у САД. Ниједан од испитаника није навео политичко угњетавање, а једини разлог близак политичком било је избегавање војне обавезе. Испитаници су живели у хомогеним групама, организованим као у домовини.

---

⁸⁴⁵ Marie Sabsovich Orenstein, *The Servo – Croats of Manhattan*, The Survey, v. 29, Oct 1912 – Mar 1913, 277 – 285.

⁸⁴⁶ Исто, 278.

Били су пореклом из суседних села, исте вероисповести и често у рођачким везама. У домаћинству званом *Drustvo*, сваки члан је давао подједнаку суму новца за заједничке трошкове и животне потребе. Заједница је имала шефа, најчешће старијег човека, који је истовремено био и саветник и благајник.⁸⁴⁷ Заједничка домаћинства су била налик на задруге, које је описала Емили Болч. Заједнички живот се одражавао на карактер чланова заједнице, па су сви показивали сарадњу и толеранцију. Уколико се американизују, приметила је Оренстин, ови досељници ће изгубити своје јединствене квалитете. За разлику од других имигранта, храну су припремали редовно и обилато, али многи су били окренути пићу и коцки. Српско – хрватски имигранти су већином радили на железници, али било је и зидара. Далматинци су углавном били пословни људи, трговци, месари и власници кафана. Срби су држали производњу и продају дувана, као и продају бродских и железничких карата.

A TYPICAL DRUSTVO WITH MALE HOUSE BOSS

After ten hours' hard work handling freight these men, almost without exception, bathe and don clean clothing before sitting down to their evening meal.

Слика бр. 21: "Drustvo", *The Survey* v. 29 (1912 – 1913)

Имигранти као да нису били свесни да у њиховој близини живе друге националности и нису се са њима дружили. Деца су ишла у јавне школе, а 54% испитаника нису разумели енглески језик. Одређени број оних који су у САД провели пет година и више, се натурализују, јер су схватили да им то доноси економске предности. Али, већина није видела Америку као место трајног боравка. Оренстин је сматрала да америчко друштво није учинило ништа да им

⁸⁴⁷ Исто, 280 – 281.

омогући интеграцију српско – хрватски имиграната, није их подучило грађанским идеалима, а амерички послодавци су их експлоатисили, контролишући им и слободно време, услове живота и шансе за напредовање. Нису имали прилику да срећу Американце ни на радним местима, нити у њиховим домовима, па како би се упознавали са америчким институцијама и прихватили америчке стандарде. Стога на америчком друштву лежи обавеза да српско – хрватске имигранте укључе у ширу заједницу, закључила је Оренстин.⁸⁴⁸

Први светски рат у Сједињеним Државама примљен је на различите начине. Скоро сваку ноћ од избијања сукоба, гомиле емиграната свих зараћених страна су се окупљале на Хералд скверу, испред новинске куће *Њујорк хералда*, како би чули најновије вести из Европе и проучавали ратне мапе. Чинило се парадоксалним да људи који раде раме уз раме у рудницама и челичанама и тискају се на Хералд скверу желе да се врате кућама како би се међусобно убијали. Срби се надају да ће се укрцати на италијанске бродове и стићи у Србију. ”Младићи из Србије никада се не плаше. Бог зна ко ће победити, али ми смо спремни да погинемо да би коначно ослободили Србију,” могло се чути на Хералд скверу.⁸⁴⁹

Оно што просечан Американац није знао, било је да многи Европљани чак и после пет година боравка у САД нису били ослобођени војне обавезе у својим земљама. Француска и Белгија су биле једине земље које су увеле војну обавезу и превоз резерви из Америке. Српска влада није сматрала за сходно да позове релативно мали број Срба у Сједињеним Државама. Сви припадници зараћених народа који су живели у Америци су организовали комитете за помоћ женама и деци у ратом захваћеним областима. Европски милитаризам је наметнуо велике трошкове емигрантима у Америци, и у моралном и у материјалном смислу.

Грејс Абот (Grace Abbott, 1878 – 1939), социјални радник, наставник, магистар политикологије и борац за женска права, појављивала се као један од аутора у часопису *Преглед*. Рођена у Небраски, Аботова се преселила у Чикаго у

---

⁸⁴⁸ Исто, 286.

⁸⁴⁹ Mary Chamberlain, *Clutch of Militarism: Some Reactions of the War upon Our Immigrant Population*, *The Survey*, v. 33, Oct 1914 – Mar 1915, 7 – 10.

Хал Хаус, где се бавила друштвеним радом и друштвеним реформама. Радила је на припреми социјалних програма за заштиту мајки и детета и за заштиту емиграната од злоупотребе. Посебно се ангажовала на друштвеној бризи о деци, спасавајући децу која су радила у фабрикама у ужасним условима. Истраживала је прекршаје везане за искоришћавање деце у бродоградилиштима и другим фабрикама широм САД. Сачинила је друштвену статистику која је потом уврштена у законодавни процес. Грејс Абот је у Чикагу постала директор Лиге за заштиту емиграната. У *Прегледу* се 1916. огласила текстом ”Демократија интернационализма”, у ком је изнела утицаје европског рата на понашање емиграната у Америци.

У августу 1914, словенске групе су се састајале на Вест сајду у Чикагу схватајући проблем Србије као сопствени. Хиљаде су чекале вести од родитеља и родбине из Европе. Американци су по први пут осетили узајамну зависност САД и Европе, која није била трговинске природе. Све политичке партије су инсистирале на американизму. Демократе су имале мото ”Америка на првом месту”, републиканци су захтевали ”неразблажен американизам”, а Прогресивисти су се изјашњавали као ”све амерички”. Аботова је скретала пажњу да је инсистирање на американизму и демократији врста притиска на емигранте. С друге стране, то је водило у заоштравање расних предрасуда, страх од ”нижих народа” који ће разредити америчку крв и страх од уништавања америчких идеала. ”Резултат је да смо пропустили да обогатимо амерички живот у оној мери у којој смо могли. Нисмо успели да схватимо да, уколико би били охрабрени да испоље своје особине, Словени и Италијани би дали америчком животу боју, веселост и самоизражавање коју је пуританизам ускраћивао и које ни читање руске књижевности ни одласке на италијанску оперу не може пружити Англо – Американцу.”⁸⁵⁰ Национална и верска мржња коју су са собом донели емигранти, у Сједињеним Државама је нестала у свакодневном саживоту, јер амерички интернационализам није био заснован на сили, већ као резултат међусобног разумевања и заједничког живота и рада.

---

⁸⁵⁰ Grace Abbott, *The Democracy of Internationalism, Which We Are Working Out in Our Immigrant Neighborhoods in America*, *The Survey*, v. 36, Apr – Sep 1916, 478 – 480.

2. Поп култура

”Поред тога, захтев за скупоценошћу је толико уграђен у наше навике мишљења у стварима одеће да нам је свака одећа која не би била довољно скупа инстинктивно мрска.”⁸⁵¹

Америчка нација је стекла идентитет спајањем елемената много различитих култура. У Америци је владало мишљење да се припадност нацији не стиче само биолошким путем, већ и сопственом одлуком. Норме америчког начина (Way of Life) су имале предност над страним културним мотивима. Висок ниво индустријализације довео је до изједначавања људи, јер су сви куповали сличне предмете, апарате, одећу и аутомобиле.⁸⁵² Једна од главних тема у деценијама између 1890. и 1920. године био је прелаз из традиционалне викторијанске културе у активну и модерну масовну културу. Прелаз се изражавао кроз робусни национализам, фасцинацију природом, енергичну популарну музику, реализам у књижевности и уметности, омасовљење спорта и рекреације.

Једно од објашњења настајања модерне масовне културе поставио је Торстен Веблен (Thorstein Veblen, 1857 – 1929), амерички економиста и социолог норвешког порекла. Веблен је 1899. године поставио теорију доколичарске – владајуће класе на основу категорија ”новчано такмичење”, ”свесно ленствовање” и ”свесна потрошња”. Услови за појаву доколичарске класе у једној заједници били су пљачкашки начин живота и лагана доступност средстава за живот. ”Више класе су, по традицији, ослобођене или искључене из производних послова; за њих се резервишу одређена занимања којима се приписује извештан степен части”, писао је Веблен.⁸⁵³

Појава доколичарске класе се поклапа са почетком власништва. Грађанска класа је доколицу уздигла на ниво доказа новчане способности. ”Господин доколичар” троши средства за живот изнад минимума који је потребан за

⁸⁵¹ Torsten Veblen, *Teorija dokoličarske klase*, Novi Sad 2008, 204.

⁸⁵² Vera St. Erlich, *Formiranje jednog naroda i životnog stila: Američki primjer*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, 45 (1971) 249–262.

⁸⁵³ T. Veblen, *н.д.*, 71.

опстанак и физичку способност, и то на најбољу храну, пића, наркотице, зграде, услуге, одећу, оружје, опрему, забаве и идоле.⁸⁵⁴ Морал, укус, естетски принципи, навике и цео живот друштва одређен је ”новчаним канонима укуса” и расипништва.⁸⁵⁵

Формирање масовне културе усмеравало се медијима. Појаву можда најбоље одсликава сведочанство из прве руке, Јелене Димитријевић да је Америка била земља адвертисмана, односно реклама, на које су се трошиле ”луде паре”. ”Слоган новог доба могао је да гласи: ”Не пропусти шансу за рекламу”. Прво су се појавиле штампане рекламе, па светлећи натписи, а затим и поруке са радио таласа. Они имају највећи број илустрованих часописа на свету. Међутим, већина часописа је испуњена рекламама.” Јелена Димитријевић радо је читала рекламе ”а гледајући цртеже и илустрације знам шта воле, какав им је укус.”⁸⁵⁶

Једно од обележја масовне културе, које и данас опстаје је ”Дивљи Запад”, рођен у периоду од 1860. до 1900. као одредница за сав простор западно од реке Мисисипи. Дивљим Западом су харали пустолови, Дедвуд Дик⁸⁵⁷, Бафало Бил⁸⁵⁸, Пекос Бил⁸⁵⁹ или Кит Карсон⁸⁶⁰, који су постали и остали мачо стереотип масовне културе.

Ваља рећи и да је 1906. године чувени Циркус Бафало Била гостовао у Аустро-Угарској, посетивши и Панчево. Пред само извођење градом је прошетало педесетак Индијанаца у пуној опреми и са бојама на лицу, док се иза њих кретао оркестар. Под самом шатром (невиђених размера) било је на стотине извођача, са

---

⁸⁵⁴ Исто, 129.

⁸⁵⁵ Исто, 108.

⁸⁵⁶ Ј. Димитријевић, *н.д.*, 115.

⁸⁵⁷ Дедвуд Дик (Deadwood Dick) лик из петпарачких романа које је објављивао Едвард Литон Вилер у периоду од 1877 до 1897. године.

⁸⁵⁸ Бафало Бил (Buffalo Bill – William Cody, 1846 – 1917) војник, извидник, ловац и каубој–забављач.

⁸⁵⁹ Пекос Бил (Pecos Bill) јунак каубојских прича. Према традицији, рођен је тридесетих година XIX века у Тексасу. Као беба је испао са кола, близу реке Пекос, па су га прихватили и одгајили којоти. Користио је звечарке као ласо и бич, једини је човек на свету који је могао да јаше коња под именом Муња или ”Онај који прави удовице”, а омиљена храна му је био динамит. Приче о Пекосу Билу први је почео да објављује Едвард О Рајли 1917. године.

⁸⁶⁰ Кристофер Кит Карсон (Christopher Kit Carson, 1809 – 1868) граничар, трапер, борац против Индијанаца. Први роман о њему је објављен 1849. године. Био је познат по томе што је сматрао да су Индијанцима резервати потребни, како би се физички одвојили и заштитили од агресије белаца.

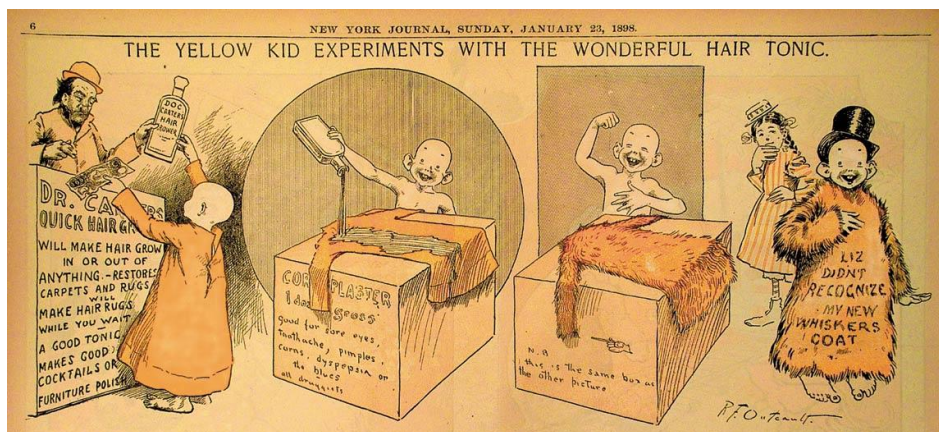
све лавовима и слоновима, а највећа атракција био је сукоб ”каубоја и Индијанаца”. Представа је трајала четири сата. Инспирација вестернима није престала и јуна 1938. године појавио се недељник ”Буфало Бил”, који је пратио јунакове стриповане доживљаје у свега 13 бројева.

Слика бр. 22: Велики Бечкерек 7. јула 1906, Историјски архив Зрењанин

Реч стрип, пореклом из енглеског језика, значи пруга или трака. Међутим, оригинални назив био је ”Comic strip”, односно комична трака. Стрип је истовремено цртеж, филм и литература, обликована према спречицифичним потребама. Технологија је утицала на паралелан развој новина и стрипа.⁸⁶¹ Први прави стрип је ”Жути деран”, аутора Ричарда Аутколта, који је убацио балончиће са текстовима, који су представљали говор јунака.

⁸⁶¹ Ana Marija Dunjić, Strip u svetlu digitalizacije, CM – časopis za upravljanje komuniciranjem br. 11 (2009) 99 – 114.

Слика бр. 23: The Yellow Kid, *New York Journal*, 21. јануар 1898.

”Жути деран није био појединац већ симбол. Када сам на новинским задацима обилазио сиротињске четврти, често сам га сретао како лута по улазима или седи на прљавим праговима. Увек сам волео Дерана. Имао је мио карактер и ведру нарав и био је великодушан према грешкама. Злоба, завист или себичност нису биле његове особине, и никада није изгубио стрпљење”, изјавио је Ауткалт 1902. године.⁸⁶² Деран је представљао малог ирског досељеника, који живи у сиротињској четврти. Типизирање ликова био је уобичајен начин збијања шале у варијетеу и водвиљима током XIX века. У урбаном окружењу, у превеликим заједницама било је тешко разлучити појединца, често компликованог и никада смешног. Најчешћи типизирани ликови били су пијани свађалица Ирац, вредни Немац, и будаласти Црнац.

Афро – американци су се суочавали и са дубоко усађеним стереотипима. Чак је и Џејкоб Рис није успео да се отргне од стереотипа: ”Сиромаштво, злостављање и неправду сваки црнац прихвата са непоколебљивом веселошћу. Он има такву врсту филозофије која не дозвољава незадовољство.”⁸⁶³ Штавише, ”обојени” без опирања прихвата у Њујорку ”нижи ниво робовске службе за коју му прошле традиције и природна склоност ка удобности можда још највише погодују.”⁸⁶⁴ Рис је навео и да се у најсиромашнијим зградама станодавци радије

⁸⁶² B. Blackbeard, *R. F. Outcault's The Yellow Kid: A Centennial Celebration of the Kid Who Started the Comics*, Northampton 1995, 135. <http://xroads.virginia.edu/~ma04/wood/ykid/origins.htm>

⁸⁶³ J. A. Riis, *How the Other Half Lives*, 153.

⁸⁶⁴ Исто, 149.

одлучују за Афро – Американце него за ниже слојеве белих емиграната. ”Налазимо да су први чистији од потоњих, и да не уништавају имовину толико. Такође, добијамо више цене”, поручивали су власници станова.⁸⁶⁵

Стрип је био средство повећања тиража и прихода, са лаким и површним садржајима, дречавим бојама и причама о америчком сну. Стрипови су се бавили разноврсним темама, од петпарачких прича до уметности и ангажованог политичког стрипа. Наравно, није одувек било тако. Према причама стрип цртача Мартина Бранера, до 1942. није било дозвољено да се у стрипу нађе тренутак рађања или смрти, као ни голоћиња. Уредници су са своје стране такође постављали цензуре: добар пример је случај листа *Балтимор Сан* (“Baltimore Sun”), који је одлучио да престане да објављује стрип Дара Шара у тренутку када је главна (истоимена) јунакиња остала у другом стању. Што се повећавао број стрипова, повећавао се и списак табуа којих су се цртачи и сценаристи морали придржавати.⁸⁶⁶

Први успешни комерцијални стрип било је Хоганово сокаче (“Hogan’s Alley”), у коме је главну улогу имао Мики Дуген (Mickey Dugan), познатији као *Жути деран*. Први прави стриповски лик био је ћелави, клемпави и босоноги деран из сиротињске четврти, обучен у ноћну кошуљу, који се појавио 5. маја 1895. У првим бројевима кошуља је била плава, а од почетка 1896. изабрана је жута, па је лик добио име *Јелоу кид* (“The Yellow Kid”).

Вилијем Херст се одушевљавао ликовима немачког песника и хумористе Вилхелма Буша, цртаним јунацима “Максом и Морицом“. Своје усхићење пренео је на младог немачког емигранта, цртача Рудолфа Диркса (Rudolph Dirks). Тако се 12. децембра 1897. године на страницама листа *New York Journal* појавио стрип “Katzenjammer Kids“ (у преводу ”Деца која мијаучу”, мада је дословно значење речи ”мамурлук”). Прича се одигравала на тропском острву, којим је владао краљ Бонго. Бродоломници су били попустљива Мама, њена два непоправљива сина, Ханс и Фриц (Бим и Бум у српском издању), Капетан који је изигравао очинску

---

⁸⁶⁵ Исто, 151.

⁸⁶⁶ А. М. Дуњић, н.д., 101.

фигуру и седобради Инспектор, симбол школе и, самим тим, мета напада дечурлије. Сви су говорили са јаким немачким акцентом. На острву су се врзали и пирати, предвођени капетаном Џоном Силвером. Заплет обично почиње када дечаци направе шегу или враголију са старијима, а завршава се тако што их ухвате и нашопају. Бим и Бум су постали синоними за несташну децу, а стрип је заснован на, за то време, прилично необичној теми – побуни деце против ауторитета. ”Бим и Бум“ су једном приликом играни и у позоришту, а послужили су као тема и бројним цртаним филмовима. Стрип је излазио у листовима „Весели четвртак“ (на последњој страни у броју 32, са текстом у стиху и под именом Тића и Мића), „Око“ (први пут у адаптацији у броју 7, 1935 године) и „Политикин забавник“ (у броју 20).⁸⁶⁷

У Србији и Југославији је дуго био популаран стрип ”Породица Тарана“ (”Bringing up Father”), сатирично хумористички стрип из пера америчког цртача ирског порекла Џорџа Мак Мануса (George McManus) 1912. године. Породица Тарана је излазила у међуратном периоду у листу *Време*. Први сусрет читалаца са Мики Маусом десио се 1932. године, у стрипу ”Доживљаји Мике Миша” у првом броју листа *Весели четвртак*. Југословенску верзију популарног миша нацртао је Иван Шеншин. На насловној страни првог броја *Политикиног забавника*, 28. фебруара 1939, објављен је Дизнијев ”Мики, храбри кројач”.⁸⁶⁸

Једну од највећих промена у карактеру америчке популарне културе изазвали су забавни паркови, који су настали као одговор на раст урбане популације и потребу за забавом. Забавни паркови су нудили погледе на јапанску башту, кинеско позориште или канал у Венецији. Приход типичне радничке породице у годинама од 1903. до 1909. износио је око 800 долара годишње и одлазио је на станарину, храну, огрев и одећу, и врло мало на забаву.⁸⁶⁹ Жене су имале врло мало могућности да се забаве, све до појаве никлодеона 1905 године. С друге стране, мушкарци су проводили време у кугланама, на билијару или на бејзболу. Мушкарци су најрадије проводили време у неком од 10 000 салуна,

---

⁸⁶⁷ Slavko Draginčić – Zdravko Župan, *Istorija jugoslovenskog stripa I*, (http://www.rastko.rs/strip/1/zupan-draginicic_1/inostrani-stripovi_1.html).

⁸⁶⁸ Исто.

⁸⁶⁹ S. L. Piott, *Daily Life in The Progressive Era*, 107.

колико је постојало у Њујорку 1900 године. исте године у Њујорку је забележено да је четири петине запослених жена неударо, а да је једна трећина узраста од 16 до 20 година. Скраћивањем радног времена на деветочасовни радни дан и радну недељу од 54 часа, 1912 године, запосленим девојкама је остало доста слободног времена.⁸⁷⁰ Плесне дворане, јефтине театри и забавни паркови су постали места где су жене проводиле своје слободно време, и где су могле да оформе нов идентитет, који је превазилазио оквира радничког емигрантског живота.

У XIX веку женама у Србији је радно и слободно време било испуњено више него време мушкарца, јер женске обавезе нису биле јасно временски дефинисане. У сиромашним породицама жене су обављале послове колективно, па су имале времена за разговор. У грађанским породицама, жене су слободно време користиле за вез. У Београду су посебно омиљена била женска посела, које је увела Марија Милутиновић (Маца Пункторка), 1838. године после удаје за Симу Милутиновића Сарајлију. Током XIX века, посела су прерасла у чајанке, на којима се разговарало о еманципацији жена и напретку. Чајанке су служиле и за социјално зближавање, односно повезивање породица које су припадале вишем сталежу.⁸⁷¹ Енглески путописац Херберт Вивијен се 1896. године изненадио како је у Србији позивање на ручкове готово сасвим непознато. Београдске даме су имале свој ”примаћи дан” једном недељно, али ту је био крај сваке забаве, забележио је Вивијен.⁸⁷² Женска окупљања су постала саставни део београдског друштвеног живота. Домаћица је сачекивала гошће – рођаке, пријатељице и познанице, које су без позива долазиле на дан примања на поподневно дружење и послужење, које се називало жур (journ fix, франц.).⁸⁷³

У сећањима Неве Стојановић на прву деценију XX века, летња забава у Београду су били излети у Топчидер и Кијево, а ”За шире слојеве забаве су били и вашари. О св. Марку, у црквеној порти постављене су шатре са разним транге –

---

⁸⁷⁰ S. L. Piott, *н.д.*, 108.

⁸⁷¹ Мирослав Тимотијевић, *Слободно време жене*, у: *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*, Београд 2011, 301 – 304.

⁸⁷² Херберт Вивијен, *Србија рај сиромашног човека*, у: Београд у деветнаестом веку: из дела страних писаца, (ред.одбор Бранко Ђурђулов и др.; уред. Олга Перић) Београд 1967, 151 – 180.

⁸⁷³ Миљана Прошић – Дворнић, *Одевање и Београду у XIX и почетком XX века*, Београд 2006, 185.

франгама, стрелиштима и другим вашарским атракцијама.⁸⁷⁴

Велики утицај на развој забаве у Београду имали су посетиоци из иностранства, углавном Французи, који су учествовали у изградњи железнице. Отваране су пивнице, водвиљи и орфеуми, који су заживели тек двадесетак година касније, рецимо ”Орфеум” Бране Цветковића 1899 године. Диригент Драгутин Покорни и познати певачи Жарко Савић, Султана Цијукова и други, основали су ”оперску кућу” са репертоаром оперета и водвиља, али и са озбиљним италијанским операма.⁸⁷⁵

У другој половини XIX века у Београду су се приређивали балови, а најчешће су организатори били Друштво Св. Саве, Коло јахача, Женско друштво, Официска касина и други. Посебно значајна била је Грађанска касина, основана 1869. са циљем да београдским грађанима и трговачком свету створи прилику за дружење и забаве. На чувеним забавама појављивали су се чланови Грађанске касине и њихови гости. Често су организована предавања из књижевности, науке, историје, као и концерти и игранке. Средња и нижа класа налазила је забаву у београдским хотелима и кафанама.⁸⁷⁶

У периоду *fin de siècle* се у целој Европи одиграле су се промене које су изазвале друштвене преображаје и наговестиле значај модерности. Пораст броја становника, живот у градовима и убрзање животног ритма доносе нову климу у књижевности (”за масе”), сликарству, али и у производњи, трговини и услугама.

Отац масовне производње био је Хенри Форд. Он је отворио фабрику у Детроиту 1903. године, са циљем да произведе аутомобил за масовну употребу. Први такав ауто био је Фордов модел Т, произведен 1908, популарни Тин лизи. У току те године продато је 10 хиљада ових аутомобила, по цени од 850 долара. Модел Т се производио ексклузивно све до 1927. године, у фасцинантном броју од 15 милиона комада! Форд је нашао решење за брзу производњу, тако што је

---

⁸⁷⁴ Нева Стојановић, *Како се снабдевао Београд око 1900. године*, у: *Београд у сећањима 1900 – 1918*, Београд 1977, 43 – 57.

⁸⁷⁵ М. Prošić – Dvornić, *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*, 197.

⁸⁷⁶ М. Тимотијевић, *Балови и игранке*, у: *Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба*, 377 – 378.

1913 године у фабрике увео покретну траку за монтажу. Процес монтаже је трајао свега сат и тридесет минута. Снижени су трошкови производње, цена возила је пала, тако да је аутомобил постао лако доступан и до краја 1920. године освојио је америчко друштво. Земља је била повезана мрежом аутопутева. Више није било забачених и неприступачних предела.

Бројне Фордове техничке и административне реформе изазвале су колосалан успех у правцу повећања и појефтињења производње. С друге стране, Форд је увео посебни радни систем и социјалне институције за заштиту радника.⁸⁷⁷ ”Фордизам” се састојао у економском и социјалном побољшању положаја радника. Дobar пример било је завођење осмочасовног радног времена. Форд је сматрао да је погрешно и за здравље штетно радити преко осам сати на дан. Заузврат, очекивао је од својих запослених да ће се у току радног времена потпуно посветити компанији. Резултати су били сјајни. Реформама је постигао заинтересованост радника и подстакao је њихове способности, што је довело до повећања производње и стабилности компаније.

Слика бр. 24: Реклама за аутомобил “Форд“, *Политика* 5. април 1933.

Највећи Фордов конкурент била је компанија *Дженерал Моторс (General Motors)*, која је производила кадилак, бјуик и шевролет. Напредовање аутомобилске индустрије утицало је и на напредак производње челика, гуме и нафте.

⁸⁷⁷ Б. Аџија, *Хенри Форд*, *Нова Европа* IX (1924) 529 – 531.

Појава апарата за домаћинство, фрижидера, усисивача и клима уређаја је олакшала свакодневни живот. Продор је доживела хемијска индустрија, од производње козметике до вештачких ђубрива.

Реч *аутомобил* се у званичном документу у Србији први пут помиње 1896. године, када је енглеска фабрика ”Тријумф” заштитила име на производима које је наменила продаји.⁸⁷⁸ Трамвај на електрични погон, револуционарна новина у европском саобраћају клацкао је трасом од Теразија до Топчидера већ од 1894. године. Премда у Београду није постојао ниједан аутомобил, Управа града се благовремено спремила за ново техничко чудо, тако што је у јуну 1902. године уредбом регулисала права и обавезе аутомобилиста у циљу јавне безбедности.

Први аутомобил, марке ”Неселсдорфер тип Б” са шест седишта, појавио се на београдским улицама у априлу 1903. године. Стигао је возом из Беча, одакле га је увезао рентијер и градски бојем Бошко Радуловић. Фабрички шофер га је провезао градским улицама, где је валдало право запрепашћење. Пошто је убрзо банкротирао (1906), а аутомобил се покварио, градом је кружила шала Стевана Сремца како је аутомобил једино Радуловићево непокретно имање. Први београдски ауто је последњи пут виђен у Скопљу 1912. године.⁸⁷⁹

Фабрички шофер је остао у Београду 45 дана, и за то време је обучио Сретена И. Костића (1887 – 1947) да управља возилом и врши одређене оправке. После продаје ”неселсдорфера”, радио је за банкара Васу Радуловића и новинара ”Правде” Јову Адамовића Мачка. Костић је од 1912. до 1916. године радио као лични возач краља Петра Карађорђевића.

Темеље српског аутомобилизма у првој деценији XX века поставио је београдски инжињер Андра С. Ристић. Између хотела ”Москва” и ”Балкан” поставио је први такси са таксиметром, подигао је прву гаражу и аутомобилску радионицу. Уочи Првог светског рата Београд је имао неколико десетина аутомобила и мотоцикала, као и гараже и радионице. Сваки евентуални успех

---

⁸⁷⁸ Владимир Веселиновић, *Први аутомобил у Београду*, Годишњак града Београда XLIX – L (2002 – 2003) 201 – 209.

⁸⁷⁹ *Исто*, 205.

аутомобилизма у Србији зауставио је Први светски рат, из кога је Србија изашла без коња, мазги, железнице и аутомобила. Непосредно после рата основан је ”Аутоклуб”, под покровитељством краљице Марије Карађорђевић, која је и сама била аутомобилисткиња.⁸⁸⁰

Према статистици коју је користио Илија Петровић 1921. године, у САД било је 9 милиона аутомобила односно по један на сваких десет Американаца, а ”Аутомобили се држе ради трка и пикника”.⁸⁸¹

Политика је 1925. писала да број пријављених аутомобила у Америци износи 15.552.077, док све остале земље на свету имају једва 3 милиона. Сама

Слика бр. 25: Реклама за камион ”Форд”, *Политика* 5. април 1929.

Америка има 88% свих аутомобила на свету. У Калифорнији сваки трећи грађанин има аутомобил, а у Њујорку има убедљиво највише возила – 1.300.000. ”За човека који је тек дошао у Америку један од најјачих утисака је када у Њу – Јорку, у време јаког саобраћаја, види бескрајне поворке аутомобила, низ до низа, као многобројне композиције железница чији се крај не може да догледа...”, писала је *Политика*. Као куриозитет, наведен је пример из Чикага, где се зида гаража – облакодер за 600 аутомобила,

који ће се дизати и спуштати лифтовима. У Америци су ”у свим местима” биле

⁸⁸⁰ Олга Латинчић, *Аутомобилизам у Београду између два светска рата*, у: Аутомобил у Београду 1918 – 1941, уред. Б. Прпа и Б. Петковић, Београд 2002, 25 – 27.

⁸⁸¹ И. М. Петровић: *Књижевни преглед. Вести с оне стране. Култ меса. Јазз. Паганизам*, Нова Европа (1921) 475 – 476.

већ уобичајене гараже са четири или пет спратова. Читаоцима је предочено и да сами фабриканти олакшавају куповину аутомобила, јер дозвољавају да човек плати само 50 или чак 30 долара и одвезе аутомобил, а остатак може да исплати у месечним ратама.⁸⁸²

Амерички конзул Патон је 1925. године слао извештаје о путној мрежи у Југославији. Министарство за јавне радове је улагало у обнављање и изградњу путева, али недовољно. Путеве је углавном користило сеоско становништво, које се служило колима у којима су били упрегнути коњи или волови. ”Аутомобил се и даље сматра луксузом и све до данас се није узимао у обзир као додаток руралном транспорту. Под овим околностима, не чуди што су путеви Југославије ретко погодни за возњу. Нема доступних мапа путних праваца”, писао је конзул Патон.⁸⁸³

Генерални конзул из Чикага је почетком маја 1928. године поднео исцрпан извештај о аутомобилској трговини са Сједињеним Државама.⁸⁸⁴ Америка је била највећи произвођач аутомобила, који су убрзо преплавили Европу. ”Како се наша држава економски опоравља, како диже нове путове и старе оправља, како је врло важно за нашу економију и трговину да наши људи купују што боља и и што јефтинија кола свих врста, то ће вероватно бити од користи, да се загледа мало дубље у ову важну грану нашег увоза из Америчких Савезних Држава, и да се наша публика донекле уведе у овај посао.”, писао је конзул Јанковић. Највећи број аутомобила су производиле фабрике ”Ценерал моторс” (General Motors Export Corporation), ”Форд” (Ford Motor Company), ”Доџ” (Dodge Brothers Inc.) и ”Крајслер” (Chrysler Sales Corporation). Ексклузивни аутомобили, који нису били намењени за ширу потрошњу, излазили су из фабрика ”Пакард” (Packard Motor Company) и ”Стац” (Stutz Motor Car Company). ”Форд” је производио јефтиног ”Форда” и скупог ”Линколна”.

---

⁸⁸² *Аутомобили у Америци*, Политика бр. 5997, 1.1.1925.

⁸⁸³ *Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Yugoslavia, 1910 – 1929, Roll 8, 860h.154/-*, K.S.Patton – Secretary of State, Belgrade 23.7.1925.

⁸⁸⁴ АЈ, 371, ф 10, Р. Јанковић – Министарству иностраних дела, Бр. 5291, Чикаго 3.5.1928.

Шеф аутомобилског одељења америчког министарства трговине, Х. О. Смит је у прегледу спољне трговине од 23. априла 1928, изразио оптимизам у погледу развоја тржишта пет земаља југоисточне Европе. Највише регистрованих аутомобила имала је Румунија (16.700), следила је Грчка (11.222), а на трећем месту Југославија са 8.555 возила. У 1927. години Југославија је била друга по увозу аутомобила (2.250), иза Румуније (6.000). Смит је констатовао да америчка кола предњаче на Балкану квалитетом и ниском ценом. За проширење трговине било је потребно да се купцима омогуће кредитне олакшице.⁸⁸⁵ Конзул Јанковић је закључио да цене америчких аутомобила одговарале југословенском тржишту, да су се америчке фабрике надале повећању извоза, али да су цене аутомобила морале бити више, јер је Југославији недостајало центара за дистрибуцију америчких возила. Конзул је предлагао са се сваки аутомобилски посреднички труст мора разбити, јер је трговина аутомобилима здрава и без ризика, па им није потребна никаква организација за самоодбрану нити од купаца, нити од државе. ”Ова трговина са Америком повући ће за собом и трговину, пословни и новчани промет друге врсте”, процењивао је Јанковић.⁸⁸⁶

Краљевски двор Карађорђевића је поручио луксузне аутомобиле од фабрике ”Пакард”, и то: модел 945 Седан Лимузина са специјалним орманчићем и модел 940 Спорт Фаетон за краља Александра, модел 940 Родстер за краљицу Марију, једну 945 Седан лимузину и две шасије, модел 940 и модел 933, у износу од 29.523 долара. Аутомобили су утоварени на брод крајем јула 1931.⁸⁸⁷

Политика је у мају 1929. године рекламирала моделе чувених мотора ”Харли Дејвидсон” од 350, 500, 750, 1000 и 1200 кубика, које је у Србији, Босни и Херцеговини дистрибуирао Антон Пинтер у Карађорђевој улици у Београду.⁸⁸⁸ Рекламирао се и нови ”Шевролет шест”, као ”раскошна кола по ниској цени, сада снабдевена мотором са шест цилиндара.” Шевролет је изазвао одушевљење међу аутомобилистима, због своје ниске цене која је омогућила компанија *Ценерал*

---

⁸⁸⁵ Исто.

⁸⁸⁶ Исто.

⁸⁸⁷ АЈ, 371, ф. 10, 603, S. Daniloff (Packard Motors Export Corporation) – Royal Legation of Washington, New York 18. 7. 1931; Исто, 604, бр. 4148, Управа двора – Министру саобраћаја, Београд 21. 7. 1931.

⁸⁸⁸ Политика, бр. 7545, 3. 5. 1929; Политика, бр. 7547, 8. 5. 1929.

*моторс (General Motors).*⁸⁸⁹ Рекламирали су се и ”Шевролет” камиони са шестоцилиндарским мотором, који су се препоручивали привредницима који желе да доведу своју робу на пијацу, којима је потребан економичан превоз за превоз великог терета. Шевролетов камион је ”економија у трошењу бензина и непотребност поправака”.⁸⁹⁰

3. Од сифражеткиња до гламура

Women care for the child in the home and in the school. Why should they be forced to neglect the children in the city? Give them the vote.

*Jane Addams*⁸⁹¹

Најинтензивнија борба за гласачко право жена водила се у Сједињеним Државама у доба прогресивизма. Богате жене су прилагале новац за кампање и заједно са женама из радничке класе настојале да прошире базу ван средње класе. У октобру 1909. више од 1000 жена је на састанку у Карнеги Холу у Њујорку формирало Женску партију за бирачко право (Women Suffrage Party) под вођством Кери Чепмен Кат (Carrie Chapman Catt). Друга група, Женска политичка унија (Women`s Political Union) под вођством Хериот Стентон Блеч (Harriot Stanton Blatch) организовала је жене које зарађују за борбу за политичка права и право гласа. Блеч је помогла да се уведу милитантније тактике. Унија је организовала прву успешну женску сифражетску параду у Њујорку 1910. Параде су ускоро постале јако популарне и постале све масовније из године у годину. Више од 10 000 жена је марширало у Њујорку 1912 године. Сифражеткиње су организовале и многе друге видове јавних активности, којима су привукле жене различитог друштвеног порекла у заједнички покрет.⁸⁹²

Уз финансијску помоћ богаташице Алве Смит Вандербилт, организација је

---

⁸⁸⁹ Политика, бр. 7545, 3. 5. 1929.

⁸⁹⁰ Политика, бр. 7544, 4. 5. 1929.

⁸⁹¹ *Women Demand the Right to Vote*, 1911 – 1912, у: *The Progressive Era, Primary Documents*, 247.

⁸⁹² S. Piott, *н.д.*, 159.

изнајмила званичан штаб у Њујорку 1910. године. Прво држава која је дала гласачко право женама био је Вашингтон, 1910 године. У програму Прогресивне партије 1912, подржана је борба за гласачко право жена. Посебно жестока била је кампања за право гласа жена у Њујорку 1915. године. Кери Чепмен Кет се касније присећала да је одељење за штампу било изузетно добро организовано и да су поруке о гласачком праву жена објављиване на 26 језика, односно на свим језицима на којима су штампани новински листови. У процесијама на њујоршким улицама коришћени су кинески лампиони, балони и разна декорација. Организоване су филмске вечери, плесови и позоришне вечери са говорима посећеним бирачком праву жена. У ноћи уочи избора велика процесија је ишла кроз центар Њујорка, а за 30 000 учесника у шетњи свирало је 25 музичких оркестара. Према бирачко право жена није изгласано на државном референдуму у Њујорку, Масачусетсу и Пенсилваније 1915. године, Национална америчка женска суфражетска асоцијација (NAWSA) је наставила своје деловање, сакупивши још више новца и присталица.⁸⁹³ У доба уласка САД у Први светски рат, организација је имала 2 милиона чланица, а 4 милиона жена у 11 држава су добиле гласачко право.

Емили Болч, житељка Хал Хауса, пратила је рад мировних конференција 1899. и 1907. у Хагу, убеђена да њен животни циљ представља хуманитарни рад и борба за мир у свету. На Међународним конгресу жена у Хагу у априлу 1915. године, Болч је предузела оснивање организације ”Међународна женска лига за мир и слободу” (Women's International League for Peace and Freedom), у коју је ушло 1300 жена из Европе и Северне Америке.⁸⁹⁴ Лиги жена је претходила иницијатива Џејн Адамс и Кери Чепмен Кет за формирање Женске партије за мир (Woman's Peace Party) у јануару 1915. у Вашингтону.

У сарадњи са Џејн Адамс, председницом Женске партије за мир и Алис Хамилтон, истражитељком индустријских болести из америчког Министарства за рад, Емили Болч је објавила документе са Међународног конгреса жена у Хагу.

---

⁸⁹³ Carrie Chapman Catt and Nettie Rogers Shuler, *Woman Suffrage and Politics: The Inner Story of the Suffrage Movement*, Seattle 1970, 287–290.

⁸⁹⁴ Women's International League for Peace and Freedom, American Section Records, <http://www.swarthmore.edu/Library/peace/DG026-050/dg043wilpf/index.htm>

На конгресу су припремљени предлози за мир, упућени зараћеним нацијама.⁸⁹⁵ Болч је навела да на конгресу нису присуствовале жене из Русије и Србије, да жене из Француске нису могле или хтеле да дођу и да није било жена из Јапана, што се и могло очекивати.⁸⁹⁶ За време боравка у Европи, Џејн Адамс и Алис Хамилтон су посетиле Берлин, Беч и Будимпешту. Очигледно је било да су социјалисти ових земаља одабрали да учествују у рату. Неки саговорници су се жалили да у Аустрији и Немачкој влада строга цензура, и да антиратни поклич не могу да се пробију до истомишљеника у Енглеској, Француској и осталим деловима Европе. Американке нису имале проблема на свом пропутовању, само су им многи саговорници пребацивали да немачки и аустријски војници гину од америчких граната.⁸⁹⁷

Почетак XX века обележио је пораст активности жена у Србији на разним пољима – у борби за женска права, хуманитарном раду, у порасту броја школованих жена у разним областима. Појавио се велики број женских часописа. Међународни женски савез (International Council of Women – ICW), основан у Вашингтону 1888. године са идејом еманципације жена на економском, политичком и породичном пољу, укључивао је у свој програм све захтеве које су дотада постављале жене – хуманитарни рад, образовање жена, активност жена у социјалним покретима, запошљавање жена и многе друге активности. Овај женски савез је понудио 1895. године Косари Цветковић, наставници Више женске школе да се ангажује на томе да се у Србији организује национални женски савез, који би се прикључио међународном. Међутим, реакција у Србији је изостала.⁸⁹⁸

Прво, Београдско женско друштво, које је 1863. године основала Катарина Миловук, издавало је часопис *Домаћица*, који се бавио практичним саветима, извештавањем о друштвеним, хуманитарним и политичким активностима жена, али је обухватао и текстове о пољопривреди Северне Америке, Грчке и других

---

⁸⁹⁵ J. Addams – E. G. Balch – A. Hamilton, *Women at The Hague: The International Congress of Women and Its Results*, New York 1915.

⁸⁹⁶ Исто, 7.

⁸⁹⁷ A. Hamilton, *At the War Capitals*, The Survey, v. 34, Apr – Sep 1915, 417 – 422; 433 – 436.

⁸⁹⁸ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd 1996, 73.

земаља како би проширио видике читатељки. Српски народни женски савез основан је у октобру 1906. године од чланица Београдског женског друштва, Крагујевачког женског друштва, Кола српских сестара, Друштва Књегиња Љубица, Српско – јеврејског женског друштва и Материнског удружења. Прва председница била је Савка Суботић. Женски савез није усвојио идеје феминизма, а захтев за право гласа је био мање важан од жеље да чланство у Међународном женском савезу користи Србији. Делфа Иванић је прва изложила феминистички програм савеза, којим се захтевало право на образовање жена, како би постале личности. Организовање жена је поред хуманитарног укључивало и феминистички рад. Од 1910. године почело је да се говори о изједначавању жена са мушкарцима у грађанским правима, о потреби да се из *Грађанског законика* уклони члан 920, по ком се удата жена изједначавала са малоумнима, распикућама и пропалицима и да се женска деца изједначе у наслеђивању.⁸⁹⁹ Ипак, *Грађански законик* је важио до 1945 године. Катарина Миловук је још 1902. тражила од Народне скупштине признање права гласа за запослене жене, што је био први јавни иступ на ту тему. Рад Женског савеза је прекинут Балканским и Првим светским ратом.

Школованим женама је било тешко, јер је већина становништва била сеоска, а услови за живот и рад се нису битно променили вековима. Једина доступна књижевност била је усмена традиција. Како су се отвориле могућности за добијање основног образовања жена у градовима, тако се појавила нова читалачка публика. Разлика у потребама високо образованих и само писмених жена премошћавала тривијалном књижевношћу, љубавним и авантуристичким романима. Главни фокус женских активности био је побољшање образовних стандарда и економског положаја жена. Једна од најутицајнијих фигура тог доба била је Савка Суботић, која је одрасла и живела у Аустроугарској, где је добила добила најбоље могуће образовање. Удајом за Јована Суботића је проширила своје интересовање за побољшање положаја жена у Србији. Прикључила се

---

⁸⁹⁹ N. Vožinović, *н.д.*, 75.

уређивачком одбору часописа *Женски свет* 1891. године. Постла је председница српског женског синдиката у Београду 1911. године.⁹⁰⁰

Вредност америчких жена хвалио је архимандрит Нићифор Дучић, још 1871. године у говору *Искрена ријеч Српкињама*.⁹⁰¹ Он је позивао српске жене у Србији, Црној Гори и Аустрији да се угледају на Американке, које су имале велики морални утицај на америчко друштво и јавно мишљење, те да на сличан начин помогну да се српски народ ослободи и уједини у једну државу. У истом обраћању, архимандрит је као велики поштовалац америчке револуције, подсетио колико су ”славни Американци” пропатили да би извојевали слободу и независност ”да Америка дође до онаке слободе, којој се одавно вас просвјећени свијет диви и клања.”⁹⁰² Српкиње су биле дужне да за српско уједињење раде ”онако исто као што су радиле Американке”, што је подразумевало да праве одборе српских жена по свим већим варошима, да скупљају новац за српске рањенике, да о томе воде преписку и да говоре патриотске беседе.⁹⁰³ Архимандрит се дивио снажном и сталном утицају Американки на судбину њихове отаџбине: ”Њихову је утицају Америка обавезна за срећни свршетак рата за своју слободу и независност готово онолико исто колико и политичкој мудрости својих великијех вођа”.⁹⁰⁴

Архимандрит је објаснио и да је у Америци много мањи број жена од мушкараца, па се њихови односи развијају по економском закону: што је мање то је скупље. Жене су имале могућност да бирају, а бирале су оне мушкарце који су им давали независност и самосталност, па се код Американки однеговао одважан, самосталан и практичан карактер. Жене у колонијама нису биле раскошне, већ су биле помоћнице својим мужевима – обрађивале су земљу, управљале кућом, браниле се од побуњеника и дивљих звери.⁹⁰⁵

---

⁹⁰⁰ Celia Hawkesworth, *Voices in the Shadows. Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, CEU Press 2000.

⁹⁰¹ Нићифор Дучић, *Искрена ријеч Српкињама*, Београд 1871.

⁹⁰² *Исто*, 9.

⁹⁰³ *Исто* 13.

⁹⁰⁴ *Исто*, 21.

⁹⁰⁵ *Исто*, 22 – 24.

”Родитељи у Америци не знају за страх и незадовољство, кад им се роди мушко или женско дијете, као што то бива у Јевропи у пролетеријату. Док у пролетеријату у Јевропи сусретају рођење сина са страхом, а рођење кћери са проклетством; у Америци сусретају и једно и друго с радошћу и задовољством,” писао је Дучић.⁹⁰⁶ Веома је занимљиво што је приметио да су Американке у кући и породици биле равноправне: ”Америка је земља така, гдје се могао и може и женски карактер слободно развијати; тога у Јевропи није било, а и сад мало има.”⁹⁰⁷

Архимандрит је осуђивао раскошност, која се појавила развитком друштвенога грађанског живота: ”Америка не зна за друштвену провалу таштијех и не раднијех свјетскијех госпођа, које својом раскошношћу нагоне људе да грабе туђе имање, и да продају свој глас ономе, ко им више плати.”⁹⁰⁸ Америчке аристократкиње нису гајиле презир према народу, као што је био случај у Француској. Учешће жена у Америчкој револуцији било је вишеструко. И богате и сиромашне госпође су издвајале новац за отаџбину. Жене у Вирџинији су писале адресе којима су подстицале народ на оружје, а жене у Филадельфији су скупиле велику чету, која је наступала под именом чета филадельфијских госпођа (леди). Када су мушкарци отишли у рат, жене су преузеле да обрађују земљу и прехрањују војску и нису клонуле духом чак ни када су Енглези заузели Њујорк, Бостон и Чарлстон. Младе девојке нису хтеле да се удају за младиће који се нису одазвали војном позиву. Набрајајући писма разних Американки поводом рата, Дучић је издвојио она која су сведочила о патриотизму, енергији, презирању ропства, жртвовању и јунаштву. Америка је дужна својим женама и то што су по завршетку рата мириле зараћене стране, подизале болнице и школе и да ”оваке нијесу биле, Америка не би била оно, што је сада.”⁹⁰⁹

Равно пет деценија касније, српска путница Јелена Димитријевић створила је слику о Американкама из средњег сталежа. Њен први додир са Американкама десио се за време рата, када су је одушевиле као предане болничарке и

---

⁹⁰⁶ Исто, 25.

⁹⁰⁷ Исто, 27.

⁹⁰⁸ Исто, 26.

⁹⁰⁹ Исто 38.

хуманитарне раднице. Друштвени живот се одвијао у женским клубовима, где су се одржавала бројна предавања о положају жена у породици и друштву, о васпитавању, чак и о стању у локалној управи. Имала је утисак да су Американке јако вредне, желе да раде и за њих нема послова финих и простих него часних и нечасних. ”Американци су изумели све и свашта што њиховим женама олакшава посао. Њихове жене чисте собе машином; виксују под машином, перу рубље апаратом, глачају га аутоматом... Зимом не ложе пећи, никад не носе ђубре. Намирнице купе, али их не донесу, јер овде продавци услужују потрошаче код куће; али најчешће поручују телефоном. Јер ниједна кућа, то јест ниједан стан није без телефона.”⁹¹⁰ Жене су биле равноправне са мушкарцима у обављању послова, јер су могле да управљају машинама. Јелена Димитријевић је осећала да јој Американке импонују, зато што су се отргле од старог и традиционалног и пошле ка нечему што је ново и боље, како за жене тако и за мушкарце.

Жене у САД су добиле право гласа, али се причало да се гласови приликом пребројавања краду и дају мушкарцима. Српску путницу је одушевило што су и поред тога пошто су стекле право гласа остале женствене, лепе, енергичне, храбре и да раде (business women).⁹¹¹

Јелена Димитријевић је стекла утисак да су Американке лепше од европских жена, захваљујући мешавини народа и раса. И што се тиче облачења и кинђурења превазилазиле су Европљанке. ”Понеке жене напудерисане су црвенкастим пудером, те личе на Индијанке... јагодице и усне су им нацрвене; док су им трепавице и очни капци навучени црном ”сурмом”, да би им очи изгледале велике... У младих су шешири искићени перјем или воћем, а у старих цвећем, црвеним маком и ружичастим ружама што се особито слаже с белом као снег косом...”. Једино је имала примедбу на обућу: ”Јер Американкина обућа личи на родин кљун или на чамац црвенокошца.”⁹¹² Није виђала жене са кратком косом, сем оних које су прележале тифус или ако су биле пореклом из Аустрије.

---

⁹¹⁰ Ј. Димитријевић, *н.д.*, 80

⁹¹¹ *Исто*, 153.

⁹¹² *Исто*, 79.

У исто време Американке је загледао и Илија Петровић. Он се слагао са Џорџом Бернардом Шоом да у америчкој клими и земљи лежи нешто што формира нарочите црте лица, ”што је створило Американке тако варварски лепим и сестрински сличним њиховим црвенокожим претходницама.”⁹¹³ Петровић је сматрао да је љубав у Америци природна, чиста, хигијенска, животињска и протестанска, баш као што би требало да буде. Брак је по лакоћи развођења био најприближнији слободној љубави, што је навело Петровића да се запита да ли је то нека врста декаденције у новом облику, као ”декаденција ватромета.”⁹¹⁴ Није постојао обичај да Американке доносе мираз, осим када су се удавале у Европу и то зарад титуле. Петровић је забележио савремени виц да се Американке не удају за оно што је њен муж данас већ за оно што ће он да буде сутра.⁹¹⁵ Петровић је исмевао америчке бракове, који се склапају за пет долара код најближег пастора и са два случајна сведока. И Јелена Димитријевић је забележила да ако би Американку оставио момак, она је лако налазила другога и није се убијала од бола као Европљанка, нити је умирала од туге као Азијатка.⁹¹⁶ Развод брака код Американаца долази брзо и ни за шта, писала је Димитријевић: ”Амерички модерни брак, то је најмодернији брак који постоји на свету. Данас се састану, сутра се растану, а у срцу им зацело не остане ни најмањи ожилјак...”⁹¹⁷

Док је Димитријевић ценила тражену списатељицу Идит Вортон (Edith Wharton), која је приказивала њујоршко друштво иза кулиса, женски луксуз, флерт и коцкање које води у пропаст, Илија Петровић је осуђивао што су млади у Америци подстакнути срцепарајућим романима чији је ”сиже као млака лимунада”, али излазе у милионским тиражима америчких дневних новина.⁹¹⁸ У недељном додатку Њујорк Америкена (New York Journal American) излазили су романи списатељице Елинор Глин (Elinor Glyn, 1864 – 1943), пионира еротске фантастике намењене масовном тржишту жена. ”Американац не пева годинама

---

⁹¹³ И. М. Петровић: *Књижевни преглед. Вести с оне стране. Култ меса. Јазз. Паганизам*, 475.

⁹¹⁴ Исто.

⁹¹⁵ Исто, 476.

⁹¹⁶ Ј. Димитријевић, *н.д.*, 111.

⁹¹⁷ Исто, 116.

⁹¹⁸ Исто, 477.

љубавне песме: он данас сретне девојку, а сутра се њоме жени (прекосутра га она, можда, већ и оставља)”, забележио је Петровић.⁹¹⁹

Осврт на живот жена у Америци Јелена Димитријевић је завршила речима: ”Овај век женин је век. Људи ће у жени добити сарадника, ако хоће лепим; иначе – противника...рат који ће се водити за мир,” јер Американка је ”прогресивна, активна, жива садашњост и – будућност.”⁹²⁰

Вилијам Шоуволтер је 1915. године обелоданио своје виђење жена у Србији у часопису *Национална географија*. Жене у Србији биле су одане свом дому и обављале су и најтеже послове за своју породицу. ”Али, српска жена неће радити у туђој кући; нити се може наћи да је продавачица или да ради на било каквом послу у трговини. Жена која носи париску хаљину на вечерњем балу,

THE WORKING WOMEN OF SERVIA

Photo by F. J. Koch

Слика бр. 26: Felix Koch, “The Working Women of Serbia“ *National*

често се сутрадан може затећи како обавља кућне послове.”⁹²¹ Шоуволтер је видео да сељанке у Србији презиру да буду залудне. Кад немају посла у домаћинству, оне помажу у пољу и иду на пијацу. Обично се за старешину женског дела куће бира једна жена, која дели задатке осталим чланицама домаћинства.⁹²²

Свака жена у Србији, било принцеза или сељанка вешта је плетиља и везиља, писао је Шоуволтер. Чуо је и за удружење ткаља ћилима, ”Пиротска ћилимарска задруга” (“*Pirot Carpet Zadruga*”), основано 1902, чији су чланови искључиво жене, које су добиле неколико награда на европским изложбама.⁹²³

⁹¹⁹ Др. С. Батон, *Шта је Америка (друго гледиште)* Нова Европа IX (1924) 358 – 359.

⁹²⁰ Ј. Димитријевић, *н.д.*, 96.

⁹²¹ *Исто*, 429.

⁹²² *Исто*, 430.

⁹²³ W. J. Showalter, *The Kingdom of Serbia* 432.

A HAPPY PEASANT MAID

Photo by F. J. Koch

Слика бр. 27: Felix Koch, "A happy Peasant Maid"
National Geographic Magazine, XXVII (1915)

Шоуволтер је забележио и да су свадбени обичаји Срба необични – не постоје деверуше, већ два кума који морају да купе младој материјал за свилену хаљину. Током целог венчања уз младу је девер ("dever"). Српска млада била је обично старија од младожење, јер се у домаћинству девојчице задржавају што је дуже могуће да би радиле. Младићи су се обично женили пре двадесете године. Српске жене су добре домаћице и поносе се својим џемовима, мармеладама, слаткишима и куваним јелима.⁹²⁴

Фабрике у Србији биле су малобројне и неразвијене. Скоро свака кућа прави одећу од вуне из домаће радиности и лана. Шоуволтер видео обућу налик на кожне сандале које се везују око чланака и носе преко вунених чарапа. Преко зиме се, уместо вунених носе кожне чарапе, постављене крзном. Жене и даље са собом носе нож или бодаж, као успомену на живот под Турцима, чудно се амерички путник.

У то време, српска држава је имала механизме који су служили за учвршћивање националне свести, у школама, војсци, националним и хуманитарним друштвима, у црквама и државној управи. Уметност и историјска наука служиле су идеалу националног ослобођења и уједињења свеколиког

⁹²⁴ W. J. Showalter, *The Kingdom of Serbia*, 427.

српства. У таквим околностима, одевање градског становништва је измакло традиционалној контроли и спонтано се упутило ка европским узорима.⁹²⁵

У приповеци из београдског живота Симо Матавуљ је описао како се, на једној градској забави 1895. године, сударао исток са западом: ”Међу старијим госпођама преовлађује тзв. ”српска ношња” – на главама тешки бисерни тепелуци, или црвени фесићи, па онда либада свих боја, а од појаса сукње по европејској ношњи. Па онда се нижу млађе и зреле девојке у француској ношњи, већином лепог обличја, која изражавају умност и слободу духа...”⁹²⁶

SERVIAN WOMEN IN GALA COSTUME

Photo by Erdelyi

Слика бр. 28: Erdelyi, “Servian Women in Gala Costume”
National Geographic Magazine, XXVII (1915)

Почетком 1905. године, истиче се индивидуализам у моди и губе се оштре линије онога шта је актуелно. ”Францускиња је удахнула моди дух тренутка, који се испољава у стотину различитих верзија, које задовољавају њене посебне потребе. Американка, која је некад била роб ћудима моде је научила да цени свој особени шарм и одбија да беспоговорно следи модне хирове. На сву срећу,

⁹²⁵ М. Прошић – Дворнић, *Покушаји реформи одевања у Србији током XIX и почетком XX века*, у: *Градска култура на Балкану (XV – XIX век)* Зборник радова 2, Београд 1988, 192.

⁹²⁶ Симо Матавуљ, *На забави, приповетка из београдског живота*, Бранково коло 1 (1895) 5 – 6. (Дигитална Народна библиотека Србије: <http://scc.digital.nb.rs/document/P-0044-1895>)

тренутна мода је нудила стилове за свакога”, писао је угледни амерички женски часопис *Делинеатор (Delineator)* 1905 године.⁹²⁷

Са појавом женских часописа у Србији, појавили су се и први апели за здравом, практичном и једноставном одећом, која приличи савременој жени. У домаћој штампи највише је нападан мидер, јер подстиче деформацију скелета и унутрашњих органа. Часопис *Домаћица* писао је 1906. године да жена са утегнутим горњим делом тела, у тесној и дугачкој сукњи, на високим потпетицама, са огромном фризуром и још огромнијим шеширом не може ни себе саму да понесе, амкамоли да потрчи или нешто уради. Предлагане су лаке тканине и стил који подсећа на ампир и дозвољава женама слободу покрета.⁹²⁸ Мата Милошевић се сећао како је у детињству помагао мајци да се утегне у високи мидер са ”фишбајнима”. ”Дуге, у доњем делу веома широке сукње, продужавале су се позади у шлеп, којим су београдске жене чистиле прашину са калдрме. Због тога су, вероватно, доле биле опшивене траком са четкицом. Узан струк, на глави шешир високог обода, са доста вештачког цвећа или воћа, обавезне дуге рукавице без врхова прстију, то је била прва женска мода коју сам запамтио. На ногама дубоке узане ципеле на закопчавање”, присећао се Мата Милошевић (1901 – 1997) свог детињства у Молеровој улици у Београду.⁹²⁹ Фризура се правила са великим ”баушом”, који је правио ореол од косе. ”Дивио сам се ореолу тетке Гине све док нисам ухватио да је испуњен лажним уметцима”, настављао је Мата Милошевић. Женска мода није водила рачуна о београдској кошави, али је временом дошло до правог олакшања: ”Сукње су постале краће, без шлепа, шешири са мањим ободом и вероватно се још нешто изменило што ја нисам запажао”.⁹³⁰

Ни слика у Америци није била другачија. У јуну 1910. године у Њујорк Тајмсу је изашао текст посвећен ”скакутавим” сукњама (*hobble skirt*) као последњем хиру женске моде. Ове сукње су биле толико узане, да је изгледало да

---

⁹²⁷ *Fashions in New York, Delineator, March 1905, 355.*

⁹²⁸ М. Прошић – Дворнић, *Покушаји реформи одевања у Србији*, 201 – 203.

⁹²⁹ Мата Милошевић, *Дечаство у Молеровој улици*, у: Београд у сећањима 1900 – 1918, Београд 1977, 153 – 185.

⁹³⁰ *Исто.*

жене имају само једну ногу. Сукња је била везана преко или испод колена, те жена није могла да брзо да се креће, а улазак у такси био је раван гимнастичкој вежби, писао је *Њујорк Тајмс*. Последњи модни крик је био исмеван и у Паризу, који је био познат по својој ексцентричности. Сукња је ограничавала кретање у толикој мери да су је следеће сезоне морали скратити – па су по први пут драстично извирили женски чланци.⁹³¹ Уз овакве сукње носили су се богато декорисани шешири широког обода испод којих су се носиле помпадур фризуре, често са уметцима од лажне косе. Шешири су кулминирали 1910 године, када су жене у САД стекле политичко право гласа и од тада им се облик смањује уз главу. Непосредно пред рат жене су почеле да скраћују косу. Лавину је покренула ”бубикопф” фризура коју је 1913 године промовисала Ирена Кастле, чувена учитељица танга.⁹³²

Слика бр. 29: The Delineator v. 61-62 (1903)

Ни америчка фризура се није разликовала од европске моде.⁹³³

На прелазу из XIX у XX век дошло је до наглог пораста увоза модерне одеће и тканина, на шта се у Србији гледало као на посебно забрињавајућу појаву. Уочи Првог светског рата Београд се убрајао у најпомодније градове на Балкану. Све жене, и богате и сиромашне су се облачиле по последњој моди, али су модне артикле плаћале и десетоструко скупље него у другим европским престоницама. ”Београд не би био тако скуп град кад људи не би марили

⁹³¹ *The Hobble is the Latest Freak in Woman's Fashions*, The New York Times, 12. 6. 1910.

⁹³² Mirjana Prošić – Dvornić, *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*, 331.

⁹³³ The Delineator, v.61 – 62, 1903, 127.

за ту одећу, кад би пили мање, и остајали код куће у мањим становима...”, писале су београдске новине.⁹³⁴ Прву фабрику филцаних шешира у Београду је основао после 1900. године Миликић, повратник из Америке.⁹³⁵

У својој капиталној монографији *Одевање у Београду крајем XIX и почетком XX века* Мирјана Прошић – Дворнић је описала кључну промену у одевању: ”У ери када су жене стицале све значајније друштвене улоге и победе сифражетског покрета за остварење политичких права, дама доколице губила је привилегије узора начина живота и одевања. Њено место заузимала је активна и одлучна жена, запослена и на радном месту и у кући, пошто није имала бројну послугу и гувернанте за децу.”⁹³⁶ Таква клима уочи и непосредно после Првог светског рата допринела је поједностављивању линије одеће, која је откривала природни облик тела и засновала култ младалачког изгледа, који је до данас остао идеал женске лепоте.

Одевање у Београду је у потпуности следило европске модне узоре и било је доступно свима. Наравно, виши слојеви су имитирали европске моделе и тиме иницирали промене у Београду, а њих су подражавали припадници других друштвених слојева, који су се међусобно разликовали према личним карактеристикама, полу, старости, занимању, имовини и културној компетенцији.⁹³⁷

Збивања у Првом светском рату су допринела једнакости међу половима. Жене су добијале права, дотад загарантована мушкарцима. Кратке косе, у мушким оделима, жене су уживале и право на цигарете. Јелена Димитријевић сведочи да су након Првог светског рата Американке ”носиле сукње до пета и дугу косу, а након седам година у моду су ушле сукња до колена и кратка коса.” Женама је било дозвољено пушење на јавним местима.⁹³⁸ Први светски рат је допринео еманципацији жена. Било је потребно да жене преузму радне обавезе и

---

⁹³⁴ Џон Лемпи, *Београд и Вашингтон*, 87.

⁹³⁵ Н. Стојановић, *Како се снабдевао Београд око 1900. године*, 51; Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 69.

⁹³⁶ М. Prošić – Dvornić, *Odevanje u Beogradu*, 331.

⁹³⁷ *Исто*, 510.

⁹³⁸ John Milton Cooper Jr, *Pivotal Decades. The United States 1900 – 1920*, New York 1990, 205–206; J. Димитријевић, *н.д.*, Уместо предговора.

тзв. мушке послове. Почетком двадесетих година у јавност су изашле жене пушачи. Џорџ Вашингтон Хил, председник Америкен тобака је 1928. године ангажовао Едварда Бернејса да направи кампању која ће промовисати пушење међу женама. Цигарете је означио као ”бакље слободе”. Американке, модерне и самосвесне су пркосиле традиционалној улози. Ричард Клајн је схватао цигарете као ”један од најзанимљивијих културних артефаката који је дала модерност.”⁹³⁹ Поза са цигаретом је била део модерног става који је жена требало да заузме. Двадесете године биле су и ”епоха панталона.”

Српска путница Јелена Димитријевић имала је утисак да су Америци и мушкарци и жене волели да изгледају лепо. Мушкарци су много полагали на одело, па су је подсећали на Грке, који су увек лепо одевени и обувени. Чак су и прости радници имали одело за посао и одело за улицу.⁹⁴⁰

Женска одећа у Србији је двадесетих и тридесетих година XIX века доживела извесну реформу комбинацијом левантских и европских одевних предмета и тако постала српски национални грађански костим. У градовима су се жене, које су носиле европску одећу, овај костим носиле приликом националних празника и на дворским и другим баловима.⁹⁴¹ Почетком XX века, краљица Драга је настојала да уведе српску средњевековну женску одору, али није наилазила на прихватање. Слободан Јовановић је писао да се појављивала ”у неком нарочитом руву, налик на свештеничке одежде, направљене нарочито за њу, по обрасцу рува старих средњевековних властелинки...; њено на силу краљевство личило је на машкаре.”⁹⁴²

Здравствена и естетска пропаганда су допринеле општим променама у српском грађанском друштву. Према закључцима Мирјане Прошић – Дворнић, до потпуне реформе одевања није дошло јер су борци за женска права увидели да не треба да изазивају гнев јавности око ефемерних питања, као што су панталоне, и

---

⁹³⁹ Симона Чупић, *Грађански модернизам и популарна култура, епизоде модног, помодног и модерног (1918–1941)* Нови Сад 2011, 108.

⁹⁴⁰ Ј. Димитријевић, *н.д.*, Уместо предговора.

⁹⁴¹ Мирјана Прошић – Дворнић, *Покушаји реформи одевања у Србији*, 190.

⁹⁴² С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, II*, 164 – 165.

да је промена начина одевања само последица, а не покретач друштвених реформи.⁹⁴³

У другој деценији XX века Американкама је све важнији био комфор. Тканине су постале лакше, боје светлије, а стил опуштенији. Сифражеткиње су избациле ”скакутаву” сукњу и увеле одећу са пуно џепова. Торстен Веблен је сматрао да високе потпетице, сукње, непрактичан шешир, стезник и све што угрожава удобност цивилизоване жене, представља доказ да је жена економски зависна од мушкарца и да је још увек човекова покретна имовина.⁹⁴⁴

У САД медији су постављали и ”еталон” лепоте. Један од најпознатијих графичких уметника са почетка XX века, Чарлс Дејна Гибсон (Charles Dana Gibson, 1867 – 1944), са *Калијерсом* је потписао 1903. године уговор да, по цени од хиљаду долара по цртежу, за четири године објави 1000 цртежа своје ”Гибсонове девојке” (”the Gibson girl”). Сматра се да је ”Гибсонова девојка” поставила први стандард америчке националне лепоте у деценијама од 1890. до 1920. – висока и витка, бујних груди, кукова и задњице, танког врата са тамном косом подигнутом у лежерну пунђу.⁹⁴⁵

Слика бр. 30: Gibson, Love in a Garden, 1901.

⁹⁴³ М. Прошић – Дворнић, *Покушаји реформи одевања у Србији*, 205.

⁹⁴⁴ Т. Veblen, *Теорија докотићарске класе*, 213.

⁹⁴⁵ *American Beauties*, Drawings from the Golden Age of Illustration, The Library of Congress, (<http://www.loc.gov/rr/print/swann/beauties/beauties-overview.html>)

Гибсон ју је први пут објавио у магазину *Лаж* (*Life Magazine*), као лепотицу из високог друштва, која је подједнако талентована као мушкарац. Могла је похађати колеџ, ругати се мушкарцима, била је без партнера и романса јој је била досадна. Међутим, ова модерна и независна америчка лепотица никада није била престављена као сифражеткиња. Сам Гибсон је рекао да ако је Зангвил говорио о одређеном карактеру створеном у котлу за претапање раса (*Melting Pot of Races*), тако и његова девојка представља неколико хиљада америчких девојака које се могу срести на улицама, у позоришту и у црквама. Он је предвиђао да ће америчке жене у будућности бити још лепше, јер је у САД велик избор за природну селекцију.⁹⁴⁶ Успех је био неочекиван – представа Гибсонове девојке се појављивала у часописима, књигама, на тапетима, сребру, пепељарама, стољњацима, јастучницама и другим предметима.

Слика бр. 31: Benda Girl, Насловна страна, Hearst's International (Јул 1923)

Нови лик идеалне америчке девојке двадесетих и тридесетих година XX века створио је графички уметник, Американац пољског порекла, Владислав Бенда (*Wladyslaw Benda*, 1873 – 1948)⁹⁴⁷. ”Бенда девојка” (“Benda girl”) није била једна и јединствена, униформисана лепотица, већ се, зависно од прилике и садржаја, мењала на насловним странама *Космополитена*, *Калиџерса*, *Херстовог* и многих других часописа.

Процес модернизације на Балкану био је ограничен снажном традицијом, која је задржавала нагле промене. У разматрању процеса модернизације не може се занемарити историјска

⁹⁴⁶ Edward Marshall, *The Gibson Girl Analyzed By Her Originator*, Sunday Magazine, 20.11.1910.

⁹⁴⁷ *Wladyslaw Theodor Benda*, American Art Archives (<http://www.americanartarchives.com/benda.htm>)

група и религија. У Србији се може говорити и о културним посебностима изазваним географским областима. С обзиром на рурални карактер и снажну традицију била је заступљена фолклористичка перцепција света. На прелазу из XIX у XX век градска култура је одскакала од сеоске. Српска интелигенција је била растрзана између радозналости спрам Европе и патријархалног конзервативизма. Слобода избора креативне индивидуе била је највеће достигнуће које је понудио европски *Fin de siècle*.⁹⁴⁸ Српски, као и интелектуалци у осталим балканским земљама морали су да се суоче са конзервативном и предрасудама необразоване средине. Интелектуална елита је требало да направи сопствени облик модерне европске културе.

Процес промене из патријархалне у модерну грађанску културу је био дуготрајан. Неке форме народне културе су опстајале паралелно са процесом усвајања нових вредности. То је довело до карактеристичне дуалности српске културе и уметности.

У нове манифестације урбаног живота спадају спортска дешавања. Потребне спорта су наметнуле промене у начину облачења. Један од аспеката модернизације је нестајање традиционалне одеће. У елементе популарне културе убрајају се и цигарете, фризури и браде.⁹⁴⁹

Прихватање Џозефине Бејкер 1929. године је последица франкофилије београдске публике. Њена представа је прилагођена укусу европске публике. У новинским текстовима који су пратили наступ Бејкерове приметан је расни призив. Стварање националних држава на Балкану имао је за последицу потпуно потискивање турске културе.⁹⁵⁰

Променљиви критеријуми потрошачког друштва модерног Париза су преузети у Србији. Џозефина Бејкер је изазвала праву еуфорију у Београду. У излогу робне куће Митић у Кнез Михаиловој стајао је њен лик у природној величини, новине су свакодневно обавештавале о њеном кретању, куповинама и

---

⁹⁴⁸ Milena Georgieva, *South Slav Dialogues in Modernism. Bulgarian Art and the Art of Serbia, Croatia and Slovenia 1904–1912*, Sofia 2008, 28–32.

⁹⁴⁹ Симона Чупић, *Грађански модернизам и популарна култура*, 27.

⁹⁵⁰ *Исто*, 37 – 49.

изласцима.⁹⁵¹ С друге стране, амерички медији готово да нису извештавали о најпопуларнијој Американки. До 1930. године, упркос њене огромне популарности, у америчкој штампи објављено је свега дванаест кратких текстова.

4. Музика за милионе

У различитим тумачењима америчке културе у XIX веку могу се наћи тврдње да заправо није ни постојала у аутохтоном облику. Сједињене Државе су достигле светску доминацију на свим пољима, сем у уметничком изразу, остајући у сенци европске традиције.⁹⁵² Најзначајнији догађај деведесетих година XIX века за америчку музику представљао је трогодишњи (1892-1895) боравак чешког композитора Антонина Дворжака (Antonín Leopold Dvořák, 1841–1904). У Америку је стигао као реномирани композитор светског гласа са циљем да предаје композицију у Њујорку. Међутим, његов утицај се проширио далеко ван учионице и то у два правца: компоновањем на америчке теме (*Симфонија бр. 9 - Из Новог света*) и усменим и писаним коментарима о стању америчке музике.⁹⁵³ На гала извођењу симфоније *Из Новог света*, у децембру 1893. године у Њујорку, присуствовао је и Никола Тесла.⁹⁵⁴ Дворжак је наглашавао важност америчке домаће музике, посебно индијанске и афроамеричке, за стварање аутохтоне озбиљне музике. Убрзо по доласку, Дворжак се упознао са фолклорном музиком Индијанаца, јер је након што је прочитао поему Лонгфелоуа, желео да напише оперу *Хијавата*.⁹⁵⁵ Некако у то доба Дворжаков ученик је постао млади композитор Афроамериканац Хари Бурли, који га је упознао са песмама робова са плантажа, чија га је лепота намах опчинила. Дворжак је изјавио да су индијанска и црначка музика практично идентичне и да их је искористио за симфонију *Из Новог света*. Али права вредност Дворжакове симфоније је што је први пут дошло до асоцијације музике америчких народа са симфонијским

---

⁹⁵¹ "Црна Звезда" у београдској чаршији, Политика, 6. 4. 1929, 7.

⁹⁵² Barbara A. Zuck, *A history of musical Americanism*, Ann Arbor 1980, 17.

⁹⁵³ Исто, 56–59.

⁹⁵⁴ М. Дž. Sajfer, *Ћаробњак. Život i vreme Nikole Tesle*, Beograd 2006, 132.

⁹⁵⁵ Хенри Ведсворт Лонгфелоу (Henry Wadsworth Longfellow, 1807 – 1882) објавио је 1855. поему *The Song of Hiawatha*.

жанром од стране великог европског композитора. Он је апеловао на америчке власти подстичу развој уметности у својој држави. У интервју за *Harper`s* магазин 1895. године Дворжак је рекао да није важно да ли америчка музика вуче инспирацију из црначких и индијанских мелодија, креолских песама или носталгичних жалопојки Немаца и Норвежана, јер њена истинска вредност лежи у мешавини музике свих народа који је насељавају.

Тадашњи најеминентији амерички композитор Едвард Мек Дауел је реаговао на Дворжакове идеје каква заправо треба да буде америчка музика. Сматрао је да се национална музика не може тек тако створити, а посебно не ако је под притиском европских модела и предрасуда. Најпозитивнија реакција на Дворжаков модел стигла је од Артура Фервела, младог електроинжињера из Минесоте, који је своје музичко образовање започео у САД, а усавршио у Немачкој код Хампердинка и у Паризу. Премда је био поштовалац немачких музичких достигнућа, негативно је оценио доминацију немачке традиције у америчком музичком изразу. Путовања по Европи и упознавање са националним покретима су му омогућила да схвати да будућност америчке озбиљне музике лежи у народној музици. Он је приметио да су земље које су добиле сопствену националну индивидуалност (као Француска, Русија, Норвешка, Чешка и Шпанија) то учиниле путем сопствене народне музике. Своје колеге композиторе је усмерио да инспирацију потраже у целокупној фолклорној музици у Америци, на индијанске песме, црначки ритам и каубојске песме. Фервел је био изузетна личност и много је допринео промовисању савремене америчке музике. Његови највећи следбеници и поборници су били композитори који су тему налазили у индијанској музици.

Један од највећих америчких композитора, односно највећи Американац међу америчким композиторима био је Чарлс Ајвс (Charles Ives, 1874-1954). Патриота који није подражавао европске узоре, успео је да створи јединствен и сложен музички језик. У свом филозофском делу из 1916. године, *Есеји пре сонате* (*Essays Before a Sonata*) написао је да и афричка и америчка душа под Х

зрацима изгледају исто, да су локална, национална или било која боја истински пигменти универзалне боје, која представља суштину уметности.⁹⁵⁶

У доба Теодора Рузвелта музика је прожимала Америку више него што је то успевала ликовна уметност. Градови Њујорк, Бостон, Филадельфија, Чикаго, Синсинати, Сент Луис и Сан Франциско могли су већ 1900. да се похвале симфонијским оркестрима. Очигледан је немачки утицај у свим фазама америчке озбиљне музике, поготово што су сви композитори студирали у Немачкој или Аустрији.⁹⁵⁷ Прогресивизам музичких стилова најбоље представља Хенри Гилберт (Henry F. Gilbert, 1868-1928) који је носио епитет првог типичног и истинског америчког композитора. Инспириран црначким спиритуалима, 1910. је компоновао *Увертуру у комедију на црначке теме (Comedy Overture on Negro Themes)*, као први композитор који је уврстио регтајм и џез у тзв. уметничку музику, што ће достићи врхунац након тринаест година у Гершвиновој *Рансодији у плавом*.

У периоду од 1890. до 1920. године, афро – америчка музика је прешла пут од фолка до популарне музике. Тада се јасно видео контраст: индијанска музика је била чист фолк, музика оних који се нису асимиловали у америчко друштво. С друге стране, регтајм и џез су били производ афро – америчке и европске традиције, а 1920 – их џез је признат и познат као америчка музика. Афро – Американци су имали своју музику: радне песме (work songs), духовне песме (spiritual), блуз (blues) и клавирску музику – регтајм (ragtime). Регтајм је постао врло популаран међу белцима, јер је био повезан са плесом кејквок (cakewalk) и доминирао је америчком музиком од 1900. до 1915 године. Убрзо је постао популаран и у Европи, чак га је, 1908. године као тему употребио и Дебиси у композицији *Дечји угао*, као тему *Gollivog's Cakewalk*. У доба када су САД ушле у Први светски рат регтајм лагано излази из моде.⁹⁵⁸

Од првих година XX века америчка поп култура постаје крајње комерцијализована и под снажним утицајем индустрије забаве. Један део поп

---

⁹⁵⁶ В. А. Zuck, *н.д.*, 71.

⁹⁵⁷ Е. Wagenknecht, *American Profile 1900 – 1909*, 106.

⁹⁵⁸ Džems Linkoln Kolijer, *Istorija džeza*, Beograd 2009, 48 – 50.

културе била је музичка индустрија, која је популарност достигла ширењем фонографа. Мале продуцентске музичке куће су се специјализовале за снимање мелодија популарних у плесним дворанама, позориштима и у точионицама пива. У циљу производње хитова за масовно урбано тржиште, ове фирме су спроводиле и детаљно испитивање тржишта. Први профити музичке индустрије остварени су од продаје нота за клавирске композиције, које су углавном извођене у водвиљима. Једна песма је могла да се прода чак и у милион копија.

Најпопуларнија позоришна форма забаве почетком XX столећа у Америци је био водвиљ. Представе су нудиле понешто за свакога – певаче, комичаре, акробате, жонглере и плесаче, који нису морали бити повезани око заједничке теме. Један од најпопуларнијих композитора за водвиљ био је Хари фон Тилцер (Harry von Tilzer) са хитовима ”Птица у златном кавезу” (”A Bird in a Gilded Cage”, 1900)⁹⁵⁹ и ”Желим девојку” (”I Want a Girl Just That Girl That Married Dear Old Dad”, 1911).⁹⁶⁰

Популарна музика је почела да се мења у доба регтајма, новог жанра у периоду од 1898. до 1918. године. Афро – амерички композитори су позајмили ритмове и хармоније из европских маршева са ритмовима афроамеричких плесова, свираним на инструменту бенцо. Родоначелником жанра сматра се Афро – Американац Скот Џоплин (Scott Joplin), који је написао прву популарну регтајм мелодију ”Maple Leaf Rag”.⁹⁶¹ Регтајм се брзо проширио међу белим композиторима, и ушао у мејнстрим културу преко композитора Ирвинга Берлина, који је написао музику и стихове за Александров (Alexander’s Ragtime Band) регтајм бенд 1911. године.

Раме уз раме са регтајмом у борби за наклоност публике нашао се џез, врела музика која је долазила из Луизијане, (jazz, jass, hot music). Први џезери били су Црнци, али су се брзо појавили белачки оркестри, фасцинирани црначком

---

⁹⁵⁹ A Bird in a Gilded Cage, у модерном извођењу се налази на Јутјубу: (<http://www.youtube.com/watch?v=vWvmxsCiixk>)

⁹⁶⁰ I Want a Girl, оригинал снимак из 1911. године се налази на Јутјубу: (<http://www.youtube.com/watch?v=U1wlgS5ioaU>).

⁹⁶¹ Maple Leaf Rag у оригиналном извођењу Скота Џоплина се налази на Јутјубу: (http://www.youtube.com/watch?v=pMAAtL7n_rc).

музиком. Џез који су свирали белци назван је Диксиленд џез (Dixieland Jazz), по граници Диксон – Мејсон која је означавала границу Севера и Југа, а први бенд био је Оригинални диксиленд џез бенд (*Original Dixieland Jazz Band*).⁹⁶² Једна од првих снимљених песама била је ”Dixieland Jass Band One-Step”.⁹⁶³ Посебно популарна мелодија била је ”Tiger Rag”, која је постала окидач за национално лудило за џезом.⁹⁶⁴

Назив џез (jazz), прихваћен 1915. године, нема јасно значење. У џезу је обједињено афричко наслеђе ритмова и духовних песама, са афроамеричким искуством импровизације мелодија. Афричка музика је имала ритуалну и друштвену функцију и служила је као врста језика. Џез није права афричка музика, већ је ”углавном творевина америчког Црнца: најпре оног с плантаже, радилишта или речног пароброда који је ствар закувао, а потом оног из велеградског гета – најпре у Њу Орлеансу, а затим у Њујорку, Чикагу, Мемфису, Детроиту и тако даље – који је супу довршио.”⁹⁶⁵ Настао је у Њу Орлеансу, где су се мешале расе: белци, црнци и креолци и разни културни утицаји: шпански, француски и амерички. Уз реку Мисисипи, џез се проширио ка Мемфису, Сент Луису и Чикагу. Доказ за то су грамофонски снимци направљени пре 1924. године, који садрже музику коју су снимили њуорлеански музичари.⁹⁶⁶

Најпопуларнији тип представа на Бродвеју био је мјузикл, односно музичка комедија (musical comedy). Елементи игре појединаца и хора су уклопљени у често грубу, лакрдијашку и полусентименталну причу. ”Водвиљ је данас америчка установа”, писао је Илија Петровић у јулу 1923, ”Почео је да се увлачи у душу народу још од оног доба када су проститутке играле по чађавим дрвеним крчмама за копаче злата на Дивљем Западу.”⁹⁶⁷

---

⁹⁶² Dž. L. Kolijer, *Istorija džeza*, 115.

⁹⁶³ Dixieland Jass Band One-Step у извођењу Оригинал Диксиленд џез бенда налази се на Јутјубу: (<http://www.youtube.com/watch?v=mW7rldvqN1w>).

⁹⁶⁴ Tiger Rag у извођењу Луја Армстронга на европској турнеји 1933. у Копенхагену: (<http://www.youtube.com/watch?v=3TGSMYVYdg>).

⁹⁶⁵ Dž. L. Kolijer, *Istorija džeza*, 10.

⁹⁶⁶ Исто, 53.

⁹⁶⁷ И. М. Петровић, *Књижевни преглед. Вести с оне стране. Сезона на Broadway* – у, Нова Европа IX (1924) 238.

Половином двадесетих цез је постао комерцијално успешно национално лудило, које су свирали и црнци и белци, а слушали и плесали га милиони Американаца. Тада је Америка по први пут у дугој историји евро – америчког музичког дијалога дала значајан допринос размени. *Рансодија у плавом* (1924) била је догађај без преседана, јер је Гершвин прешао пут од композитора популарне према озбиљној музици. Специфичност америчке музике је добро описана у *Новој Европи*: ”Америка не даје Вердијеве мелодије, које покрећу душу, него “jazz” који покреће ноге. Ту нема толико сањарења али утолико је више кретања.”⁹⁶⁸ Јелена Димитријевић је доживела Америку као земљу музике и плеса: ”цез банда, фокс-трота, уан-степа и ту-степа, танга, а плес шими је био забрањен.”⁹⁶⁹ Музика које није било ни у Паризу ни у Лондону, у Њујорку је трештала на све стране. Био је то, како га Димитријевић зове, ”џаз”, или ”ушипарајућа”, односно ”небопроламајућа” музика. На Јелену Димитријевић цезери су оставили огроман утисак, као једно од америчких чуда. Чудила се њиховим узвицима, усклицима, ређањем песама, гестовима, савијању, превијању и увијању по такту огромних маљница на огромним добошима и бубњевима. ”Све је црначко, и музика и игра; и Американци воле и једно и друго, ма да мрзе црнце...”⁹⁷⁰

Илија Петровић је издвојио позитивне вредности Америке, неоптерећеност прошлошћу, цез и спремност на промене: ”Цез је бар један, свој, исти, без маске”.⁹⁷¹ У јулу 1923, после вечерњег изласка у плесну дворану, Петровић је поручио да треба бити у Њујорку па видети ”до какве је савршености, до какве је праве уметности, дошао ”цез”. ”⁹⁷²

У првом звучном филму (talkies) под насловом Цез певач (The Jazz Singer), 1927. године у продукцији куће Ворнер брос (Warner Bros.), главни глумац Ал Џолсон (Al Jolson) је отпевао шест популарних цез мелодија.

⁹⁶⁸ Др. С. Батон, *Шта је Америка (друго гледиште)* Нова Европа IX (1924) 358 – 359.

⁹⁶⁹ Ј. Димитријевић, *н.д.*, 115.

⁹⁷⁰ *Исто* 119.

⁹⁷¹ *Исто*, 530.

⁹⁷² И. М. Петровић, *Књижевни преглед. Вести с оне стране. Сезона на Broadway – у*, 238.

Крах берзе 1929. године обележио је крај ”доба џеза”. Џез је био модеран и савремен и стога је био популаран, али после 1929. године, ”сада и овде” више нису биле пријатне одреднице. У тридесетим годинама XX века упрошћава се музички израз: идеализација сигурне америчке прошлости враћа у уметност англоамеричку традицију.

Развој музичког живота у Србији на почетку XX века само је део мозаика дубинских промена у сфери националне културе, која се после I светског рата приближила западноевропским моделима. Уметнички постулати постављени у то доба подржавали су културни модел грађанског типа. Формиране су и главне институције музичког живота, Опера и балет, Филхармонија, хорови, музичке школе и музичка Академија и Радио Београд.

Радио је допринео ширењу масовне културе и диференцијацији на старије слушаоце који су се држали стилизованих народних песама, бечких валцера и оперета и млађе, који су пратили модерне трендове из Америке, који су стигли са филмом, мјузиклима и џезом. Промене су утицале и на приватни живот. На београдским забавама народно коло је уступило место популарним европским играма, полки, валцеру и квадрилу. Тридесетих година XX века суверено је завладао амерички чарлстон.⁹⁷³

Многи професионални музичари су се противили продору лаких жанрова, у страху да ће концерти класичне музике постати непотребни. Та зебња је била излишна, јер су скупе улазнице на концерте страних уметника биле по правилу распродате.

Београдска филхармонија основана је 1923. године на челу са Стеваном Христићем (1885-1958). Концерти се нису редовно одржавали, али је репертоар био разноврстан и европски. На концерту посвећеном Моцарту 1931 године, као солисткиња наступила је америчка пијанисткиња Естер Џонсон (Естер Јонсон), под диригентским вођством Бернарда Паумгартнера. Естер Јонсон (1901-1982),

---

⁹⁷³ *Serbian and Greek Art Music. A Patch to Western Music History*, ed. Katy Romanou, Bristol–Chicago 2009, 37–38.

концертни пијаниста, рођена је у Мичигену у породици шведских имиграната. После завршених студија у Њујорку, усавршавала се у Лондону и Паризу код Нађе Буланже и у Бечу. Била је први амерички солиста на Моцартовом фестивалу у Салцбургу 1931 године. У Салцбургу је постала асистент Бернарда Паумгартнера. Од 1935 године редовно је обилазила Балкан, чијом се музиком одушевила. На подстицај балканолога Милмана Перија и Алберта Бејтса Лорда упутила се на експедицију по јужној Србији 1938 године. Опремљена филмском камером и апаратом за снимање звука, путовала је на магарцу по забаченим селима у којима се још није појавио радио апарат. Фолклорну музику коју је сакупила преточила је у клавирске композиције, а филмски и звучни материјал презентовала је кад год је пред америчком публиком свирала балканске композиције. Објављивала је чланке и започела је монографију о балканској музици кад је у Грчкој затекао II светски рат. Теренска истраживања у Југославији наставила је 1946 године. Свој рад је представила на наступима у Лондону, Бечу, Паризу и Њујорку.⁹⁷⁴

Познати цез музичар Миша Блам наводи да је цез у Србији први пут свирао *Студентски Мики Цез* (Studentski Micky Jazz) оркестар 1927 године. Оркестар је основао Рафаел Блам, а у њему је свирало седам музичара на бубњевима, виолини, труби, тромбону, саксофону, бенцу, хармоници и клавиру.⁹⁷⁵ Озбиљније се бавио цезом оркестар *Академски Цоли Бојс* (Akademski Jolly Boys), основан 1929 године. Први цез музичари, и то црначки квартет *Ревелерс* (Revelers), посетили су Београд у децембру 1928.⁹⁷⁶

---

⁹⁷⁴ Esther C. Jonsson Garlinghouse (1901–1982); H. Allen Anderson, Garlinghouse, Esther C. Jonsson, Handbook of Texas Online (<http://www.tshaonline.org/handbook/online/articles/fga72>). Њена заоставштина чува се у Архиву традиционалне музике на Универзитету у Индијани (Archives of Traditional Music, Folklore Institute, Indiana University); Esther Johnson, The Peasant Sings, Christian Science Monitor Weekly Magazine Section, July 17, 1935.

⁹⁷⁵ Mihailo Blam, *Jazz u Srbiji 1927 – 1944*, Beograd 2011, 21.

⁹⁷⁶ Исто, 27.

5. Фабрика снова

У првим годинама XX века променио се став америчке јавности према позорници. Верске предрасуде према позоришту су нестале и нарасло је поштовање према глумцима. Све више глумаца је долазило из виших друштвених слојева, а глума је постала прихватљиво занимање и за девојке. Заправо, ниједан позив није пружао женама толико могућности за равноправну конкуренцију са мушкарцима. Рекло би се да је најважнији услов за позоришну каријеру добар сценски наступ, јер је физичка лепота потпуно релативна на позорници.⁹⁷⁷

Појавиле су се и професионалне школе глуме. Уколико је сама глумица морала да купи хаљине за наступ, ваљало је да издвоји суму од 25 до 150 долара. На гостовањима би јој била плаћена возна карта, али ако је трупа путовала ноћу, глумица је морала да доплати цену спаваћих кола. Живот на путу је коштао око 15 долара недељно. На крају сезоне би добила око 600 долара, што није било довољно да је издржава наредне 22 недеље паузе.⁹⁷⁸

Амерички филм је рођен у доба реформе, па су се бројни неми филмови бавили друштвеним и моралним темама из ере прогресивизма: дечијим радом, политичком корупцијом, имиграцијом, сиромаштвом, контролом рађања, проституцијом и женским правима. Било да су реалистични и отворени, сентиментални или прожети хумором, филмови су сложене друштвене проблеме разматрали из аспекта појединца. Данас влада мишљење да су неми филмови заоставштина једноставнијег и невинијег времена. Заправо, озбиљне политичке и друштвене теме су вребале иза маске невиности. Кевин Браунлоу (Kevin Brownlow), британски редитељ и историчар немог филма, у серији докуметараца из 1980. године под насловом *Холивуд: Прослава америчког немог филма*, показао је да су неми филмови разоткривали изворе криминала, природу политичке корупције, променљиву улогу жена у друштву, двоструки морал, живот у

---

⁹⁷⁷ J. D. Barry, *The Stage as a career for women*, *Delineator* v.61–62, 1903, 96.

⁹⁷⁸ *Исто*, 101 – 102.

сиротињским четвртима, гангстере, зеленаше и наркомане. Био је то графички запис онога ”како живи друга половина”.⁹⁷⁹

Неми филмови су се бавили и питањима односа међу половима. Први пут су приказане сцене свлачења или љубљења, често на начин како је то приказивано у бурлесци и водвиљима. Како је растао број женске публике у биоскопима, мењала се представа жене на великом платну. Од скоро опсесивне опседнутости женском чашћу (филмови Дејвида Грифита), неми филм се окренуо ка вамп женама, урбаним запосленим девојкама које терају ласцивне удвараче и краљицама бурлеске, које пуше цигарете и пију алкохолна пића.

Реформисти доба прогресивизма имали су амбивалентан однос према филмовима. Било је оних који су хвалили биоскопе као алтернативу салунима. Било је и оних који су у филмовима видели подстицај криминалу и промискуитету. У едиторијалу *Чикаго Трибјун* из 1907. године, филмови су оптужени да немају функцију којим би оправдали своје постојање, јер служе најнижим страстима детињства. Исте године у Чикагу је основан први одбор за цензуру, који је требало да заштити грађане од ”злог утицаја обсцених и неморалних представа.” Градоначелник Њујорка је у току 1907. и 1908. године, под притиском верских и реформских група привремено затворио биоскопе, јер су охрабривале вођење љубави и грех. Иницијатива да се цензуришу филмови је посебно оснажена након што је 1915 године Врховни суд донео одлуку да филмови не могу бити заштићени 1. амандманом, јер су чист бизнис и не могу се сматрати гласилом јавног информисања. Произвођачи филмова су заједно са реформистима у Њујорку 1909. године основали добровољни Комитет за цензурисање филмова, који је пратио свене насиља, употребе дроге, проституцију и посебно сексуални неморал (страствене љубавне сцене, непотребне сцене из спаваће собе, жене у неглижеу или краткој хаљини, сугестивне сцене плеса и друго).

---

⁹⁷⁹ Hollywood: A Celebration of the American Silent Film, (<http://www.imdb.com/title/tt0080230/>; http://www.youtube.com/watch?v=e91G9aDyS_s).

После Првог светског рата серија секс скандала је увећала претњу цензорства над филмовима. Режиер Вилијем Дезмонд Тејлор (William Desmond Taylor) убијен је под сумњивим околностима, глумац Волас Рид (Wallace Reid) је извршио самоубиство због оптужби за наркоманију, а комичар Дебељко Арбакл (Fatty Arbuckle) је оптужен за силовање и саучесништво у убиству. У циљу обнављања имица Холивуда, представник председника Хардинга, Вил Хејс поставио је нове стандарде понашања.

Шест месеци после париске премијере првенца седме уметности, у кафани “Код златног крста” на Теразијама, одржана је прва филмска представа у Србији, 6. јуна 1896. године. *Мале новине* су забележиле присуство Његовог величанства са супругом и мајком и краљевску похвалу “живе и природне продукције кинематографа”. Посетиоце је шокирао и уплашио филм “Улазак воза у станицу”, чувене браће Лимијер. Први кино-оператери су били Андре Каре и Жил Жирен. Две године касније, Каре је снимио и у истој кафани приказао филмове *Излазак радника из Фабрике дувана на Сењаку* и *Трамвајска станица на Теразијама* који, нажалост, нису сачувани. Четири године касније, у хотелу “Булевар” је приказан први документарни филм о венчању краља Александра и Драге Машин.

Уследиле су филмске представе у “Тричковој кафани” на Теразијама, али сада по систему “Витаскопа”, који је смислио Едисон. Прве домаће “филмације”, снимиле су српски филмски првенац: *Полазак краља Александра Обреновића из Двора у Саборну цркву* (1897).⁹⁸⁰

Филм се може сматрати битним делом процеса глобализације, јер је допринео приближавању места широм земљине кугле. У фотопластикуму у Коларчевој улици Београђани су могли да виде слике Северне Америке (11.10.1901.), изложбу у Бафалу и слике Нијагариних водопада (16.1.1904.) и Сент Луиса (9.12.1905).⁹⁸¹

Први стални репертоарски биоскоп Светозара Боторића, “Париз” отворен је 1907, када су почели са радом и биоскопи у осталим градовима Србије.

---

⁹⁸⁰ Д. Косановић, *Филмско новинарство у Србији 1897 – 1945*, у: Два века српског новинарства, 83.

⁹⁸¹ Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 299 – 300.

Публика је могла да види најновије филмове из Европе и Америке свега пар недеља након њихове премијере. Боторић је 1911. од снимљене свечаности на којој краљ Петар предаје неким пуковима нове заставе произвео први филмски журнал – *Свечана предаја старих и пријем нових застава*. За њега је радио француски сниматељ Луј Де Бери (Louis Pitrolf de Веèry), који је исте године снимио и први српски играни филм по сценарију Илије Станојевића – Чиче и Ћире Манока, *Живот и дела бесмртног војска Карађорђа*, са Милорадом Петровићем у улози Карађорђа.⁹⁸² Дневни лист *Политика* је известила да је чича Илија Станојевић са члановима Народног позоришта приказивао живот Карађорђевог за потребе ”кинематографског снимања”, а готове слике ”израђене су чисто и одговарају савременој техници”.⁹⁸³ За оно време изузетно дуг филм (трајао је око 90 минута), снимљен је на траку дужине 1800 метара. Филм је приказиван у земљи и међу српским исељеницима у Америци. Веровало се да је изгубљен крајем двадесетих година XX века, али се појавио 2003. године у Аустријском Филмском архиву (Filmarchiv Austria), као део богате филмске збирке Игнаца Рајнтхалера (Ignaz Reintaler), власника биоскопа из Осигека, који се 1918. године одселио у Аустрију. У Аустријском Филмском архиву осим филма о Карађорђу чувају се Боторићеве филмови снимљени од 1911. до 1914. године: *Улрих Целски и Владислав Хуњади*, откривени и познати филмови снимљени од 1911. до 1914. године, па и *Трке на Бањици*, *Сахрана Милована Миловановића*, *Летење авијатичара Ђованија Видмера на Бањици*, *Кроз Јужну Србију*, *Погреб Николаја Хартвига* и *Једна сеоска српска свадба*.⁹⁸⁴

У Боторићевом биоскопу је 1912. године, заједно са филмском вешћу о потапању Титаника, приказан први српски етнолошко-документарни филм *Једна сеоска српска свадба*, снимљен у селу Мајдеву код Крушевца, 28. августа 1911. године.⁹⁸⁵ Венчали су се Драгутин Тодорић и Бранка Минић, чији је стриц поп Михајло Минић (1864 – 1925), домаћин свадбе, био дугогодишњи посланик владајуће Радикалне странке. У кућу попа Минића долазили су људи из

---

⁹⁸² Филм се може погледати на Јутјубу: <http://www.youtube.com/watch?v=WiW4tA7GTyo#>

⁹⁸³ *Кара – Борђе у кинематографу*, *Политика*, бр. 2777, 11.10.1911.

⁹⁸⁴ <http://www.arhiva.srbija.gov.rs/vesti/2003-07/11/338041.html>

⁹⁸⁵ Четрнаестоминутни филм се може погледати на Јутјубу, (<http://www.youtube.com/watch?v=XErr-odMloI>).

политичког живота Србије, а међу њима су били Петар Мркоњић (који се у његовом подруму три месеца скривао од Обреновића) и припадници Радикалне странке. Међу званицама на свадби био је продуцент филма Светозар Боторић. Луј де Бери је снимао моменте свадбе – од извођења младе из куће, преко поворке до цркве Свете Петке и повратка кући, до ручка за 300 званица на пропланку пред кућом, и народног весеља на крају. У снимку традиционалног венчања виде се ретки детаљи као што су интимност куће, али и разлике међу званицама: политичарима, интелектуалцима и сељацима. Камера је посебно пратила играње кола.

Први звучни филм је 1910. године у сали хотела “Булевар”, приказао је Леон, власник путујућег биоскопа. Изненађени гледаоци су извиждали и Леона и филм. Браћа Пера, Божа и Светолик Савић, иначе представници познате француске фирме “Гомон”, отворили су прву наменски грађену салу за биоскопске представе “Модерни биоскоп”, у Коларчевој број 3. Управо у ”Модерном биоскопу” пуштани су први филмови титловани на српски језик. Браћа Савић су били новинари, власници ”Малог журнала”, одлучни у намери да пренесу најновије догађаје у Београду, па су се крајем 1911. и почетком 1912, окушали у филмској производњи. “Модерни биоскоп” је приказао њихове филмове *Дочек Милорада Рајчевића, светског путника, Са београдског корзоа, Свечаности у Софији, Српско Богојављење, Из Јеврејске мале и са Дорћола, Ускршње трке на Бањици и Дочек хрватских студената у Београду*.⁹⁸⁶ За браћу Савић је радио сниматељ Карл Фројнд (Karl Freund, 1890 – 1960), који је двадесетих година XX века каријеру наставио у немачким филмским студијама, тада најнапреднијим у свету. Био је камерман чувеним режисерима, међу којима и Фрицу Лангу (Fritz Lang). Фројнд се прославио у Холивуду, као иновативни директор фотографије у телевизијским комедијама ситуације (*I love Lucy*).⁹⁸⁷

Новинари, репортери и страни филмски сниматељи су током Балканских ратова снимали материјал на ратиштима. У биоскопима Светозара Боторића, браће Савић, али и свету су приказивани филмски журнари *Слике са Бојишта*,

---

⁹⁸⁶ Д. Косановић, *Филмско новинарство у Србији*, 84.

⁹⁸⁷ Karl Freund, <http://www.imdb.com/name/nm0005713/>

Рат на Балкану, Најновије са Балкана, Заузеће Куманова, Крвава битка на Брегалници, Улазак краља Петра у Скопље и други.⁹⁸⁸ Ђока Богдановић, власник биоскопа "Касина" је 1913. ангажовао руског сниматеља Самсона Чернова за снимање журнала и документарних филмова (*Краљ Петар у Саборној цркви, Турски и бугарски заробљеници у Београдском граду* и др.) и филмова из београдског живота (*Велика пијаца, Откривање споменика Карађорђу на Калемегдану, Погреб Николаја Хартвига*).

Документарни филмови о српској војсци током Првог светског рата су сачувани у оквиру страних филмских новости, француских Ратних анала (*Les Annales de la Guerre*) и америчког Званичног ратног филма (*Official War Film*). У Србији је боравио амерички сниматељ Доналд Томпсон (*Donald Thompson*).

Филмско тржиште у Србији је после 1924. године преузела америчка филмска индустрија. Појава звучног филма је 1929. је означила доминацију холивудског филма. Посебно популарни су били филмски журнари Парамаунта (*Paramount*) и Метро Голдвин Мајера (*Metro – Goldwyn – Mayer*) синхронизовани на српски. Најпопуларнији су били ефектни филмски журнари Фокс – Мувитон Новости (*Fox Movietone News*), који су преносили светске актуелности (рецимо *Линдбергов лет, 1927*), интервјуе са познатим личностима (Џорџ Бернард Шо, 1928), а у неким су пратили догађаје у Југославији (*Марсејски атентат, 1934*).⁹⁸⁹

У Америци су се између 1909. и 1912. догодиле велике промене у филмској индустрији. Преселила се из Њујорка у јужну Калифорнију, а 1912 у преграђу Лос Анђелеса званом Холивуд основан је први студио. Друга велика промена била је појава звезда, односно глумаца који су, више него филмска прича, привлачили публику, па су постали познати по имену. Посета биоскопу постала је навика, тако да је број сала порастао на 20 хиљада до 1926 године.

Једна од првих великих филмских "звезда" био је глумац српског порекла Светислав (Иван) Петровић. Он је посетио Београд 1928. године поводом премијере филма Рекса Инграма, "Алахов врт". Петровић је глумио оца Адријана,

---

⁹⁸⁸ Д. Косановић, *Филмско новинарство у Србији*, 84.

⁹⁸⁹ Исто, 86.

свештеника заклетог на ћутање и целибат у француском манастиру у Алжиру. После једне незгоде са младом женом напустио је манастир и на путу ка оазису заљубио се у лепу сапутницу. Овај заплет је смештен у оријентални амбијент, попут великих блокбастера Рудолфа Валентина, ”Шеик” (1921) и ”Шеиков син” (1926). По Београду се говорило само о Светиславу Петровићу. Као првог правог супер – стара Петровића су пратиле обожаваатељке. Једна дама је затражила од келнера чашу из које је пио на премијери у биосколу ”Касина”, а причало се да се једна девојка бацила пред његов аутомобил верујући да је то једина права прилика да га види уживо, а после може и да умре.⁹⁹⁰

Станислав Краков је у листу *Време* објављивао интервјуе са холивудским звездама. За време снимања филма ”Јаковљев студенац” (1925) у Цариграду, Краков је разговарао са Бети Блајт (Betty Blythe), једном од првих холивудских звезда која није презала од сцена голотиње. Своју славу је постигла филмом ”Краљица од Сабе” (1921). Глумица га је питала да ли је Београд занимљив и фотогеничан, сумњајући да ће мочи да га посети, а Краков је описао кубистички профил који се види издалека.⁹⁹¹ Крајем априла 1926, Краков је у Паризу где је снимала филм ”Нага жена” интервјуисао Ниту Налди, звезду компаније Парамонт. Краков је сматрао да Нита Налди заузима необично место у реду филмских величина. ”Американци су разделили прваке филма у четири велике групе, и као што првом љубавнику стоји на супрот ВИЛЕН – издајник, тако су према наивкама постављене фаталне жене – ВАМПИРИ. Да би једна звезда била ВАМПИР, мора да буде лепа, веома лепа, црњоманаста са црним дубоким очима, чији је поглед неодољив и кобан”.⁹⁹² Глумица се Кракову представила као Италијанка, од родитеља Фирентинаца, али рођена у Њујорку па не говори италијански. Истина је била другачија, јер је Нита Налди било уметничко име Ноне Дули, њујорчанке рођене у ирској радничкој породици. Причу о пореклу су осмислили медијски агенти, баш као и причу о детињству у Египту за њену

---

⁹⁹⁰ Светислав Петровић на премијери ”Алаховог врта”, Политика, 12.9.1928, 10; С. Чупић, *Грађански модернизам и популарна култура*, 50–53.

⁹⁹¹ *Сусрет са Бети Блајт*, Време, 6, 7 и 8. 6. 1925.

⁹⁹² АЈ, Фонд Станислава Кракова (у даљем тексту: 102) фасцикла (у даљем тексту: ф) 8, Један необичан интервју са великом америчком филмском звездом. Два сата код Ните Налди.

славну претходницу Тиду Бару (Theda Bara).⁹⁹³ Налди је глумила водеће женске роле у филмовима са Валентином, а по популарности није заостајала – звали су је ”женски Валентино”. После излагања своје биографије, глумица је најавила Кракову да жели да остане у Паризу и да се неће враћати у Калифорнију где су људи ”јефтини”. Црнокоса лепотица је оставила велики утисак на Кракова, и после три коктела и два сата разговора га је испратила са наредбом да јој направи лепу пропаганду у Београду.

Серија радова Милене Павловић Барили из 1927. и 1928. године, посвећених иконама поп културе су једине такве представе у српском међуратном сликарству. У питању су портрети *Ане Павлове* (1926) *Конрада Фајта* (1927) *Рудолфа Валентина I и II* и *Цозефине Бејкер* (1928).⁹⁹⁴

Масовна култура у Србији је покушавала да прати америчку индустрију забаве. У Уметничком павиљону је у фебруару 1930. године одржан костимирани бал ”Ноћ у Холивуду”, где су званице биле обучене у ”одело у стилу Холивуда или балско”, налик на холивудске звезде Лилијан Гиш, Глорију Свансон, Рудолфа Валентина, Чаплина и друге.⁹⁹⁵

Спорт је производ урбаног и индустријског друштва, а у међуратном периоду професионални спортисти су добили статус елите. Тенис, који је стигао из Француске, био је изузетно популаран. Првак света у тенису Анри Коше је боравио у Београду у мају 1929.⁹⁹⁶ Политика је чак објавила фотографију тенисерке Елен Вилс, апсолутне хероине америчког спорта, која је освојила две олимпијске медаље и један гренд-слем турнир.⁹⁹⁷

Занимљиво је да се Срби први пут појављују у холивудском филму 1942. године, у остварењу ”Људи мачке”, на основу кога је настала чувена верзија са Настасјом Кински из 1982 године.⁹⁹⁸ Млада Српкиња Ирена, модна дизајнерка из

---

⁹⁹³ Nita Naldi, 1895 – 1961 (<http://www.imdb.com/name/nm0620519/>)

⁹⁹⁴ С. Чупић, *Грађански модернизам и популарна култура*, 55.

⁹⁹⁵ Р. Вучетић Младеновић, *Европа на Калемегдану. ”Цвијета Зузорић” и културни живот Београда 1918–1941*, Београд 2003, 169.

⁹⁹⁶ *Првак света у тенису, Анри Коше, долази у Београд*, Политика, Београд, 18.5.1929, 9.

⁹⁹⁷ *Елен Вилс у Берлину*, Политика, 8.6.1929, 9.

⁹⁹⁸ *Cat People*, 1942 (<http://www.imdb.com/title/tt0034587>).

Њујорка, забринута је да ће се претворити у пантера уколико буде интимна са својим младићем, јер је под утицајем враџбина из свог родног краја. Клетва, коју становници њеног села носе од владавине Мамлука, стиже несретну девојку и у велеграду са друге стране океана.

Слика бр. 32 и 33. Постери за филмове “Људи мачке“ и “Четници“

Закључна разматрања

Настајање прогресивистичког покрета одвијало се у доба када Сједињене Државе још нису постале светска сила. Прихватање индустријализације и гнев према њеним последицама биле су својствене реформистима са почетка XX века. Прогресивизам се јавио као производ контраста убрзаног економског развоја, који се огледао у умножавању железничких пруга, електрификацији улица у градовима и иградњи првих небодера, са лошим условима рада у фабрикама и рудницима, са монополистичком контролом фармера и радника и огромним разликама између богатих и сиромашних.

Прогресивисти нису били социјалисти ни радикали. Они нису желели да разоре модерне економске институције, већ да побољшају и унапреде услове индустријског начина живота. Прогресивисте је одликовала и вера у прогрес, заправо у способност човечанства да поправи и оплемени животну средину. Ричард Или (Richard T. Ely) и Џон Дјуи (John Dewey) су промовисали концепт активне државе насупрот концепту *laissez faire*. Херберт Кроли (Herbert Croly, *The Promise of American Life*, 1909) је величао државу. Како је време одмицало, постајало је јасно да се већина реформи може остварити само путем законодавства и јавне контроле. Идејну подлогу прогресивизма представљали су евангелистички протестантизам с једне, и напредак природних и друштвених наука – статистике, економије, социологије, психологије – с друге стране. Реформа менталитета подразумевала је и верске покушаје очишћења света од греха, ропства и алкохолизма. На брзо ширење прогресивистичких реформи утицали су макрејкери, прваци истраживачког новинарства.

Прогресивистичке реформе одвијале су се у хетерогеном индустријском друштву. Утолико теже било је применити одговарајуће методе којима би се умањили или елиминисали друштвени и економски конфликти. Прогресивисти су се залагали за експертску и чиновничку владу, и бирократски управни апарат који је искључиво имао задатак да имплементира реформски програм. Међутим, разочарење је представљала чињеница да и чиновничка влада лако може да подлегне под утицај посебних интересних група.

Прогресивизам је унео новине у скоро сваки аспект јавног и приватног живота у Сједињеним Државама. Највећи допринос реформи уочавао се у политичком и управном систему, који су били најважнији елемент функционисања урбаног индустријског друштва. У националној политици прогресивизам је највише постигао од 1910. до 1917. године. Ту се као најактивнија показала "велика четворица": Вилијам Џенингс Брајан, Теодор Рузвелт, Роберт Ла Фолет и Вудро Вилсон. Градоначелници Том Џонсон и Сем "Golden Rule" Џонс у Охају руководили су променама у својим градовима, баш као и гувернери Калифорније и Мисисипија, Хирам Џонсон и Џејмс Вердемен. Чикашки филантроп Јулијус Розенвалд помагао је Таскиги институт Букера Вашингтона, а Рокфелерова фондација је уложила милионе у образовање и здравство на Југу. Баптистичка, Епископална и Католичка црква су заговарале социјалну правду, а протестанти су се руководили Социјалним Јеванђељем. У новоустановљеној институцији прихватилишта водила се борба против сиромаштва, незнања, зараза и неправди у многим велерадима, а најпознатија су водиле Џејн Адамс и Елен Гејтс Стар у Чикагу, Лилијен Валд и Флоренс Кели у Њујорку и Мери Воркмен у Лос Анђелесу. Држава Вашингтон је 1910. дозволила женама право гласа, а следиле су Калифорнија 1911. и Орегон 1912. године. Прогресивизам је имао изузетно вођство, али и бројне присталице, чак милионе присталица широм земље, који су гласали и спроводили реформе.

Појаве карактеристичне за општу модернизацију, које се могу јасно уочити у америчком прогресивизму, јављају се и у Србији, наравно са разумљивим закашњењем. Задатак постављен пред истраживача није био лак, јер је требало проучити процесе заједничке за две несродне средине. Сједињене Америчке Државе и Србија су почетком XX века представљале два, у сваком погледу удаљена и различита света. Патријархално српско друштво је тек откривало урбану културу, док је америчко друштво увелико имало карактеристике урбаног и индустријског. До осамдесетих година XIX века америчка економија је почивала на малим произвођачима, и није било екстремно богатих нити сиромашних. Међутим, нагли развој индустрије допринео је да америчка културна матрица добије урбани образац.

Прогресивисте је чинила протестантска средња класа, коју су угрожавали с једне стране нови богаташи, а с друге културно и верски различити имигранти који су пристизали из источне и јужне Европе. Нову средњу класу су чинили нови професионалци и стручњаци који су били уверени да се хаотична ситуација у друштву може решити применом научних метода организације владе на ефикаснији начин. Постојале су и идеје да су прогресивисти били искључиво бизнисмени. Међутим, данас се сматра да је прогресивизам имао толико много лица јер се много различитих група са различитим циљевима укључило у реформски покрет.

Србија је имала парламент, а доба од маја 1903. називало се ”златно доба српске демократије”. Међутим, друштво је било подељено по династичкој опредељености, по партијама и по породицама. За разлику од ”америчког сна” који је био на дохват руке свима, у Србији је социјална проходност била веома ограничена. Појединац је имао ограничене могућности за приватну иницијативу, а напредовање је било резервисано за чиновнике, односно било је могуће кроз државну службу. Један од идеала америчког друштва био је *self-made man*. Стартне позиције поједница у традиционалном српском друштву биле су неупоредиво другачије.

Посебну улогу у ширењу европских вредности у српској средини имали су новинари. Пера Тодоровић је са својим *Малим новинама* покренуо грађанске теме. Обраћао се Београђанима, писао је о градским проблемима, од осветљавања улица до проституције и туберкулозе. *Мале новине*, као својеврсни калеидоскоп свакодневног живота, утицале су на самосвест Београђана, па се убрзано развијала потреба да грађанство надвлада традиционалне корене. С друге стране, новине су пратиле укус публике, објављујући политичке романи и додатке о хајдучији. Српска публика је волела и шаљиве листове, који су се кроз кратак текст и цртеж, односно карикатуру, коментарисали свакодневицу. Слика која говори више од речи била је упечатљива порука публици, која је имала више могућности да усвоји визуелни формат у односу на писани.

Друштвену свест су развијали и књижевници. У српској књижевности се јасно оцртавају друштвени слојеви, у којима се сељак истиче као примерен Србин и супротставља се грађанину. Цењена занимања била су трговац, официр и државни службеник (царина, полиција, судство). Насупрот грађанству стајали су монархизам, традиционализам и религија.

Официри и државни службеници били су носиоци националне идеологије, и самим тим су се налазили у табору непријатеља грађана. Највећи напредак у Србији доживела је управо војска. Премда војна реформа није била нимало прогресивна, унапређен је медицински и школски систем. Полицијски систем у Србији био предимензиониран и премало плаћен, што је било плодно тле за корупцију. Појединац је у Србији, слично као у европским монархијама (Немачка, Аустрија, Русија) био изложен власти. Сасвим другачији систем постојао је у англосаксонском правосуђу, где је појединац невин док се не докаже супротно. У Србији није постојао друштвени простор за еманципацију жене. Ослобођење жена се вршило путем образовања, међутим и најобразованије жене, попут Надежде Петровић, уклапале су се у стереотип националних хероина.

Први светски рат је имао еманципаторску улогу. Сједињеним Америчким Државама донео је пораст крупног капитала, ратно профитерство, корупцију и пораст организованог криминала. Велики број осиромашених, разочараних и разбеснелих окренуо се ка животу ”сада и овде”, који је у споју са новом врстом друштвеног изобиља довео до сопствених културних манифестација – чарлстона и цеза. Цез је представљао ослобађање од ужаса рата, доносећи радост и спонтаност која је свима била потребна. Нова генерација је подржала побуњенички став цеза према ауторитетима, обичајима и конвенцијама.

Бројни уметници су, разочарани, напустили земљу и потражили уточиште у Старом свету, као чувару културних вредности. У САД се, као последица рата, јавио слој нових богаташа ратних профитера и припадника гангстерских организација. Пораст криминала је условио доношење *Закона о прохибицији*.

Премда су се прогресивисти трудили да побољшају услове за раднике, њихови напори су уродили делимичним успесима. Пре Првог светског рата деца и

омладина су радили у рудницима, фабрикама и на другим пословима. Њихово запошљавање било је регулисано *Законом о занатима* из 1910. и *Законом о заштити радника* из 1922. године, којим се забрањивао рад деци млађој од 14 година. Законска заштита радника је у Србији регулисана је неколико година након уласка у нову државу, Краљевину СХС. У Србији су у највећем броју радили мали и средњи предузетници и никада није дошло до концентрисања радничких маса у толиком броју као у развијеним земљама Европе и Америке. Радници су у исто време били сељаци и нису имали обележје индустријских радника у правом смислу те речи.

Одређене сличности у америчком и српском законодавству могу се пратити кроз законе који су регулисали чистоћу хране, посебно меса и лекова. На пример, у САД је *Закон о чистоћи хране и лекова (Pure Food and Drug Act, 1906)* прописивао да компаније уредно означе који састојци се налазе у намирницама и лековима, а *Законом о инспекцији меса (Meat Inspection Act, 1906)* се захтевало да се фабрике за прераду меса контролишу у циљу добијања квалитетног меса здравствено оправданим процедурама. У Краљевини Србији постојао је *Закон о чувању народног здравља* из 1890. године. Нарочити контролни одбори били су задужени за преглед сувих шљива, у циљу заштите потрошача и интереса трговине у земљи и иностранству. *Правила о прегледу хране на општинским тржиштима* у Србији су ступила на снагу јула 1898. године. Под храном су се подразумевали пшеница, јечам, овас и раж. Храна која је била оцењена као лоша роба морала се одмах одстранити.

Међутим, највећу разлику између српског и америчког законодавства можемо уочити у институционализованој борби против корупције. У Србији је доминирао тзв. "систем плена" (*spoils system*) који су САД и европске демократије укинуле крајем 19. века. У "систему плена" се након избора сви професионални кадрови, од врха до дна, замењују и попуњавају искључиво кадровима победничке странке. У таквом систему, функционерима јавне власти и јавним службеницима једина потребна квалификација била је лојалност или припадност према политичкој странци. Овакав систем се у Србији задржао све до уласка у трећи миленијум.

Државна служба у САД је радила по ”систему плена” од 1829, од времена председника Ендрјуа Џексона. Јавни службеник је морао, под притиском политичких функционера, да извршава задатке иза којих стоји политичка странка. Углавном се радило у корист интереса крупног капитала (*big bussiness*) – предузећа, корпорација и трустова. Међутим, када је један незадовољни службеник убио председника Џејмса Гарфилда, 1881, било је крајње време да се овакав систем расподеле државних служби размотри. Две године доцније, 1883, усвојен је *Пендлтонов закон о реформи државне службе (Pendleton Civil Service Reform Act)*, којим је за избор државних службеника уведен ”систем заслуга”. Овакав систем, познат као ”мерит службенички систем” (*merit system*) – заснован је на систему вредновања кадрова (пре свега професионалних државних службеника), у коме се јасно одваја политичка од службеничке, као професионалне функције. Кандидати за државне службенике су морали да покажу своје знање на прођу испиту, пред комисијом састављеном од стручних испитивача.

Најучљивији израз потребе за стварањем моралних и грађанских врлина градског становништва налази се у покрету за улепшавање градова (*City Beautiful*). Прогресивистички реформатори су били убеђења да морална судбина града лежи у владиним програмима усмереним на фундаментално реконструисање градске средине. Модернизација Београда није имала јасно утврђене елементе покрета ”лепог града” већ само појединачне покушаје. У годинама прогресивизма у САД дошло је до драматичног напретка у изградњи паркова и игралишта за децу. Идеја архитеката после Првог светског рата био је велики и уређени Београд, са широм периферијом у зеленилу, са спортским стадионима, где се телесно негују и васпитавају деца, међутим, то није било могуће остварити током наредних деценија. Највећи проблем био је како ускладити потребе модерног града са постојећом инфраструктуром.

Рецепција вредности модерног друштва у Србији прихваћена је у домену филантропије, и у кампањама за трезвеност и борбу против проституције. Прогресивистички модел није било могуће органски преузети као систем, ни у Европи ни у Србији. Српска елита у настајању могла је бити само рецептор

бројних америчких достигнућа у области демократизације друштва, политике, журналистике и технике. Србија је тешко примала спољне утицаје. Припадници елите који су се школовали у Европи, у Француској и Немачкој, доносили су дашак модернизације у Србију, где се европски системи нису могли једноставно пресадити, нити примити. Српска држава се није институционално бавила модернизацијом. Тежња за праћењем модерних светских друштвених токова била је карактеристична само за појединце, или групе појединаца који су у Србији били носиоци модернизма.

Допринос процесу американизације дали су и бројни иселјеници. На Балкану је владало опште мишљење да се у Америци добро живи, да сви једу печену говедину и питу од јабука. Емиграција из Србије је појачана у доба Анексионе кризе и за време Првог светског рата, због ратне опасности и социјалних пробелма.

Свако од поглавља у овом раду заслужује да буде предмет посебне студије. Тема је постављена тако, да оставља широко поље за даља истраживања. У Србији се то у највећој мери односи на период након Првог светског рата, где би се могли наћи одједи реформских покушаја начињених у првој деценији XX века. После Версајске конференције, културни утицај прогресивизма нашао је пут ка балканским монархијама.

Период од деведесетих година XIX века па све до двадесетих година XX века карактерише прогрес у обе државе. Појавио се први аутомобил, браћа Рајт су полетела, облакодери су запарали небо, рођен је цез, измишљене су покретне слике, почело је масовно засипање вестима из многобројних листова, а жене су напустиле своје домове у потрази за радним местима, захтевајући гласачко право, што је довело до пораста броја развода. Школовање је продужено и започела је професионализација занимања. У прво време, Србија се поставила као културни рецептор струјања са Запада, преко своје елите као медијума. Међутим, увођењем средстава масовне културе, преко новина и филма, убрзано се увозила америчка култура. Управо се у добу прогресивизма налазе корени потрошачког друштва које је преовладало у Србији у другој половини XX века.

Списак извора и литературе

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Архив Југославије (АЈ), Фонд *Јована Јовановића Пижона* (фонд 80, Преписка Посланства у Лондону са српским конзулатом у Њујорку 1916–17.

Архив Југославије (АЈ), Фонд *Станислава Кракова* (број 102).

Архив Југославије (АЈ), Фонд *Вашиingtonског Посланства* (број 371).

Архив Српске Академије наука и уметности, Богдан Љ. Поповић, *Преглед грађе за српску историју у Националном архиву у Вашингтону*, (АСАНУ 13616 II)

Архив Србије, *Фонд Милутина Гарашанина* (844)

Архив Србије, Министарство иностраних дела, *Посланство Вашингтон*
National Archives and Records Administration, *General Records of the Department of State, Despatches from U.S. Ministers to Serbia, 1900–6*, Volume 1, July 5. 1900 – July 31. 1906.

Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Serbia and to Political Relations Between the United States and Serbia 1910 – 29, Roll 2, Internal Affairs of Serbia (872.50 Economic Matters; 872.60 Industrial Matters; 872.70 Communication and Transportation; 872.90 Other Internal Affairs) and Political Relations between the United States and Serbia (711.7221), The National Archives, Washington 1961.

*Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Serbia and to Political Relations Between the United States and Serbia 1910 – 29, Roll 2, Internal Affairs of Serbia (872.20 Military Affairs; 872.40 Social Matters)*The National Archives, Washington 1961.

Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Yugoslavia, 1910 – 1929, Roll 8, Public Order, Safety, Health and Works, The National Archives, Washington 1961.

Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Yugoslavia, 1910 – 1929, Roll 12, Economic Matters, The National Archives, Washington 1961.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

1. Документи

Addams J., *A New Conscience and an Ancient Evil*, New York 1912,

(<http://archive.org/stream/aneewconsciencean15221gut/15221.txt>)

American Beauties, Drawings from the Golden Age of Illustration, The Library of Congress, (<http://www.loc.gov/rr/print/swann/beauties/beauties-overview.html>)

Burt E.V., *The Progressive Era. Primary Documents on Events from 1890 to 1914*, Westport CT 2004.

Veiller L., *Tenement House Legislation in New York 1852 – 1900*, Albany 1900.

Живети у Београду 1890 – 1940. Документа Управе града Београда, књ. 6, уред. Б. Прпа, Београд 2008.

Živojinović D., *Dokumenti o američkoj istoriji : 1606-1955*, Beograd 1971.

Закон о ванредним кредитима за време рата, 1914, 1915 и 1916 године, Крф 1916.

Закон о заштити радника, Beograd, 28. februara 1922, у: *Jugoslavija 1918–1988 : tematska zbirka dokumenata*, прир. В. Petranović и М. Zečević, Beograd 1988, 292–303.

Зборник закона и уредаба издани у Књажеству Србији од почетка до краја 1869. године, бр. 22, Београд 1869.

Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији од 1 новембра 1878 до 6 маја 1879 године, бр. 34, Београд 1879.

Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, издатих од 1. јануара 1884. до краја исте године, бр. 40, Београд 1884.

Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, издатих од 25. новембра 1885. до краја 1886. године, бр. 42, Београд 1887.

Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, издатих од 1. јануара 1890. до краја исте године, бр. 46, Београд 1890.

Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, издатих од 1. јануара 1891. до краја исте године, бр. 47, Београд 1891.

Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, издатих од 1. јануара 1892. до краја исте године, бр. 48, Београд 1893.

Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, издатих од 1. јануара 1898. до краја исте године, бр. 53, Београд 1901.

Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, издатих од 1. јануара 1901. до краја исте године, бр. 56, Београд 1903.

Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, издатих од 1. јануара 1904. до краја исте године, бр. 59, Београд 1906.

Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, издатих од 1. јануара 1906. до краја исте године, бр. 61, Београд 1909.

Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, издатих од 1. јануара 1907. до краја исте године, бр. 62, Београд 1910.

Meat Inspection Act, 1906.

(<http://www.fda.gov/RegulatoryInformation/Legislation/ucm148693.htm>)

Одредбе за уређење града Београда, Предлог буџета државних расхода и прихода Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1920/21. годину, Београд 1920.

One Hundred Years toward Suffrage: An Overview, ed. by E. Susan Barber
(<http://lcweb2.loc.gov/ammem/vfwhhtml/vfwl.html>)

Предлог буџета државних расхода и прихода Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1920/21. годину, Београд 1920.

Програм Напредне Странке, утврђен на великом партијском збору 14 маја 1889 године, члан 3, у: В. Крестић – Р. Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991.

Progressive Party Platform (1912)

(<http://www.pbs.org/wgbh/americanexperience/features/primary-resources/tr-progressive>)

Pure Food and Drug Act, 1906.

(<http://www.fda.gov/RegulatoryInformation/Legislation/default.htm>)

Roosevelt's Fourth Annual Message to Congress, December 6, 1904, Works, *The Works of Theodore Roosevelt*, vol.15, New York 1926.

Стојановић Н., *Како се снабдевао Београд око 1900. године*, у: *Београд у сећањима 1900–1918*, Београд 1977, 43–57.

The Vice Commission of Chicago, *The Social Evil in Chicago: A Study of Existing Conditions with Recommendations*, 1911.

The Issues of the Populist and Progressive Eras, 1892–1912, ed. by Richard M. Abrams, *Documentary History of the United States*, New York 1969.

The Lansing Papers 1914 – 1920, (<http://digital.library.wisc.edu/1711.dl/FRUS>).

The Prohibition Movement Gains in the State and Congress, 1900 – 1913, y: Elizabeth V. Burt, *The Progressive Era, Primary Documents on Events from 1890 to 1914*, Westport CT 2004, 287 – 305.

The Sinking of the Maine, Feb.15 1898, y: *The Progressive Era, Primary Documents on Events from 1890 to 1914*, 103 – 119.

The Triangle Shirtwaist Factory Fire, March 25, 1911, y: *The Progressive Era, Primary Documents on Events from 1890 to 1914*, 205 – 225.

United States and Anglo-German Rivalry, *National Review*, vol. 60 (1913) 736–750.

United States Bureau of the Census, *Historical Statistics of the United States*, Series C 89–119, Immigrants by Country, 1820–1970.

United States Immigration Commission, *Abstracts of Reports of the Immigration Commission*, vol. 1, Washington, D.C 1911.

Устав Краљевине Србије, проглашен 22 децембра 1888. год. на Великој Народној скупштини, Београд 1888, 28. (<http://scr.digital.nb.rs/document/RA-ustav-1888>)

For Freedom, A Manifestation of Oppressed Slavic Nationalities of Austria–Hungary in Honor of the Serbian War Mission to the United States, New York 1918.

Hollywood: A Celebration of the American Silent Film,

(<http://www.imdb.com/title/tt0080230/>;

http://www.youtube.com/watch?v=e91G9aDyS_s).

Hull – House Maps and Papers. A Presentation of Nationalities and Wages in a Congested District of Chicago, Together with Comments and Essays on Problems Growing Out of the Social Conditions, New York 1895.

Wladyslaw Theodor Benda, American Art Archives

(<http://www.americanartarchives.com/benda.htm>)

Women's International League for Peace and Freedom, American Section Records,

(<http://www.swarthmore.edu/Library/peace/DG026-050/dg043wilpf/index.htm>)

2. Штамп

Новине:

Брка

Вила

Геџа

New York Tribune

Политика

Правда

Сатира

Српске новине (1834–1919) (<http://scc.digital.nb.rs/collection/srpske-novine>)

The Christian Work

The New York Times

Цариградски гласник

Washington Post

Часописи:

Collier`s

Cosmopolitan

Delineator

Hearst`s

Летопис Матице српске

McClure`s Magazine

Ротар

Српски књижевни гласник

Scribner`s

The National Geographic Magazine

The Outlook

The Survey

3. Мемоари, путописи, фељтони

Abbott G., *The Democracy of Internationalism, Which We Are Working Out in Our Immigrant Neighborhoods in America*, *The Survey*, v. 36 (Apr – Sep 1916) 478–480.
Agriculture in Serbia, *The Outlook*, v. 118 (1920) 522.

Алманах хуманих друштава, уред. С. Сретеновић и Б. Недељковић, Београд 1940.

Амерички роман у 1901, Српски књижевни гласник V (1902) 155.

An Appeal from Bulgaria, *The Outlook*, v. 104 (1913) 803.

Autobiography of Lincoln Steffens, New York 1936.

Antin M., *A Woman to Her Fellow Citizens*, *The Outlook* (1912) 486.

Balch E. G., *Slav Emigration at Its Source*, The Survey, v. 16 (Apr – Oct 1906) 321–329; The Survey, v. 18 (Apr – Oct 1907) 166–169.

Baker R. Stannard, *The Movement of Wheat*, McClure's Magazine, v. 14 – 15 (Nov – Oct 1899 – 1900) 124–130.

Baker R. S., *Theodore Roosevelt. A Character Sketch*, McClure's Magazine, vol. 12 (Nov – Apr 1898–1899) 23–30.

Balkans Ideas of Religious Liberty, The Outlook, v. 105 (1913) 686–687.

Barry J. D., *The Stage as a career for women*, Delineator, v.61–62 (1903) 96–104.

Beveridge A. J., *German Thought Back of the War*, Collier's, v. 55 (15–22 May 1915)

Bonsal S., *The Balkan Powder Mine Explodes*, Collier's, v. 50 (1912–13) 13.

Brady C. T., *The great sieges of history: Belgrade; Malta; Vienna*; Cosmopolitan, v. 39 (May – Oct 1905) 101–107.

Vesnitch Dr. M. R., *A Conflict of Racial Ideals, an Explanation of the Origin of the War*, The Outlook, v. 118 (1918) 627–628.

Vopicka Č. Dž., *Tajne Balkana. Sedam godina diplomatskog službovanja u epicentru evropske oluje*, Beograd 2009.8

Gorgas, Collier's, v. 55 (March – September 1915)

Dale A., *Supremacy of the American Stage*, Cosmopolitan, v. 48 (Dec – May 1909 – 1910) 75–80.

Димитријевић Ј., *Нови свет или у Америци годину дана*, Београд 1934.

Edwards A., *The New Map of Europe*, The Outlook, v. 102 (1912) 855–860.

Ellis W. T., *After Turkey Breaks Up – What?* The Outlook, v. 102 (1912) 723.

Europe and the Balkans, The Outlook v. 104 (1913) 97–98.

Ibanez V. B., *A Serbian Night*, Hearst's, v. 35–36 (1919) 21, 77.

Kennan G., *Poverty and Discontent in Russia*, McClure's Magazine, v. 31 (May – Oct 1908) 74–78.

Koch F. J., *Servia and Montenegro*, The National Geographic Magazine, vol. XIX (1908) 774–789.

A King of Courage, The Outlook v. 128 (1921) 673.

Лазаревић Б., *Економски живот Југословена у Америци*, Нова Европа, књ. III, бр. 3 (1921) 76–81.

Лазаревић Б., *Југословенска штампа у Америци*, Нова Европа, књ. V, бр 1 (1922) 19–25.

Лазаревић Б., *Југословенске потпорне организације у Америци*, Нова Европа, II, 1 (1921) 15–20.

Lanux P. de, *Yugoslavia: A New Nation*, Collier's, v. 61 (May 25th 1918)

Lanux P. de, *Why are the Southern Slavs Anti – German*, The Outlook v. 118 (1918) 56.

Lewis A. H., *Owners of America, Andrew Carnegie*, Cosmopolitan Magazine v. XLV, June 1908.

Лупис – Вукић И. Ф., *Америка и наш човек у њој*, Нова Европа IX,12 (1924) 512.

Lynch Rev. F., *Serbia's Rebuliding Through American Education*, The Christian Work, New York (8th May 1920).

Mason G., *The Red Cross Rebuilding the Balkans*, The Outlook v. 122 (1919) 634–635.

Marsh B. C., *Ring out the Old, Ring in the New. War and Economic Reconstruction in the Balkans*, The Survey, v. 29 (Oct 1912 – Mar 1913) 599–602.

Marshall E., *The Gibson Girl Analyzed By Her Originator*, Sunday Magazine, (20.Nov.1910)

Матавуљ С., *На забави, приповетка из београдског живота*, Бранково коло 1 (1895) 5–6. (Дигитална Народна библиотека Србије: <http://scc.digital.nb.rs/document/P-0044-1895>)

Милошевић М., *Дечаство у Молеровој улици*, у: Београд у сећањима 1900 – 1918, Београд 1977, 153 – 185.

Moore F., *The Changing Map in the Balkans*, National Geographic vol. XXIV (1913) 199–226.

Moterhood and Teaching, The Survey, v. 30 (Apr – Sep 1913) 101.

Muir H., *The Telegraph Systems of the World*, McClure's Magazine, vol. 5 (July 1895) 99–110.

A Nation United, Collier's, v. 55 (March – September 1915) 14.

Наши студенти у Америци, Нова Европа, књ. III, св. 6 (1921) 189–192.

Nicholas Pasitch, What the Jugoslavs Want, The Outlook v. 122 (1919) 283–286.

Open Door for America, The Survey v. 36 (Apr – Sep 1916) 410.

Orenstein M. S., *The Servo – Croats of Manhattan*, The Survey, v. 29 (Oct 1912 – Mar 1913) 277–285.

- Peck H. T., *Beauty*, *Cosmopolitan*, v. 30 (1900 – 1901).
- Percival J., *Slavonia*, *The New – England Magazine*, v. 8 (1835) 88–90; 291–293.
- Prospects in the Balkans*, *The Outlook* v. 102 (1912) 708.
- Петровић И. М., *Америка се мења*, ЛМС 320 (1929) 266–272.
- Петровић И. М.: *Књижевни преглед. Вести с оне стране. Култ меса. Jazz. Паганизам*, *Нова Европа* II, 12 (1921) 474–479.
- Петровић И. М., *Књижевни преглед. Вести с оне стране. Њујоршке Сенке и Идиле*, *Нова Европа* VII, 17 (1923) 527.
- Петровић И. М., *Књижевни преглед. Вести с оне стране. Сезона на Broadway – у*, *Нова Европа* IX (1924) 238.
- Петровић И., *Паланка Њу–јорк, срез њу–јоршки, округ северно–амерички, С.Х.С.*, *Нова Европа* књ. IX, бр. 12 (1924) 362–384.
- Петровић И. М., *Председник Хардинг*, *Нова Европа* VIII, 8 (1923) 229–231.
- Петровић И. М., *Просветни преглед. Наши студенти у Америци*, *Нова Европа* III, 6 (1921) 189–192.
- Riis J. A., *A Sketch of his Life and Work*, New York, Macmillan, 1903.
- Roosevelt T., *An Autobiography*, New York 1914.1
- Roosevelt T., *The Story of the Balkans*, *The Outlook*, v. 102 (1912) 606–609.
- Rubinow I. M., *Social Insurance*, *The Survey*, v. 31 (Oct 1913 – Mar 1914) 268–269, 278–283.
- Russel C. E., *New Russia in the Making*, *Hearst's*, v. 31–32 (1917) 461.
- ”Савремена општина”, *Летопис Матице српске* 308 (1926) 166.
- Saving Home*, *Collier's*, v. 50 (Jan – Mar 1913) 7.
- Serbian's Last Good–By*, *Collier's*, v. 55 (March – September 1915) 16.
- Servia*, *The New – England Magazine*, v. 8 (1835) 292.
- Servia and Austria*, *The Outlook* v. 91 (1909) 759–760.
- A Servian View of the Balkan Question*, *The Outlook* v. 92 (1909) 353–355.
- Sinclair U., *Fasting–the Foe of Sickness*, *Cosmopolitan*, v. 50 (Dec – May 1910–1911) 328–336.
- Sinclair U., *Starving for Health's Sake*, *Cosmopolitan*, v. 48 (Dec – May 1909–1910) 739–746.
- A Socialist, The War and International Socialism*, *The Outlook*, v. 108 (1914) 305–308.

Српска књига у Америци, Српски књижевни гласник XXVI–XXVII (1911) 316–317.

Stoddard L., *Balkan Glimpses*, Scribner's (Jan 1924) 19–22.

Stone E. M., *Six Months among Brigands*, McClure's Magazine, v. 19 (Nov – Oct 1899–1900) 3–16.

Strachey L., *Changes of Half a Century*, Collier's, v. 44 (1909–10).

Street J., *The Bird of Serbia*, Collier's, v. 61 (March – September 1918)

Showalter W. J., *The Kingdom of Servia*, The National Geographic Magazine, vol. XXVII (1915) 417–432.

Sonnichsen A., *Why They Fight One Another, An Explanation from Personal Experience in the Balkans*, The Outlook, v. 104 (1913) 607–609.

Speranza G. C., *Italy and Servian Aid*, The Outlook, v. 112 (1916) 518–521.

The Greek Point of View, The Outlook, v. 104 (1913) 804–805.

Trevelyan G. M., *When the War is Over*, McClure's Magazine, v. 44 (Nov – Apr 1914–1915) 33–43, 185–190.

Trowbridge S. V. R., *The War of Five Nations*, The Outlook v. 102 (1912) 625–609.

The Albanian Frontier: Greece, The Outlook v. 105 (1913) 248.

The Balkan Situation, The Outlook v. 90 (1908) 365–366.

The Balkan Settlement, The Outlook v. 91 (1909) 140–141.

The Balkan War, The Outlook v. 102 (1912) 525.

The Balkan War and the United States, The Outlook v. 102 (1912) 513.

The Balkan War: Land Warfare, The Outlook v. 102 (1912) 512.

The Balkan War: The Servian Complication, The Outlook v. 102 (1912) 594.

The Common Welfare, The Survey, v. 18 (Apr – Oct 1907) 639–641.

The Contending Forces, The Outlook, v. 102 (1912) 281.

The Danube – Aegean Canal, The Outlook, v. 104 (1913) 835.

The Near Future in the United States, Collier's, v. 50 (Jan – Mar 1913) 6.

The Pity of It, The Outlook v. 104 (1913) 603.

The Sacrifice of Serbia, The Outlook, v. 122 (1919) 493.

The Servian Situation, The Outlook, v. 108 (1914) 794–795.

The Week, Servia, The Outlook, v. 65 (1900), 850–851.

The Week, Servia, The Outlook, v. 73 (1903) 897–898.

The Wolf in Serbia, *The Survey*, v. 41 (Oct 1918 – Mar 1919) 886.

There Should be No Balkan War, *The Outlook*, v. 104 (1913) 547.

Turkey and the Balkan States, *The Outlook*, v. 102 (1912) 369.

Turner G. K., *The Daughters of the Poor: A Plain Story of the Development of New York City as a Leading Center of the White Slave Trade of the World, under Tammany Hall*, McClure's magazine v. 34 (Nov. 1909 – Apr. 1910) 45–60.

Turner G. K., *The City of Chicago: A Study of the Great Immoralities*, McClure's magazine v. 28 (Apr. 1907)

Flower B. O., *Frederick Opper: A Cartoonist of Democracy*, *Arena* 33 (June 1905) 587–598.

Франклин Б., *Живот Бенџамина Франклина*, Београд 1901. 1

Hall W., *Monarchs in Debt*, *Cosmopolitan*, v. 45 (Jun –Nov 1908) 113–125.

Hamilton A., *At the War Capitals*, *The Survey*, v. 34 (Apr – Sep 1915) 417–422; 433–436.

Hazeltine M. W., *Thrones that will totter next*, *Cosmopolitan Magazine* v.8 (Nov –Apr 1889–1890) 275–279.

Health, *The Survey*, v. 30 (Apr – Sep 1913) 665.

Hendrick B. J., *Telephones for the Millions*, McClure's Magazine, v. 44 (Nov – Apr 1914 – 1915) 54–59.

Hendrick B. J., *The Skulls of our Immigrants*, McClure's Magazine, v. 35 (May – Oct 1910) 36–50.

Hough W., *Otis Tufton Mason*, *American Anthropologist*, 10 (1908) 660–667.

Hubbard E., *A study of the Servian tragedy*, *Cosmopolitan*, v. 35 (1903) 565–572.

Caine Sir H., *K.B.E, Babylon the Great is Fallen! What War has Done – What Peace May Do. A Plea for a League of Nations*, *Hearst's*, v. 35–36 (1919) 14–15.

Claghorn K. H., *Slavs, Magyars and Some Others in the New Immigration*, *The Survey*, v. 13 (Oct 1904 – May 1905) 199–205.

Common Welfare: The American Red Cross under fire in Servia, *The Survey* v. 34 (Apr – Sep 1915) 259–260.

Crawford C. H., *A Daughter of Nish*, *Collier's*, v. 58 (September – March 1916 – 17)

Chamberlain M., *Clutch of Militarism: Some Reactions of the War upon Our Immigrant Population*, *The Survey*, v. 33 (Oct 1914 – Mar 1915) 7–10.

War's Aftermath, Collier's, v. 64 (August 16th 1919)

Warman C., *Railroading Over an Earthquake. An American Engine-Driver's Strange Experience on an Engine in Europe*, McClure's Magazine, vol. 5 (Jun – Nov 1895) 415–417.

Wells F. D., *Recall the Courts—Not the Judges*, Collier's, v. 50 (1912–13) 16.

What Austria – Hungary has done in Bosnia and Herzegovina, The Outlook, v. 90 (1908) 514–515.

What the Powers Want, The Outlook v. 102 (1913) 104.

Who is Responsible, The Outlook v. 108 (1914) 245–249.

Why Hesitate, The Outlook v. 118 (1918) 11.

Why Serbia needs help, The Outlook v. 122 (1919) 493–496.

Will Serbia provoke war?, The Outlook v. 91 (1909) 515–516.

Wilson W., *Only Progressives*, Collier's, v. 50 (Jan – Mar 1913) 9.

ЛИТЕРАТУРА

Adams S. H., *The Great American Fraud. Articles on the Nostrum Evil and Quacks*, Chicago 1907.

Addams J. – Balch E. G. – Hamilton A., *Women at The Hague: The International Congress of Women and Its Results*, New York 1915.

Акунд Н., *Делатност Карнегијевих задужбина на Балкану после Првог светског рата: Универзитетска библиотека у Београду, 1919 – 1926*, INFOТНЕСА 1, XII (2011) 3–22.

Allen Anderson H., *Garlinghouse, Esther C. Jonsson*, Handbook of Texas Online (<http://www.tshaonline.org/handbook/online/articles/fga72>)

Antin M., *The promised land*, Cambridge Massachusetts 1928²⁸.

Арсовић М., *Витешке игре и спортови и физичко васпитање нашега народа са илустрованим описом разноврсних војничких и ђачких игара и спортова као: футбол, лон – тенис, хоки, гоф, пливање, веслање, дијаболо, фистбол, клизање, ски, санкање, јахање, борење итд*, Београд 1911.

Askew W. C. and Rippey J. F., *The United States and Europe's Strife, 1908-1913*, The Journal of Politics, Vol. 4, No. 1 (Feb. 1942), pp. 68–79.

Аџија Б., *Хенри Форд*, Нова Европа IX (1924) 529–531.

- Баро Е. Р., *Тарџан*, Београд 1925.
- Balch E. G., *Our Slavic Fellow-Citizens*, New York, Charities Publication Committee, 1910.
- Батон С., *Американизација и наши исељеници*, Нова Европа VII (1923) 514–520.
- Батон Др. С., *Шта је Америка (друго гледиште)*, Нова Европа IX (1924) 358–359.
- Beard C. A. – Beard M. R., *The rise of American civilization, vol. 2, The industrial era*, New York 1927.
- Bell T., *Out of This Furnace*, Pittsburgh 1976.
- Београд у прошлости и садашњости: поводом 500 – годишњице смрти деспота Стевана (1389 – 1427)*, Београд 1927.
- Birkby R., *Boy Scouts of America*, у: *The Boy Scout Handbook*, [б. м.] 1990¹⁰.
- Бјелица М., *Хроника српског новинарског удружења 1881 – 1941*, Београд 1988.
- Blam M., *Jazz u Srbiji 1927 – 1944*, Beograd 2011.
- Blackbeard B., *R. F. Outcault's The Yellow Kid: A Centennial Celebration of the Kid Who Started the Comics*, Northampton 1995.
- Bliss W. D. P., *New Encyclopedia of Social Reform*, New York – London 1908.
- Božinović N., *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd 1996.
- Boyer P., *Urban Masses and Moral Order in America, 1820 – 1920*, Cambridge Massachusetts 1992. (<http://www.masshist.org/findingaids/doc.cfm?fa=fa0191>)
- Bowring J., *Serbian Popular Poetry*, London 1827.
- Bradbury M. – Temperley H., eds., *Introduction to American Studies*, Longman, New York 1981.
- Brinkley A., *The Unfinished Nation: A Concise History of the American People*, New York 2004.
- Brown T. M. –Fee E., *Isaac Max Rubinow*, American Journal of Public Health, Vol. 92, No. 8 (August 2002) 1224–1225.
- Veblen T., *Teorija dokoličarske klase*, Novi Sad 2008.
- Веселиновић В., *Први аутомобил у Београду*, Годишњак града Београда 49-50 (2002–2003) 201 – 209.
- Вивијен Х., *Србија рај сиромашног човека*, у: *Београд у деветнаестом веку: из дела страних писаца*, (уред. Олга Перић) Београд 1967, 151–180.

- Видаковић – Петров К., *Бранко Лазаревић и Америка*, у: Књижевно–научни, естетички и културолошки допринос Бранка Лазаревића, Зборник радова, ур. Н. Маловић, Херцег Нови 2007.
- Видаковић – Петров К., *Прилози И. М. Петровића у Новој Европи: Америка и "наши" у Америци*, у: *Нова Европа 1920–1941*, Зборник радова, 341–363.
- Видаковић – Петров К., *Срби у Америци и њихова периодика*, Београд 2007.
- Видаковић С. Ж., *Наши социјални проблеми*, Београд 1932.
- Вистер О., *Преријски јахач*, Београд 1967.
- Vister O., *Čovek iz Virdžinije*, Sarajevo 1959.
- Vuksanović – Macura Z., *Vizija socijalnog stanovanja u Beogradu (1919–1941)*, Beograd 2011.
- Вуксановић – Мацура З., *Јатаган–мала – настанак, развој и настанак једног од најпознатијих београдских сиротињских насеља*, Годишњак града Београда 57 (2010) 151–153.
- Вучетић Б., *Јавност Сједињених Држава о Црној Гори у Балканским ратовима*, Историјски записи 3 (2010) 79–95.
- Вучетић Младеновић Р., *Европа на Калемегдану. "Цвијета Зузорић" и културни живот Београда 1918–1941*, Београд 2003.
- Вучковић Т., *Змај и Владимир М. Јовановић као преводиоци америчке поезије*, у: *Преводна књижевност : зборник радова Десетих београдских преводилачких сусрета*, Београд 1986, 143–146.
- Vučković T., *Stojan Novaković i američka književnost*, Symposium Language and literature at the end of XX century : collection of papers, Podgorica 1997, 525–538.
- Gakovich R. P. and Radovich M. M., *Serbs in the United States and Canada. A Comprehensive Bibliography*, St. Paul Minnesota 1992².
- Gelfand L., *Herbert Hoover – the Great War and Its Aftermath 1914 – 23*, University of Iowa Press 1979.
- George H., *Progress and Poverty*, New York 1905⁴.
- Georgieva M., *South Slav Dialogues in Modernism. Bulgarian Art and the Art of Serbia, Croatia and Slovenia 1904–1912*, Sofia 2008.
- Gocini Đ., *Istorija novinarstva*, Beograd 2001.

- Димитријевић Б., *Неисцрпиви др Милош Ђ. Поповић*, Историја медицине – Пројекат Растко (<http://www.rastko.rs/rastko/delo/12068>)
- Димитријевић К., *Борац за истину и правду (У трагању за животом и делом Илије М. Петровића)*, Браничево XI, св.4–5 (1965) 11–21, св.6, 58–63.
- Devine E. T., *Misery and Its Causes*, New York 1909.
- DeWitt B. P., *The Progressive Movement*, New York 1915.
- Douglas G. H., *The Golden Age of the Newspaper*, Westport Connecticut–London 1999.
- Draginčić S. – Župan Z., *Istorija jugoslovenskog stripa I*, (http://www.rastko.rs/strip/1/zupan-draginacic_1/inostrani-stripovi_1.html).
- Dreiser T., *Sister Carrie*, New York 1900.
- Dunjić A. M., *Strip u svetlu digitalizacije*, CM – časopis za upravljanje komuniciranjem, br. 11 (2009) 99–114.
- Душкових В., *Србија на светској изложби у Паризу 1900*, Београд 1995.
- Ђорђевић Б., *Pulp fiction у српској периодици деветнаестог века*, у: Жанрови у српској периодици, Зборник радова, уред. Весна Матовић, Београд 2010.
- Ђорђевић Д., *Царински рат*, Београд 1962.
- Encyclopedia Americana*, v. VII, New York – Chicago 1920
- Encyclopedia of American Journalism*, ed. Stephen L. Vaughn, New York, 2008.
- Erlich V. St., *Formiranje jednog naroda i životnog stila: Američki primjer*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena 45 (1971) 249–262.
- Живојиновић Д., *Америка, Италија и постанак Југославије 1917 – 1919*, Београд 1970.
- Живојиновић Д., *Амерички хирурзи и лекари у Србији 1913 године*, у: У потрази за заштитником, 113–136
- Живојиновић Д., *У потрази за заштитником. Студије о српско – америчким везама 1878 – 1920*, Београд 2010.
- Зорић С. П., *Лена варош*, Српски књижевни гласник VII (1902) 272–281; 357–365; 435 – 443; 519 – 527, 608 – 615.
- Zuck B. A., *A history of musical Americanism*, Ann Arbor 1980
- Илић М., Твен М., *Вампир. Заразна песма*, Београд 1886.
- Илић С.–Јерковић С.–Булајић В., *Ђорђе Вајферт – Визионар и прегалац*, Београд 2010.

- Јаковљевић С., *Један век џеза&Кратка историја џеза у Србији*, Београд 2003.
- Jauch F., *The Progressive Era*, New York 2005.
- Jirousek L., *Mary Antin`s Progressive Science: Eugenics, Evolution, and the Environment*, *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies* 27, No. 1, Fall 2008, 58–79.
- Јовановић В., *Проституција у Београду током XIX века*, Годишњак за друштвену историју, год IV, св. 1 (1997) 7–24.
- Јовановић М., *Снабдевање Београда водом до изградње водовода 1892 године*, Годишњак града Београда 5 (1958) 241–247.
- Јовановић М. Р., *Духовни простор у стваралаштву Јелене Димитријевић – прилози за биографију*, у: *Јелена Димитријевић – живот и дело*, Зборник реферата са научног скупа, Ниш 28 и 29 октобар 2004, Ниш 2006, 87–93.
- Јовановић С., *Влада Александра Обреновића, I*, Београд 1934.
- Јовановић С., *Влада Александра Обреновића, II*, Београд 1935.
- Jugo – Slav Stories*, ed.by Pavle Popovic, New York 1921.
- Јовановић С., *Пера Тодоровић, XX – XXI* (1908).
- Johnson E., *The Peasant Sings*, *Christian Science Monitor Weekly Magazine Section* (July 17 1935).
- Johnson R. U., *Songs of Liberty and Other Poems, Including Paraphrases from the Servian After Translations by Nikola Tesla, with a Prefatory Note By Him on Servian Poetry*, New York 1897.
- Кабилџо – Шутић С., *Књижевно и научно дело Илије М. Петровића*, у: И. М. Петровић, *Лорд Бајрон код Југословена*, Београд – Пожаревац, 1989, 231–260.
- Кабилџо– Шутић С., *Књижевно и научно дело Илије М. Петровића*, у: *Укритаји. Српско – енглеске књижевне везе*, Београд 2011, 51 – 83.
- Kabiljo–Šutić S., *Posrednici dveju kultura, studije o srpsko–engleskim književnim i kulturnim vezama*, Beograd 1989.
- Kolijer Dž. L., *Istorija džeza*, Beograd 2009.
- Kolko G., *The Triumph of Conservatism: A Reinterpretation of American History 1900-1916*, New York 1963.
- Константиновић Др Б., *Социјална медицина. Основи за познавање и решавање здравствених питања у вези са друштвеним појавама*, Београд 1932².

- Лазаревић Б., *За уједињење*, Питсбург 1919.
- Lazarovich – Hrebelianovich, *The Servian People, their past glory and their destiny*, New York 1910.
- Латинчић О., *Аутомобилизам у Београду између два светска рата*, у: *Аутомобил у Београду 1918 – 1941*, уред. Б. Прпа и Б. Петковић, Београд 2002, 25–27.
- Лемпи Џ., *Београд и Вашингтон 1860 – 1914: модернизација главних градова*, Годишњак града Београда 28 (1981) 79–94.
- Леонтић Др Љ., *, *Нова Европа*, II, 1 (1921) 74.
- Link A. S., *The Higher Realism of Woodrow Wilson, and Other Essays*, Nashville 1971.
- Link A. – McCormick R., *Progressivism*, Harlan Davidson 1983, 9.
- Littlefield H. M., *The Wizard of Oz: Parable on Populism*, *American Quarterly*, Vol. 16, No. 1 (Spring 1964) 47–58.
- Lloyd H. D., *Wealth against Commonwealth*, New York 1894.
- Lubove R., *The Struggle for Social Security, 1900 – 1935*, Harvard University Press 1968.
- Lubove R., *The Progressives and the Slums: Tenement House Reform in New York City 1890 – 1917*, Pittsburgh 1962.
- Максимовић Б., *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830. – 1941.*, Београд 1983.
- Максимовић Б., *О зеленилу Београда*, Годишњак града Београда 3 (1956) 325–366.
- Максимовић Б., *Проблеми урбанизма*, Београд 1932.
- Максимовић Д., *Како они живе*, Београд 1935.
- Marjano A., *Jedna smešna istorija, srpska humorističko – satirična štampa*, Beograd 1982.
- Marsh V. C., *An Introduction to City Planning: Democracy's Challenge to the American City*, New York 1909.
- Mijatovich C., *Servia and the Servians*, Boston 1908.
- Mijatovich Lawton E., *Kosovo*, London 1881.
- Милинчевић В., *Преводилачки допринос Николе Тесле*, *Завичај* 239 (1980) 9–10.
- Милић Д., *Привредне везе САД и Србије до Првог светског рата*, *Историјски часопис* 28 (1981) 129–137.
- Miller W., *The Balkans*, New York 1896.

- Miraldi R., *The pen is mightier: the muckraking life of Charles Edward Russell*, Palgrave Macmillan 2003.
- Moore C.– Burnham D. H., *Architect, Planner of Cities*, Boston 1921.
- Mowry G. E., *The era of Theodore Roosevelt and the birth of modern America 1900-1912*, New York 1958.
- Наполеона Бонапарта себе истога описЪ : изводЪ изЪ собственога Бонапартова рукописа / одЪ еднога Американца ; сЪ немачкога превео Лазо ЗубанЪ, Београд 1843.*
- Nisbet R., *History of the Idea of Progress*, New York 1980.
- Нова Европа 1920–1941*, Зборник радова, Београд 2010.
- Новаковић С., *Српска читанка за ниже гиманзије и реалке*, књ.1, Београд 1870.
- Nugent W., *Progressivism*, Oxford – New York 2010.
- Ostojić-Fejić U., *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914-1918*, Beograd 1994.
- Пајевић Б. М., *Регулација Београда 1867 – 1923*, Београд 1923.
- Петровић И., *Паланка Њу–јорк, срез њу–јоршки, округ северно–амерички, С.Х.С.*, Нова Европа књ. IX, бр. 12 (1924) 362–384.
- Parrington V. L., *Main Currents in American Thought; an interpretation of American literature from the beginnings to 1920*, 1-3, New York 1927.
- Пековић С., *Романи и путописи у стваралачком поступку Јелене Димитријевић, у: Јелена Димитријевић – живот и дело*, 55–63.
- Пера Тодоровић*, Зборник радова, уред. Весна Матовић, Београд 1999.
- Perović L., *Milan Piroćanac–zapadnjak u Srbiji 19. veka*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19 i 20 veka*. 3, Uloga elita, Beograd 2003.
- Petrovich V. M., *Hero Tales and Legends of the Serbians*, New York 1915.
- Pinchot A. R. E., *History of the Progressive Party*, New York 1958.
- Piott S. L., *Daily Life in The Progressive Era*, Daily life through history series, Santa Barbara – Denver – Oxford 2011.
- Popović B., *Majski prevrat i SAD*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* 1 (1961) 80 – 98.
- Popović B., *Prvi Balkanski rat i Sjedinjene Američke Države*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* 3 (1964) 361–390.
- Поповић М.Ђ., *Два предавања из алкохологије*, Београд 1911.

- Роровић М.Дж., *Деђе питање*, Загреб 1918.
- Поповић М.Ђ., *О алкохолизму у Србији*, Београд 1909.
- Поповић М.Ђ., *О моралном здрављу и болестима омладине*, Београд 1912.
- Роровић Др. М. Гј.–Милкић Ф., *О четништву – скаутизму*, Селје 1923.
- Поповић М. Ђ., *Прохибиција (државна забрана алкохола) и дечји напредак у Америци*, Београд 1924.
- Поповић М. Ђ., *Четник : ручна књига за српску омладину и савезнике–четнике: удешена према књизи "Scouting for boys" од ђенерала Баден–Паула и Др. А. Лиона "Das Pfadfinderbuch"*, Београд 1912.
- Прошић – Дворнић М., *Одевање у Београду и XIX и почетком XX века*, Београд 2006.
- Прошић – Дворнић М., *Покушаји реформи одевања у Србији током XIX и почетком XX века*, у: Градска култура на Балкану (XV – XIX век), Зборник радова 2, Београд 1988, 177–205.
- Radosavljevich P. R., *Who are the Slavs. A Contribution to Race Psychology*, Boston 1919.
- Рајнвајн Љ., *Како је основано српско новинарско друштво*, у: *Два века српског новинарства*, уред. М. Бјелица, Београд 1992.
- Reed H. L., *Serbia: A Sketch*, Boston 1916.
- Riis J. A., *How the Other Half Lives: Studies Among the Tenements of New York*, New York 1914.
- Riis J. A., *Theodore Roosevelt, the Citizen*, New York 1904.
- Roosevelt T., *American Ideals and other Essays, Social and Political*, v. I, Philadelphia 1903.
- Roosevelt T., *Race Decadence*, у: *The Works of Theodore Roosevelt*, vol.12, New York 1926, 184–196.
- Рошуљ Ж., *Час описа часописа II, Геџа*, Београд 1998.
- Rubinow I. M., *Social Insurance, With Special Reference to American Conditions*, New York 1913.
- Sajfer M. Dž., *Čarobnjak. Život i vreme Nikole Tesle*, Београд 2006.
- С(екулић) И., *Јелена Ј. Димитријевић; Нови свет, или годину дана у Америци*, Српски књижевни гласник XLIII, 8, 1934, 604–605.

- Serbian and Greek Art Music. A Patch to Western Music History*, ed. Katy Romanou, Bristol–Chicago 2009.
- Servian Popular Poetry*, translated by J. Bowring, London 1827.
- Seton E. T., *Manual of the Woodcraft Indians, Fourteenth Birch – Bark Roll Containing Their Constitution, Laws and Deeds, and Much Additional Matter*, New York 1915.
- Синклер А., *Цар угаљ*, Београд 1946.
- Sinclair U., *The Jungle* (1906), 54; <http://www.e-booksdirectory.com/>
- Скерлић Ј., *Историјски преглед српске штампе*, Београд 1911.
- Слепчевић П., *Срби у Америци. Белешке о њихову стању, раду и националној вредности*, Женева 1917.
- Sombart W., *Warum gibt es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus?*, Tübingen 1906.
- Sonnichsen A., *Confessions of a Macedonian bandit*, New York 1909.
- Социјализам у Сједињеним Државама*, Нова Европа VI, 11 (1922) 350–360.
- Споменица двадесетпетогодишњице Друштва за улепшавање Врачара 1884 – 1909*, Београд 2006 [репринт издања из 1909].
- Станојевић В., *Социјално и здравствено старање у прошлости Београда*, Годишњак града Београда 15 (1968) 187–216.
- Stevenson B. L., *Songs of the Serbians*, Liberty (Oakland 1916) 2–3.
- Stevenson B. L., *The Gusle Singer and his Songs*, *American Anthropologist* XVII (1915) 56–68.
- Stevenson B. L., *The Poetry of the Slav*, *The Welland Telegraph* (Feb.13, 1917)
- Stevenson B. L., *Kosovo Day and the Serbian People*, *Liberty* (July 11, 1917)
- Stevenson–Stanoyevich B. L., *An Anthology of Jugoslav Poetry*, Boston 1920.
- Steffens L., *The Shame of the Cities*, New York 1904.
- Стојановић Д., *Калдрма и асфалт: урбанизација и европеизација Београда 1890 – 1914*, Београд 2009.
- Stojanović D., *Recepcija ideala slobode, jednakosti i bratstva kod srpske elite početkom 20. veka*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19 i 20 veka*. 3, *Uloga elita*, Beograd 2003.
- Стојановић Д., *Србија и демократија 1903 – 1914. Историјска студија о "златном добу српске демократије"*, Београд 2003.

- Schurman J. G., *The Balkan Wars 1912-1913*, Princeton 1914.
- Talvj (Therese Albertine Louise von Jacob Robinson), *Historical View of the Languages and Literature of the Slavic Nations*, New York 1850, 103–133, 366–384.
- Tarbell I., *History of Standard Oil Company*, New York 1904.
- Твен М., *Приповећице (хумореске, скице)*, Београд 1891.
- Tesla N., *Zmai Iovan Iovanovich, the Chief Poet of To-Day*, у: R. U. Johnson, *Songs of Liberty and Other Poems*, New York 1897, 43–85.
- Тимотијевић М., *Балови и игранке*, у: Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба, 374–378.
- Тимотијевић М., *Слободно време жене*, у: Историја приватног живота у Срба од средњег века до савременог доба, Београд 2011, 301–304.
- Токвил де А. К., *О демократији у Америци*, Нови Сад 2002.
- Turner F. J., *The Significance of the Frontier in American History*, Annual Report of the American Historical Association for the year 1893, Washington D.C., 1894.
- Twain M. – Warner C. D., *The Gilded Age: A Tale of Today*, American Publishing Company, 1873.
- Ђурић Л., *Пјесме*, Сан Франциско 1903.
- Ђурић Л., *Под земљом у Америци*, Сан Франциско 1903.
- Ђурчин И., *Илија Петровић у "Новој Европи"*, Књижевна смотра (1988) 69–72, 197–198.
- Upton Sinclair's The Jungle*, ed. Harold Bloom, New York 2002.
- Filene P. G., *An Obituary for "The Progressive Movement"*, *American Quarterly* (1970) 22 – 34.
- Hawkesworth C., *Voices in the Shadows. Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, CEU Press 2000.
- Hays S. P., *The Response to Industrialism 1885-1914*, 1957.
- Herbert Spencer on the Americans and the Americans on Herbert Spencer*, New York 1882.
- Heroic Ballads of Servia*, translated by G. R. Noyes, L. Bacon, Boston 1913.
- Hill H. C., *The Amerikanization Movement*, *The American Journal of Sociology*, vol. XXIV, No.6 (1919) 609–642.
- Hofstadter R., *The Age of Reform: From Bryan to F.D.R.*, New York 1955.

- Howland H., *Theodore Roosevelt and His Times. A Chronicle of the Progressive Movement*, New Haven – Toronto – London 1921.
- Carey P. – Lienhard J., *Biographical Dictionary of Christian Theologians*, Westport 2000.
- Carnegie A., *The Gospel of Wealth and Other Timely Essays*, New York 1901.
- Цвијић Ј., *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*, Београд 1966.
- Cooke J. E., ed., *The Federalist*, Wesleyan University Press 1971.
- Cooper J. M. Jr, *Pivotal Decades. The United States 1900 – 1920*, New York 1990
- Cocks C. – Holloran P.– Lessoff A., *Historical Dictionary of the Progressive Era*, Lanham – Maryland, Toronto, Plymouth–UK 2009.
- Creel G., *How we Advertised America: The First Telling of the Amazing Story of the Committee on Public Information that Carried the Gospel of Americanism to Every Corner of the Globe*, New York – London 1920.
- Croly H., *The Promise of American Life*, New York 1909.
- Chandler A. D., *The visible hand : the managerial revolution in American business*, Cambridge Mass. 1977.
- Chapman Catt C. – Rogers Shuler N., *Woman Suffrage and Politics: The Inner Story of the Suffrage Movement*, Seattle 1970, 287–290.
- Чалић М. – Ж., *Социјална историја Србије 1815 – 1941*, Београд 2004.
- Чича – Томина колеба, или ЖивотЪ црняка у сѣверо–американским' робским' државама. Св. 1 / по Г. Харриетти БехерЪ Стове; посрбио МиланЪ Д. РашићЪ, Беч 1853.
- Džonson P., *Istorija američkog naroda*, Beograd 2003.
- Wagenknecht E., *American Profile 1900 – 1909*, Amherst 1982.
- War Memoirs of Robert Lansing Secretary of State*, Indianapolis – New York 1935.
- Whitman W., *Leaves of Grass*, New York 1855 (<http://www.whitmanarchive.org>).
- Wiebe R. H., *The Search for Order 1877–1920*, New York 1967.

Списак илустрација

- Слика бр. 1: “Нови Колумбо“ Сатир, бр. 1, 1. април 1902.
- Слика бр. 2: “The Tower of Skulls in Nish“ National Geographic Magazine , XIX (1908)
- Слика бр. 3: Felix Koch, “ A well-to do citizens in Belgrade“ National Geographic Magazine , XIX (1908)
- Слика бр. 4: Frederick Moore, “Servian Peasants“ National Geographic Magazine , XXIV (1913)
- Слика бр. 5: Jacob Riis, “Manhattan’s Lower East Side“, с.1880 – 1890.
- Слика бр. 6: “Making Link Sausages“, Library of Congress (www.loc.gov/pictures/item/90708249)
- Слика бр. 7: F.Opper, “ What are you Laughing at?“ (www.graphicwitness.org)
- Слика бр. 8: F. Opper, “Willie and His Papa“ (www.graphicwitness.org/historic/opper)
- Слика бр. 9: “Пријо како ћемо“, Брка бр. 1, 1906.
- Слика бр. 10: “Авакумијада“, Геџа, бр. 2, 10.1.1893.
- Слика бр. 11: “Квитирање“, Геџа, бр. 11, 25.4.1893.
- Слика бр. 12: “Прљавија страна“, Геџа, бр. 8, 22.2.1893.
- Слика бр. 13: “Београд некад и сад“, Брка, бр. 13, 1882.
- Слика бр. 14: “Данашња мода“, Брка, бр. 9, 27.2.1883.
- Слика бр. 15: E. M. Newman, “Athletic Tournament, Belgrade“ National Geographic Magazine , XXVII (1915)
- Слика бр. 16 и 17: “Beauty“, Cosmopolitan Magazine v.30 (1900 -1901)
- Слика бр. 18: “Serbian’s Last Good-by“, Collier’s v. 55 (1915)
- Слика бр. 19: Насловна страна часописа Калијерс бр.. 61 (1918)
- Слика бр. 20: “The New Edison“, Collier’s v. 58 (1916 – 1917)
- Слика бр. 21: “Drustvo“, The Survey v. 29 (1912 – 1913)
- Слика бр. 22: Велики Бечкерек 7. јула 1906, Историјски архив Зрењанин
- Слика бр. 23: The Yellow Kid, New York Journal , 21. јануар 1898.
- Слика бр. 24: Реклама за аутомобил “Форд“, Политика 5. април 1933.
- Слика бр. 25: Реклама за камион “Форд“, Политика 5. април 1929.

Слика бр. 26: Felix Koch, "The Working Women of Servia" National Geographic Magazine , XXVII (1915)

Слика бр. 27: Felix Koch, "A happy Peasant Maid" National Geographic Magazine , XXVII (1915)

Слика бр. 28: Erdelyi, "Servian Women in Gala Costume" National Geographic Magazine , XXVII (1915)

Слика бр. 29: The Delineator v. 61-62 (1903)

Слика бр. 30: Gibson, Love in a Garden, 1901.

Слика бр. 31: Venda Girl, Насловна страна, Hearst's International (Јул 1923)

Слика бр. 32 и 33. Постери за филмове "Људи мачке" и "Четници",

Биографија аутора

БИЉАНА ВУЧЕТИЋ рођена је 1971. године у Београду, где је завршила школовање. Дипломирала је на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду 1997. године. Дипломски рад под називом Србија и Британија 1903-1906. године у светлу савремене штампе одбранила је на катедри за Општу историју новог века са највишом оценом. У Историјском институту ради од 1998. као стипендиста Министарства за науку и технологије, а од 2001. као истраживач-приправник. Магистарску тезу под називом Богдан Раденковић одбранила је у октобру 2006. године на Филозофском факултету у Београду на Катедри за Националну историју новог века. Као истраживач-сарадник у Историјском институту је ангажована на пројекту Европа и Срби (1804 – 1918): подстицаји и искушења европске Модерне. Учествује у пројекту Историјског института Црне Горе на објављивању грађе за историју Црне Горе и САД од 1918. до 1922. године. Бавила се историјом Балкана, Македонским питањем, историјом Срба у Турској, и историјом Србије у међународним односима. Интересовање је усмерила на политичку и друштвену историју Сједињених Држава и односе Сједињених Држава и Србије крајем 19. и почетком 20. века. Аутор је једне монографије и више научних расправа. Излагала је на неколико научних скупова у земљи и иностранству на тему Македонског питања и политичких и културних односа САД са Црном Гором и Србијом. Члан је комисије за историју у Републичком центру за таленте. Говори енглески и руски, а служи се немачким језиком.